

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
XIX – початку XX ст.**

ВИПУСК XVII

КИЇВ – 2010

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут історії України, 2010 р. – Випуск XVII. – 444 с.

Пропоноване видання є сімнадцятим за ліком випуском наукових студій відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України. Збірник продовжує традицію публікації результатів науково-дослідницької діяльності співробітників, аспірантів та здобувачів відділу, працівників провідних вітчизняних наукових установ та викладачів вищих навчальних закладів України.

У збірнику висвітлюється широке коло актуальних і дискусійних проблем соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного та релігійного життя українських земель у XIX – на початку XX ст., національного руху українського народу у вказаний період.

Наукові доробки, що ввійшли до випуску, можуть бути корисними не лише ученим-історикам, викладачам та студентам вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, а й усім небайдужим до минулого України.

Редакційна колегія: *О.П. Ресніт*, д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України (голова редколегії), Інститут історії України НАНУ, *О.О. Крижановська*, к.і.н., старший науковий співробітник (секретар редколегії), Інститут історії України НАН України.

Члени редколегії: *В.Й. Борисенко*, д.і.н., професор, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, *О.І. Гуржій*, д.і.н., професор, провідний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, *О.В. Добржанський*, д.і.н., професор, Чернівецький державний університет імені Юрія Федьковича, *Г.Д. Казьмирчук*, д.і.н., професор, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, *В.П. Коцур*, д.і.н., професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет, *О.М. Леbedенко*, д.і.н., професор, Ізмаїльський державний педагогічний інститут, *О.А. Удод*, д.і.н., професор, Інститут історії України НАН України, *Л.Ф. Циганенко*, д.і.н., професор, Ізмаїльський державний педагогічний інститут, *В.С. Шандра*, д.і.н., провідний науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, *Н.А. Шип*, д.і.н., професор, завідувачка кафедрою суспільних наук, Українська академія зовнішньої торгівлі.

Рецензенти: д.і.н., проф. *Л.В. Баженов*, д.і.н., проф. *В.П. Капелюшний*, д.і.н., доцент. *І.А. Фареній*.

Згідно постанови президії ВАК України від 26.05.2010 р. №1-05/4 видання внесено до переліку фахових видань з історичних наук (Бюлетень ВАК України, №6, 2010).

Літературний редактор: *В.І. Кузнєцов*.

Набір підготувала: *О.В. Фастовець*.

Оригінал-макет підготувала: *Корженівська А.В.*

Видається за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ №6739 від 04.12.2002 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Електронна адреса: E-mail – pravhram@rambler.ru

Problems of the History of Ukraine of XIX – Beginning XX cc. – Kyiv: Institute of the History of Ukraine, 2010. – XVII Edition. – 444 p.

The proposed issue is the seventeenth release a compilation of scientific studies of the history of Ukraine XIX – early XX century department of Ukraine History Institute. Edition continues the tradition of publishing the results of scientific research staff, graduate students and applicants of the department, leading national scientists and scientific institutions of higher education in Ukraine.

The collection covers a wide range of topical and controversial issues of socio-economic, social, political, cultural and religious life of Ukrainian lands in the nineteenth early twentieth century., Ukrainian national movement of people in that period.

The articles of the edition can be useful not only to scientists, historians, teachers and university students of humanities, but all indifferent to the past of Ukraine.

Editorial Board: *O.P. Reent*, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Head of editorial board), Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, *O.O. Kryzhanov'ska*, Candidate of History, Senior Scholar (Secretary of editorial board), Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Editorial Board Members: *V.Y. Borysenko*, Doctor of History, Professor, M.P.Drahomanov National Pedagogical University, *O.I. Hurziy*, Doctor of History, Professor, Leading Scholar, Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, *O.V. Dobrzhans'kyi*, Doctor of History, Professor, Yuriy Fed'kovych Chernivtsi State University, *H.D. Kaz'myrchuk*, Doctor of History, Professor, Taras Shevchenko Kyiv National University, *V.P. Kotsur*, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the Academy of Pedagogy of Ukraine, Pereyaslav-Khmel'nyts'kyi State Pedagogical University, *O.M. Lebedenko*, Doctor of History, Professor, Izmail State Pedagogical Institute, *O.A. Udod*, Doctor of History, Professor, Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, *L.F. Tsiganenko*, Doctor of History, Professor, Izmail State Pedagogical Institute, *V.S. Shandra*, Doctor of History, Leading Scholar, Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, *N.A. Shyp*, Doctor of History, Professor, Head of Social Sciences Department, Ukrainian Academy of Foreign Trade.

Reviewers: Doctor of History, Professor *L.V. Bazhenov*, Doctor of History, Professor *V.P. Kapelushniy*, Doctor of History *I.A. Farenii*.

According to decision of presidium of the Higher Certification Committee of Ukraine from 11.06.2003 p. №19-09/6 the edition is included to the list of professional publications in history (report of the Higher Certification Committee of Ukraine, №7, 2003).

Literary Editor: *V.I. Kuznetsov*

Composed matter by: *O.F. Fastovets'*

Layout by: *A.V. Korzenivska*

Published according to decision of Academic Council of Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Certificate of state registration of printed medium KB №6739 from 04.12.2002, issued by State Committee of Information Policy, Television and Broadcasting of Ukraine.

E-mail: pravhram@rambler.ru

П Е Р Е Д М О В А

Історична наука, що зі здобуттям Україною незалежності вийшла на принципово новий етап розвитку, потребує, перш за все, переосмислення основних засад, на яких мають базуватися наукові студії. Поширення комп'ютерних технологій та посилення впливу Інтернету вимагають від ретельних та вдумливих дослідників уміння орієнтуватися у світі новинок, що можуть істотно полегшити наукову роботу. Введення до наукового обігу раніше недоступних джерел, відкриття більш широких можливостей та вільного доступу до необхідної інформації істотно допомагають при створенні студій різних рівнів. Ця допомога є вельми значущою. Однак видима свобода й засоби полегшення праці науковця, що невпинно розвиваються, водночас вводять у спокусу створення псевдонаукових і спекуляційних теорій, котрі виникають головним чином у переломні для розвитку науки етапи.

А вітчизняна історіографія нині переживає переломний етап. І «хвороби росту» нею ще, на жаль, не подолані до кінця. Однією з причин цього є відсутність єдиної, чіткої програми розвитку історичної науки в незалежній Україні. Програми, котра передбачала б не лише ретроспективу досягнень, а й конкретні кроки з подолання кризових явищ у сьогоденні та найближчому майбутньому.

Тому можна говорити про необхідність переосмислення основних засад наукової роботи у сфері історії. У першу чергу відчувається потреба у відновленні розірваних традицій історієписання. Таких трагічних переломів в наукових дослідженнях було два. Перший із них відбувся із відмежуванням радянської історіографії від наукового досвіду напрацювань попереднього часу; другий розпочався зі спробами подолання радянської тенденційності в новітні часи.

Усунення цих розривів допоможе сучасним дослідникам не лише вийти на новий рівень осмислення минулих епох, а й сприятиме поступовому звільненню історичної науки з полону політики. Таке звільнення зосередить увагу науковців на фактах та їх по-справжньому незалежному осмисленні, а не на короткочасній інтерпретації історичних явищ та процесів у «потрібному» політичному руслі.

Крім того, відновлення еволюційного характеру історієписання істотно сприяє підвищенню якості освіти, особливо історичної, що буде досягнуто за рахунок відходу в минуле постійних експериментів та ледь не щоденних реформ в освітній галузі.

Необхідні нові підходи у сприйнятті й висвітленні історичних процесів. Бачення історії суто в матеріалістичному ключі, характерне для радянської історіографії, вичерпало себе. Відбулося це в основному через неможливість за матеріалістичним сприйняттям подій та історичних явищ побачити конкретну людину з її життям і побутом, звичками та мріями, бажаннями й прагненнями.

Крім того, визнання ще й духовного підґрунтя історії допоможе у зміні парадигм історичних досліджень і подоланні «хвороб росту» вітчизняної історичної науки. На зміну денаціоналізованому сприйняттю історії, характерному для нерідко вільної від урахування суто національної специфіки радянської історіографії, прийшло інколи занадто націоналізоване бачення вітчизняної історії. Тим часом Україна є, і протягом століть була, поліетнічною та поліконфесійною, що не могло не позначитися на характері й спрямуванні тих чи інших подій і явищ, котрі розгорталися на українських землях.

Ще однією «хворобою росту», що потребує подолання, є чітке визначення основних перспектив розвитку вітчизняної історичної науки, яка нині, з одного боку, прагне інтегруватися у загальноєвропейські історичні студії, а, з іншого, намагається зберегти своє національне обличчя. На жаль, поки відсутнє достатньо чітке усвідомлення можливості та реальності гармонійного й безболісного поєднання обох цих факторів, адже вітчизняна історична наука не може розвиватися без урахування досягнень і прорахунків російської та європейської історіографії. Вростання історичних досліджень, що проводяться в Україні, у систему наукових студій, котрі провадяться в інших країнах, не лише відкриє нові горизонти для вітчизняних учених-істориків. Дослідників, для яких важливим стане не тільки ґрунтовне ознайомлення з зарубіжною історіографією актуальних та дискусійних історичних проблем, а й вивчення мов і можливість безпосереднього й тривалого стажування в зарубіжних бібліотеках та архівах. Такі перспективи сприятимуть істотному розширенню наукового кругозору нової генерації спеціалістів у галузі історичних студій, допоможуть відкриттю перед вітчизняною історіографією нових горизонтів та можливостей.

Саме з урахуванням зазначених вище факторів і тенденцій, в умовах росту та зміцнення позицій сучасної вітчизняної історичної науки особливих значення та ваги набувають збірники наукових доробків вітчизняних дослідників. На їх сторінках відбувається не лише обмін думками, а й виробляються нові напрямки в історієписанні, формуються нові тенденції розвитку історичної науки, напрацьовуються принципово нові концепції та підходи.

Можна з упевненістю стверджувати, що такі видання, серед яких своє місце вже тривалий час займає й даний збірник, присвячений актуальним питанням вітчизняної історії XIX – початку XX ст., належить до числа тих провідників, через яких і твориться сучасна історична наука. Завдяки широкому спектру тематики наукових досліджень, об'єднаних у виданні, їх глибині та дискусійності, даний випуск збірника становитиме значний інтерес не лише для науковців – дослідників минулого українських земель, викладачів та студентів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, а й для широкого кола вдумливих, сумлінних та небайдужих до вітчизняної історії читачів.

Розділ І. СТОРІНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

УДК 631.6.02.(477): «1861–1914»

О.П. Реєнт
(м. Київ)

ХЛІБНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ В ДОБУ КАПІТАЛІСТИЧНОГО РОЗВИТКУ (1861–1914 рр.)

Стаття присвячена дослідженню хлібних ресурсів України у другій половині XIX – на початку XX ст., їх місцю в розвитку економічних процесів у регіоні. У дослідженні проаналізовано чинники, що так чи інакше впливали на обсяги хлібних ресурсів на українських землях в досліджуваній період.

Статья посвящена исследованию хлебных ресурсов Украины во второй половине XIX – начале XX века, их месту в развитии экономических процессов в регионе. В исследовании проанализированы факторы, так или иначе влияли на объемы хлебных ресурсов на украинских землях в исследуемый период.

Article is devoted to grain resources of Ukraine in the second half of XIX – early XX century., their place in the development of economic processes in the region. The investigation analyzes the factors that somehow affect the amount of grain resources in the Ukrainian lands during this period.

Обсяги хлібних ресурсів визначаються багатьма чинниками, серед яких дуже важливу роль відіграють розміри посівних площ, родючість ґрунтів та досягнення у царині культури землеробства. За останнім показником у другій половині XIX – на початку XX ст. попереду всіх у світовому землеробстві були країни Західної Європи. Сільські господарі цих держав створили широку мережу кооперативів для збуту на ринках своєї продукції, вдало використовували передову сільськогосподарську техніку й мінеральні добрива, завдяки чому мали найбільші у світі врожаї. Останнє яскраво демонструють дані Римського міжнародного агрокультурного інституту, що містяться у табл. 2.1.

Дані таблиці засвідчують, що за врожайністю країни Західної Європи і Російська імперія перебували на діаметрально протилежних позиціях. Погектарний збір пшениці у Франції переважав урожай в європейській частині Російської імперії на 106%, у Німеччині – на 212, у Великій Британії – на 230, у Бельгії – на 271, у Данії – на 358%. Майже аналогічні співвідношення у врожайності стосуються й інших зернових культур.

Таблиця 2.1

**Середній збір п'яти головних зернових культур з гектара у країнах
хлібного виробництва за 1905–1914 рр. (у квінталах)¹**

Країна	Пшениця	Жито	Ячмінь	Овес	Кукурудза
Данія	30,2	16,6	21,6	17,7	–
Бельгія	24,5	21,9	27,4	24,2	–
Голландія	23,9	17,3	26,2	21,4	–
Велика Британія	21,8	18,3	19,2	18,4	–
Німеччина	20,6	17,2	20,0	19,4	–
Швеція	20,6	14,7	15,7	13,9	–
Норвегія	16,5	16,6	18,2	15,6	–
Франція	13,6	10,7	13,4	12,7	11,8
Австрія	13,4	13,3	14,5	12,3	12,3
Японія	13,0	–	15,8	16,3	16,2
Канада	12,8	11,2	15,6	13,3	35,6
Угорщина	12,4	11,4	13,0	10,9	16,1
Румунія	11,5	8,5	9,8	8,6	12,3
Болгарія	10,4	9,8	11,1	8,3	11,3
США	9,9	10,1	13,4	10,6	16,8
Італія	9,7	11,0	8,4	10,1	14,8
Іспанія	8,7	8,4	10,9	7,9	14,4
Індія	7,7	–	–	–	–
Австралія	7,6	7,6	10,7	8,7	17,7
Аргентина	6,9	–	–	9,3	14,1
Європ. Росія	6,6	7,3	8,1	7,5	10,8
Азіатська Росія	6,3 – 6,9	5,6 – 6,8	6,5 – 8,2	7,5 – 7,8	8,5 – 10,8

Однак спочатку розглянемо світові ресурси пшениці, яка протягом тривалого часу була і залишається головним хлібним продуктом міжнародного обміну. Світовий урожай пшениці в 1908 р. становив 5373 млн пудів, а по окремих країнах, що були найбільшими експортерами цієї хлібної культури, розподілявся в 1905–1908 рр., як видно з табл. 2.2, наступним чином:

Таблиця 2.2

**Урожай пшениці в головних країнах хлібного виробництва
в 1905–1907 і в 1908 рр. (тис. пудів)²**

Країна	Середній збір за 1905–1907 рр.	Урожай 1908 р.
США	1 098 936	1 122 513
Російська імперія	915 445	946 178
Канада	178 742	194 593
Балканські країни	298 831	282 648
Аргентина й інші країни регіону Ла-Плати	293 338	304 008

Австралія і Нова Зеландія	114 067	130 190
Індія	546 237	348 410
Угорщина	287 405	254 009
Загалом	3 733 001	3 582 549

Дані таблиці свідчать про лідерство США у виробництві головного експортного хлібного продукту – пшениці. У 1908 р. фермери США виростили 1 122 513 тис. пудів пшениці, що становило близько 21% світового збору даної культури. Ця цифра сповна відображає експортні можливості американського сільського господарства, особливо з урахуванням того, що чисельність населення цієї країни була на той час майже вдвічі меншою, ніж у Російській імперії. У великих обсягах могли експортувати пшеницю такі країни, як Канада, Аргентина, Австралія, населення яких на початок XX ст. становило лише: Австралія – до 4 млн, а Аргентина – близько 7 млн осіб³.

У наступні роки світовий збір пшениці продовжував збільшуватися, досягши рекордного рівня у 1909–1910 рр. Останнє підтверджується статистичними обчисленнями табл. 2.3, складеної на основі ретельного зіставлення офіційних і приватних даних різних країн.

Таблиця 2.3

Світовий збір пшениці у 1907–1910 рр. (млн пудів)⁴

Країна, континент, світовий збір	1907 р.	1908 р.	1909 р.	1910 р.	Середній збір за 1907–1910 рр.
США	1 094 150	1 141 240	1 276 545	1 204 259	1 179 048,5
Російська імперія	848 498	946 188	140 5871	1 389 383	1 147 485
Європа	2 882 483	3 016 440	3 571 255	3 568 821	3 259 750
Світовий збір	5 353 711	5 392 840	6 320 660	6 332 631	5 849 961

Дані таблиці відображають зростаючі можливості забезпечення населення земної кулі головним хлібним продуктом – пшеницею.

По-перше, за чотири роки світове виробництво пшениці зросло на 978 920 тис. пудів. Це сталося переважно завдяки щедрим врожам у США, рекордному збору цієї культури в Російській імперії у 1909–1910 рр. та почасти в ряді інших країн. Сумарний урожай пшениці у США і Російській імперії за ці роки становив близько 39,8% від усього світового збору.

По-друге, попри рекордні врожаї у Російській імперії у 1909–1910 рр., за середнім збором пшениці за чотири роки були попереду США.

По-третє, найкраще була забезпечена пшеницею Європа, у країнах якої середній збір за чотири роки становив 55,72% світового врожаю.

Зрештою, слід відзначити, що країни Західної Європи ще й завозили пшеницю та продукти її переробки у величезних кількостях з інших континентів. Останнє зайвий раз свідчить про високий життєвий рівень населення цих країн, його фінансові можливості.

У 1911 р. світовий збір пшениці зменшився до 5789 млн пудів, у 1912 р. зріс до 6158, а в 1913 р. досяг рекордного рівня – 6540 млн пудів⁵.

Напередодні Першої світової війни світовий збір пшениці розподілявся, за англійськими джерелами, зокрема The London Grain, Seed and Oil Reporter, по континентах, як видно з табл. 2.4, таким чином:

Таблиця 2.4

**Розподіл світового виробництва пшениці по континентах
у 1913 – 1914 рр. (тис. кварталів)⁶**

Континент	1913 р.	1914 р.
Європа	282 875	246 383
Америка	143 030	157 728
Азія	50 122	43 413
Африка	10 424	9093
Австралія і Нова Зеландія	13 672	4110
Загалом	500 123	460 727

З таблиці видно, що головним виробником пшениці, як і раніше, залишалася Європа – 56,56% світового врожаю у 1913 р. і 53,47% у 1914 р. Друге місце посів Американський континент – 28,60 і 34,23% світового збору. Проте його частка у світовому виробництві пшениці у 1914 р. вже перевищила третину врожаю. Як і раніше, найбільше пшениці вирощувалося у США й Російській імперії – 214 984 тис. кварталів у 1913 р., або 42,98% світового виробництва, і 220 686 тис. кварталів у 1914 р., або 47,90% світового збору⁷.

Перша світова війна (1914–1918 рр.) призвела до надзвичайних продовольчих ускладнень в ряді країн Європи і блокування Німеччини з моря англо-французьким флотом. Майже повністю припинився експорт сільськогосподарських продуктів, зокрема й пшениці, у країни Західної і Південної Європи з Російської імперії та країн Балканського регіону. За таких обставин США й експортери з інших держав Американського континенту стали ледве не монополістами у постачанні хліба в Західну Європу. Тим більше, що врожай пшениці у США в 1915 р. становив 126 440 тис. кварталів, в Аргентині – 24 млн, Канаді – 42030 тис. кварталів⁸. Отже, роль американських експортерів пшениці на світовому ринку зросла ще більше.

У забезпеченні людства продовольством величезну роль відігравали й інші хлібні культури – жито, ячмінь, овес, кукурудза тощо. Найбільш докладні, на наш погляд, дані щодо збору п'яти хлібних культур наприкінці XIX – на початку XX ст. подає Арно Шульц, чиновник відділу сільської економіки і сільськогосподарської статистики Головного землеробського відомства Російської імперії. У своїй праці, призначеній, зокрема, і для підготовки майбутнього торгового договору з Німеччиною, А. Шульц широко використав статистику міністерства фінансів й міністерства торгівлі і промисловості Російської імперії до 1910 р., а для наступних років дані Veerbohm'a. Наводимо їх у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Світове виробництво п'яти головних хлібних культур (млн пудів)⁹

Рік	Пшениця	Жито	Ячмінь	Кукурудза	Овес
1888	3632	2005	993	3843	2404
1889	3450	1723	925	4105	2233
1890	3597	1951	1044	3076	2281
1891	3792	1580	1071	4070	2480
1892	3958	1917	1113	3381	2324
1893	4151	2212	1228	3378	2320
1894	4254	2338	1223	2450	2635
1895	4138	2157	1209	4344	2886
1896	3967	2161	1192	4523	2688
1897	3673	1845	1077	3470	2529
1898	4676	2072	1166	3601	2311
1899	4335	2460	1154	4269	3054
1900	4349	2553	1154	4309	2906
1901	4559	2194	1243	3537	2620
1902	5122	2500	1454	4907	3302
1903	5,231	2553	1476	4681	2959
1904	4,827	2832	1487	4881	3309
1905	5,407	2433	1487	5320	3225
1906	5591	2287	1697	5838	3225
1907	5186	2463	1672	4985	3341
1908	5218	2543	1672	5234	3418
1909	5924	2767	1935	5431	4058
1910	6194	2669	2016	6233	3892
1911	5748	2584	1964	5054	3455
1912	6472	3019	2039	6390	4188

Обчислення даних таблиці показує, що за 25 років світове виробництво пшениці збільшилося на 78,19%, жита – 50,57%, ячменю – 105,33%, кукурудзи – 66,27%, вівса – на 74,20%. Приріст виробництва пшениці був значно більшим від іншого продовольчого хліба – жита, а серед фуражних найбільшими темпами зросло виробництво ячменю.

У наступному 1913 р. світове виробництво пшениці досягло, як мовилося вище, рекордного рівня – 6540 млн пудів, жита зменшилося до 2980 млн пудів, ячменю зросло до 2155 млн пудів, вівса до 4253 млн пудів, а кукурудзи зменшилося до 5282 млн пудів¹⁰. Загалом світове виробництво п'яти хлібних культур протягом усього 25-літнього періоду, як видно з даних таблиці, неухильно, хоча й з деякими коливаннями, зростало й досягло у 1912 р. 22 108, а в 1913 р. – 21 210 млн пудів. Виробництво чотирьох головних хлібних культур у 1913 р. було рекордним – 15 928 млн пудів, але збір кукурудзи зменшився порівняно з попереднім роком на 1108 млн пудів.

На певну увагу заслуговують хлібні ресурси країн, які конкурували з українськими виробниками на світовому ринку. Для цього наводимо обчислення А.

Шульца за п'ятиліття 1908–1912 рр., які віддзеркалюють виробництво чотирьох головних хлібних культур у табл. 2.6, за даними Римського міжнародного агрокультурного інституту і Beerbohm'a.

Таблиця 2.6

**Виробництво чотирьох головних зернових культур
у країнах-експортерах (млн т)¹¹**

Хліб	Країна	1908 р.	1909 р.	1910 р.	1911 р.	1912 р.
Пшениця	Угорщина	4,1	3,4	4,9	5,2	5,0
	Румунія	1,5	1,6	3,0	2,6	2,4
	Ост-Індія	6,2	7,7	9,7	10,2	10,0
	Канада	3,0	4,5	4,1	5,9	5,6
	США	17,5	20	17,3	16,9	19,6
	Аргентина	5,2	4,2	3,5	3,7	4,5
Жито	Австралія	1,3	1,9	2,6	2,8	2,0
	Німеччина	10,7	11,3	10,5	10,9	11,6
Овес	Німеччина	7,6	9,1	7,9	7,8	8,5
	Канада	4,0	5,7	5,0	5,4	5,9
	США	10,9	14,9	17,1	13,3	20,5
	Аргентина	0,5	0,4	0,8	1,0	1,6
	Австралія	0,4	0,6	–	–	–
Ячмінь	Канада	0,9	1,2	1,0	0,8	1,0
	США	3,6	3,7	3,8	3,5	5,0

Дані таблиці свідчать, що українські виробники стикалися на світовому ринку, не рахуючи власне Росії, з конкуренцією семи країн по пшениці, одній – по житу, п'яти – по вівсу і двох – по ячменю. Ряд інших країн також експортував зернові продукти, але в малих обсягах, що слабо впливало на кон'юнктуру світового ринку. Проте на ринках Близького Сходу Україна зазнавала гострої конкуренції ще й з боку французьких комерсантів.

Щодо хлібних ресурсів Російської імперії, то ситуація на її величезних просторах завжди була неоднозначною. У більшості губерній Росії, Білорусії, Прибалтійського краю та деяких інших регіонів збір зернових відставав від приросту населення. Існували навіть цілковито безхлібні території. За підрахунками сучасних російських дослідників, дві третини губерній європейської частини Російської імперії не могли забезпечити свої продовольчі потреби за рахунок власного виробництва і залежали від привізного хліба¹². Зокрема, дефіцит власного продовольчого зерна в 1911–1915 рр. становив у Тульській губернії 26%, Псковській – 29%, Рязанській – 32%, Гродненській – 34, Віленській – 36%, Смоленській – 36%, Мінській – 37%, Естляндській – 37%, Ліфляндській – 38%, Могильовській – 38%, Костромській – 44%, Вологодській – 50%, Калузькій – 54%, Тверській – 56%, Новгородській – 57%, Ярославській – 57%, Олонецькій – 66%, Архангельській – 77%, Московській – 85%, Петербурзькій – 88%. Забезпечення цих та інших територій хлібом повною мірою залежа-

ло від 18 південних губерній України і Росії, де надлишки продовольчого зерна становили 647,2 млн пудів¹³. Наявність цього надлишку залежала від освоєння нових орних площ у степових районах та почасти зростання врожайності.

Однак напрями перевезення зерна з південних регіонів регулювалися урядовими приписами. Як уже мовилося вище, надходження українського хліба до центральних російських губерній значною мірою блокувалося високими залізничними тарифами. Український хліб вивозився переважно до Царства Польського, Білорусії, Прибалтики і на світовий ринок.

Для докладнішого з'ясування продовольчої ситуації необхідно знати загальні обсяги виробництва зернових та споживання їх чисельно зростаючим населенням. За даними перших дослідників питання, середнє річне споживання чотирьох головних хлібних культур у Російській імперії у 1893–1897 рр. становило 22,1 пуда, а за п'ятиліття 1908–1912 рр. – 23,1 пуда. Душове споживання пшениці протягом першого п'ятиліття становило 3,9 пуда, а другого – вже 5,5 пуда. Дещо збільшилося у зазначені роки й душове споживання ячменю і вівса – на 0,4 і 0,2 пуда, а жита, навпаки, зменшилося на 1,2 пуда¹⁴. Наведені обчислення підтверджуються даними урядових установ. Зокрема, статистики Особливої наради з продовольства підраховали, що середнє річне споживання продовольчих і фуражних зернових культур у Російській імперії на душу населення за тривалий 20-літній період (1893–1914) рр. коливалося від 22,1 до 23,6 пуда¹⁵. Проте у країнах Західної Європи споживання чотирьох головних хлібних культур на душу населення було значно більшим: у Франції – 25,5 пуда, Німеччині – 28,8, Бельгії – 29,9 пуда¹⁶.

Надто вразливою стороною хлібної справи в імперії був низький рівень урожайності. Маючи майже третину посівної площі земної кулі, Російська імперія вирощувала тільки трохи більше п'ятої частини світового врожаю в 1910 – 1914 рр. – 21,8%¹⁷. Притому слід відзначити, що тут враховано збори хліба у країнах з екстенсивним на той час веденням сільського господарства – Аргентині, Австралії, Індії тощо. Аналогічні тенденції ще рельєфніше простежуються в європейському вимірі. Займаючи більше половини всієї європейської посівної площі, Російська імперія вирощувала тільки трохи більше третини хлібного збору континенту¹⁸.

Проте в абсолютних цифрах збір чотирьох головних зернових культур досяг на початку XX ст. солідних розмірів. Останнє знаходить підтвердження, зокрема, в дослідженні члена третьої Державної думи Челишова, обчислення якого щодо врожайності хлібів дещо відрізняються від статистичних даних ЦСК МВС Російської імперії й інших джерел. Подаємо їх у табл. 2.7.

Таблиця яскраво відображає наслідки розорювання степів в Україні й Росії наприкінці XIX – на початку XX ст.

По-перше, за два десятиліття приріст збору пшениці в Російській імперії становив 307,59%, жита – 51,29%, ячменю – 267,46% і вівса – 79,80%. Загальний збір чотирьох головних хлібних культур збільшився за ці роки на 121,04% й

становив у 1910 р. 4169 млн пудів, у тому числі продовольчого зерна – пшениці й жита – 2633 млн пудів.

Таблиця 2.7

**Збір чотирьох головних хлібних культур у Російській імперії
у 1889–1910 рр. (млн пудів)¹⁹**

Рік	Пшениця	Жито	Овес	Ячмінь	Разом
1889	316	889	515	166	1886
1890	353	1054	545	227	2179
1891	287	791	434	196	1708
1892	539	965	473	280	2257
1893	733	1167	676	454	3030
1894	655	1360	676	364	3055
1895	626	1242	688	328	2884
1896	607	1223	700	325	2855
1897	476	1014	581	306	2377
1898	678	1163	556	394	2781
1899	754	1428	896	306	3387
1900	702	1443	771	321	3237
1901	740	1189	570	325	2824
1902	1009	1439	840	454	3742
1903	1032	1430	726	482	3670
1904	1108	1579	1013	467	4166
1905	1057	1161	848	468	3534
1906	845	1034	632	415	2956
1907	848	1253	803	469	3373
1908	946	1213	835	502	3496
1909	1301	1390	1014	629	4334
1910	1288	1345	926	610	4169

По-друге, загальний урожай збільшився переважно за рахунок пшениці й ячменю, зернових культур, які у великих обсягах вирощувалися в Україні та південно-східних регіонах європейської Росії й вивозилися на ринки Європи і Близького Сходу.

По-третє, таблиця демонструє різкі коливання врожайності у Російській імперії, що було дуже вразливою стороною торгівлі на світовому ринку. За підрахунками самого Челишова, частка виробництва пшениці, головної експортної хлібної культури, коливалася у світовому зборі від 1/11 у 1889 р. до 1/5 у 1903–1905 і 1909–1910 рр.²⁰

Зрештою, дані таблиці засвідчують стрибок у зростанні хлібного збору в 1909–1910 рр. То були роки так званого «пан-урожаю», за оцінками представників підприємницьких кіл і засобів масової інформації. Проте надалі збір хліба в імперії помітно зменшився.

Засоби масової інформації регулярно аналізували ситуацію на хлібному ринку, наводячи дані щодо врожайності у різних регіонах. Часопис Всеросійського

об'єднання промисловців і торговців повідомляв, що «збори хлібів у Росії удвічі, а то й утричі менші, ніж у наших західних сусідів і нових конкурентів на міжнародному хлібному ринку». За наведеними часописом даними, збір ярої пшениці в різних губерніях імперії коливався за п'ятиліття 1903–1907 рр. між 59,9 пуда з десятини в Курляндській губернії, 54 – у Київській, 24,7 – у Саратовській і 22,5 пуда – в Астраханській. «У тій же Київській губернії, – продовжувало видання, – озима пшениця дає у середньому за ці роки 83,2 пуда з десятини, у Саратовській – 51 і тут же в сусідній Самарській – 19,9 пуда з десятини»²¹.

У тому ж номері часопис коментував наслідки різких коливань у зборі зернових. Неврожайний для жита 1906 р. призвів до того, що Німеччина стала витіснити «наше жито з Фінляндії та інших північних ринків». Не кращою була ситуація щодо пшениці, вивіз якої дуже коливався: у 1906 р. – 220 млн пудів, 1907 р. – 142, 1908 р. – 90, 1909 – 314, у 1910 р. – 375 млн пудів. «Постачальник, що продає одного року 375 млн пудів, а іншого тільки 90, тобто у понад чотири рази менше, – слушно зауважувало видання, – у ділових взаємовідносинах дуже незручний контрагент. Товар його візьмуть, а справжньої ціни за нього і не дадуть. У результаті ми є постачальниками, без яких не обійтися на міжнародному ринку, але не ми визначаємо ціни»²².

У 1911 р. збір хлібних культур у Російській імперії різко зменшився внаслідок посухи. Недорід уразив не менше 20 губерній та областей південного сходу європейської Росії і Сибіру, серед них Пермську, Уфимську, Оренбурзьку, Тобольську, Саратовську, Самарську, Казанську, Симбірську, Акмолинську, Уральську, Тургайську та ін. Збір пшениці становив лише 846,5 млн пудів, а за даними Римського міжнародного агрокультурного інституту – 847,9 млн пудів. Продовольчого зерна було зібрано на 258,7 млн пудів менше від середнього врожаю за п'ятиліття 1906–1910 рр.²³ Збір усіх зернових становив 3877 млн пудів. До того ж, урожай картоплі зменшився у порівнянні з попереднім роком на 275 млн пудів²⁴. Виникла потреба у завезенні хліба до перелічених вище губерній для прохарчування тамтешнього населення.

Падіння збору зернових культур у Російській імперії призводило до зменшення експорту і почасти хлібних запасів в Європі, особливо пшениці. Останнє віддзеркалюють статистичні дані табл. 2.8.

Таблиця 2.8

Світові запаси пшениці на початку XX ст. (тис. англійських квартерів)²⁵

Рік	Європа	США і Канада	Загалом
1902	8500	12 650	21 150
1903	7010	10 720	17 730
1904	8230	8140	16 370
1905	10 060	8100	18 160
1906	7955	9450	17 405
1907	8480	10 260	18 740

1908	7410	8500	15 910
1909	5955	10 750	16 705
1910	7980	7400	15 380
1911	12 345	9830	22 175
1912	9480	14 090	23 570

У таблиці зафіксовано світові запаси пшениці на 1 січня 1902–1912 рр., обсяги яких, безпечно, впливали на ціни світового ринку. На 1 січня 1911 р. світові та європейські запаси пшениці досягли найвищого рівня. Проте з кінця 1911 р. постачання ринків пшеницею зменшувалася і запаси останньої в Європі становили в 1912 р. 9480 тис. англійських квартерів. Але світові запаси продовжували зростати і досягли рекордні цифри – 23 570 тис. англійських квартерів. Їх накопичення сталося найперше за рахунок США і Канади, виразившись у небувалій раніше цифрі – 14 090 тис. англійських квартерів.

Подасмо ще одну таблицю, в якій відображено, за даними ЦСК МВС, збір усіх хлібних культур у Російській імперії на початку ХХ ст.

Таблиця 2.9

Збір хлібних культур у Російській імперії на початку ХХ ст. (тис. пудів)²⁶

Хлібна культура	Середній збір за 1905 – 1909 рр.	1909 р.	1910 р.
Жито	1 218 400	1 401 244	1 357 069
Пшениця	1 099 399	1 405 871	1 389 383
Ячмінь	516 275	650 941	630 120
Овес	837 902	1 030 617	943 281
Гречка	64 720	71 337	76 902
Просо	142 459	174 675	166 854
Кукурудза	105 796	85 610	158 171
Горох	41 685	52 070	47 953
Чечевиця	13 296	23 108	17 860
Боби	4683	4773	4345
Картопля	1 791 249	2 001 278	2 231 788

Таблиця відображає досягнення зернового господарства Російської імперії на початку ХХ ст. На її просторах – у Царстві Польському, в Україні, Білорусії, Росії, Прибалтиці, на Кавказі та інших регіонах – помітно зросло виробництво продовольчих і фуражних культур та картоплі. Найбільших успіхів у польовому господарстві було досягнуто протягом двох років поспіль – у 1909 і 1910 рр. Саме тоді хлібні збори були найбільшими, а експорт зерна з імперії досяг максимального обсягу за всю добу капіталістичного розвитку.

Протягом пореформеного періоду збільшувалися хлібні ресурси України. Родючі ґрунти і хліборобські традиції населення та колосальний експорт сприяли розширенню зернового господарства. За даними засобів масової інформації, виробництво хліба у Подільській губернії зросло на 62% від п'ятиліття 1883–1887

рр. до 1906–1910 рр. Увесь приріст хлібної продукції, як відзначив подільській часопис, «відбувся перш за все за рахунок закордонного збуту пшениці й ячменю»²⁷. На наш погляд, цей висновок можна перенести і на інші українські губернії.

З іншої сторони, структура посівних площ України, пристосована до експорту зерна, гальмувала перехід до багатопільної системи господарювання, а, отже, і до прискореного підвищення врожайності, надзвичайно важливої складової загального обсягу хлібних ресурсів. Враховуючи ці та інші чинники сільські господарі нерідко констатували, що «навіть за сприятливих ґрунтових і кліматичних умов урожайність у нас ще занижка порівняно з країнами Західної Європи». А згаданий вище часопис порівнював стан українського землеробства з «невідшліфованим від шкарлупи первісного стану алмазом, котрий ще не вправлено в обідок сучасної агрокультури».

Попри ці та інші чинники врожайність зернових в Україні помітно підвищувалася внаслідок поширення сільськогосподарської техніки, переходу до багатопільної системи господарювання та поступового входження українського землеробства у фазу інтенсивного розвитку.

Доволі системні дані щодо обсягу хлібних ресурсів України у пореформену добу навів А. Радціг, котрий використав для цього урядову статистику²⁸. За його підрахунками, середній щорічний збір хлібів становив у губерніях Правобережної України за 1864–1866 рр. 15 094, а за 1883–1887 рр. – 22 837 тис. четвертей. Збір хліба на душу населення становив тут у 1864–1866 рр. 2,75 чверті, а в 1889–1893 рр. – 2,96 чверті²⁹.

Із кожним п'ятиліттям збільшувалося виробництво зернових у губерніях Лівобережної України. У 1864–1866 рр. тут було зібрано щорічно у середньому 13 728 тис. четвертей хліба, в 1870–1872 рр. – 18 606, у 1883–1887 рр. – 20 543, а в 1889–1893 рр. – 21 854 тис. чверті. Збір усіх хлібних культур становив на душу населення 2,75 четверті у 1864–1866 рр., а в 1889–1893 рр. – 2,88 четверті³⁰.

Прискорено зростав збір зернових у південному краї України, де розорювалися степи і з кожним роком розширювалися посівні площі під зерновими культурами. Річний збір усіх хлібних культур становив тут у середньому за 1864–1866 рр. лише 6112 тис. четвертей, а 1883–1887 рр. уже 17 079 тис. четвертей. За обсягом врожаю попереду була Херсонщина, де збір хлібних культур у зазначені роки зріс на 441%, за нею йшла Катеринославщина – 289%, а слідом Таврія – 235%³¹. За підрахунками А. Радціга, приріст хлібного збору в усіх регіонах України перевищував приріст населення, що стало запорукою подальшого зростання експорту.

Винятково високоврожайним виявився 1894 р. У трьох південних губерніях України було зібрано 40 042 тис. четвертей всіх хлібних культур, на Правобережжі – 31 810, на Лівобережжі – 31 726 тис. четвертей, а разом 103 578 тис. четвертей³², тобто понад мільярд пудів*. Такий колосальний урожай,

* За свідченням П. Лященка, хліб в Україні купували, зважуючи на пуди або чверті, рахуючи по 10 пудів у чверті для всіх зернових культур (Лященко П. И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. – СПб., 1912. – С. 124).

враховуючи мінімальне поширення на той час сільськогосподарської техніки і мінеральних добрив, міг виростити тільки дуже працелюбний народ із давніми хліборобськими традиціями.

Надзвичайно щедрі врожаї хлібів у середині 1890-х рр. призвели до небувалого зростання надлишку зерна в Україні, що само по собі вимагало його вивозу на світовий ринок для запобігання закупорювання торгового обороту. За даними українського дослідника І.Гуржія, надлишок чотирьох головних хлібів становив тут у середньому за 1870 – 1872 рр. 97 млн пудів, у 1883 – 1887 рр. – 79,3, а в 1895 р. – 286 млн пудів³³.

Урожайність на селянських і поміщицьких землях помітно відрізнялася. У селянських господарствах розміри хлібного збору залежали переважно від ґрунтово-кліматичних умов, розміру земельних площ, досвіду та працездатності сімей. З часом стало виходити на передній план уміле впровадження в польове господарство прогресивних елементів агрикультури. За статистичними даними, представленими на обласній сільськогосподарській виставці в Катеринославі, збір хлібів в Україні на селянських землях досяг у середньому в 1909 р. 58,9 пуда з десятини³⁴. Проте для нас важливіші узагальнені дані протягом тривалого часу. З цього погляду вельми корисними стали обчислення статистиків Головного землеробського відомства Російської імперії, використані часописом Харківського губернського товариства сільського господарства. Подаємо їх у табл. 2.10.

Таблиця 2.10

Середній збір хлібних культур з десятини земельної площі на селянських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. (пудів)³⁵

Регіон	1881– 1889 рр.	1890– 1899 рр.	1900– 1909 рр.	Ріст урожайності у %
Південна Україна, Бессарабія, Донська область	34	36	42	23,5
Правобережна Україна	47	55	67	42,5
Лівобережна Україна	41	44	54	31,7
Європейська частина Російської імперії	42	45	51	21,4

Таблиця відображає динаміку хлібного збору на селянських землях на всій території європейської частини Російської імперії та в окремих її регіонах протягом майже 30 років. У першому десятилітті XX ст. врожайність на селянських землях порівняно з 80-ми роками XIX ст. зросла в губерніях.

Південної України на 23,5%, Лівобережної – 31,7%, Правобережної – 42,5%, а загалом на всій території європейської частини Російської імперії – на 21,4%. Найвищий середній рівень урожайності у селянських господарствах був на початку XX ст. у Правобережній Україні – 67 пудів з десятини. Безперечно, врожайність хлібів на поміщицьких землях була вищою, ніж у селян, хоча на початку XX ст. вже було немало протилежних випадків. Загалом поміщицькі

господарства інтенсивніше використовували природні органічні добрива, сільськогосподарську техніку та досягнення агрономічної науки.

У Михайла і Павла Скоропадських у Дунаєцькому маєтку врожайність хлібів з десятини в 1903 р. була такою: озима пшениця – 113 пудів, жита – 85,2, овес – 66,3, просо – 70 пудів³⁶. Павло Скоропадський, майбутній гетьман України, як відомо, з молодих літ перебував на військовій службі, а господарство маєтку вів управитель, що не сприяло його продуктивності. У чотирьох економіях Карлівського маєтку на Полтавщині «на належно угноєних чорноземах пересічно протягом 25 років поспіль урожайність жита становила 130 пудів 11 фунтів»³⁷. Враховуючи тривалий часовий проміжок цей результат у вирощуванні жита можна вважати видатним наприкінці XIX ст.

Доволі високими були врожаї хлібів в економіях графів Бобринських на Київщині, де дуже важливу роль відігравала озима пшениця – банатка. Середній урожай банатки з десятини земельної площі становив у 1912 р. 141,1 пуда, пшениці сорту озима – 127,9, кукурудзи – 152,8, озимого жита – 115,7, гороху – 105,2, вівса – 104,3, ячменю – 103,2, ярої пшениці – 80,3, чечевиці – 60,3, проса – 125,1³⁸. Високі збори хлібів були й в інших поміщицьких господарствах. У маєтностях П.Харитоненка на Сумщині протягом 15 років поспіль урожайність озимих хлібів становила у середньому 120 і більше пудів з десятини³⁹.

Загалом збори хлібів на поміщицьких землях були значно меншими, ніж в окремих економіях. У 1903 р., коли врожай зернових на Волині був «середнім і нижче середнього», в губернії пересічно зібрано з десятини 72,5 пшениці, 56,5 жита і 56 пудів вівса⁴⁰. У 1905 р. у Волинській губернії було зібрано в середньому з десятини власницьких земель 61,3 пуда жита і 72,7 пуда пшениці, а в селянських господарствах – 56,7 пуда жита і 72,1 пуда пшениці⁴¹. Губернатор Волині повідомляв імператору, що завдяки сприятливому клімату, родючим ґрунтам та опадам губернія «не знає суцільного недороду»⁴².

Що стосується Київської губернії, то середня врожайність усіх ґрунтів за десятиліття з 1896 до 1906 рр. була такою: пшениця – 75 пудів, жито – 70, овес – 60, гречка – 40 пудів. Доцільно навести й ціни на хлібні культури на Київщині у ті роки: пшениця – 0,71 руб. за пуд, жито – 0,48 руб., овес – 0,47 руб., гречка – 0,60 руб.⁴³ Занизькі ціни, безперечно, стимулювали прагнення сільських виробників експортувати зерно та вироби з нього на ринки Європи.

Попри наявність в історичних документах і матеріалах критичних оцінок щодо стану землеробства в губерніях Правобережної України, саме тут були найвищі врожаї в усій Російській імперії. П.Лященко виокремлював українське Правобережжя як «регіон порівняно високого рівня сільськогосподарської культури»⁴⁴. Тут розкинулися розлогі маєтності польських і російських латифундистів. Власники тисяч і десятків тисяч найкращих у регіоні земель, маючи величезні статки, могли широко впроваджувати у своїх господарствах досконалу сільськогосподарську техніку й передові технології. У зв'язку з цим цікавим і доволі актуальним є питання щодо продуктивності їхніх земель, зокрема вро-

жайності хлібів у порівнянні з селянами. Про це переконливо свідчать дані про врожайність у Подільській губернії у 1905 р., які ми наводимо у табл. 2.11.

Таблиця 2.11

Збір хлібних культур у Подільській губернії у 1905 р.⁴⁵

Хлібна культура	Поміщицькі господарства			Селянські господарства			
	Середній урожай з дес. у пудах	Висів на одну дес. у пудах	Чистий збір хліба (пудів)	Середній урожай з дес. у пудах	Висів на одну дес. у пудах	Процент збору в селян з дес. порівняно з поміщиками	Чистий збір хлібів (пудів)
Озима пшениця	102	10	16 444 724	78	10	76,47	19 757 196
Яра пшениця	63	9	12 869 82	52	10	82,54	3 530 814
Озиме жито	90	9	2 214 378	76	10	84,44	17 618 634
Кукурудза	89	2,5	2 486 010	75	2,5	84,27	8 981 735
Гречка	61	8	668 754	54	9	88,52	2 256 525
Просо	73	3	245 350	66	3,5	89,52	1 843 563
Горох	71	13	3 293 124	62	11	87,32	2 106 096
Чечевиця	65	9	353 304	60	1	92,30	1 769 800
Загалом	–	–	26 992 626	–	–	–	57 864 363
Картопля	543	95	2 836 432	462	91	85,08	16 962 120

Дані таблиці надзвичайно цікаві у різних вимірах.

По-перше, різниця у врожайності хлібів на поміщицьких і селянських землях була не така вже й велика, і коливалася щодо різних сільськогосподарських культур від 7,70 (чечевиця) до 23,53% (озима, пшениця). В інших районах України вона була ще меншою, і продовжувала скорочуватися на користь селян.

По-друге, навіть на Правобережжі, зокрема в Подільській губернії, де домінувало латифундистське землеволодіння, дрібні селянські господарства на початку ХХ ст. залишалися головними виробниками хліба. Ними було зібрано 57 864 363 пуди різних зернових, не рахуючи навіть головних фуражних культур – ячменю і вівса. Урожай власницьких господарств, також без ячменю і вівса, становив тільки 26 992 626 пудів. Загалом у губернії було зібрано близько 84 857 тис. пудів хлібів, без урахування ячменю і вівса. Частка поміщицького хліба становила менше третини – 31,8%.

По-третє, з таблиці видно, що поміщики відправляли на ринок в основному пшеницю і горох, а жито, кукурудза, картопля, гречка, просо та чечевиця були продуктами переважно селянських господарств.

Зрештою, врожайність хлібів у цьому регіоні наближалася, а то й зрівнялася, з більшістю європейських країн, за винятком Данії, Бельгії, Голландії та Великої Британії. Тим більше, що збір хлібів тут продовжував зростати. У 1916 р.

середній збір озимої пшениці становив на Поділлі 98 пудів з десятини, ярої пшениці – 77, озимого жита – 100, ячменю – 79, вівса – 93, чечевиці – 87, гороху – 90, бобів – 105 пудів⁴⁶.

Негативно впливали на врожайність хлібів природні катаклізми – холодні весни, градобої, буревії та посухи. Проте навіть у такі роки збір хлібів, як правило, забезпечував прохарчування населення й почасти вивіз зерна, борошна та висівок за межі України. Через украї несприятливі кліматичні умови на Київщині восени 1906 р. і весною 1907 р. на селянських полях загинуло близько 28% озимих посівів, а ще 17% озимини мали низьку врожайність. Київський губернатор граф О.Ігнат'єв у своєму звіті міністру внутрішніх справ охарактеризував недорід 1907 р. «як рідкісне явище для Київщини». Проте завдяки хлібним запасам у населення від минулих літ і «загальної порівняно заможності селянської маси» його наслідки було мінімізовано. Тим більше, що урожай ярих хлібів, як повідомляв губернатор, визрів «вище середнього рівня, а проса, овочів і картоплі – щедрий». Загалом Київщина вийшла з недороду 1907 р. «без особливих ускладнень». Щоправда, вивіз хлібів на ринки Європи у тому році різко зменшився⁴⁷.

Коливання у зборі хлібів були й в інших губерніях, що впливало на обсяги експортних операцій. У 1903 р. в Подільській губернії «за сповна задовільного врожаю» зерновий надлишок озимих хлібів становив 3 064 750 четвертей, ярих – 3 509 008, а разом – 6 573 758 четвертей⁴⁸. Однак осінь 1906 р. і весна 1907 р. були в губернії, як і в сусідній Київщині, несприятливими для вирощування озимини. За даними неодмінного члена губернського присутствія П. Синьогуба, які він подав губернатору О.Ейлеру, збір хлібних культур разом з картоплею перевищив у губернії 116 707 тис. пудів, «тоді, як для задоволення продовольчих та деяких інших потреб населення, за винятком посівного фонду, потребувалося близько 95 332 тис. пудів»⁴⁹.

Згідно зі звітом подільського губернатора за 1909 р., «загальний збір усіх хлібів з картоплею становив 16 109 983 четверті. Хлібний надлишок, з урахуванням потреб для прохарчування населення, для наступного посіву та винокуріння, становив лише 3 160 699 четвертей, або близько п'ятої частини «знятого врожаю» – 19,61%⁵⁰. Землеробське населення губернії «зазнало великих втрат під час збору врожаю внаслідок сильних злив і градобою». Цікаво, що навіть за таких несприятливих умов «надлишок селянських ярих хлібів, за підрахунками з'їзду мирових посередників, становив 726 728 четвертей»⁵¹. Зменшення хлібного збору у сезоні 1909 р. призвело до значного скорочення вивозу хліба з цієї губернії на світовий ринок.

Несприятливі кліматичні умови в 1907–1909 рр. помітно вплинули на обсяги збору хлібних культур у п'ятиліття 1905–1909 рр. Про це свідчать, зокрема, дані П. Ляценка, поміщені у табл. 2.12.

Як свідчать наведені у таблиці дані, середньорічний урожай чотирьох головних зернових культур на Правобережжі становив у 1905–1909 рр. майже 220 млн пудів. Попереду у хлібному зборі була Київщина. Але Подільська

Таблиця 2.12

**Чистий збір чотирьох головних зернових культур на Правобережжі
за 1905–1909 рр. (тис. пудів)⁵²**

Губернія	Пшениця	Озиме жито	Овес	Ячмінь	Разом
Київська	22 008,3	24 293,7	22 057,1	11 103,8	79 462,9
Подільська	29 772	18 091,8	16 191,4	12 083,4	76 138,6
Волинська	136 46,7	23 850	18 601,6	7977,7	64 076
Загалом	65 427	66 235,5	56 850,1	31 164,9	219 677,5

губернія була в Україні ще й найбільшим виробником кукурудзи. У зазначені в таблиці роки на Поділлі збиралося щорічно у середньому 10 597,8 тис. пудів цієї культури. За підрахунками П.Лященка, виходячи з пудової 15 норми споживання на душу продовольчих хлібів, Подільська губернія мала щорічно в середньому близько 24 млн пудів хлібного надлишку, а Київська – до 15,5 млн пудів*. Місцева промисловість, що переробляла сільськогосподарську сировину, споживала не більше 3,5 млн пудів хліба⁵³. Решта вивозилася за межі України.

Насправді, збір усіх хлібних культур у губерніях Правобережної України був більшим у ці роки. У 1905–1906 рр. він перевищував у середньому навіть 300 млн пудів⁵⁴. За даними Ярошевича, доповідь якого була виголошена на установчих зборах Південно-Західного відділення Російської експортної палати, річний збір озимої і ярої пшениці у цьому регіоні становив у 1905–1906 рр. у середньому 72,1 млн пудів, або 17% урожаю цієї культури в усій Російській імперії. У Київській губернії на залізниці й водні шляхи надходило дві третини середнього збору пшениці в зерні й борошні, не рахуючи навіть висівку, а з Волинської губернії вивозилося близько половини пшеничного збору. Ще більшу роль відігравала пшениця у Подільській губернії, де її середній збір у ці роки становив 34,9 млн пудів, або близько 48% середнього збору в регіоні⁵⁵.

Аналізуючи проблематику хлібного надлишку в Україні, слід урахувувати чисельність населення у тій чи іншій губернії. У південному степовому краї посівні площі хлібів були більшими, а щільність населення в декілька років меншою порівняно з давніми хліборобськими центрами України. Внаслідок цього навіть за значно меншого збору хлібів з десятини земельної площі надлишок на душу у цьому регіоні був незрівнянно більшим. У 1906 р. він обчислювався такими цифрами: Волинська губернія – 14, Зпуда, Київська – 21, Подільська – 29,3, Херсонська – 61 пуд⁵⁶. За даними статистики залізничних перевезень, хлібні експортні надлишки «в районі Харківської і Полтавської губерній становили напередодні Першої світової війни від 13 до 16 пудів з кожної десятини посіву»⁵⁷. Причому значну частку вивозу становило борошно. У свою чергу, статистики згаданої вище обласної сільськогосподарської

* Різниця в обчисленнях хлібного надлишку дослідниками нерідко стає наслідком віднесення до нього промислового використання зерна, зокрема для виготовлення спирту і пива, врахування посівного фонду та довільного визначення норми споживання на душу.

виставки в Катеринославі валовий збір хлібів на одного жителя виразили у таких цифрах: Волинська губернія – 26 пудів, Київська – 29, Таврійська – 61, Херсонська – 59, Катеринославська – 57, Чернігівська – 18, Полтавська – 39 пудів⁵⁸. У цьому цифровому переліку кидається в око щедрий збір на душу не тільки у південному регіоні України, але й на Полтавщині, в губернії з надмірною щільністю населення і переважанням селянського та середнього і дрібного поміщицького землеволодіння. За свідченням засобів масової інформації, тут щорічно вирощувалося в середньому на 94 млн руб. одних тільки шести головних зернових культур, у тому числі пшениці – на 41 млн руб.⁵⁹ Про значне переважання Полтавщини у зборі хлібів у регіоні Лівобережної України свідчать і підрахунки П.Лященка, котрі ми наводимо у табл. 2.13.

Таблиця 2.13

Середньорічний збір чотирьох головних хлібних культур на Лівобережжі за 1905–1909 рр.⁶⁰

Губернія	Пшениця	Озиме жито	Овес	Ячмінь	Разом
Полтавська	32 528,7	28 268,9	16 424,7	16 030,6	93 252,9
Харківська	23 889,3	18 052,2	9887,1	16 871,4	68700
Чернігівська	780,1	16 222,7	8774,9	2099	27 876,7
Загалом	57 198,1	62 543,8	35 086,7	35 001	189 829,6

З таблиці видно, що середньорічний урожай чотирьох культур у регіоні в 1905–1909 рр. становив майже 190 млн пудів, з яких на Полтавщині збиралося 93 252,9 тис. пудів, або 49,12%. Приймаючи річну норму споживання продовольчих хлібів за 15 пудів, регіон міг дати надлишку для переробки і експорту до 50–75 млн пудів⁶¹.

Як йшлося вище, посуха охопила величезні території Росії у 1911 р., що призвело до значного зменшення хлібного збору. Проте в Україні ситуація була іншою. За даними Київського біржового комітету, врожай у поміщицьких економіях Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і Чернігівської губерній обчислювався у середньому в солідних величинах: пшениці – 120 пудів з десятини, жита – 90, вівса – понад 100 пудів, ячменю – 95 пудів. У селянських господарствах урожай хлібів визрів на 30% менше, окрім жита, збір якого не поступався поміщицьким економіям⁶². За повідомленням Катеринославського біржового комітету, врожай хлібів у губернії перевищив збір попереднього року на 10%⁶³. За даними Кременчуцького біржового комітету, врожай жита на Полтавщині також був більшим на 10% проти попереднього року, а решта хлібів – на 15%. У різних місцевостях губернії урожай виразився у таких цифрах: пшениці – 60–90 пудів з десятини, жита – 60–100, вівса і ячменю – до 70 пудів з десятини, а в ряді повітів – на 15–20% більше. Із Кременчука надходили повідомлення про накопичення великих запасів пшениці, які були на 25% більше від попереднього року. У Харківському районі врожай озимої пшениці становив до 80 пудів з десятини, ячменю – 80–90, ярої пшениці й вівса – до 100 пудів⁶⁴. Тільки завдяки солідному врожаю в Україні в 1911 р. був забезпечений

пристойний вивіз зернових на світовий ринок. Проте збір пшениці у 1911 р. був також значно меншим у районах землеробства, що тяжіли до Миколаївського порту на Чорному морі.

Для з'ясування об'єктивних можливостей експорту українського хліба на світовий ринок слід установити його сумарний надлишок протягом тривалого періоду. У висвітлення цього аспекту досліджуваної тут тематики цінний внесок зробив свого часу професор О.М.Челінцев, який відносив губернії Наддніпрянської України до регіону з величезними хлібними надлишками. Наводимо обсяги надлишку чотирьох головних зернових культур в Україні за його обчисленнями наприкінці XIX – на початку XX ст. у табл. 2 14.

Таблиця 2.14

**Надлишок чотирьох головних хлібних культур в Україні
у 1880–1884 і 1907–1910 рр. (тис. пудів)⁶⁵**

Губернія	1880–1884 рр.	1907–1910 рр.	Ріст надлишку у %
Волинська	4130	6190	50
Катеринославська	8059	78 427	873,16
Київська	9688	16 375	69
Подільська	11 895	19 134	61
Полтавська	4498	20 464	355
Таврійська	11 968	61 253	411,8
Харківська	2928	16 171	442
Херсонська	36 081	106 840	196
Чернігівська	7529	2514	– 33,4
Загалом	96 776	327 368	238,27

Ряд моментів у наведеній таблиці привертає увагу. По-перше, сумарний надлишок чотирьох головних хлібних культур в Україні за 25 – 30 років збільшився на 238,27%, а в абсолютних цифрах – на 230 592 тис. пудів – з 96 776 до 327 368 тис. пудів. За абсолютним нарощуванням хлібного надлишку попередю були у 1907 – 1910 рр. три південні губернії України: Херсонщина – 106 840 тис. пудів, Катеринославщина – 78 427, Таврія – 61 253 тис. пудів. За темпами приросту хлібного надлишку на першому місці була Катеринославщина – 873,16%, за нею слідувала Харківщина – 442%, а далі Таврійська і Полтавська губернії – 411,8 і 355%.

По-друге, більш уповільнений приріст хлібного надлишку в регіоні Правобережної України пояснюється тим, що щільність населення, особливо в Подільській і Київській губерніях, була найбільшою, а нові земельні площі, що вводилися у сільськогосподарський оборот, найменшими.

По-третє, зменшення приросту темпу хлібного надлишку на Чернігівщині стало наслідком того, що населення стало прикупляти хліб із сусідніх губерній.

За подальшими підрахунками О.Челінцева, надлишок чотирьох головних хлібних культур у дев'яти українських губерніях становив у середньому в 1909–1910 рр., з урахуванням борошняного резерву, 338,29 млн пудів, у тому

числі пшениці – 185,5 млн пудів, жита – 29,12, ячменю 113,02, вівса – 10,65 млн пудів⁶⁶. Внутрішній ринок ніяк не міг поглинути всю пропозицію з боку виробників України й останні були гостро зацікавлені у зовнішніх ринках, особливо для збуту пшениці та ячменю.

Заслугують на увагу й дослідження О.Челінцева щодо динаміки зростання збору всіх хлібних культур між 1883–1887 і 1906–1910 рр., приросту населення в Україні за період 1886–1910 рр. та посівних площ під хлібами. Про це яскраво свідчать дані табл. 2.15.

Таблиця 2.15

Зіставлення приросту населення, хлібного збору і посівних площ під зерновими культурами в Україні у середині 80-х рр. XIX ст. – 1910 р. (у %)⁶⁷

Губернія	Населення	Хлібний збір	Площа засіву
Волинська	+66	+78	+18
Катеринославська	+60	+267	+59
Київська	+50	+67	+6
Подільська	+49	+95	+18
Полтавська	+29	+62	+9
Таврійська	+68	+196	+46
Харківська	+38	+76	+14
Херсонська	+61	+177	+36
Чернігівська	+36	+12	-4

Із таблиці видно, що приріст хлібного збору в українських губерніях, за винятком Чернігівщини, випереджав приріст населення і розширення під хлібні культури земельних площ. Проте була й суттєва відмінність між південним степовим регіоном і давніми хліборобськими центрами України. У південних губерніях зростання хлібного збору відбувалося переважно за рахунок введення у сільськогосподарський обіг нових земельних площ шляхом їх розорювання, а в губерніях Право- і Лівобережної України – більш інтенсивного ведення польового господарства.

Певний внесок у подальше дослідження проблеми зробив О.Щадилов. Не посилаючись на використані джерела, дослідник навів загальну цифру середньорічного збору шести головних зернових культур у 1909–1913 рр., яка майже стовідсотково відповідає дійсності, – 1 131 776 тис. пудів. За його даними, збір окремих злакових розподілявся таким чином: пшениця і жито – 652 185 тис. пудів, ячмінь і овес – 419 146, просо і гречка – 60 445 тис. пудів⁶⁸. Внутрішнє споживання хлібів, за підрахунками О.Щадилова, наводимо у табл. 2.16.

Таблиця 2.16

Середньорічний обсяг внутрішнього споживання шести головних зернових культур в Україні в 1909–1913 рр. (тис. пудів)⁶⁹

Зернова культура	тис. пудів	у %
Жито і пшениця	442 592	68

Овес і ячмінь	288 824	69
Просо і гречка	60 000	95
Разом	791 416	69,92

Із таблиці видно, що всередині України споживалося майже 70% урожаю шести головних зернових культур. Решта хлібного збору вивозилася на продаж за межі України, у тому числі пшениці – 179 696 тис. пудів, жита – 29 897, вівса – 9242, ячменю – 121 080, а разом – 339 915 тис. пудів, або 31,72% від середньорічного збору чотирьох головних злаків у 1909–1913 рр.⁷⁰ Підрахунки О.Щадилова відображають колосальний обсяг українського експорту на початку ХХ ст., про що свідчить зіставлення їх з іншими статистичними обчисленнями. За даними статистиків Особливої наради з продовольства, «звичайний надлишок п'яти головних хлібів, тобто пшениці, жита, вівса, кукурудзи і ячменю» в усій Російській імперії становив з 1910–1914 рр. 600–700 млн пудів⁷¹. Це означає, хоча й у загальних обсягах, що вивіз хліба за межі України в 1909–1913 рр. становив не менше половини всього імперського експорту. Про це йтиметься в одному з наступних розділів нашого дослідження. Що ж до даних О.Щадилова про обсяги збору шести головних зернових культур, то вони сповна підтверджуються нашими підрахунками, які ми подаємо в табл. 2.17.

Таблиця всебічно відображає досягнення польового господарства України на початку ХХ ст. Середньорічний збір усіх хлібних культур разом із картоплею в 1909–1913 рр. перевищив півтора мільярда пудів. Зокрема, річний збір чотирьох головних зернових культур становив 1 071 350,1 тис. пудів, шести – 1 131 293,7, а разом із кукурудзою, горохом, чечевичою і бобовими культурами – 1 185 754,2 тис. пудів. Не враховуючи картоплі, за обсягом хлібного збору попереду була Херсонщина – 190 428 млн пудів, а далі у низхідному порядку губернії розташувалися так: Катеринославська – 180 897,2, Полтавська – 140 064,1, Київська – 137 317,6, Подільська – 129 517,9, Таврійська – 126 443,4, Харківська – 124 244,4, Волинська – 100 329,6, Чернігівська – 56 512 тис. пудів.

Займаючи провідні позиції у зборі чотирьох головних хлібів, три південні губернії України давали лише 5066,8 тис. пудів проса, гречки, гороху, чечевичі та бобів, що становило 6,31% від виробництва цієї культури в Наддніпрянській Україні. Те ж стосується і картоплі, збір якої у цьому регіоні був замалим – 41 079 тис. пудів, або 12,62% від загального виробництва. У Волинській і Чернігівській губерніях, навпаки, переважав збір картоплі – 139 133,3 тис. пудів, або 42,75% від урожаю в усіх українських губерніях. Значна частка врожаю картоплі відправлялася з цих губерній на ринок та використовувалася для винокуріння і відгодівлі домашньої худоби. Слід відмітити й те, що виробництво кукурудзи зосереджувалося переважно в Подільській і Херсонській губерніях – 23 273,2 тис. пудів, або 68,17% збору в Наддніпрянській Україні.

Статистичні дані таблиць 2.6, 2.17 та деяких інших джерел дали нам можливість встановити місце Наддніпрянської України у світовому виробництві

Таблиця 2.17

Середньорічний урожай хлібних культур в Україні за 1909–1913 рр. (тис. пудів)⁷²

Губернія	Сільськогосподарська культура											
	Озима пшениця	Яра пшениця	Жито	Овес	Ячмінь	Кукурудза	Горох	Картопля	Гречка	Чечевича, боби	Просо	Загалом
Харківська	6808,8	37 793,4	28 508,7	15 188,6	29 329,4	536,4	190,1	32 646,9	1705,8	72,8	4110,4	156 891,3
Чернігівська	1008,7	270,8	29 997,0	13 059,1	2878,3	–	1420,2	67 749,9	5843,0	367,4	1667,5	124 261,9
Полтавська	8362,1	35 705,3	40 303,7	22 116,9	21 778,2	260,4	493,2	45 155,1	5965,9	164,7	4913,7	185 219,2
Херсонська	21 039,0	56 628,4	21 830,2	9893,5	67 774,5	10 291,4	272,5	14 725,3	393,2	163,3	2142,0	205 153,3
Таврійська	41 297,4	23 104,1	8238,9	65 10,8	43 424,6	3518,9	–	5091,1	–	–	348,7	131 534,5
Катерино-славська	5820,4	84 180,5	9465,1	7092,4	66 439,7	6152,0	73,2	21 262,6	110,7	80,0	1483,2	202 159,8
Київська	31 569,4	964,0	38 648,2	27 469,8	13 708,5	398,5	5221,7	36 445,1	5407,2	1293,3	12637,0	173 762,7
Подільська	34 990,5	4643,8	26718,8	21 370,1	16 220,8	12 981,8	4614,1	30 954,2	2690,7	2614,5	2672,8	160 472,1
Волинська	18 118,0	375,6	35812,9	24 500,0	10 391,2	–	2366,1	71 383,4	5277,3	914,0	2574,5	171 713,0
Разом	169 014,3	243 665,9	239 523,5	147 201,2	271 945,2	34 139,4	14	325 413,6	27	5670,0	32	1 511
							651,1		393,8		549,8	167,8

хліба. Маючи близько 2% населення земної кулі, її частка у світовому виробництві чотирьох головних хлібних культур становила у середньому в 1909–1913 рр. 7,16%, у тому числі пшениці – 6,68%⁷³. За виробництвом пшениці Україна поступалася тільки США, Індії і Росії, чисельність населення кожної з яких була в декілька разів більшою. За збором жита попереду України були тільки Росія і Німеччина, а вівса – Росія, Канада і США. За виробництвом ячменю Україна не поступалася жодній країні світу. Її частка в імперському зборі, враховуючи Царство Польське, Бессарабію, Білорусію та інші регіони, становила, за нашими підрахунками, близько 45%⁷⁴. О.Щадилов, який аналізував цей аспект проблеми, відзначав, що український ячмінь – найкращий у світі за своїми смаковими якостями і місткістю білка. Німецькі сільські господарі закуповували його у великих обсягах для відгодівлі свиней і з солідним зиском реалізували м'ясо на ринках Данії, Австрії та інших країн⁷⁵. Отже, Україна була наприкінці XIX – на початку XX ст. одним із найбільших у світі виробників хліба, надлишки якого вивозилися на ринки інших країн.

Аналіз хлібних ресурсів був би незавершеним без з'ясування продуктивності українського млинарства. Останнє відчутно впливало на розширення і кон'юнктуру хлібного ринку, спонукаючи експортерів підвищува-

ти ціну на вивізне зерно. Особливо наочно це проявилось під час загострення міжнародних відносин у басейні Середземного моря в 1912 р., коли Туреччина закрила чорноморські протоки, що могло призвести до закупорювання торговельного обороту. Саме тоді українське млинарство підтримало ціни на належному рівні, запобігши паніці на хлібному ринку. Зокрема, ціна на пшеницю в Катеринославській губернії була помітно вищою, ніж в Одесі. З урахуванням залізничного тарифу і накладних витрат від Катеринослава до Одеси різниця на одному пуді досягла 14–15 коп.⁷⁶

Продуктивність як українського, так і всього імперського млинарства на початку ХХ ст. вже аналізувалася нами у попередніх працях⁷⁷. Проте справжні його масштаби в Україні були більшими.

За даними департаменту землеробства Головного землеробського відомства, у 64 губерніях Російської імперії, розташованих в європейській частині, у 1908 р. налічувалося 2416 млинів I–V розрядів, на яких щорічно перемелювалося 653,3 млн пудів зерна, або у середньому 272 тис. пудів на один млин. Їх власники були по суті солідними підприємцями, які закуповували великі партії зерна, переробляли його на борошно й реалізували на внутрішньому і часті зовнішньому ринках. Нерідко борошномели були одночасно й великими землевласниками. На млинах нижче V розряду з продуктивністю близько 20–30 тис. пудів переробки зерна, яких налічувалося більше 140 тис., перемелювалося понад 1286 млн пудів хліба⁷⁸. Окрім того, діяло близько 33 тис. млинів, які обкладалися промисловим податком, і десятки тисяч вітряків для обслуговування потреб місцевого населення. На них перероблялося близько 75% житнього й 25% пшеничного борошна⁷⁹.

У подальшому кількість великих млинів промислового значення збільшувалася. Удосконалювався технологічний процес у млинарській галузі. Зростає чисельність парових машин, газогенераторів та нафтових двигунів, замість примітивних жорен з'являлися вальцювальні верстати. Проте собівартість переробки зерна і далі залишалася зависокою через недостатню розвиненість вітчизняного машинобудування та надмірні митні тарифи на імпортовану млинарську техніку. Через ці та інші причини різниця між ціною на зерно і борошно була значно більшою, ніж в Америці, Німеччині, Угорщині та деяких інших країнах, що не могло не гальмувати вивіз продукції на світовий ринок.

Водночас слід відзначити, що борошномельна промисловість України характеризувалася витонченістю і різноманітністю виробних продуктів, усіляко уникала шаблонності за умов масового виробництва. На більшості млинів, оснащених досконалою технікою, вироблялося пшеничне борошно семи, восьми, а то й десяти сортів.

Потужні райони млинарства розташовувалися в губерніях Правобережної України. Згідно з дослідженнями, які проводилися з кінця ХІХ ст., у цьому регіоні поряд із великими млинами збереглася ще й маса дрібних з примітивним устаткуванням, на яких розмелювалося зерно або для власного споживання у великих поміщицьких господарствах, або для потреб близької околиці. Кіль-

кість товарних млинів, що працювали в 1893 р. на далекий збут борошна, за даними департаменту торгівлі й мануфактур Міністерства торгівлі й промисловості, відображає табл. 2.18.

Таблиця 2.18

Товарні млини в губерніях Правобережної України у 1893 р.⁸⁰

Губернія	Кількість млинів	Оборот у тис. руб.	Кількість парових котлів
Київська	156	6364	38
Подільська	205	5703	6
Волинська	36	6609	20
Загалом	397	18 676	64

Із таблиці видно, що на теренах Правобережної України в 1893 р. було 397 товарних млинів, у тому числі в Київській губернії – 156, Волинській – 36, Подільській – 205. Різниця в обсягу їх торгового обороту в грошовому вираженні була не дуже значною. Проте кидається в око надто велика різниця в технічному оснащенні млинів: у Київській губернії на товарних млинах було 38 парових котлів, у Волинській – 20, а в Подільській – усього 6.

Безперечно, з кожним роком рівень технічного оснащення млинів підвищувався. За даними волинського губернатора, у 1905 р. у губернії діяло вже 507 млинів, у тому числі 130 парових і 377 водяних. Загальна річна продуктивність парових млинів досягла 2 064 136 руб., а водяних – 1 425 138 руб.⁸¹ Аналогічна тенденція проглядається і на Поділлі: у Вінницькому повіті в 1904 р. було вже 10 парових млинів, а в Балтському – 59⁸². За свідченням преси, напередодні Першої світової війни в Подільській губернії налічувалося 44 великих товарних млини⁸³. Великі вальцовальні млини було споруджено на залізничних станціях Жмеринка, Ярошенка, Браїлів, Гнівань, Вінниця, Калинівка. На них перемелювалося близько 3620 тис. пудів однієї тільки пшениці⁸⁴. Загалом зерно перемелювалося в губерніях Правобережної України на 570 великих млинах, з яких 35–40 належали до перших трьох розрядів. У 1908 р. на млинах цього регіону діяло 625 удосконалених двигунів, а четверта частина навіть не дуже великих млинів була оснащена газогенераторами⁸⁵. За іншими джерелами, на Правобережжі налічувалося ще в 1903 р. 708 млинів I–V розрядів, на яких перероблялося 68 млн пудів продовольчого зерна⁸⁶. П'ять років по тому млинарство Правобережжя переробляло на рік 87,5 млн пудів зерна, у тому числі Волинська губернія – 27 млн пудів, Подільська – 23, Київська – 37,5⁸⁷. За статистичними даними Південно-Західного відділення Російської експортної палати, торговий оборот борошномельного виробництва в губерніях Правобережної України становив приблизно 40 млн руб. Річні експортні відправки пшеничного борошна з Київської і Волинської губернії перевищували у середньому за 1905–1909 рр. 11 млн пудів⁸⁸. Про перемелювання пшениці у великих обсягах для експорту повідомлялося й в інших часописах⁸⁹.

Водночас слід назвати чинники, що гальмували розвиток млинарства на Правобережжі, особливо в Подільській губернії. Згідно з анкетуванням, проведеним фабричним інспектором губернії, абсолютна більшість млинів використовувала місцеве або з близької околиці зерно. На переконання фахівців, для губернії було б набагато вигідніше відправляти свою пшеницю на далекі ринки не у зерні, а в борошні. Тоді для місцевого населення залишалися б і вартість переробки зерна. Проте недостатня розвиненість залізничної мережі зводила нанівець прагнення виробників з глибинки. «Справді, чи можливе існування масштабного сільського господарства, з успіхом працюючого на ринок, – писав подільський часопис, – коли виробники перебувають на відстані від 60 до 80 верст від залізниці, а підвіз ведеться тільки гужовим транспортом»⁹⁰. Саме в такому становищі опинилися, зокрема, території між австрійським кордоном і залізничною лінією Козятин – Ковель – Івангород. До того ж, надзвичайно високі тарифи на залізничних лініях до центральних районів європейської Росії максимально обмежили вивіз подільського хліба. Усі спроби тамтешніх борошномелів збувати там борошно виявилися марними, оскільки «фрахт для них становив до 0,30 руб. з кожного пуда»⁹¹. З цієї причини головними ринками збуту для подільських виробників стали країни Західної Європи і почасти Близького Сходу, а всередині Російської імперії – Царство Польське, прибалтійські та білоруські губернії.

Розвиненістю млинарства на теренах Правобережної України виділялися Біла Церква, Умань, Вінниця, Бердичів, Ковель, Рівне, Житомир, Балта, а найбільше Київ. Останній з давніх часів був визначним ринком хлібної торгівлі не тільки Київської, але й Полтавської, Подільської, Чернігівської і почасти Волинської губерній. Величезний попит на зерно у Києві визначався перш за все зі сторони дев'яти великих промислових млинів. Серед них виділялися своєю потужністю акціонерне товариство київського парового млина Я.І.Кельберг і К^о з капіталом на 1 грудня 1912 р. у 500 тис. руб. та товариство «Київський млин» з капіталом у 2500 тис. руб. наприкінці 1912 р.⁹² На цьому підприємстві працювало на початку ХХ ст. близько 130 робітників⁹³. За даними Київського біржового комітету, обороти міста зерновими продуктами сягали 40 млн руб. на рік, причому більше половини всіх угод припадало на пшеницю. Продуктивність одного тільки київського млинарства була не менше 8 млн пудів. Хлібний надлишок для вивозу на віддалені ринки становив 2 млн. пудів пшеничного і житнього борошна і 1 млн пудів висівок⁹⁴. Слід зазначити, що в Києві укладалися угоди на постачання зернових продуктів для інтендантського відомства в обсязі до 6 млн пудів на рік. У місті також розміщувалося декілька дуже солідних хліботоргових фірм, які вели торгівлю переважно на закордонних ринках, в обсязі декількох мільйонів пудів щорічно. Зрештою, в Києві укладалися угоди щодо хлібних продуктів з місцевими землевласниками, цукрозаводчиками та власниками винокурень⁹⁵.

За обсягами розмолу зерна визначне місце посідали губернії Лівобережної України, де вироблялося до 49 млн пудів борошна на рік. У повітовому місті

Кременчуку Полтавської губернії перемелювалося в різні роки від 10 до 15 млн пудів зерна на великих млинах промислового значення. У місті працювали також макаронні фабрики і крупорушки з обсягом виробництва 995 тис. пудів продукції⁹⁶. Тільки у місцевостях, що обслуговували залізничну магістраль Кременчук – Курськ, працювало 33 великих парових млина⁹⁷. Десятки потужних млинів промислового значення, на кожному з яких було зайнято декілька десятків, а подекуди 100 і більше робітників, розташувалися в різних повітах Полтавської губернії⁹⁸. Паровий млин у м. Костянтинограді переробляв за рік близько 750 тис. пудів зерна. На двох парових млинах у м. Ромнах з основним капіталом у 900 і 800 тис. руб. працювало 90 робітників. Млин Хмельницького й Островського у м. Хорол з основним капіталом близько 1 млн руб. забезпечував роботою 59 робітників. У цьому ж місті переробляли зерно потужні млини графіні Капніст і Зеленського. Пирятинський млин мав основний капітал у 400 тис. руб., на ньому працювало 40 робітників⁹⁹.

Надзвичайно примітним явищем для Полтавщини, Київщини та деяких інших губерній наприкінці XIX – на початку XX ст. стало те, що парові млини промислового значення з'явилися у селах. Розмелювання зерна мало тут безпосередній зв'язок із сільськими господарями. Для селян створювалися робочі місця, вартість переробки зерна також зумовлювала додаткові можливості для накопичення капіталу в сільській місцевості. Перещепинський млин у с. Мала Перещепинка на Полтавщині мав основний капітал у 500 тис. руб. Потужні парові млини було споруджено у селах Баранівка Миргородського повіту і Маслівка Канівського повіту на Київщині¹⁰⁰. Майже повсюдно у великих поміщиках діяли водяні, а то й парові млини, зокрема в Кубарівському і Полошківському маєтках Павла і Михайла Скоропадських¹⁰¹. Слід відзначити й те, що Полтавська губернія, маючи потужні промислові млини, переробляла місцеву високосортну пшеницю, яка розцінювалася на внутрішньому ринку вище, ніж у приморських портах¹⁰².

Засоби масової інформації причисляли до потужних центрів млинарства і Харківщину¹⁰³. У 1908 р. тут налічувалося 64 товарних борошномельних млинів II–V розрядів, на яких перероблялося 16,5 млн пудів зерна¹⁰⁴. На станції Барвенкове, наприклад, розмелювалося щоденно до 15 тис. пудів зерна, що звозилося з близької околиці у 30–40 верст і де «на місці величезних приватновласницьких маєтків виникли тисячі дрібних господарств». Щорічно зі станції відправлялося на далекі ринки більше 1 млн пудів борошна¹⁰⁵. «Край цей багатий на пшеницю ... тут усі їдять прекрасний хліб, – відзначав часопис Всеросійського об'єднання борошномелів. – Величезні площі під пшеницею призвели до спорудження сотень механічних млинів уздовж гужових шляхів та на базарах. Хлібна ріка тече від хуторів і селищних зсіпок до самого Барвенкового»¹⁰⁶. І до наших днів залишаються повчальними результати господарювання на землі у цій місцевості. Величезні хлібні обороти призвели до відкриття в Барвенковому цілого ряду контор великих банків, заснування двох товариств взаємного кредиту тощо. Грошові перекази досягли тут суми

у 2,5 млн руб. на рік. У селищі з'явився автомобільний магазин, контора між-міського телефонного зв'язку для спілкування з гірничозаводським регіоном Донбасу і Придніпров'я щодо реалізації сільськогосподарської продукції. Місцеві комерсанти настільки розбагатіли на хлібній торгівлі, що внесли понад 100 тис. руб. для будівництва шестикласного комерційного училища¹⁰⁷.

Однак і на Харківщині давалися взнаки високі хлібні тарифи, запроваджені на залізничних магістралях до центральних районів європейської Росії¹⁰⁸. Російський уряд давав зелене світло млинарству Поволжя, яке забезпечувало хлібом губернії північного і центрального промислових регіонів Росії, зокрема й Москву та С.-Петербург. На товарних млинах Саратова, Самари, Костроми, Казані й Нижнього Новгорода було споруджено ряд промислових млинів, які переробляли десятки мільйонів пудів зерна. «Ці борошномельні центри, – писав дослідник даної проблеми К. Вебер. – явище ненормальне і викликане не загальним підняттям цього виробництва в Росії, а засноване винятково на спекулятивній грі». Проте на більш серйозну критику політики уряду обережний німець не наважився. Усе ж тарифна політика російської влади на залізницях викликала гостре незадоволення буржуазії національних окраїн. VIII Всеросійський з'їзд борошномелів, який відбувся в Петербурзі 19–22 листопада 1907 р., наголосив у своїй резолюції, що «штучна підтримка млинів, розташованих не в хлібородних губерніях імперії, не може бути нічим виправдана»¹⁰⁹.

Доволі розвиненою була борошномельна промисловість у трьох південних губерніях України, де щорічно перероблялося 73 млн пудів зерна на 235 млинах I і III–V розрядів¹¹⁰. В Одесі, зокрема, працювало 24 парових і десятки дрібних млинів¹¹¹. На них перероблялося близько 10,5 млн пудів тільки пшеничного зерна з виходом борошна до 8 млн пудів на рік¹¹². У Єлисаветградському повіті Херсонської губернії обсяги річного розмолу на 15 вальцювально-парових млинах становили 6 млн пудів на рік¹¹³. У самому повітовому центрі дев'ять великих товарних млинів виробляли пшеничного борошна до 15 тис. пудів на добу¹¹⁴. До того ж, у місті працювало немало крупорушок. Єлисаветградщина була також постачальником хліба як на внутрішні ринки, так і за кордон. «Можна сказати, – відзначав столичний часопис, – що єлисаветградське борошно має всі підстави для того, щоб завоювати собі солідне становище на світовому ринку. Доказом цьому служить те, що за останні роки єлисаветградські млини платять за пшеницю дорожче, ніж представники закордонних фірм. І в цьому немає нічого дивного, якщо врахувати, що кожен млин фактично сортує пшеницю за її якістю і відправляє продукцію туди, де є відповідний споживач»¹¹⁵.

Виробництво борошна збільшувалося в усіх регіонах України. За підрахунками П.Ляценка, на товарних млинах I–V розрядів перероблялася на теренах дев'яти українських губерній у 1908 р. 209,5 млн. пудів зерна¹¹⁶. Однак слід урахувати, що збір хлібних культур у 1908 р. був украй замалим. Тому значно важливішими є статистичні дані Полтавського губерньського земства, уміщені у табл. 2.19.

Таблиця 2.19

**Середньорічний збір продовольчих хлібних культур і продуктивність
промислового млинарства в Україні в 1901–1908 рр. (млн пудів)¹¹⁷**

Губернія	Збір пшениці і жита (млн пудів)	Розмол зерна (млн пудів)
Полтавська	72,1	67,6
Київська	47,5	54,7
Катеринославська	85,2	46,1
Волинська	49,9	49,9
Херсонська	118,8	44,3
Подільська	72,2	44,2
Харківська	56,9	28,0
Таврійська	62,4	27,5
Чернігівська	27,0	14,1
Разом	592,0	376,4

Дані таблиці надзвичайно цікаві у різних вимірах. По-перше, середньорічний розмол продовольчого зерна на товарних млинах у 1901–1908 рр. становив 376,4 млн пудів. Найбільш потужним центром млинарства були губернії Правобережної України – 148,8 млн пудів, або 39,53% від усієї переробки. За ними слідували південні губернії – 117,9 млн пудів (31,32%), а далі – губернії Лівобережної України (109,7 млн пудів (29,14%)). Відмінність цих цифр від підрахунків П.І. Ляценка, наведених вище, свідчить про те, що продовольче зерно розмелювалося у значних обсягах на млинах нижче V розряду. Очевидно, що таких млинів було менше у Харківській, Чернігівській і південних губерніях України. По-друге, Полтавська губернія була безумовним лідером у виробництві борошна, котре розмелювалося для місцевих потреб і для вивозу на далекі ринки. По-третє, Київщина переробляла зерна більше власного виробництва, завозячи його почасти з інших українських губерній.

Зрештою, різниця між виробництвом продовольчого зерна і його розмолу у 1901–1908 рр., яка становила у середньому близько 215, 6 млн пудів, свідчить про величезні обсяги експортного потенціалу, хоча певна частка хлібного збору використовувалася ще й для промислових потреб та перероблялася на вітряках для місцевого населення.

У п'ятилітті 1909–1913 рр. середньорічний збір пшениці й жита, як видно з таблиці 2.17, зріс у порівнянні з 1901–1908 рр. на 10,16% і становив в абсолютних цифрах 652 187 млн пудів. Водночас зростали потреби внутрішнього ринку на борошно. У роки Першої світової війни «нормальний» річний розмол продовольчого зерна в Україні на товарних млинах I–V розрядів становив уже 284 616 тис. пудів¹¹⁸.

Отже, українське млинарство характеризувалося доволі високим рівнем розвитку і масштабністю виробництва.

Дослідження даної проблеми потребує аналізу ще одного важливого її аспекту – якості пшениці, що була головним продуктом міжнародного хлібного обміну і характеризувалася цінними харчовими властивостями. Пшеничний

білок має унікальну здатність виділяти клейковину при змішуванні борошна з водою і утворювати тісто. Клейковина, своєю чергою, утримує двоокис вуглецю, що виділяється під час ферментації дріжджів. Тому пшеничний хліб легший, м'якший і краще перетравлюється, ніж будь-який інший. До того ж, пшеничне зерно надзвичайно поживне. Воно містить у середньому близько 70% вуглеводів, 12% білка, 2% жиру і 1,8% мінеральних речовин. Один кілограм пшениці має поживність понад 3 тис. калорій¹¹⁹. Проте на просторах континентів земної кулі вирощувалися сорти пшениці, які відрізнялися за вмістом клейковини та інших цінних компонентів.

Зовнішніми ознаками пшеничного зерна є його форма, колір і навіть прозорість: м'яка пшениця – округла й борошниста; тверда – довгаста, тригранна або рогоподібна й склоподібна. Тверда пшениця відрізняється від м'якої властивостями зерна, а також структурою колоска і навіть соломи. Але маючи справу з пшеницею, як товаром, найперша увага зверталася на властивості зерна, що змінюються під впливом клімату і ґрунту. За традицією, в експортній торгівлі вважалося за необхідне закуповувати сорти твердих і м'яких пшениць з якомога більшим вмістом клейковини. Останнє забезпечувало належне підймання тіста, необхідну припічку і пухкий смачний хліб.

Найбільш докладну, хоча й загальну, характеристику різним сортам пшениці дав згаданий вище Арно Шульц. Пшеницю західноєвропейських країн він відносив до м'яких сортів, яка давала після розмолу біле борошно з вмістом білка від 8 до 10%. Причому клейковина була такої якості, що тісто було тягучим і недостатньо еластичним, а припічка – недостатньо задовільною. Приблизно такі ж сорти були і у Східній Канаді та США.

Чим далі на схід від Атлантичного океану, а в США і Канаді навпаки – а захід, тим поширенішими були вже напівм'які і напівтверді сорти пшениці. Кліматичні умови тут такі, що озимі пшениці поступово змінювалися ярими. Річна амплітуда температури ставала більшою, зими – суворішими, а літо – спекотливішим. Борошно цих сортів темніше і жовтіше, тісто за його тягучості ще й еластичніше, припічки більше, а вміст білка – від 10 до 12%. Ці сорти вже задовольняли вимоги борошномелів і часто без домішок використовувалися пекарями. Вони були поширені на схід від Німеччини, в Польщі, Аргентині та західних атлантичних штатах США¹²⁰.

Далі на схід і південь Європи – в Угорщині, почасти в Румунії, Україні, Італії, Іспанії, Греції й майже усій центральній смузі Америки були поширені напівтверді та тверді сорти пшениці, що містили 14–16% білка і давали жовто-біле або темнувате борошно, еластичне тісто з солідною припічкою. Кліматичні умови цих країн характеризувалися жарким або помірно спекотним літом і відносно холодною зимою та річними опадами від 400 до 500 мм на рік. Притому у губерніях Правобережної України були більш поширені озимі сорти, а на Лівобережжі і Півдні переважали ярі пшениці¹²¹.

Нарешті, на сході й південному сході європейської Росії, у західній частині Канади, почасти в Південній Америці, Індії, Малій Азії, Марокко, подекуди

в Австралії і Північній Америці також вирощувалися тверді сорти пшениці. У цих місцевостях клімат сухий, літо спекотне, зима холодна, опадів не більше 350 мм. Зерно цієї пшениці містить 16–18%, а інколи навіть 22–26% білків, борошно жовте, але тісто недостатньо еластичне. Це так звана макаронна пшениця, яка порівняно мало придатна для домішування до м'яких сортів¹²².

У Самарській і західній частині Оренбурзької губернії та прилеглих до них степах культивувався дуже цінний сорт пшениці – білотурка, що містила до 22% білкових речовин. Однак її найкращі властивості проявлялися на щойно розораних степах, тобто на цілинних і перелогових землях¹²³. Таким же цінним сортом пшениці була й кубанка, що вирощувалася на окультурених землях, а на виснажених ґрунтах висівалася гірка і так звана «російська пшениця». Останні два сорти також високо цінувалися й містили 16–18% білкових речовин. В.Ден, який досліджував цей аспект проблеми, відносив терени України, Бессарабії, Донської області та Північного Кавказу до регіонів з «прекрасною пшеницею»¹²⁴.

Славетна на той час американська пшениця з Дакоти містила 15,1% білкових речовин, канадська пшениця з провінції Онтаріо – 12,5%, індійська – 12,33%, каліфорнійська – 10,9%. Тільки малоазійська, сирійська, північноафриканська і південноєвропейська наближалися до наших сортів пшениць за вмістом протеїнів, але все ж мали їх менше на 1–2%. Румунська і угорська пшениці були близькі до сортів Право- і Лівобережної України, проте мали менший вміст клейковини¹²⁵.

За свідченням фахівців з європейських країн, висловлених ними в наукових працях, зокрема Карла Баллода, вміст білкових речовин та клейковини в українській пшениці був значно вищим, ніж у західноєвропейській, індійській чи американській. Більш високий вміст клейковини обумовлював і кращу припічку та поживність. Вміст білкових речовин у борошні англійських сортів пшениці, вирощуваних в інтенсивних господарствах Німеччини, становив тільки 9–10%. Таке борошно потребувало для нормальної випічки добавок з інших сортів. Тому під час розмелювання німецька чи англійська пшениця змішувалася з українською, американською або південноросійською. Відсоткове відношення німецького пшеничного зерна до українського було різним: у 1907 р. домішок становив 20%, у 1908 р. – 10%, у 1909 – 40%, у 1910 р. – 11%, у 1911 р. – 22,5%, у 1912 р. – 30%¹²⁶.

На початку XX ст. в Наддніпрянській Україні вирощувалися десятки сортів пшениці. Часопис Харківського губернського товариства сільського господарства навів на своїх шпальтах дев'ять найбільш поширених сортів озимої пшениці та десять – ярової. Їх перелік ми подаємо у табл. 2.20.

Окрім перелічених у таблиці, у різних джерелах зустрічаємо й інші сорти пшениць, деякі з них являли собою регіональні різновиди. На півдні Харківщини значні земельні площі відводилися під білоколоску. В ряді місцевостей України набула поширення зерниста чорноуска. Гірка з її пристойними врожайми і невимогливістю до ґрунтів була популярною майже в усіх регіонах, особливо у степових районах України.

Таблиця 2.20

Найбільш поширені сорти пшениці в Україні на початку XX ст.¹²⁷

Озима пшениця	Яра пшениця
1.Банатка	1.Австралійська
2.Біла сандомирка	2.Червона гірка
3.Подільська	3.Улька
4.Шампанка	4.Руська
5.Улька	5.Ельзаська
6.Червона сандомирка	6.Кальверт
7.Єгипетка	7.Арнаутка
8.Тріумф Поділля	8.Чорноколоска
9.Червона остиста	9.Гарновка
	10.Білотурка

На дослідно-показових полях Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії вирощувалися сорти білотурки, арнаутки, ульки, білоколоски і гірки. В економіях поміщиків Павла і Михайла Скоропадських засівалися в основному озима гірка та банатка¹²⁸. П.Харитоненко, в економіях якого були чи не найщедріші врожаї в усій Російській імперії, торгував елітним насінням озимої пшениці (банатки) і ярої (арнаутки), а також жита, вівса та інших хлібних культур¹²⁹. Губернії Правобережної України вирощували пшеницю високої якості, вражаючої ваги і вмісту клейковини. Серед них слід назвати угорські сорти банат, теїс і єгипетку. Арно Шульц виокремлював в Україні такі сорти пшениць найвищої якості: Київщина – напівтверда озима; Одеський повіт – тверда озима з вмістом білка 16%; Олександрійський повіт на Катеринославщині – озима з вмістом білка 14–15%; Катеринославський і Таганрозький повіти – тверда яра пшениця¹³⁰. Однак слід ураховувати, що кількість білків у сортах твердих і м'яких пшениць змінювалася залежно від географічного розташування того чи іншого регіону, якості ґрунтів, щорічних кліматичних умов. До того ж, проведені дослідження виявили, що чим вище врожайність, тим менше у пшениці білкових речовин.

Про українські пшениці різних сортів, які високо котирувалися на світовому ринку, писали свого часу відомі знавці цієї справи. В їх переліку незмінно згадуються такі сорти, як арнаутка, білотурка, гарновка, озима, яра пшениця для виготовлення макаронів, червоний сорт пшениці, дрібнозерниста яра пшениця з високою натуральною вагою, кубанка, улька, крупнозерниста тощо. Окремі сорти мали регіональні назви, інколи залежно від порту відправлення на світовий ринок: улька-Миколаїв, гірка-Бердянськ, київська озима пшениця, подільська озима, подільська весняна улька, дніпровська улька, херсонська весняна улька, жовта озима пшениця тощо¹³¹. За вмістом клейковини поза конкуренцією в Європі були пшениці з Харківщини і Приазов'я (таганрозька). Зокрема, арнаутка, за дослідженням Ковенка, накопичувала на землях Харківщини 24,88% білка¹³². За даними Миколаївського біржового комітету, в Одеському і Миколаївському повітах Херсонської губернії переважало виробництво

твердої пшениці, що мала до 24% білкових речовин¹³³. За свідченням інших дослідників цього аспекту проблеми, одеська гарновка надзвичайно високо цінувалася на італійському ринку. М'яка червона пшениця, що вивозилася з Одеси, користувалася попитом в Англії. У значних обсягах вивозилися з південних губерній України через порти Чорного й Азовського морів озима гірка, сандомирка, арнаутка і білотурка¹³⁴. Популярність українських пшениць на світовому ринку була б ще більшою, коли б численні посередники і торговці свідомо не засмічували з метою певного збагачення експортні партії на залізницях і в портах.

Слід окремо згадати про високу якість українських м'яких пшениць, які у великих обсягах вивозилися на світовий ринок. Як засвідчили опитування споживачів за кордоном, проведені Костровим, вони були найкращими за вмістом клейковини. Останнє підтвердилося і лабораторним аналізом Ковенка: австралійська пшениця – 5,93%, французька – 6,69%, алжирська – 8,21, озима одеська – 9,72, улька херсонська – 9,99%¹³⁵. За свідченням інших дослідників, домішок нашої пшениці став засобом збільшення клейковини у французькому борошні.

Заслугує на увагу й порівняльне дослідження пшениці, що завозилася у Францію, проведене свого часу Aime Girard'om і Fleurent'om. Його результати відображено нами у табл. 2.21.

Таблиця 2.21

Вміст клейковини у пшеницях ряду країн світу¹³⁶

Сорт пшениці	Вміст клейковини (%)	Білок (%)
Французька яра	6,69	10,14
Австралійська	5,93	9,74
Індійська	6,68	10,18
Алжирська	8,21	11,93
Українська гірка (Одеса)	10,95	14,83
Червона бессарабська	10,17	14,43

Із таблиці видно, що українська гірка переважала за вмістом білків і клейковини французьку, австралійську, індійську, алжирську та інші пшениці.

Про найвищі якості української пшениці писав у своєму дослідженні чиновник Головного землеробського відомства Російської імперії Б.Сокольський. З експортованого в Англію пшеничного борошна з різних регіонів Російської імперії вимогам тамтешніх споживачів найбільш відповідала продукція українського млинарства. Спроба російських борошномелів з Уралу експортувати своє борошно з твердої пшениці в Англію в 1905 р. була невдалою, попри те, що лондонський ринок в особі хлібопекарів «доброзичливо поставився до їх намірів й усіяко експериментував з доставленими зразками борошна». Більше того, експерти і пекарі «визнали абсолютно непридатними в умовах лондонського хлібпечення кращі сорти уральської крупчатки, оскільки тісто з неї дуже важко піддавалося бродінню». У цьому плані борошно

з Херсонщини і правобережних губерній України, вироблене з м'якої озимої пшениці, було більш придатним для англійського ринку. «Справді, якщо до цих пір експортується наше борошно в Англію, – писав Б.Сокольський, – то майже винятково південними млинами, особливо з Одеського повіту»¹³⁷. Отже, борошно з української пшениці за своїми якостями і властивостями мало високий рейтинг на світовому хлібному ринку.

¹ Ден В.Э. Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны. Статистический очерк. – Пг., 1922. – С.47.

² Кечеджи-Шаповалов М.В. Мировая торговля и участие в ней России. Изд. 3-е. – СПб., 1911. – С.19.

³ Лященко П. Русское зерновое хозяйство в системе мирового хозяйства. – М., 1927. – С.202, 214.

⁴ Обзоры главнейших отраслей промышленности и торговли за 1910 год. – СПб., 1911. – С.32–33. Далі: Обзоры...

⁵ Промышленность и торговля. – 1914. – №2. – С.96.

⁶ Там же. – 1916. – №10. – С.278.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Шульц А.К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет в связи с русско-германским торговым договором. Материалы к пересмотру торгового договора с Германией. – СПб., 1913. – С.17.

¹⁰ Промышленность и торговля. – 1914. – №2. – С.96.

¹¹ Шульц А.К. Указ. соч. – С.15–16.

¹² Островский А.В. Государственно-капиталистические и кооперативные тенденции в экономике России: 1914–1917 гг. // Россия и первая мировая война (материалы международного научного коллоквиума). – СПб., 1999. – С.484.

¹³ Там же. – С.483.

¹⁴ Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 10 сент.

¹⁵ Известия Особого совещания по продовольственному делу. – 1916. – № 23/24. – С.53.

¹⁶ Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. – М., 1991. – С.95.

¹⁷ Ден В.Э. Указ. соч. – С.46.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Чельшов М. Положение России на мировом хлебном рынке и об упорядочении нашей торговли хлебом за границей. – СПб., 1911. – С.11.

²⁰ Там же.

²¹ Промышленность и торговля. – 1911. – №12. – С.537–538.

²² Там же. – С.538–540.

²³ Там же. – 1912. – №1. – С.2.

²⁴ Горно-заводское дело. – 1914. – №41. – С.9751.

²⁵ Промышленность и торговля. – 1912. – №2. – С.96.

²⁶ Обзоры... – С.34.

²⁷ Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №18. – С.25–26.

²⁸ Статистика Российской империи. XXX. – СПб., 1895.

²⁹ Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. – СПб., 1896. – С.138.

³⁰ Там же.

- ³¹ Там же. – С.133, 140–141.
- ³² Там же. – С.132, 133, 138, 140.
- ³³ *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К., 1968. – С.53.
- ³⁴ Земщина. – 1910. – 30 августа (12 сент.).
- ³⁵ *Агрономический журнал.* Издание Харьковского общества сельского хозяйства. – Вып. 1. – 1916. – С.68–69.
- ³⁶ ЦДІА України. – Ф.1219. – Оп.1. – Спр.566. – Арк. 6–7.
- ³⁷ Двадцатилетние результаты Карловского имения // *Земледельческая газета.* – 1903. – №15. – С.551–553.
- ³⁸ Ежегодник департамента земледелия. – 1914. – Пг., 1915. – С.143.
- ³⁹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 24 марта.
- ⁴⁰ ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.634. – Спр.641. – Арк. 4.
- ⁴¹ Там само. – Оп.636. – Спр.391. – Арк. 10 зв.
- ⁴² Там само. – Оп.634. – Спр. 641. – Арк. 4.
- ⁴³ Там само. – Оп. 706. – Спр.254. – Арк. 9 зв.
- ⁴⁴ *Лященко П.И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. Описательно-статистическое исследование. – СПб., 1912. – С.28.
- ⁴⁵ Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – №16. – С.24.
- ⁴⁶ Там же. – 1917. – № 1. – С.11.
- ⁴⁷ ДАКО. – Ф.2. – Оп.224. – Спр. 307. – Арк.14.
- ⁴⁸ ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.634. – Спр.640. – Арк. 2 зв.
- ⁴⁹ Там само. – Оп.707. – Спр. 289. – Арк.87.
- ⁵⁰ Там само. – Оп.641. – Спр. 704. – Арк. 8.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² *Лященко П.И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России... – СПб., 1912. – С.28–29.
- ⁵³ Там же. – С.29.
- ⁵⁴ Речи и доклады, произнесённые в учредительном собрании Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты // *Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты.* – Вып.1. – К., 1912. – С.42.
- ⁵⁵ Там же. – С.43–44.
- ⁵⁶ ЦДІА України. – Ф.442. – Оп.644. – Спр.350. – Арк. 28.
- ⁵⁷ Вестник путей сообщения. – 1916. – №49. – С.306.
- ⁵⁸ Земщина. – 1910. – 30 августа (12 сент.).
- ⁵⁹ Там же.
- ⁶⁰ *Лященко П.И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России... – СПб., 1912. – С.185.
- ⁶¹ Там же. – С.186.
- ⁶² Анкета Министерства торговли и промышленности об урожае хлебов // *Промышленность и торговля.* – 1911. №14. – С.76.
- ⁶³ Там же. – С.77.
- ⁶⁴ Там же.
- ⁶⁵ *Челинцев А.Н.* Перемены в хлебной продукции Европейской России в связи с общим развитием сельского хозяйства // *Агрономический журнал...* – Кн. 7. – Х., 1913. – С.45.
- ⁶⁶ Там же. – С.56–57.
- ⁶⁷ Там же. – С.39.
- ⁶⁸ *Щадилов О.* Економічна політика України. – К., 1919. – С.3–4.
- ⁶⁹ Там само. – С.4.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ Известия Особого совещания по продовольственному делу. – 1916. – № 23/24. – С.53.

- ⁷² Стоимость производства главнейших хлебов. – Вып. II. – Пг., 1916. – С. 209, 232, 251, 291, 310, 312, 327, 329, 354, 356, 389.
- ⁷³ Шульц А.К. Указ. соч. – С. 17; Промышленность и торговля. – 1914. – №2. – С. 96.
- ⁷⁴ Див.: Шульц А.К. Указ. соч. – С. 15–17.
- ⁷⁵ Щадилов О. Назв. праця. – С. 23.
- ⁷⁶ Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 25 сент.
- ⁷⁷ Див.: Реснт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – С. 64–71.
- ⁷⁸ Русский мельник. – 1913. – №5. – С. 365; №12. – С. 222.
- ⁷⁹ Там же.
- ⁸⁰ Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №22. – С. 50.
- ⁸¹ ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 636. – Спр. 391. – Арк. 17.
- ⁸² Там само. – Оп. 635. – Спр. 20. – Арк. 68 зв.
- ⁸³ Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №22. – С. 50.
- ⁸⁴ Там же. – 1916. – №2/3. – С. 5–6.
- ⁸⁵ Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции: Документы и материалы. – Ч. III. – С. 34–36.
- ⁸⁶ Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. – Пг., 1915. – С. 230.
- ⁸⁷ Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России... – СПб., 1912. – С. 23, 39, 52, 65.
- ⁸⁸ Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. – Вып. I. – К., 1912. – С. 44.
- ⁸⁹ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. – 1913. – №7. – С. 104.
- ⁹⁰ Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №22. – С. 51.
- ⁹¹ Там же. – С. 52.
- ⁹² Промышленность и торговля. – 1914. – №7. – С. 401.
- ⁹³ ЦДІА України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 131–132.
- ⁹⁴ Русский мельник. – 1914. – №2. – С. 95.
- ⁹⁵ Там же.
- ⁹⁶ Там же. – 1913. – №5 – С. 367–368; №7. – С. 540.
- ⁹⁷ Вестник путей сообщения. – 1916. – №49. – С. 306.
- ⁹⁸ ЦДІА України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 94, 132, 133, 165, 166, 170, 173.
- ⁹⁹ Там само. – Арк. 174.
- ¹⁰⁰ Там само. – Арк. 132, 164, 173.
- ¹⁰¹ Там само. – Ф. 1219. – Оп. 1. – Спр. 563. – Арк. 1, 3.
- ¹⁰² Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России... – СПб., 1912. – С. 195.
- ¹⁰³ Промышленность и торговля. – 1916. – №11. – С. 305.
- ¹⁰⁴ Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России... – СПб., 1912. – С. 213.
- ¹⁰⁵ Русский мельник. – 1914. – №1. – С. 35.
- ¹⁰⁶ Там же. – С. 34–35.
- ¹⁰⁷ Статистический ежегодник. Харьковская губернская земская управа за 1910 г.
- ¹⁰⁸ Промышленность и торговля. – 1916. – №11. – С. 305.
- ¹⁰⁹ Вебер К. Мукомольное дело. Руководство к устройству мукомольных и крупяных мельниц при конных, ветряных, водяных и паровых двигателях и производство мучных продуктов. – СПб., 1908. – С. 33.; Китанина Т.М. Хлебная торговля в России в 1875–1914 гг. (Очерки правительственной политики). – Ленинград, 1978. – С. 250.
- ¹¹⁰ Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России... – С. 96, 108, 121.
- ¹¹¹ Вебер К. Указ. соч. – С. 33.

- ¹¹² Русский мельник – 1913. – №5. – С.368.
- ¹¹³ Там же.
- ¹¹⁴ Там же. – 1914. – №2 – С.95.
- ¹¹⁵ Там же.
- ¹¹⁶ *Ляценко П.И.* Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России... – СПб., 1912. – С.39, 52,65, 96, 108, 121, 193, 213, 219.
- ¹¹⁷ Земщина. – 1910. – 30 августа. (12 сент).
- ¹¹⁸ Известия Особого совещания по продовольственному делу. – 1917. – № 2. – С.41.
- ¹¹⁹ *Дейвіс Н.* Європа. Історія. – К., 2000. – С.94.
- ¹²⁰ *Шульц А.К.* Указ. соч. – С.49.
- ¹²¹ Там же. – С.49–50.
- ¹²² Там же.
- ¹²³ *Ден В.Э.* Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны. Статистический очерк. – Пг., 1922. – С.60.
- ¹²⁴ Там же. – С.61.
- ¹²⁵ Там же.
- ¹²⁶ *Шульц А.К.* Указ. соч. – С.52.
- ¹²⁷ Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1909. – 17 окт.
- ¹²⁸ ЦДІА України. – Ф.1219. – Оп.1. – Спр.572. – Арк. 39 зв.
- ¹²⁹ Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1911. – 8 авг.
- ¹³⁰ *Шульц А.К.* Указ. соч. – С.56–57.
- ¹³¹ *Волков А.Ф.* Курс международной хлебной торговли. – СПб., 1910 – С.63–64.
- ¹³² *Ковенко А.И.* Ежегодник ГУЗиЗ. – 1908. – С.304.
- ¹³³ *Костров Н.И.* Торговля России с Италией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эту страну. – М., 1915. – С.170.
- ¹³⁴ *Золотов В.А.* Хлебный экспорт России через порты Чёрного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX в. – Изд. Ростовского университета, 1966. – С.97.
- ¹³⁵ *Костров Н.И.* Указ. соч. – С.174.
- ¹³⁶ *Федоровский В.К.* Торговля России с Францией и Бельгией и наш вывоз сельскохозяйственных продуктов в эти страны. – М., 1915. – С.143.
- ¹³⁷ *Сокольский Б.* Экспорт русской муки в Англию. – СПб., 1913. – С.130.

УДК 94(498.7) «18»

О.Ю. Балицький
(м. Ізмаїл)

СТАНОВИЩЕ ПРИВАТНОВЛАСНИЦЬКИХ МІСТ БЕССАРАБІЇ У ХІХ ст.

В статті розглянуто деякі аспекти соціально-економічного розвитку та правового становища приватновласницьких міст Бессарабської губернії у ХІХ ст.

В статье рассматриваются аспекты социально-экономического развития и правового положения частновладельческих городов Бессарабии в ХХ ст.

The article is devoted to the some aspects of social and economic development and legal status of the private cities of Bessarabia in the nineteenth centu.

На сучасному етапі розвитку історичної науки все більш актуальними стають дослідження регіональних особливостей як в Україні, так і в іноземних державах. Значну частку з них становить вивчення різних аспектів формування міст. За висловленням О.П.Реєнта, «після певного забуття міського проблематика усе більше переміщається з периферії наукового зацікавлення у його центр (це частково пов'язане й зі зміною наукової парадигми, домінуванням соціальної історії)»¹. Вчені звертаються до тематики міст у пошуках дослідження чинників їх розвитку, можливих напрямків останнього з урахуванням історичного досвіду. Адже вони є одним із важливих факторів не тільки державотворчого процесу, а й історичного взагалі.

В зв'язку з розвитком сучасних міст виникають складні проблеми соціально-економічного, психологічного та культурного характеру. Для їх вирішення неабияку роль має їх ретроспективний аналіз, звернення до історичних особливостей міст, урахування специфіки їх розвитку. Тому уявляється закономірним збільшення інтересу до процесів, котрі відбувалися у містах Російської імперії в ХІХ ст., зокрема Бессарабської губернії. Своєрідний розвиток останньої, який був пов'язаний із минулим регіону, де головним фактором виступали місцеві традиції, викликає зацікавленість із точки зору саме урбанізаційних і місторозбудовчих процесів, котрі динамічно розгорталися протягом усього століття. Проблематика приватновласницьких міст на сьогодні стає актуальною ще й з огляду на те, що в останніх містах відбувається перерозподіл їх власності, яка стає головним об'єктом приватизації. Це вимагає досліджень у напрямі обґрунтування доцільності поповнення бюджетів міст за рахунок її продажу, вироблення стратегії щодо залучення одержаних коштів у реконструкцію відповідних територій, розвиток інфраструктури, поліпшення соціального життя городян тощо.

Метою даної статті є аналіз соціального розвитку та економічного життя в приватновласницьких містах Бессарабської губернії, котрі набули статус у офіційних у XIX ст.

Значимо, що на даний час відсутні дослідження, в яких би розглядалися у комплексі ці проблеми. Деякі аспекти й окремі факти розвитку приватновласницьких міст краю протягом XIX ст. знайшли місце в працях таких радянських дослідників, як В.Жуков², Я.Гросул³, І.Будак⁴ та ін. Так, наприклад, В.Жуков розглянув їх з точки зору економічних характеристик. Натомість І.Будак більше уваги приділив спробам реалізації в останніх міській реформи. Я.Гросул у співавторстві з І.Будаком навели динаміку чисельного складу населення в приватних містах. Серед сучасних досліджень, що торкаються міської проблематики Бессарабії вищезазначеного періоду, варто відзначити праці О.Бачинської, Н.Діанової, Т.Богачик, Н.Абакумової-Забунової⁵. Таким чином, більш детальне вивчення розвитку взаємин власників і городян, становища самих міст у приватновласницьких умовах не втратило своєї актуальності й потребує подальших досліджень.

Слід зазначити, що міста в Бессарабії існували і до приєднання регіону до Росії, проте розміри їх були досить малі, а економічний занепад XVII–XVIII ст. призвів більшість із них до спустошення та зубожіння. Після російсько-турецької війни 1768–1774 рр., коли свавілля османів було ослаблено, почалося поступове відновлення ремесла й торгівлі у краї. В той період молдавські бояри домагались надання своїм вотчинам містечкам і селам – статусу міста. Так виникли Бельці (1781 р.), Теленешти (1784 р.), Фалешти (1792 р.), Леово, Атакі та ін. Водночас за сприятливих економічних умов вони були зацікавлені у виникненні й розбудові нових міст на власних землях, оскільки це б дозволило їм отримувати додаткову ренту. Якщо в 70-ті рр. XVIII ст. на території Молдавського князівства з 32 міст лише 12 (37,5%) перебували у приватному володінні, то вже на початок XIX ст., за переписом 1803 р., їх нараховувалося 34, що становило 83% від їх загальної кількості⁶.

Сам механізм переходу міських поселень до приватних осіб у князівстві здійснювався переважно шляхом пожалувань їм уже існуючих. Місто Кишинів стало власністю Галатського монастиря, котрому з 1755 р. господарем (правителем) М.Гіком було даровано право володіння ним⁷. Поселення Бельці в 1766 р. згідно з жалуваною грамотою господаря Г. Ш Гіка одержали багаті купці – брати Панаїте. Місто Сороки спочатку, згідно з грамотою А.Морузі від 1781 р., перебувало у власності доньки правителя Султані⁸. Через 11 років право власності на останнє, згідно з новою грамотою від 1792 р., отримав С.Стурдза⁹. На час приєднання до Росії воно як вотчина належало молдавському вістернику (державному скарбничому – авт.), боярину І. Росету¹⁰, а місто Оргеєв боярину Доничу¹¹. Тож ще з середньовічних часів за їх власниками – переважно молдавськими знатними родами – зберігалось вотчинне право на міську землю, збирання різноманітних податків із промислів і торгівлі, із землі, на котрій знаходилися будинки городян, за вигони, пасовиська та навіть із провозу через місто виноградного вина тощо.

Після приєднання Бессарабії до імперії, російська влада не визнала їх приватновласницькими містами через, по-перше, малий розмір, а по-друге, тому, що для неї таким вважався тільки той населений пункт, який мав самоврядування (міську думу). Тож після 1812 р. ці населені пункти, що знаходились у боярських та монастирських вотчинах, були оголошені містечками та в подальшому повторно домагались статусу міст. Однак лише п'ятьом з них – Бельцам, Кишиневу, Оргеєву, Сорокам і Кагулу протягом XIX ст. було надано статус офіційно. У таких містах незалежно від їх правового становища і приналежності приватним особам складався особливий устрій суспільного життя; вони ставали центрами адміністративної, судової, військової та релігійної влади, мали переваги в проведенні ярмарків і встановленні пунктів стаціонарної торгівлі, котра заборонялась у селах; в них формувались свої станові корпорації, був специфічний склад населення¹².

Отже, на початку XIX ст., за винятком міст – фортець Хотина, Бендер, Ізмаїла, Кілії й Акермана, які входили у минулому до складу Туреччини, решта міст та містечок Бессарабії знаходилася в приватному володінні бояр і поміщиків. До них належали Бельці, Кишинів, Оргеєв, Сороки й Кагул.

Після входження в 1812 р. території Бессарабії до складу Росії та утворення згодом відповідної області місцевим дворянам і боярам було підтверджено права власності на міста й містечка, що належали їм офіційно раніше. Згідно з «Положенням для управління Бессарабською областю» від 29 лютого 1828 р. місцеве дворянство отримувало всі права та переваги російського, зберігаючи при цьому й стародавні молдавські привілеї, в тому числі право на володіння містами. Зокрема у «Положенні» зазначалося, що «дворянство бессарабське користується і в Росії всіма правами та перевагами, наймилостивіше дарованими дворянською грамотою й іншими законами; так само і російське дворянство, яке оселилося у Бессарабії, користується всіма загальними становими правами та перевагами нарівні з бессарабським дворянством»¹³.

До приєднання регіону до Росії городяни приватновласницьких міст зазнавали негативного тиску з боку своїх власників. Зокрема про складне становище мешканців останніх свідчать їх численні скарги до Дивана (колишньої Боярської ради, що після встановлення панування Туреччини в Молдавії отримала цю назву) на молдавських господарів ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Більшість з них – це переважно скарги городян на підвищені податки, необґрунтовані побори, платежі тощо¹⁴. Влада, однак, не поспішала задовольняти їх вимоги.

Показовою в цьому відношенні була грамота О.Калімаха, видана у відповідь на скаргу жителів Кишинева наприкінці XVIII ст.¹⁵, що діяла майже до 20-х рр. XIX ст. Зокрема остання значно розширювала владу Галатського монастиря над мешканцями міста. Він законодавчо отримував «право й силу» володіти «вотчиною своєю – містом Кишиневом... з околицями його і всією землею довкола; з котрої нехай отримує звичайний свій прибуток, як це робиться й по інших містах ...», а саме «з продажу напоїв – вина, горілки, пива та інших

видів напоїв – щоб тільки напої монастирські продавались, а інший ніхто хай не наважиться продавати, окрім тільки тих, хто укладе угоду з монастирем...»¹⁶. Фактично підтверджувалося і законодавчо закріплювалося так зване пропінаційне право – на монопольне виробництво та продаж останнім спиртних напоїв. До того ж він отримував виключне право на продаж м'яса, а також стягнення податків з усіх осіб, котрі привозили свої товари в місто як під час ярмарків, так й в звичайні торгові дні тощо¹⁷.

В 1803 р. монастир віддав Кишинів на відкуп (оренду) боярину Макареску терміном на 20 років. Через деякий час він передав відкуп своєму зятю – боярину Стражеско, котрий повинен був щорічно сплачувати монастирю 5 тис. левів. Звичайно, це не поліпшувало становища міста, скоріше навпаки, оскільки за таких умов жителі знаходились в феодальній залежності тепер уже від відкупника, щорічно сплачуючи йому по 1 леву з крамниці та інших будівель, за торгові місця й інші податки. Без дозволу власника городяни не мали права споруджувати будинки. Зокрема це обмеження було закріплено в тій же грамоті О.Калімаха від 28 вересня 1795 р.: «...ніхто не має споруджувати собі будинок чи лавку на монастирській землі, раніше, ніж не укладе письмову угоду з монастирем. Також якщо б хто побажав продати будинок який-небудь чи крамницю там, у місті чи на околиці, то перше монастир має перевагу купити будівлю за ціною, котру запропонують інші охочі...»¹⁸. Землі окраїнних районів Кишинєва були власністю бояр Ришкана і Варфоломея¹⁹.

З приватного володіння останній було звільнено через 6 років після приєднання Бессарабії до Росії. У 1818 р. було досягнуто домовленість із Галатським монастирем про безплатну передачу міста державній скарбниці. З того часу воно набуло статусу обласного (пізніше – губернського) центру.

Статус міста такі приватновласницькі населені пункти, як Сороки, Кагул та Орґєєв набули пізніше. В 1835 р. у зв'язку з утворенням нових повітів – Сорокського й Кишинівського – його отримали містечка Сороки та Орґєєв. Перші залишилися в приватній власності до 1848 р., до часу, коли вони були придбані державною скарбницею у поміщика Черкеза за 100 тис. крб. сріблом²⁰. Приватновласницькими містами в до- і післяреформений період залишалися Орґєєв, Бельці й Кагул. До речі, останній наприкінці 30-х рр. XIX ст. був куплений бессарабським губернатором П.Федоровим у поміщика Є.Бальша. В 1854 р. він перейшов до купця першої гільдії – Д.Каравасілі, нащадки котрого володіли їм до початку XX ст.²¹

Дані щодо отримання Кагулом статусу міста в ряді праць дещо різняться. У «Пам'ятній книжці Бессарабської області за 1862 рік» вказувався 1835 р.²² Цю ж дату називав і В.Жуков²³. Натомість В.Зеленчук зазначав 1836 р.²⁴, А.Скальковський – 1838 р.²⁵, а в «Працях Бессарабської губернської вченої архівної комісії» взагалі наведений 1840 р.²⁶ На наш погляд, варто погодитися з дослідницею Н.Абакумовою-Забуною, яка, посилаючись на архівні джерела, підтверджує дату наведену А.Скальковським, а саме 1838 р.²⁷

Надання офіційного статусу приватним містам було викликано потребою у збільшенні кількості адміністративних центрів. Організація їх лише в державних

викликала деякі економічні обмеження та незручності. Тому центрами Орґеєвського, Сорокського, Кагульського й Яського (пізніше – Бельцьського) повітів були визначені відповідні приватні міста, котрим надавався статус повітових. Тож, як бачимо, вони виникали не внаслідок розвитку господарського і громадського життя, а перш за все, як адміністративні центри. Як влучно зазначав дореволюційний російський історик Г.Шрейдер, «дореформене місто було майже виключно адміністративним поняттям – територіальною одиницею, що створене заради інтересів та завдань внутрішнього управління»²⁸.

В першій половині XIX ст. у приватновласницьких містах відбувався складний і суперечливий процес. З одного боку, власники їх були зацікавлені в зростанні чисельності населення за рахунок таких станових прошарків, як купці й ремісники, а з іншого – високі податки певною мірою лякали поселенців, котрі мали намір займатися підприємництвом та поселятися у цих населених пунктах. Цей процес добре ілюструє динаміка збільшення кількості населення в приватновласницьких містах у першій чверті XIX ст., яка порівняно з державними відбувалась дуже повільно. Так, якщо на початок XIX ст. в 1803 р. останнє у Бельцах становило 1095 осіб²⁹, то на 1819 р. – 1569 осіб³⁰. Тобто чисельність населення за 16 років, враховуючи його природне зростання і незначну кількість механічного збільшення, майже не змінилася. Такі низькі показники характерні й для інших приватновласницьких міст, зокрема населення Орґеєва в 1803 р. становило 1725 осіб³¹, а на 1819 р. – 2080. Малочисельним на 1819 р. було населення Сорок та Кагулу становлячи відповідно 1782 та 1530 осіб³².

Єдиним містом, котре випадало з цієї категорії, був Кишинів. Кількість населення останнього на 1803 р. становило 1350 осіб, на 1812 р. – 5–7 тис., а вже після проголошення його обласним центром у 1819 р. в ньому мешкало 10.967 чол.³³

Про досить низьку динаміку збільшення населення у приватних містах можна судити з показників зростання його в державних. Так, на 1808 р. населення Акермана становило приблизно 1663³⁴, а в 1819 р. – 5472 осіб, у Кілії на травень 1807 р. воно становило орієнтовно 1845 осіб³⁵, а в 1819 р. – 3620. Населення Ізмаїла за збереженими списками бажаючих оселитися у місті протягом квітня-серпня 1811 р., численність яких була 2365 осіб,³⁶ на 1819 р. становило 6570. Тобто за означені роки населення Акермана, Кілії й Ізмаїла, на відміну від приватновласницьких міст та за коротший термін, зросло відповідно у 3,2 та 2,5 рази. Треба враховувати, однак, що дані придунайські міста мали кращі географічні, правові й економічні умови і користувалися більшим попитом серед мігрантів та поселенців. Це впливало на стрімке збільшення їх жителів. Все ж, виходячи із загальної тенденції по Бессарабській області, котра характеризувалася надзвичайно інтенсивними міграційними та колонізаційними процесами, можна констатувати, що належність міст приватним особам деякою мірою стримувала їх заселення.

В подальші роки до запровадження буржуазних реформ також не простежується швидкого зростання населення приватновласницьких міст, окрім Кишинева. Однак воно випадає з подальшого розгляду, оскільки на той

час вже не вже не було приватновласницьким. Єдиним містом, в якому майже за десятиліття з 1819 до 1828 р. кількість жителів збільшилась в 2,8 рази, були Бельці. Його стрімка розбудова була пов'язана з отриманим офіційного статусу міста ще в 1818 р.

В 60–70 рр. XIX ст. приватновласницькі міста Оргеєв та Бельці являли собою селища сільського типу з 4–6 тис. мешканців³⁷. Однак наприкінці століття чисельність городян тим не менше зростала. За переписом проведеним в 1897 р. населення Бельц становило 18 478, Оргеєва – 12 336 осіб³⁸. Це було пов'язано з розвитком ремесла та торгівлі, а також виникненням невеликих промислових підприємств. Але, незважаючи на зазначені показники, на початку XX ст. кількість населення Бельц та Оргеєва не перевищувала 15 та 20 тис. відповідно, й воно не мало значної питомої ваги в загальній масі городян краю.

Економічний розвиток вищезгаданих приватних міст ускладнювався самими ж власниками. Жителі їх, як і раніше, за часів Молдавського князівства, були обтяжені численними непомірними податками на користь останніх.

Оскільки міська земля була їх власністю, то за право користування нею городяни сплачували власникам особливий грошовий збір – поземельну подать або чинш. Він становив головну та загальну для всіх мешканців приватновласницьких міст повинність.

Окрім того, власники здавали землю, котра належала містам, в оренду заможним орендарям, які стягували додаткову плату з населення. Але не тільки міські ділянки були об'єктами відкупів. У Бессарабії мали місце й відкупи доходів міст. Наприклад, в 1831 р. власник міста Бельці поміщик Катаржи – нащадок братів Панаїте, – здав в оренду посесору (орендарю) І.Журдану міські прибутки на шість років з платою 20 тис. крб. асигнаціями на рік. Вступивши у володіння містом, посесор одразу почав стягувати з жителів підвищені збори з торгівлі, привозу товарів у місто, тощо³⁹. Певна річ, що орендар, здобувши на визначений термін відкуп збору доходів, прагнув якнайшвидше отримати прибуток.

За таких умов населення мусило терпіти всілякі утиски. Про своє скрутне становище городяни писали, висловлюючи протест власникам міст і посесорам. У Бессарабії, окрім Бельц та Оргеєва, в другій половині XIX ст. в приватному володінні перебували ще 19 містечок із 22, становище мешканців котрих також було дуже тяжким⁴⁰.

В 40-х рр. XIX ст. російським урядом власникам населених пунктів було надано право укладати з їх мешканцями договори: «Всі без винятку власники містечок і міст у губернії Бессарабській, що користуються прибутками з оброчних статей за силою грамот, котрі були дані їм на цей предмет правлячими в різні часи молдавськими господарями або ж на підставі існуючих звичаїв..., мають право укладати з товариствами мешканців ... добровільні умови, визнаючи в них з усією можливою ясністю й чіткістю як права власників на стягування різних зборів, так і обов'язки жителів вносити та сплачувати їх»⁴¹. Для тих власників, котрі «у визначений «Височайше» затвердженою 24 січ-

ня 1844 р. думкою Державної ради дворічний термін не уклали з товариствами мешканців тих містечок добровільних умов про взаємні між собою відносини...», встановлювалися конкретні доходи з маєтків, що їм належали, а саме: 1) з садів, розведених на поміщицькій землі, 2) з будинків і крамниць, 3) з продажу, 4) з переправ на річках та 5) з ваги й мір⁴².

Господарі садів (присадибних ділянок), розведених на поміщицькій землі, мали сплачувати власнику міста десяту частину врожаю. З будинків, в яких мешкали городяни, а також із крамниць, де купці, міщани і різночинці здійснювали торги, власникам дозволялось стягувати податки, враховуючи місцезнаходження та цінність землі, від п'ятнадцяти до п'ятидесяти копійок із кожного сажня по вулиці, тобто зовнішньої сторони будівлі «якою б втім довжини вглуб вона не була». З продажу худоби в ярмаркові і звичайні торгові дні власники отримували від продавця з кожного вола, корови чи коня по п'ять копійок. Навіть за користування вагами ними стягувався збір, що встановлювався для кожного міста окремо⁴³. Переходи майна від одного власника до іншого затверджувалися спеціальною конторою, яка стягувала 10% із його покупної ціни⁴⁴.

Феодалні порядки, які панували у приватновласницьких містечках Бельцах та Орґеєві, були значною перешкодою для існування не тільки незаможних мешканців, а й купці, тобто всього податного населення. Вони гальмували розвиток продуктивних сил, сковуючи ініціативу торгово-підприємницької частини жителів. Таке незадовільне існування власницьких міст визнавалось як місцевою, так і центральною владою. Проте незмінне законодавство, що захищало всі дворянські привілеї, продовжувало зберігати «...цей жахаючий елемент середньовіччя»⁴⁵. Не могла зламати його й хвиля руху за викуп їх з приватного володіння, котра охопила різні прошарки городян Бельц та Орґеєва в 1880–1885 рр.

Зовсім не вплинули на соціально-економічний устрій останніх і реформи 60-х рр. XIX ст. Не набула чинності й реформа 1870 р., зокрема «Міське положення» від 16 червня того ж року⁴⁶. Реалізація його у приватних містах виявилася неможливою. До того ж сам факт існування органів місцевого управління, що потребували певних коштів на їх утримання, суперечив економічним інтересам їх власників. Ось як з цього приводу висловився в 1873 р. в своєму посланні до міністра внутрішніх справ, бессарабський губернатор: «... Запровадження цього положення в містах Орґеєві і Бельцах є неможливим, оскільки міста ці належать приватним особам і головні статті прибутків ідуть на їх користь»⁴⁷.

Оскільки питання про викуп останніх залишалось невирішеним й у зв'язку з цим неможливо було в них реалізувати нове «Міське положення», то у 1877 р. в цих містах ввели спрощене громадське управління, яке складалось з міського старости та двох його помічників.

Зазначимо, що такі органи приватних міст порівняно з державними, перебували у ще скрутнішому фінансовому становищі, ніж останні. Відсутність прав і достатніх коштів фактично позбавляло управління можливості провадити

будь-які суттєві заходи по благоустрою приватних міст, розвитку в них народної освіти та охорони здоров'я.

Ніякої турботи по благоустрою цих населених пунктів не проявляли й їх власники. Бельці знаходилися у приватній власності великих землевласників Катаржи і Крупенського, а Оргеєв – спадкоємців таємного радника Граве та княгині Ганджарлі⁴⁸. Цікаво, що останні в цих містах не мешкали і навіть ніколи не бували. Вони тримали там своїх керівників, які здійснювали не тільки керівництво містом, але й були «...повновладними господарями», які, «вкрай безсоромно обтяжували мешканців неможливими податками»⁴⁹. Так у 90-х рр. власник Бельц – Катаржи – призначив своїм повіреним у місті Кантакузіна та згодом домігся призначення його тут земським начальником. Внаслідок цього він став повноправним господарем Бельц. Зовсім не займаючись міським благоустроєм, Кантакузін прагнув отримати від міста якомога більше доходів, котрі «йшли в кишеню йому та власнику»⁵⁰. Сума її прибутків становила до 100 тис. крб. на рік.

Підтвердженням вищенаведеному є письмова скарга мешканців Бельц від 1895 р. до Міністерства внутрішніх справ, у якій, зокрема, йшлося про те, що за законом власники міст «...із котрих одержують прибутки, зобов'язані лагодити вулиці й дороги, а в нас повірений Кантакузін встановив збір до 30 коп. навіть за місце, зайняте під віз сільського мешканця ..., а коли внаслідок розпорядження керівника губернії було запропоновано Кантакузіну зробити ремонт міських вулиць, то він відгукнувся, що лагодити та утримувати вулиці й дороги до поміщика не належить, а повинні це робити міські жителі»⁵¹.

У своєму посланні міністру внутрішніх справ від 12 червня 1895 р., бесарабський губернатор А.Константинович, характеризуючи економічне становище вищезгаданих населених пунктів, зазначав, що «мізерні кошти міст Бельц і Оргеєва не тільки перешкоджають здійсненню благих починань суспільних управлінь, але роблять для них неспроможним виробництво навіть обов'язкових витрат». Наприклад, у 1895 р. доходи Бельц склали 14 950 руб., а для покриття видатків на вкрай гострі потреби міста потребувалося 18 144 руб., тобто дефіцит становив 3194 руб. По Оргеєву для покриття витрат не вистачало 5 723 руб., оскільки прибутки дорівнювали 13 888 руб., натомість видатки становили 19 611 руб. Губернатор також повідомляв, що «очікувати збільшення коштів у майбутньому не уявлялося можливим, оскільки ці міста позбавлені найбільшого прибутку – прибутку від міського майна, що належить власникам. Разом з тим міське спрощене управління позбавлене можливості провадити оподаткування городян встановленими законом зборами, оскільки городяни обтяжені численними, часто непомірними податками на користь власників»⁵².

Окрім вищезазначених зборів у приватних містах виявлялися різного роду зловживання. Важкість податкового тягаря посилювалася ще через шахраювання службовців дум, старост, суду та поліції, що виявлялось в хабарах, привласненні майна жителів, спекулюванні ділянками міських земель⁵³. За

свідченням помічника керівника Бессарабського жандармського управління (1886 р.) у Бельцах й Орґеєві міські спрощені управління «... абсолютно безконтрольно і нарівні з власниками не звертають ніякої уваги на найбільш поширені потреби міста, піклуючись тільки про свою власну наживу...»⁵⁴.

Вийти з такого тяжкого становища можна було лише шляхом викупу вказаних міст в їх власників. В 1895 р. бессарабський губернатор звернувся до Міністерства внутрішніх справ із проханням про необхідність даного акту, вважаючи, що тільки таким чином вони зможуть перетворитися в благоустроєні центри. Власники останніх, сподіваючись отримати якомога більший прибуток, висловили згоду на викуп міст, котрі їм належали.

Однак досягнута згода сторін не вирішила питання, оскільки тепер каменим спотиканням стала ціна. Мешканці міст та власники по-різному визначали відповідну суму. При цьому вони виходили з наступних даних: городяни Бельц повинні були викупити 1138 десятин міської землі, а мешканці Орґеєва – 2133. Розмір викупу землі власниками визначався по капіталізації із 4% прибутковості останньої і за оцінкою її вартості від 200 до 2400 руб. Згідно з «Положенням про взаємні відношення власників і мешканців у належаних приватним особам та товариствам містечках та містах Бессарабської губернії», на ґрунті якого визначалися стосунки між власниками і городянами, котрі мали сплатити власнику Бельц 9875 руб., а Орґеєва – 4536 руб. щорічного оброку⁵⁵.

Суми підрахунків сторін надто різнилися. Так, власник Бельц зажадав як викуп 1млн. 671 тис. 935 руб., натомість городяни вважали можливим сплатити лише 724 тис. 641 руб. Власник Орґеєва визначив відповідну суму у 750 тис. руб., а за підрахунками мешканців вона мала становити 300 тис. руб.⁵⁶ З цих даних бачимо, що власниками міст їх ціна була завищена майже вдвічі.

Окрім розбіжностей між власниками й городянами в питанні розміру викупу, не менш важливою перепоною у здійсненні угоди було те, що городяни не були спроможні сплатити одразу навіть визначену ними суму грошей. Для здійснення цього потрібна була значна сума кредиту з державного банку. «Без такого кредиту», – повідомляв бессарабський губернатор в Міністерство внутрішніх справ, – «неможливо здійснити викуп міст»⁵⁷. Банк у наданні останнього відмовив. Відтак у зв'язку з відсутністю згоди між власниками та городянами щодо його розміру викуп міст затримувався на невизначений час. Так, Бельці та Орґеєв належали власникам аж до буремних та переломних подій 1917 р.

Отже, на початок XIX ст. в Бессарабії абсолютно домінувала кількість приватновласницьких міст і містечок. Таке становище було пов'язане як з історичним розвитком краю, так й особливим його правовим становищем після приєднання до Російської імперії, котре зберігало за боярами та поміщиками їх права володіння містами й збирання податків з городян. З п'яти приватновласницьких, офіційно визнаних міст протягом XIX ст. лише Кишинів і Сороки були «визволені» з цього стану. Натомість Орґеєв, Кагул, Бельці та переважна більшість містечок продовжували залишатися у феодально-

поміщицькій залежності до кінця століття. Таке становище не тільки уповільнювало економічний розвиток міст, а й перешкоджало їх соціальному розвитку.

¹ *Реснт О.П.* Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку. // Укр. іст. журнал. – 2007. – №6. – С.226.

² *Жуков В.И.* Города Бессарабии. 1812-1861: (Очерки соц.-экон. развития). – Кишинев, 1964. – 252 с.; *его же.* Города Бессарабии (1861–1900). Очерки соц.-экон. Развития. – Кишинев, 1975. – 291 с.

³ *Гросул Я.С., И.Г.Будак.* Очерки истории народного хозяйства Бессарабии. (1861–1905гг.). – Кишинев, 1972. – 602 с.

⁴ *Будак И.Г.* Буржуазные реформы 60-70 гг. XIX в. Бессарабки. – Кишинев, 1961. – 220 с.

⁵ *Бачинська О.А.* Колонізація українським населенням Придунайських земель XVIII – початок XX ст.: автореф. дис... док. іст. наук. – Одеса, 2002. – 34 с.; *Діанова Н.М.* Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.): автореф. дис... канд. іст. наук. – Одеса, 2003. – 20 с.; *Богачик Т.С.* Північна Бессарабія дореформеного періоду (1812–1868 рр.): соціально-економічний, суспільний та освітній розвиток: автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2009. – 23с.; *Абакумова-Забунова Н.В.* Русское население городов Бессарабии XIX в. – Кишинев, 2006. – 519 с.

⁶ *Кокырла П.С.* Социально-экономическое развитие молдавского города в конце XVII – начале XIX в. – Кишинев, 1989. – С.25.

⁷ *История Кишинёва.* – Кишинёв, 1966. – С.29.

⁸ *Кокырла П.С.* Указ. соч. – С.28.

⁹ Там же. – С.131.

¹⁰ Труды Бессарабской Губернской Учёной Архивной Комиссии. Т.III– Кишинев, 1907. – С.83.

¹¹ *Зеленчук В.С.* Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. (Этнические и социально-демографические процессы). – Кишинев, 1979. – С.145.

¹² *Рындзюнский П.Г.* Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века. – М. 1983. – С.127.

¹³ Высочайшее утвержденное 29 февраля 1828 года учреждение для управления Бессарабской Области // Полн. собр. законов Рос. имп. – Собр.2. – Т.III. – Отд. Первое 1828. СПб., 1830. – С.198.

¹⁴ *Кокырла П.С.* Указ. соч. – С.115.

¹⁵ Труды Бессарабской Губернской Учёной Архивной Комиссии. Т.II – Кишинев, 1902. – С.285.

¹⁶ Там же. – С.289–290.

¹⁷ Там же. – С.290.

¹⁸ Там же.

¹⁹ *История Кишинёва.* – С.50.

²⁰ *Жуков В.И.* Города Бессарабии. 1812–1861. – С.44.

²¹ *Шишкина Р.П.* Династия купцов Тульчиановых. // Краеведческий вестник. – Вып.2. – Измаил, 2008. – С.103.; Труды Бессарабской Губернской Учёной Архивной Комиссии. Т.II. – С.49.

²² Памятная книжка Бессарабской области на 1862 год. – Кишинев, 1863. – С.167.

²³ *Жуков В.И.* Города Бессарабии. 1812–1861. – С.44.

²⁴ *Зеленчук В.С.* Указ. соч. – С.93.

²⁵ *Скальковский А.А.* Измайльское градоначальство в 1847 году. // Журнал Министерства внутренних дел, 1849. – Ч.XXV. – Кн. 3. – С.376.

- ²⁶ Труды Бессарабской Губернской Учёной Архивной Комиссии. Т.II. – С.49.
- ²⁷ *Абакумова-Забунова Н.В.* Указ. соч. – С.40.
- ²⁸ *Шрейдер Г.И.* Город и городовое положение 1870 г. // История России в XIX в. Т.IV. – Отд. II. – СПб., 1903. – С.2–3.
- ²⁹ *Кокырла П.С.* Указ. соч. – С.105.
- ³⁰ *Жуков В.И.* Города Бессарабии. 1812–1861. – С.63.
- ³¹ *Кокырла П.С.* Указ. соч. – С.104.
- ³² *Жуков В.И.* Указ. соч. – С.63.
- ³³ Там же.
- ³⁴ *Бачинська О.А.* Українське населення міст Придунайських земель наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Між-відомчій зб. наук. пр. Вип. 6. – К., 2002. – С.193.
- ³⁵ Там само. – С.196.
- ³⁶ Комунальна установа «Ізмаїльський архів». – Ф.514. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.1-99зв.
- ³⁷ *Гросул Я.С., Будаг И.Г.* Указ. соч. – С.51.
- ³⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т.III: Бессарабская губерния. – СПб., 1905. – С.2.
- ³⁹ *Жуков В.И.* Указ. соч. – С.226.
- ⁴⁰ Списки населённых мест Российской империи, составленные и изданные Центральным статистическим комитетом МВД: [По сведениям 1859 г.]. Т.III: Бессарабская область. – СПб., 1861. – 87 с.
- ⁴¹ Местные законы Бессарабии. Полный систематический сборник местных бессарабских законов Арменопула, Донича, Соборной Грамоты Маврокордато и ручной книги о браках. – СПб., 1904. – С.385.
- ⁴² Там же. – С.386–387.
- ⁴³ Там же. – С.387.
- ⁴⁴ Бессарабский календарь – ежегодник. Ежегодное издание. / Под. ред. Б.О. Лемперта и Н.К. Могиланского. – Кишинев, 1910. – С.206.
- ⁴⁵ *Жуков В.И.* Утверждение капитализма в социально-экономическом строе городов Бессарабии 1861–1900гг.: автореф. дис. ... д-ра. ист. наук. – Кишинев, 1975. – С.46.
- ⁴⁶ Высочайше утвержденное Городовое положение от 16/28 июня 1870 г. // Полн. собр. законов Рос. имп. – Собр.2. – Т.XLV. – Отд. Первое. – СПб., 1874. – №48498. – С.821–839.
- ⁴⁷ Цит. по: *Будаг И.Г.* Указ. соч. – С.162.
- ⁴⁸ Там само. – С.165.
- ⁴⁹ Там же. – С.166.
- ⁵⁰ Там же. – С.167.
- ⁵¹ Цит. по: Там же. – С.167–168.
- ⁵² Цит. по: Там же. – С.166–167.
- ⁵³ *Жуков В.И.* Утверждение капитализма в социально-экономическом строе городов Бессарабии 1861–1900 гг. – С.47.
- ⁵⁴ Цит. по: *Будаг И.Г.* Указ. соч. – С.165.
- ⁵⁵ Там же – С.168.
- ⁵⁶ Там же.
- ⁵⁷ Цит. по: Там же. – С.169.

УДК 94(477)

О.М. Донік
(м. Київ)

ПІДПРИЄМНИЦЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ В УКРАЇНІ останньої третини XIX – початку XX ст.: ВІД ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ІНТЕРЕСІВ ДО НАДРЕГІОНАЛЬНИХ ФОРМ ІНТЕГРАЦІЇ

У статті розглянуто мережу представницьких підприємницьких об'єднань, які існували в Україні в останній третині XIX – на початку XX ст. Проаналізовано їх політику щодо інституціоналізації власних інтересів та активного їх лобіювання в уряді, що було важливим етапом на шляху перетворення підприємницького прошарку в окремий клас.

В статье рассматривается сеть представительских предпринимательских объединений, которые существовали в Украине в последней трети XIX – начале XX в. Проанализирована их политика по институционализации интересов и активному их лоббированию в правительственных кругах, что было важным этапом на пути превращения предпринимательской прослойки в отдельный класс.

The article presented the system of representative entrepreneurial consolidation that existed in Ukraine in last third of XIX – early XX centuries. Its analyzed their interests institutionalisation and active lobbying in governmental circles that is the important stage in a fair way to becoming business stratum as separate class.

Економічні реформи, розпочаті в Україні у 90-х рр. XX ст., висунули на авансцену економічного і політичного життя новий соціальний прошарок – підприємців. Не зважаючи на різновекторність інтересів різних його груп, він активно намагається зміцнити своє становище у суспільстві. Капітал досить активно проникає в політичне життя, поряд з громадсько-політичними організаціями та партіями створює корпоративні і професійні структури, метою яких є вироблення спільної думки з тих чи інших питань економічного і суспільного життя, залучення авторитету держави до їх вирішення, вплив на владу у цілому. Ситуація, що існує нині, дещо нагадує становище, яке склалося в Росії в останній третині XIX – на початку XX ст., в складі якої перебувала більшість українських етнічних територій.

Проблема соціально-економічної і політичної консолідації підприємницького прошарку в Україні, стосунків з владою, усвідомлення підприємцями своєї економічної ролі у самодержавній Росії на межі XIX–XX ст. залишається однією з малодосліджених в історіографії. Окремі аспекти консолідації інтересів підприємницьких союзів, насамперед З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії,

розглядалися у працях В.В.Крутікова, Т.І.Лазанської, І.В.Довжука, О.П.Рєнта, О.В.Щербініної, І.О.Шандри, В.О.Суценка, І.М.Шапкіна, А.С.Качалаяна, А.В.Лубского¹ та ін. Утім, вони дають лише фрагментарне уявлення про сутність та особливості представницьких організацій буржуазії в межах України, ступінь надрегіональних форм інтеграції, лобіювання інтересів в урядових колах.

Умови для розвитку великої промисловості в Україні склалися за історично короткий пореформений проміжок часу. Це відбувалося внаслідок вільної дії економічних законів розвитку капіталістичного суспільства, ініціативної діяльності прошарку місцевих підприємців, припливу іноземних капіталів, протекційної політики уряду в сфері промисловості.

На межі ХІХ–ХХ ст. українські Донецький і Придніпровський промислові райони перетворилися на основну кам'яновугільну і металургійну базу Російської імперії. Українські губернії посіли провідне місце у виробництві цукру, продукції сільськогосподарського та транспортного машинобудування. Належала їм лівова частка загальноросійського виробництва й у харчовій промисловості, особливо горілчаній, борошномельній, а також тютюновій. Усього за чотири пореформених десятиріччя промисловість України пройшла шлях від кріпосницької мануфактури до перших монополістичних об'єднань у промисловості².

Набираючи у цей час помітної економічної ваги, буржуазія свої інтереси відстоювала не шляхом участі в політичних організаціях, які в умовах існування самодержавної влади були заборонені (до 1905 р.), а головним чином через створення різних комерційних, промислових та галузевих об'єднань.

Формування представницьких органів капіталу – явище закономірне, характерне для суспільств із ринковою економікою. Виникнення таких об'єднань у Російській імперії було підготовлене тривалим існуванням бюрократичних органів, які відали промисловістю і торгівлею, а потім – створенням на початку ХІХ ст. системи дорадчих установ, в яких був представлений капітал, що народжувався в нових економічних умовах.

За історичною традицією, ознакою ділових кіл Росії була розрізненість, відсутність внутрішньої єдності. Як писав у 1900 р. на шпальтах «Промышленного мира» сучасник, наближений до підприємницьких кіл, «промисловці і торговці, поряд з іншими групами населення, у нас ніколи не вчилися спільно мислити і разом вживати заходів, які б стали у пригоді для їх добробуту. Їм завжди вбивалося в голову, що за них подумують, зроблять що треба»³.

На 1900-ті рр. почали даватися ознаки результати реформ 1860–1870-х рр., економічний підйом 1890-х рр. Зміни в торгово-промисловому законодавстві, концентрація виробництва, заміна сімейних компаній акціонерними, поява й утвердження монополій в економіці країни, включення Росії до світового ринку покликали до життя підприємницькі об'єднання, які піклувалися про «загальні інтереси», створили реальні умови для остаточної інституціоналізації прошарку капіталістів.

У межах представницьких об'єднань підприємці отримали можливість погоджувати інтереси і вирішувати суперечності, що виникали у процесі діяль-

ності, набували права виступати з загальною думкою перед урядом, позбавляючи його можливості використовувати розбіжності в підприємницькому середовищі. З'явилися додаткові засади відстоювати інтереси окремих галузей промисловості перед суспільною думкою, більше уваги приділяти вдосконаленню техніки, форм організації праці, запровадженню нових технологій, а в умовах кризи – докладати зусиль до забезпечення економічної стабільності.

Великий вплив на становлення і розвиток представницького руху в підприємницькому середовищі мав уряд, особливо в роки, коли міністерство фінансів очолював С.Ю.Вітте. Економічна політика уряду створювала міцний зв'язок капіталу з владою і була спрямована на те, щоби поставити промисловців у тісну залежність від держави. Основні фінансові ресурси, транспорт, засоби зв'язку перебували у руках держави, що забезпечувало їй ефективні важелі впливу на приватний капітал. Вона ж встановлювала ціни на продукцію спиртзаводів, нормувала операції і прибутки цукрозаводчиків. Більша частина лісів, 2/3 залізничного транспорту, значна частина землі належала казні⁴.

На межі XIX–XX ст. основою «нового курсу» уряду стала ставка на розвиток підприємництва та підтримку капіталу. «На нові шляхи, – писав С.Ю.Вітте в 1893 р., – які відкриваються для населення загальним покращенням економічних умов, завжди стають спочатку тільки найбільш підприємливі господарські одиниці, тільки люди сміливого почину, тільки щасливчики, і лише згодом, коли ці шляхи перетворюються в найжджені колії, ними починають рухатися несміливі, інертні народні маси, досягаючи поліпшення своїх життєвих умов болісним процесом звільнення від стародавньої рутини, цього спадку багатьох і багатьох віків»⁵.

За С.Ю.Вітте російський капітал отримав постійне дорадче представництво. Усі значні питання соціально-економічного життя відтоді вирішувалися за безпосередньої участі представників капіталу. Між урядом і буржуазією встановилися досить міцні і надійні зв'язки, які, утім, так і не переросли в рівноправне партнерство. Гіпертрофована роль держави в економічному житті країни (державна власниця земель і надр, монополіст-споживач, монополіст-постачальник) залишала підприємцю роль прохача. Промисловцю в таких умовах доводилося добиватися пільг і привілеїв, будівництва нових залізниць, захисту від втручання місцевої адміністрації у відносини з робітниками, зміни митних тарифів⁶.

Певне значення у сприянні уряду представницькому рухові мало місце і політичне підґрунтя. Влада намагалася позбутися опозиції з боку капіталу. А тому, проводячи жорстку боротьбу проти профспілок, закриваючи різні культурно-просвітницькі і громадські організації, які могли стати центрами політичної опозиції, вона сприяла створенню підприємницьких союзів.

На початку XX ст. свої інтереси буржуазія відстоювала переважно через промислові та галузеві союзи. Тоді, як міські думи перетворилися на важливу форму соціальної й економічної інтеграції підприємств на місцевому рівні, промислові об'єднання з представництва інтересів досить швидко стали найважливішим

способом їх економічної інтеграції на міжрегіональному рівні. Об'єднання з представництва підприємницьких інтересів, до яких належали заводи і фабрики Донбасу, Харкова, Придніпровського району, Правобережної України були найбільшими в імперії. Промислові союзи сприяли інституціоналізації підприємницької діяльності з метою накопичення економічного капіталу.

Представницькі організації капіталу, які існували в Україні на початку ХХ ст., можна розділити на дорадчі і суто підприємницькі. Якщо до перших належали офіційні колегіальні органи, які склалися з представників від підприємців і уряду, то до других – дозволені урядом об'єднання торгово-промислової буржуазії. Дорадчі організації, на противагу підприємницьким союзам, створювалися державними установами або за їх безпосередньої участі для надання допомоги відомствам у розробці державної політики щодо окремих галузей господарства та економіки в цілому. Створення ж підприємницьких організацій, як правило, було результатом вільного «волевиявлення» буржуазії, викликаного глибокими соціально-економічними, політичними і психологічними змінами, що відбувалися в буржуазному середовищі пореформеної Росії⁷.

Одним із різновидів дорадчих організацій були всеросійські торгово-промислові з'їзди, які влаштовувалися владою та за ініціативи самих підприємців в останній третині ХІХ ст. Вони мали важливе значення для буржуазії як перший досвід координації інтересів і єднання. Такі з'їзди відбулися 1870 р. у Санкт-Петербурзі, 1872 і 1882 рр. у Москві та 1896 р. у Нижньому Новгороді. Зокрема, в роботі останнього зібрання взяли участь близько 700 делегатів – підприємців, технічної інтелігенції, представників центральної і місцевої влади, землевласників, у тому числі й чимало з українських губерній. На цьому загальноросійському економічному з'їзді підприємцям удалося досягнути якісно нового організаційного ступеня. Форум став наочним підтвердженням усе зростаючої економічної могутності торгово-промислової буржуазії, яка, убачаючи в уряді захисника своїх інтересів, виступила більш рішуче і впевнено проти дворянсько-поміщицького блоку, сповна усвідомлюючи свою силу у боротьбі з сільськогосподарським лобі⁸.

Інтенсивний розвиток капіталізму сприяв появі спеціальних організацій для здійснення оптових операцій – товарних бірж, які засновувалися в місцях найбільшої концентрації товарного попиту. Значна частина біржових товариств, які в російських умовах часто виконували й представницькі функції, з'явилася після 1905 р. (на 1917 р. в країні налічувалася 101 біржа)⁹. В Україні першу біржу було засновано ще у жовтні 1796 р. в Одесі. Потім біржі з'явилися в Києві (лютий 1869 р.) і Харкові (січень 1876 р.). До 1912 р. на території українських губерній виникло ще 11 бірж: у Миколаєві, Єлизаветграді (зернова), Катеринославі, Херсоні, Кременчуці, Бердянську, Олександрівську, Маріуполі, Феодосії, Рівному та ще одна у Харкові – кам'яновугільна і залізоторгова (1902 р.). Певне значення мала торгівля цінними паперами на Одеській, Київській і Харківській біржах. У Києві найбільше біржових операцій здійснювалося з цукром та акціями цукрових заводів, в Одесі – з хлібом й іноземною валютою¹⁰.

Товарні біржі в Російській імперії були самоврядними установами. Із загальної кількості учасників біржового торгу, який мав відкритий характер, виокремлювалося біржове товариство, повноправними членами якого з правом голосу на загальних зборах могли бути ті постійні відвідувачі бірж – торговці і промисловці, котрі сплачували, понад встановленої плати за білет на право постійного її відвідування, щорічний добровільний членський внесок на утримання біржі і належали до гільдійських купців, промисловців, або були представниками акціонерного товариства. З його середовища для завідування справами біржі та її господарською частиною обирався біржовий комітет, що складався зі старшин (звичайних членів) і голови¹¹.

У Російській імперії біржі так і не встигли розгорнутися в розгалужену систему органів, між якими було б розподілено вирішення завдань у сфері розвитку господарства і представництва його інтересів. Біржові комітети, будучи формально відповідальними за ведення поточних справ на біржі, фактично виконували функції представницького органу інтересів промисловців і купців свого регіону, впливали на законодавство і громадську думку, на економічний і технічний розвиток місцевої промисловості й торгівлі (купці та промисловці, які входили до того чи іншого біржового комітету, мали право звертатися з поданнями до уряду, їх залучали до консультацій з економічних питань). Така роль бірж у представницькому русі підприємництва була однією з російських особливостей.

Відомий український промисловець і фінансист О.К.Алчевський, багаторічний голова Харківського біржового комітету, наприкінці XIX ст. на засіданні урядової комісії дав таку лаконічну оцінку ввіреній йому біржі: «Її цілі й завдання – бути опікуном торгівлі й промисловості цілого краю та об'єднувати розрізнене купецтво»¹². Також він наголосив на тому, що біржа повинна бути не тільки виразником потреб місцевої торгівлі і промисловості, а й «ходатаєм» про ці потреби перед урядом.

У статуті Одеського біржового комітету було прямо вказано, що на нього «покладається піклування про підтримку і розвиток одеської гуртової торгівлі та сприяння потребам торгівлі й промисловості взагалі, обговорення всіляких пропозицій, спрямованих на користь і полегшення торгових відносин та розвиток торгівлі й промисловості»¹³.

Біржовий комітет ставав, таким чином, своєрідним форумом соціальної й економічної інтеграції промисловців і купців та найважливішим інструментом відстоювання підприємницьких інтересів. До того ж, як писав у 1912 р. журнал «Торгово-промышленный Юг», «біржові товариства за всієї хаотичності своєї конструкції, позбавлені й тіні становості, і є напівкласовою, напівпрофесійною організацією, в якій комерсанти зливаються у загальну однорідну масу, незалежно від характеру й розміру торгівлі»¹⁴. Зокрема, у Києві до складу біржового комітету на чолі з купцем-росіянином М.Г.Хряковим наприкінці 1880-х рр. входили найбільші промисловці і комерсанти міста, які нагадували про поліетнічний характер місцевого підприємництва: поляк граф В.О.Браницький, українці М.А. та Ф.А.Терещенки, євреї І.М. та Л.І.Бродські,

В.О.Рубінштейн, М.Р.Закс, росіянин грецького походження і міський голова І.А.Толлі та ін.¹⁵

Іншим типом представницьких об'єднань капіталу були підприємницькі союзи, офіційно дозволені урядом. Незалежні від держави, вони створювалися для відстоювання «професійних» інтересів представників капіталу, для сприяння розвитку певної галузі торгівлі або промисловості того чи іншого регіону. Вони були саме тим осередком міжрегіональної комунікації підприємців, завдяки якому відкрилися нові простори в їх горизонтальній та вертикальній комунікації. Горизонтальна комунікація здійснювалася між присутніми підприємцями з найрізноманітніших промислових регіонів України. Однак підприємницькі союзи, крім цього, ще й підтримували активні зв'язки з відповідними міністерствами та носіями економічної політики Росії. При цьому їм набагато більше, аніж, скажімо, згаданим біржовим комітетам, удалося позбутися державного впливу. До сфери діяльності таких асоціацій належали різні питання фінансового і торгово-промислового життя, за винятком, як правило, двох – регулювання цін і збуту, а також умов робочого договору між власниками підприємств і найманими працівниками. Але в період підйому робітничого руху і ці проблеми тією чи іншою мірою потрапляли до їх поля зору.

До вказаного типу об'єднань слід віднести науково-просвітницькі організації, наприклад, Товариство для сприяння російській промисловості і торгівлі, Імператорське російське технічне товариство та інші, які мали відділення в найбільших містах України. Основне завдання таких об'єднань передбачало надання допомоги становленню нової економіки завдяки науково-технічним досягненням. Створені в перші пореформені роки, вони відчутно впливали на економічний розвиток країни аж до 1917 р. Поряд із господарськими ці товариства виконували і представницькі функції¹⁶.

Підприємницькі союзи, побудовані за територіально-галузевою ознакою, поділялися на загальноросійські, регіональні і місцеві. Вони створювалися на постійній основі, з обранням виконавчих органів. До загальноросійських, які об'єднували підприємства українських губерній, належали Товариство цукро-заводчиків, Товариство винокурних заводчиків, З'їзд російських фабрикантів землеробських машин та ін. Серед регіональних союзів беззаперечно лідерство мав З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії.

Переважна частина місцевих підприємницьких представницьких асоціацій була продуктом порівняно пізнішого розвитку. Більшість із них виникла на початку ХХ ст., особливо після 1905 р., у відповідь на робітничий рух. Кількість таких союзів в українських містах була великою, що свідчило про перетворення представницького підприємницького руху в масовий. Досить часто навколо них об'єднувалися власники не тільки великих, а й середніх та дрібних промислових і торгових підприємств (наприклад, Київське товариство сільського господарства і сільської промисловості). Нерідко на місцевому рівні створювалися об'єднання за національною або релігійною ознакою (наприклад, Товариство одеських євреїв ското- і м'ясопромисловців). Місцеві організації ставили

не тільки вузькокорпоративні завдання, а й піклувалися про економічний розвиток на території, де вони здійснювали свою діяльність. Насамперед вивчався господарський стан району, вироблялись конкретні пропозиції щодо його розвитку (наприклад, Харківське економічне товариство).

Особливістю промислового лобізму в Росії капіталістичної епохи було те, що окремі галузеві й місцеві підприємницькі об'єднання були значно старшими за загальноросійські союзи. Піонерами в організації союзів стали промисловці видобувної галузі. Зокрема, саме на Півдні України було створено перший промисловий союз – З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, та промислові синдикати імперії. Свою роботу З'їзд гірничопромисловців розпочав у листопаді 1874 р. у Таганрозі за участі промисловців та інженерів О.А.Ауербаха, П.М.Горлова, А.В.Шеймана (Шейермана), І.Г.Лловайського та інших, ставши першим промисловим союзом такого типу в Російській імперії¹⁷. За його взірцем трохи згодом, у 1880 р., було засновано З'їзд гірничопромисловців Царства Польського, а 1884 р. – З'їзд нафтопромисловців у Баку.

На II з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії його учасники ухвалили рішення про скликання щорічних сесій і створили постійний, який складався з 5 осіб, виконавчий орган у вигляді Ради уповноважених «для підтримки клопотань з'їздів і представництва їх інтересів в урядових і громадських установах». Починаючи з V з'їзду у 1880 р., Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії регулярно збиралася у Харкові – адміністративному центрі гірничої промисловості Південно-Східної України. Усього до 1918 р. відбулося 42 чергових і кілька екстрених з'їздів¹⁸.

З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії став найвпливовішою промисловою організацією краю. Якщо в 1880-х рр. у його роботі брали участь близько сотні осіб, то вже на початку XX ст. число промисловців зросло до 300–400. Спочатку членами з'їзду були власники вугільних копалень, але потім до них приєдналися представники металургійних заводів, які посіли провідне місце у цьому підприємницькому об'єднанні¹⁹. У 1897 р. з'їзд заснував статистичне бюро, а ще раніше, у 1880 р., – власне періодичне видання, яке спочатку мало назву «Южнорусский горный листок», з 1886 р. було перейменоване у «Горнозаводской листок», а з 1910 р. – у «Горнозаводское дело» з накладом у 1500 примірників²⁰.

Із 1878 р. в складі Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії додатково існувала «комісія виборних» (складалася з восьми осіб), що займалася підготовкою конгресів ради; крім того, було створено комітет з експорту паливних матеріалів (згодом перейменований у «комітет з вивозу палива, руд, солей та рідин з гірничодобувних районів Півдня Росії»), який за можливості об'єднував позиції членів Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії щодо експорту та координував планомірну організацію транспортних й експортних потоків сировини залізницею. Він підтримував вертикальні зв'язки з урядом зі стратегічно важливих економічних питань. Але й у цьому випадку тлумачення дій зазначеного об'єднання промисловців як самостійних, а економічної політики – як

такої, що була доволі автономною від держави, було б неправильним по суті, уже хоча б тому, що голову комітету призначав міністр шляхів сполучення²¹.

Захист власних інтересів, забезпечення підприємців від сильніших західних конкурентів – центральна тема в матеріалах і документах підприємницьких організацій. Показова у цьому плані діяльність гірничопромисловців Півдня Росії. З самого початку основною їх вимогою було підвищення митних тарифів на іноземне вугілля, що ввозилося в країну через південні порти. Слід зазначити, що більшу частину клопотань уряд зрештою задовольнив. На VII, VIII і X з'їздах (1882, 1883 і 1884 рр. відповідно) гірничопромисловці просили встановити мито на вугілля в розмірі 3½ коп. золотом з пуду (отримали 2 коп. у 1884 р. і 3 коп. в 1886 р.), XI з'їзд (1886 р.) просив уже 4 коп., XV і XVI з'їзди (1890 і 1891 рр.) вимагали мита з 4,2 до 6,16 коп. золотом з пуду вугілля (отримали 4 коп. у 1892 р.)²².

Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії стала своєрідним підприємницьким мікрокосмом. Тут збиралися підприємці імперії, щоби здійснювати політику, обмежену економічними і соціальними питаннями. Із метою надати додаткової ваги цій представницькій організації і забезпечити постійну присутність у Петербурзі, у цьому місті було засновано контактне бюро. Згідно зі статутом, члени Ради з'їзду сплачували добровільні внески; вага їх голосу вимірювалася економічною активністю та обсягами товаропотоків. З 1907 р. один голос на виборах у цьому промисловому союзі «коштував» 250 вагонів перевезених матеріалів. Таким чином, члени Ради могли розраховувати на повноправне членство залежно від своєї економічної ваги²³.

Характерною рисою цього галузевого об'єднання було те, що воно представляло переважно інтереси великої промисловості. Така ситуація не задовольняла дрібних і середніх товаровиробників, тому вони боролися за скасування цензу, виступали за рівне представництво. Наприклад, на XXXII з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії в 1907 р., де з 313 учасників тільки 55 мали право голосу, переважна більшість з яких належали до великих промисловців, останні відстоювали погляд щодо професійного значення з'їзду, тоді як представники дрібної промисловості наполягали на суспільному його характері²⁴.

Керівники з'їзду підкреслювали «неприродність» і «шкідливість» будь-якого впливу дрібних і середніх промисловців на справу і політику організації. Ще в 1883 р. на VIII з'їзді зазначалося, що з концентрацією вугледобування «участь у З'їзді дрібних вуглепромисловців у вирішенні органічних питань, які стосуються переважно великих підприємств, є неприродною, і, як наслідок, шкідливою для подальших успіхів вугільної промисловості загалом»²⁵.

Переважаючий вплив представників великих компаній не зводився лише до кількісних показників. Щоби закріпити своє становище в Раді з'їзду, вони заснували інститут так званих почесних членів, які обиралися відкритим голосуванням і вважалися обраними в члени Ради довічно з правом вирішального голосу. В підсумку, у Раді з'їзду утворився неофіційний комітет (близько 10 осіб), який по суті і керував усіма справами з'їзду. До цього комітету входили найбільші

представники гірничопромислового виробництва: М.С.Авдаков, М.Ф. фон Дітмар, Ф.Є.Снакієв, І.І.Ясюкович, Г.В.Депрерадович, О.А.Ауербах та ін.²⁶

Окрім великих промисловців і банкірів, чималою групою серед учасників з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії на початку XX ст. стали представники уряду. Так, у 1903 р. з 290 делегатів з'їзду 93 представляли велику індустрію, а 17 – уряд; у 1913 р. частка великих промисловців серед учасників з'їзду становила 117, а представників уряду – 45 осіб²⁷. Таким чином, уряд контролював «умонастрій» промисловців, добивався узгодження підприємців із загальною державною політикою, підтримував статус бюрократії як джерела всіляких благ, чинника прогресу промисловості і торгівлі.

Найважливішим завданням Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, як провідної представницької підприємницької організації цього регіону, було озвучення інтересів її членів, у тому числі й через комунікативну мережу. Так, голова Ради з'їзду гірничопромисловців у 1906–1917 рр. харківський підприємець М.Ф.Дітмар був тим типом менеджера-промисловця, який сформувався як підприємець і громадський діяч саме у центрах важкої промисловості Півдня України. Його життєвий шлях засвідчує, що освіта стала найважливішим капіталом піонерів індустріалізації у другому і третьому поколінні²⁸. М.Ф.Дітмар як частина харківського торгово-промислового світу був не просто «типовим функціонером», а представником менеджерів-промисловців, які формувалися в міру появи промислових союзів, підприємцем і діячем таких об'єднань водночас. Він був одним із тих лобістів, які здійснювали комунікацію між членами об'єднань із представництва підприємницьких інтересів та офіційними державними органами. При цьому держава і підприємці перебували у зв'язках взаємозалежності.

М.Ф.Дітмар був тим представником підприємницького прошарку, який прагнув впливати на політику. Він виступив з ідеєю «нової великої справи – виходу промисловості і торгівлі на арену активного політичного життя» (1912 р.), зміни образу підприємця в російській культурі і громадській думці. Його роздуми свідчать про фундаментальну проблему у самоусвідомленні підприємців та їхнього сприйняття представниками інших верств: негативні стереотипи, що склалися навколо постаті підприємця в громадській свідомості та в літературі. Людям складу М.Ф.Дітмара та іншим відомим представникам підприємницького прошарку було доволі важко, навіть завдяки громадській добротності, переламати ці традиційні уявлення в суспільстві про підприємців²⁹. Цей харківський підприємець був прибічником децентралізації державної влади і створення відповідального перед Державною думою уряду, водночас, він був активним противником конфронтації з існуючою владою.

У 1912 р. в одному зі своїх численних публічних виступів, М.Ф.Дітмар виклав своє розуміння покликання підприємця. Під заголовком «Хто ми?» автор протиставив себе тим голосам, які піддавали критиці фах підприємця: «Настане час, коли промисловість і торгівля посядуть інше місце в нашому реальному житті; тоді російська література судитиме про нас по-іншому. А поки

що ми будемо наполегливо працювати, щоб належним чином підготуватися до того часу, прискорити початок індустріальної доби та її ідеології»³⁰.

Окрім власної промислової діяльності (напередодні Першої світової війни М.Ф.Дітмар володів двома великими машинобудівними заводами у Харкові), цей інженер-підприємець завдяки численним громадським посадам на початку ХХ ст. стає ключовою постаттю в промисловості Півдні України. У 1906 р. він змінив на посаді голови Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії свого конкурента М.С.Авдакова. М.Ф.Дітмар активною особистою участю значно поживав діяльність цього представницького об'єднання, зокрема через заснування технічних і комерційних училищ, що мали сприяти поглибленню технічних і наукових знань у регіоні. За його пропозицією Рада з'їзду з 1908 р. почала видавати літопис своєї діяльності³¹.

Як голова Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії М.Ф.Дітмар координував дії промислових об'єднань Півдня Росії на внутрішньому і зовнішньому ринках, організовував вихід гірничої і металургійної галузей на ринки Південної Європи і Близького Сходу. Ініціював ряд програм із вивчення виробничих потужностей, ринків збуту, транспортної інфраструктури, фінансового стану підприємств. У 1912–1913 рр. він виступив із підтверженою часом думкою про обмеження зростання гірничо-металургійного виробництва завдяки пропускній здатності залізничної мережі Донецького басейну. М.Ф.Дітмар координував розробку програм залізничного будівництва в регіоні, які оформлялися у вигляді доповідних записок Ради з'їзду міністрам торгівлі і промисловості та шляхів сполучення. У цілому підтримував курс активної економічної політики з метою розвитку «продуктивних сил країни»³².

Протоколи Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії дозволяють відтворити реакцію цієї організації на економічну кризу, яка внаслідок збурень на європейських ринках у 1901 р. охопила Росію і зумовила падіння цін на вироби металургійної і вугільної промисловості Півдня України на 50%. Тоді, як влада покладала відповідальність за кризу на спекуляції та «колонізаторський експансіонізм» іноземних підприємців, члени Ради з'їзду, до складу якої входило й чимало іноземців, виступали за посилений розвиток промисловості регіону у цілому. Уряд, на думку промисловців, мав бути зацікавленим у розвитку національної індустрії. Лише завдяки потужній вугільній і металургійній промисловості Росія могла стати впливовою європейською державою³³.

Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії звернулася до уряду з вимогою стабілізувати становище із замовленнями на виробництво і підвищити тарифи, завдяки чому вдалося б захистити російську промисловість від імпорту з Німеччини. Хоча до 1906 р. уряд так і не дав згоди на збільшення обсягів поставок вугілля з Півдня України, Рада з'їзду продовжувала дотримуватися своєї наступальної позиції. Мета полягала в тому, щоби досягти «повної незалежності від іноземного вугілля», що цілком мало б відповідати й інтересам уряду. Риторика з'їздів та мова спілкування між підприємцями й урядом були

пронизані інтересами захисту національної індустрії та вимогами підвищення попиту з боку держави³⁴.

М.С.Авдаков, один із керівників З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, не без гордості стверджував у 1907 р., що історія розвитку гірничої справи у країні за останні три десятиліття «йшла рука в руку з розвитком з'їздів, які з кожним роком висуюють усе більш важливі питання економічного життя». Однак він змушений був визнати, що нитки всіх промислових питань «тягнуть-ся до урядових установ, без яких неможливо вирішити жодного загального питання». Він указував на ненормальність становища, коли «найсуттєвішими сторонами гірничої справи опікується не гірниче відомство, а інші установи». Державні замовлення, які сприяли розвитку металургійної промисловості, перебували у віданні міністерства шляхів сполучення. Питаннями вугільної промисловості, в зв'язку з заміною іноземного палива російським, опікувалося колишнє головне управління торгового мореплавства і портів. Замовлення військового і морського відомств роздавались без урахування потреб вітчизняної гірничої справи. Рада з гірничопромислових справ, створена у відповідності з побажаннями підприємців, також діяла за старинкою, «завдяки тим гальмам, які з'явилися з боку бюрократичної установи гірничого департаменту, що віджив свій час»³⁵.

Комісія Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, підтримуючи цю оцінку, визнавала в 1907 р., що «гірниче відомство в своєму сьгоднішньому вигляді не відповідає вимогам гірничої і гірничозаводської промисловості та потребує корінної реформи»³⁶. Керівники промислових монополій добились, щоби Рада, збережена при реорганізованому Головному гірничому управлінні, отримала право вирішального голосу. На трьох з'їздах гірничопромисловців обговорювався проект нового положення про Раду з гірничопромислових справ, виходячи з тези про самостійну й авторитетну установу, за участі в її управлінні представників гірничої і гірничозаводської промисловості. Утім, їхні зусилля не дали якихось позитивних результатів. Уряд відмовився прийняти пропозицію гірничопромисловців³⁷.

М.С.Авдаков, М.Ф.Дітмар та інші представники Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії були особисто добре знайомими спочатку з міністром фінансів, а згодом главою уряду С.Ю.Вітте. Вони регулярно зустрічалися з ним на засіданнях Державної ради, а пізніше – Державної думи, а також на з'їздах ради. Знавець своєї справи, С.Ю.Вітте систематично консультувався як на рівні ділового листування, так і особистого спілкування з відомими промисловцями з багатьох питань їх діяльності. Він добре розумів стратегічне економічне значення Півдня України, а тому постійно виступав за розвиток цього промислового регіону³⁸.

Вертикальна комунікація між членами Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії та урядом визначалася інтересами економічної політики, яку він здійснював. Лише один раз за весь час існування Ради з'їзду, у критичні місяці 1905 р., промисловці з огляду на загострення становища в гірничопромислових

центрах Півдня висунули також і суто політичні вимоги. Після опублікування маніфесту від 17 жовтня 1905 р. вони надіслали телеграму новому главі уряду С.Ю.Вітте, в якій висунули вимогу негайного втілення в життя положень цього документа. Маніфест міг уберегти, як зазначалося, «промисловість і всіх тих, хто зацікавлений в її правильному розвитку – підприємців, робітників, споживачів – від розпаду й остаточної руйнації»³⁹.

Всеросійські з'їзди становили третій тип представницьких підприємницьких організацій. Вони народилися в результаті революції 1905 р. Це був якісно новий тип представницьких організацій, які відрізнялися не тільки формами і методами роботи, а й своїми можливостями та ефективністю, наближаючись до західноєвропейських представницьких організацій. Зокрема, у 1905–1906 рр. були створені З'їзд представників промисловості й торгівлі та З'їзд представників торгівлі й сільськогосподарства. Якщо метою першої організації було вирішення принципів питань, пов'язаних із загальногосподарським розвитком країни, то другої – сприяння, в першу чергу, внутрішній торгівлі.

З'їзд представників промисловості й торгівлі (уряд затвердив положення в серпні 1906 р.⁴⁰) став загальною організацією з надрегіонального представництва підприємницьких інтересів імперії, яке претендувало на об'єднання всіх такого типу союзів країни. Згідно з документом, його метою було «з'ясування й обговорення питань, які стосуються загальних потреб промисловості та торгівлі, розробка заходів для їх розвитку, а також для об'єднання представництва загальних інтересів промисловості й торгівлі»⁴¹.

Виникнувши як всеросійська організація великого капіталу, з'їзд об'єднав навколо себе найбільш діяльні й енергійні підприємницькі сили країни. З кожним наступним роком постійно зростала кількість як з повноправним, так і дорадчим голосом членів цієї організації, особливо напередодні Першої світової війни, коли значення З'їзду представників промисловості й торгівлі в економічному житті різко зросло. Якщо в 1906 р. асоціація налічувала 37 з повноправним і 57 з дорадчим голосом членів, то в 1914 р., відповідно, 67 і 588⁴².

Хоча керівна роль у цьому об'єднанні належала Петербурзькому товариству заводчиків та фабрикантів, заснованому в 1906 р., який навіть називали «профспілкою капіталістів»⁴³, особлива роль української важкої промисловості не в останню чергу знайшла свій вияв у числі її представників на керівних посадах Ради з'їзду представників промисловості й торгівлі. Так, її головою з 1907 до 1915 р., починаючи з II з'їзду (всього було проведено 12), був гірничий інженер за освітою, член Державної ради, директор Товариства Північно-Донецької залізниці і голова Російсько-французької торгової палати, голова правління «Продвугілля», голова і директор п'яти гірничодобувних і промислових компаній Донбасу М.С.Авдаков. Обов'язки його заступників, які складали постійний орган союзу – Комітет ради, – виконували О.О.Бобринський (голова Всеросійського товариства цукрозаводчиків), М.Ф. фон Дітмар та І.І.Ясюкович (провідні діячі Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії), а також нафтовий магнат Е.Л.Нобель.

Розподіл керівних посад віддзеркалює значення індустрії Донецького і Придніпровського промислових районів у масштабі всієї імперії. Такі особистості, як М.С.Авдаков, були водночас уособленням того плетива відносин, що склалося між промисловими союзами, політичними організаціями, зокрема партією октябристів (був її членом), Державною думою та урядовими установами. В 1911 р. на V з'їзді він заявив: «Наша організація, з одного боку, шляхом засідань, нарад і доповідей, розробляє ті суспільні заходи, що до неї надходять, і водночас має постійні стосунки з урядовими установами, які звертаються до нашої організації, отримують відомості, цікавляться нашою думкою і звертаються щодо порад. Таким чином встановлюється живий зв'язок завдяки посередництву організації з урядовими установами, зв'язок, який необхідний для правильного висвітлення і вирішення питань»⁴⁴.

На VI екстреному з'їзді представників промисловості і торгівлі М.С.Авдаков обнародував програму найближчих економічних перетворень: «Усе, що зроблено для успіхів промисловості і торгівлі, є тільки початком наступної ґрунтовної праці для економічного розвитку Росії [...] Необхідно надати представникам промисловості і торгівлі рівне з іншими право на участь у громадському управлінні та встановити справедливе співвідношення кількості обраних від кожної групи населення осіб, переглянути податкову систему, виходячи з принципу справедливості й рівномірності, та здійснити цілу низку інших заходів, спрямованих на поліпшення становища промисловості й торгівлі, розвиток виробничих сил Росії та підйом матеріального добробуту населення. Зі свого боку промислово-торгові організації, як до сих пір, так і в майбутньому енергійно спрямують свою працю і знання до дружньої спільної роботи з урядом»⁴⁵.

Не зважаючи на нетривке існування Ради з'їзду представників промисловості й торгівлі, ця організація встигла посісти провідне становище серед інших підприємницьких союзів. Вона не тільки координувала і спрямовувала діяльність існуючих представницьких об'єднань, а й намагалася добитися того, щоб економічна політика уряду відповідала інтересам промисловості українських губерній, їх розвитку, виробляла тактику і стратегію тиску на урядові структури.

Із метою поліпшення своїх позицій на ринку підприємства створювали монополістичні об'єднання, насамперед галузеві синдикати, які хоч і зберігали свою самостійність, водночас укладали домовленості з партнерами про обсяги виробництва, збут та ціни з метою захисту від конкуренції. Подібні організаційні форми виникали спочатку в руслі дополітичних інтересів та оперативних потреб розвитку ділової активності певної галузі в цілому. Утворення синдикатів було важливою формою горизонтальної комунікації між великими промисловцями різного соціального й етнічного походження.

Перший в Україні синдикат, який об'єднав 171 підприємство з 219, виник 1887 р. у цукровій галузі, що було викликане активною концентрацією виробництва й капіталів у цукроварінні, кризою перевиробництва цукру, дійовою допомогою уряду промисловцям⁴⁶. Синдикат цукрозаводчиків, правління яко-

го перебувало в Києві, фактично з кінця 1880-х рр. прибрав до своїх рук керівництво галуззю. На нього покладалося забезпечення сприятливих позицій підприємств цукрової галузі на ринку, зокрема обов'язки регулювати ціни на внутрішньому ринку через примусовий вивіз цукру за кордон. На той час це було винятковим явищем у всій російській промисловості. За перший період діяльності синдикату (1887–1892 рр.) цукрозаводчики від вивозу свого продукту за кордон отримали 45 млн руб. прибутку, а казна – близько 60 млн.⁴⁷ З 1895 р. галузь була підпорядкована жорсткому державно-монополістичному регулюванню, що призвело до утримання на внутрішньому ринку високих цін на цукор, які забезпечували рентабельність. У 1894/1895 виробничому році цукрові підприємства України одержали 22,9 млн пудів цукру, або 84% від загальноімперського виробництва⁴⁸.

У 1897 р. синдикат змінило Всеросійське товариство цукрозаводчиків, також із правлінням у Києві, що набуло виразної форми державно-монополістичного союзу. На 1907 р. воно об'єднувало 239 цукрозаводів імперії (80% від їх загальної кількості), більшість з яких розміщувалися в Україні⁴⁹. Багато угод, що стосувалися визначення цін і збуту цукру, виникали за участі правління і загального зібрання членів цієї організації. Постійними клопотаннями про зменшення контингенту внутрішнього споживання цукру товариство опосередковано сприяло нормуванню збуту; цілий ряд змін у законодавстві про цукрову промисловість було здійснено за його ініціативою. Крім того, головною метою товариства залишалося досягнення різних картельних угод.

У важкій промисловості елементи монополістичних об'єднань почали проявлятися наприкінці XIX ст. У 1895 р. в Кривому Розі під одним дахом зібралися Брянське, Донецьке і Криворізьке акціонерні товариства – «БДК», які володіли вугільними шахтами, рудниками, металургійними підприємствами⁵⁰. Члени об'єднання «БДК» входили до складу Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, а саме воно виконувало, по суті, функції монополістичного промислового союзу.

Згодом економічна криза перших років XX ст. прискорила процес концентрації виробництва та створення монополістичних об'єднань. Діяльну участь у виникненні синдикатів на початку століття взяла Постійна дорадча контора залізозаводчиків. У цей час серед підприємців значного поширення набула думка про те, що уряд повинен узяти на себе завдання нормування металургійної промисловості. У такому дусі контора підготувала записку «До питання про заходи щодо усунення тимчасових труднощів у металургійній промисловості»⁵¹.

Сподівання підприємців на нормування урядом металургійної промисловості виправдалися, і з того часу почалась робота зі створення синдикатів в металургійній галузі. У роки кризи 1900–1903 рр. саме представницькі організації важкої промисловості сприяли створенню синдикатів у відповідних галузях. На XXVI з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії було обговорено питання про стан видобувної й металургійної промисловості, ринки збуту продукції. Підкомісія з'їзду дійшла висновку, що причиною кризових явищ

у галузі є перевиробництво вугілля, руди й металів. Для виходу з кризи було запропоновано провести рівномірний розподіл державних замовлень, розширити державне залізничне будівництво, полегшити умови кредитування, а також прийняти підготовлений директором Дніпровського заводу І.І.Ясюковичем проект «об'єднаних представництв південних металургійних заводів», який був розглянутий ще до з'їзду на особливій нараді Ради з'їзду за участі представників заводів. Проект про утворення синдикату, що отримав назву Товариство з продажу виробів російських металургійних заводів, відомий більше як «Продамет», був ухвалений з'їздом, і після затвердження його статуту міністром фінансів отримав право на існування (головою став І.І.Ясюкович)⁵².

Метою згаданого синдикату, згідно з його статутом, була «торгівля всіма виробами металургійної промисловості». Правління цього акціонерного товариства, діяльністю якого управляли 29 членів, розташовувалося у Харкові. Воно мало ексклюзивні права на продаж товарів підприємств-членів, встановлювало відпускну ціну й контролювало розподіл замовлень. Із 18 підприємств, які випускали різноманітну металургійну продукцію, 13 знаходилися у промислових районах Півдня України. Обрання синдикатом Харкова як місця для свого правління пояснюється тим, що місцеві промисловці мали якнайкращі зв'язки з центрами важкої індустрії Донецького і Придніпровського районів⁵³. Такі об'єднання, як «Продамет», швидко перетворювалися на впливові центри всередині навіть таких регіональних об'єднань із представництва інтересів та промислових союзів, як Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії.

Ще один синдикат під назвою «Продвугілля» – Товариство з продажу виробів російських вугільних копалень – об'єднав з 1906 р. у своєму складі численні вугільні підприємства Донбасу. Об'єднання було створене за активної участі французького і бельгійського капіталів⁵⁴. Згодом виникли і такі синдикати, як «Продвагон», «Цвях» та ін.

Однак майже половина всього вугільного видобутку в Донбасі все ж залишилася за межами «Продвугілля». У 1912 р. підприємства, які входили до складу цього синдикату, виробили 591 млн пудів вугілля, що становило лише 54,27% усього видобутку шахт Донецького басейну, тоді як у Рурській області Рейнсько-Вестфальський синдикат досягнув рівня інтеграції 91,6%⁵⁵.

Таким чином, формування перших підприємницьких об'єднань, як у цілому в Росії, так і, зокрема, в Україні, почалось у пореформені роки, і до початку Першої світової війни виникла розгалужена мережа організацій капіталу з представництва його інтересів: дорадчі – напівофіційні, створені за підтримки державних органів; підприємницькі регіонального, галузевого, місцевого й загальноросійського рівнів. У рамках цих утворень об'єдналася переважна більшість великих промислових компаній і торгових фірм. Вплив таких об'єднань у суспільстві був величезним, особливо у сфері економіки. Нерішучі спроби впливу на владу, характерні для перших пореформених десятиліть, змінились на початку XX ст. потужним організаційним тиском, підсумком чого стало тісне переплетення державних і приватних інтересів. Значні економічні успіхи,

досягнуті в Україні, здебільшого були результатом союзу, що склався між державою та приватним капіталом. Утім, визнаючи продуктивність такої співпраці, слід зазначити, що прагнення капіталу не завжди збігалось з політичними і господарськими інтересами регіону.

Індивідуальне членство підприємців в об'єднаннях із представництва їх інтересів залежало від економічної ваги. Вплив на рішення промислових союзів та розподіл посад визначалися матеріальними ресурсами, які міг залучити підприємець. Питання, які виходили за рамки соціальних і групових інтересів, потреб підприємства, міста чи промислового союзу, як правило, не порушувалися. Інституціоналізація підприємницьких інтересів відбувалася у формі галузевих промислових об'єднань. На території українських губерній Російської імперії провідним і найстарішим таким союзом був З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії.

¹ Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 172 с.; Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – 282 с.; Довжук І.В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). – Луганськ, 2003. – 312 с.; Реснт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – 340 с.; Щербініна О.В. Регіональна представницька організація – З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VI. – К., 2003. – С. 85–91; Її ж. Іноземні капітали в металургійній та вугільній промисловості Донбасу і Придніпров'я (1861–1914): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1999. – 19 с.; Шандра І.О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії в системі державних та громадських установ (1874–1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2007. – 211 с.; Суцєнко В.А. Предпринимательство на трёх этапах российской модернизации (вторая половина XIX–XX век). – Ростов-на-Дону, 2000. – 160 с.; Шапкин И.Н. Из истории лоббизма в России. Представительские организации российского капитала во второй половине XIX – начале XX веков. – М., 1999. – 200 с.; Качалян А.С., Лубский А.В. Горнопромышленники Юга России (конец XIX – начало XX века). – Ростов-на-Дону, 2004. – 176 с.

² Лазанська Т.І. Указ. праця. – С.7–8.

³ Промышленный мир. – 1900. – № 47. – С.1106.

⁴ Шапкин И.Н. Указ. соч. – С.8–9.

⁵ Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время. – М., 1922. – С.132.

⁶ Шапкин И.Н. Указ. соч. – С.10.

⁷ Лившин В.Я. «Представительные» организации крупной буржуазии в России в конце XIX – начале XX в. // История СССР. – 1959. – № 2. – С.97.

⁸ Див.: Торгово-промышленные съезды в России. (Обзор деятельности). – СПб., 1896. – 163 с.; Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1896. – № 26.

⁹ Лившин В.Я. Монополии в экономике России (Экономические организации и политика монополистического капитала). – М., 1961. – С.221.

¹⁰ Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі. – К., 2008. – С.169–170.

¹¹ Филипов Ю.Д. Биржа. Её история, современная организация и функции. – СПб., 1912. – С.170; Осадчая А.И. Биржа в России // Вопросы истории. – 1993. – № 10. – С.8–9.

¹² Невзоров А. Русские биржи. Отчёт по командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года. – Юрьев, 1897. – С.173.

- ¹³ Лурье Е.С. Организация и организации торгово-промышленных интересов в России. – СПб., 1913. – С.9.
- ¹⁴ Торгово-промышленный Юг. – 1912. – № 4. – С.29–30.
- ¹⁵ Державний архів м. Києва. – Ф. 226. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 1.
- ¹⁶ Шапкин И.Н. Указ. соч. – С.16–17.
- ¹⁷ Фомин П.И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. – Харьков, 1906. – С. 1.
- ¹⁸ Крутиков В.В. Указ. праця. – С.49.
- ¹⁹ Качалян А.С., Лубский А.В. Указ. соч. – С.36.
- ²⁰ Донік О.М. Статистичні видання кінця XIX – початку XX ст. як матеріал для музейних експозицій // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи. Праці 2-ї Всеукраїнської наук.-практ. конференції. – Часов Яр; К., 2003. – С.28.
- ²¹ Фомин П.И. Указ. соч. – С.11.
- ²² Там же. – С.70, 71, 73; Крутиков В.В. Указ. праця. – С.85, 89.
- ²³ Щербініна О.В. Регіональна представницька організація – 3'їзд гірничопромисловців Півдня Росії // Сарбейські читання: Перше засідання Всеукраїнського «круглого столу» (30 січня 2003 р.). – К., 2004. – С.61–62.
- ²⁴ Труды XXXII съезда горнопромышленников Юга России (25 ноября – 7 декабря 1907 г.). – Харьков, 1908. – Т. 1. – С.59.
- ²⁵ Труды VIII съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков, 1884. – Ч. II. – С.97.
- ²⁶ Бондаренко Е.Л. Съезды горнопромышленников Юга России – крупнейшая представительная организация монополистического капитала России // Вестник МГУ. – Серия 8. – 1961. – №2. – С.56.
- ²⁷ Качалян А.С., Лубский А.В. Указ. соч. – С.42.
- ²⁸ Чорний Д.М. Микола фон-Дітмар: практика формування регіонів України та усвідомлення їх інтересів // Регион. – 1998. – № 2-3. – С.3–7.
- ²⁹ Левандовская А.А., Левандовский А.А. «Тёмное царство»: Купец-предприниматель и его литературные образы // Отечественная история. – 2002. – № 1. – С.146–158.
- ³⁰ Дитмар Н.Ф. Кто мы? (По поводу предвыборного обращения Совета Съезда горнопромышленников юга России) // Горнозаводское дело. – 1912. – № 36. – С.5752.
- ³¹ Чествование Н.Ф. Дитмара и А.И. Фенина // Харьковские губернские ведомости. – 1914. – 3 декабря – № 1739. – С.3; Ляшенко В.Г. История предпринимательства в Украине (1861–1917 гг.). – Донецк, 1998. – С.41; Крутиков В.В. Деятельность немецких предпринимателей в развитии тяжёлой индустрии Донбасса периода капитализма // Вопросы германской истории: Межвуз. сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1995. – С.88; Фомин П.И. Краткий очерк истории Съездов горнопромышленников Юга России. – С.41.
- ³² Неожиданный отказ и ожидание // Горнозаводское дело. – 1912. – № 2/3. – С.3439; Задачи промышленности в связи с войной. Доклад Харьковского отделения Императорского Русского технического общества. – Харьков, 1915.
- ³³ Див.: Труды XXII–XXXIX съездов горнопромышленников Юга России. – Харьков, 1898–1910.
- ³⁴ Труды XXIX Съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков, 1905. – Т. 1. – С.44.
- ³⁵ Авдаков Н.С. О желательном преобразовании Горного ведомства и горнозаводской промышленности. – СПб., 1907. – С.5–6.
- ³⁶ Там же. – С.11.
- ³⁷ Лаверычев В.Я. К вопросу о вмешательстве царизма в экономическую жизнь России в начале XX в. // Самодержавие и крупный капитал в России в конце XIX – начале XX в. – М., 1982 – С.91.
- ³⁸ Витте С.Ю. Воспоминания. Царствование Николая II: В 2 т. – Берлин, 1922. – Т. 2. – С.455.

³⁹ Граф С.Ю. Витте и современное политическое положение // Горнозаводской листок. – 1905. – № 48/49. – С.8235.

⁴⁰ *Лившин Я.И.* «Представительные» организации крупной буржуазии в России в конце XIX – начале XX в. – С.112.

⁴¹ Положение об общеимперских съездах представителей по промышленности и торговле. – СПб., 1906. – С.1.

⁴² *Шепелев Л.Е.* Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики. – Ленинград, 1987. – С.95.

⁴³ Див.: *Ульянова С.Б.* «Профсоюз» капиталистов: Петербургское общество заводчиков и фабрикантов в 1906–1914 гг. – СПб., 1997. – 131 с.

⁴⁴ Журнал V очередного съезда представителей промышленности и торговли, состоявшегося 15–18 марта 1911 г. в С.-Петербурге. – СПб., 1912. – С.2.

⁴⁵ Журнал VI экстренного съезда представителей промышленности и торговли, состоявшегося 10–12 ноября 1911 г. – СПб., 1912. – С.7; Промышленность и торговля. – 1911. – № 1. – С.12.

⁴⁶ *Цытерович Г.* Тресты и синдикаты в дореволюционной России и СССР. – Ленинград, 1927. – С.122.

⁴⁷ *Лазанська Т.І.* Указ. праця. – С.51.

⁴⁸ *Воблій К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукровобурякової промисловості. – К., 1930. – Т. 2. – Табл. 33.

⁴⁹ Промышленность и торговля. – 1908. – № 6. – С.391–392.

⁵⁰ *Лазанська Т.* Указ. праця. – С.59.

⁵¹ Труды Постоянной совещательной конторы железозаводчиков за 1902 год. Приложение. – СПб., 1902.

⁵² *Лурье Е.С.* Указ. соч. – С.131–132.

⁵³ Див.: *Цукерник А.Л.* Синдикат «Продамет»: Историко-экономический очерк. 1902 – июль 1914 г. – Москва, 1959. – 303 с.; Протокол первого учредительного собрания акционеров «Продамета», 3 октября 1902 г. // История Донецкого края в документах и материалах XVII – начала XX века. – Донецк, 1995. – С.47.

⁵⁴ Див.: *Волобуев П.В.* Из истории синдиката «Продуголь» // Исторические записки. – 1956. – Вып. 58. – С.107–144.

⁵⁵ Горнозаводское дело. – 1913. – № 7. – С.6820.

УДК УДК 94(477).711.4.332.21/28: XVIII/XIX ст.

В.О. Куриленко
(м. Київ)

ЕКОНОМІЧНА СТРУКТУРА ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ МІСТ ПОДІЛЬСЬКОЇ ТА ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ У 1796–1860-х рр.

В статті проаналізовано структуру бюджету міст Правобережної України, висвітлено значення їх земельної власності для наповнення міського кошторису та визначено частку доходів від останньої та визначено основні тенденції динаміки прибутків від неї.

В статье проанализирована структура бюджетов городов Правобережной Украины. Особое внимание уделено роли их земельной собственности для наполнения доходной части городской сметы последних и определены основные тенденции динамики доходов от нее.

The article gives analysis of the structure of municipal budget, describes the importance of municipal land property in the process of filling the municipal budget estimate of the right bank of Ukraine and defines the fraction of revenue of the land property; defines main tendencies of earning record of the land property of the town.

Розвиток міст Правобережної України у першій половині XIX ст. передбачав врахування багатьох факторів їх функціонування. Одним з таких чинників була наявність у них землі та її роль в економіці останніх. Звичайно, вона завжди була залежною від плану міста чи земельних володінь інших власників, що створювало обмежений її ресурс, у той час як населення його, як правило, постійно зростало, тим самим збільшуючи попит на землю. Звісно, поза межами міста, в сільському просторі, він на неї також був, але була одна відмінність між попитом у першому і в селі – функціональне призначення. Так, й у місті існували хлібозаготівля та сінокоси, а в селі – промислове виробництво і торгівля, але вони перебували у зовсім різних пропорціях. У місті сільськогосподарські заняття співіснували поряд із будівництвом, промисловістю, торгівлею, адміністративними установами, тоді як у селах усі перелічені галузі – із відповідним господарством. Тобто воно було базисом села, а торгівля, промисловість, адміністративні установи – базисом міста.

У XIX ст. міська земельна власність була одним із джерел доходної частини бюджету. Звісно, земля завжди приносила прибуток, але питання у тому, який був розмір його порівняно з іншими джерелами надходжень. Саме на цій проблемі наголошував дослідник Д.Белл, коли зазначав, що для до індустріального суспільства є характерним концентрування основної частки багатства

у сферах, пов'язаних з землею, тоді як в індустріальному – з промисловістю, постіндустріальному – зі сферою послуг¹.

Наукову новизну цієї статті визначено аналізом прибуткової частини бюджету міст та тієї частки доходів, котра формувалася за рахунок земельної власності останніх у процесі наповнення їх кошторису.

Мета дослідження полягає у висвітленні надходжень до міських бюджетів й їх динаміки протягом розглядуваного періоду. Для реалізації поставленої мети передбачено вирішити такі завдання: проаналізувати надходження до бюджетів міст, зокрема від їх земельної власності, порівняти ці прибутки з усією сумою доходів.

Окремі аспекти історії міських фінансів першої половини XIX ст. у західних губерніях імперії розглядалися в працях дореволюційних російських учених у контексті вивчення системи управління міст². В дослідженні, присвяченому сторіччю Міністерства фінансів, розкрито структуру цього відомства, його компетенцію і повноваження щодо органів влади міст зокрема³.

З доробку радянської історіографії з даної тематики треба відмітити монографію О.Погребінського⁴. Однак у ній немає аналізу міських фінансів.

В сучасній історичній науці України помітним є інтерес до соціально-економічних проблем.

Організаційно-правові аспекти функціонування фінансової адміністрації у XIX ст. розкрито у дослідженні О.Головка⁵. Основні напрями соціально-економічного розвитку Правобережжя у першій чверті XIX ст. показані у праці Г.Казьмирчука та Т.Соловйової⁶. Еволюцію податкової політики Росії до 1861 р. прослідковано у монографії В.Орлика⁷. Доходи й видатки повітових міст Волинської губернії висвітлено в статті О.Карліної⁸.

Для вивчення ролі земельної власності в міському бюджеті важливе значення має структура останньої, яка бере участь у його наповненні. Тому зупинимося на дослідженні саме її.

Перш ніж розпочати аналіз, зазначимо, що цю структуру можна розглядати за різними критеріями: топографічним, геологічним, юридичним, економічним тощо. Варто відмітити, що насамперед нас цікавить значення землі в наповненні бюджету міст, а тому не будемо враховувати тих її частин, котрі опинилися поза розрахунками їх кошторисів і купчих грамот. Також важливо зазначити, що структура міської землі розглядається суто у контексті економічного та функціонального значення, а не в будь-якому іншому.

Для того щоб визначити структуру земельної власності міст і величину прибутків, котрі вона приносила, звернемося до соціологічної вибірки. Оскільки на Правобережжі існувало 41 місто, то, зрозуміло, що дослідження кожного з останніх технічно обтяжливе та іноді й непотрібне. У зв'язку з цим, спираючись на статистичні закономірності Паретто, виберемо серед них лише 20%. Саме за результатами аналізу такої частки міст Правобережної України можна зазначити про певні тенденції їх економіки⁹

Для дослідження нам потрібно 6 міст. Враховуючи те, що розглядається 2 губернії, із кожної з них виберемо по 3 міста.

Серед міст Волинської губернії розглянемо Новоград-Волинський, Ковель і Кременець. У зв'язку з тим, що відомості кінця XVIII – початку XIX ст. не містять у собі розмірів земельних ділянок, проаналізуємо дані середини останнього століття. Так, у 1855 р. в Новограді-Волинському під сінокоси орендувалися три ділянки розміром 7 дес., 5 дес. та 52 дес. 1317 кв. саж. Разом вартість їх дорівнювала 47 руб. 25 коп. сріблом¹⁰, тобто 72 коп. за десятину, або 0,03 копійки за кв. сажень. Поряд з сінокосами здавалися приміські городи й садиби розміром 85 дес. 1200 кв. саж., а також стягувався оброк із села Сулове, що займало 1151 дес. 304 кв. саж. землі, котрі разом давали місту прибуток розміром 390 руб. 70 коп. сріблом¹¹. Виходячи з зазначених даних, вартість однієї десятини становила 31 коп., кв. сажня – 0,01 коп., а це означає, що землі під сінокоси і під городи та садиби мали різну ціну: різниця між ними залежала від функціонального призначення, а також і якості відповідної ділянки.

Окремою статтею доходів була земля під промислові підприємства. Так, у Новограді-Волинському цегляний завод орендував 1 дес. 420 кв. саж. за 4 руб. 57 коп. сріблом¹². Тобто, сажень обходився підприємцеві в 0,16 коп.

Важливе значення у процесі наповнення бюджету міста відігравала земля під забудову, яка продавалася кожного року охочим її придбати. У 1855 р. було продано під забудову загалом 2 дес. 390 саж. Землі. За це міська скарбниця отримала 55 руб. 2 коп. сріблом¹³. Вартість одного кв. сажня, за таких співвідношень ціни й розміру земельної ділянки дорівнювала майже 2 коп. сріблом.

Крім того, Новоград-Волинський отримував прибутки від купівлі землі під будівництво приватних торгових палаток. У 1855 р. він продав 14 кв. сажнів її за ціною 20,5 коп. за кожний¹⁴, або 2 руб.86 коп. сріблом.

Отже, якщо підрахувати прибутки від земельної власності міста, то загалом останні становили 500 руб. 40 коп. сріблом; її площа дорівнювала 1309 дес. 1245 кв. саж. Розподіл між земельними ділянками та прибутками від них демонструє таблиця.

Таблиця 1.

**Розподіл часток використаної землі та прибутків від них
у Новоград-Волинському відповідно до чотирьох основних
економічних секторів**

	С/г	Промисловість	Торгівля	Будівництво
Частка використаної землі	99%	0,07%	0,0004%	0,15%
Частка прибутку	87,4%	0,91%	0,57 %	11 %
Вартість 1 кв. саж.	0,02 коп.	0,16 коп.	20,5 коп.	2 коп.

Серед земельної власності міста найбільший доход на 1 кв. саж. Давали ділянки під торгівлю, на другому місці – під забудову, третьому – під промислові підприємства, четвертому – сінокоси, п'ятому – приміські городи і садиби.

Наступним містом, котре потрапило до вибірки, є Ковель. У 1812 р. прибутки від продажу й оренди землі становили 110 руб. сріблом¹⁵. На жаль відомості про доходи того року та взагалі першої третини ХІХ ст. не вказують розміри земельних ділянок та їх функціональне призначення, а тому необхідно звернутися до інших показників. Для зручності оберемо все той же 1855 р. Так, у тому році в Ковелі під сінокоси та посів хліба здавалося 83 дес. 1115 кв. саж. Землі за 123 руб. 25 коп. сріблом¹⁶, тобто за 1 дес. давали 1 руб. 48 коп. сріблом, а за 1 кв. саж. – 0,06 коп.

Окремим доходом міста була оренда землі під приватні млини. У Ковелі їх нараховувалося два: перший одержав 84 кв. саж. (1 кв. саж. – 25 коп.) її за 20 руб., другий – 28 кв. саж. (1 саж. – 66, 25 коп.) за 18 руб. 57,25 коп. сріблом¹⁷. Разом млини орендували 112 кв. саж. Й сплачували місту 38 руб. 57,25 коп. сріблом. Вартість одного сажня дорівнювала 34 коп. сріблом.

Важливе значення для поповнення бюджету Ковеля мала оренда землі під городи: як правило, вони були розташовані на його околиці. Місто віддавало сім ділянок під городи: перша розміром 400 кв. саж. здавалася за 24 коп. на рік, друга – 1568 кв. саж. за 40 коп., третя – 60 кв. саж. за 4 коп., четверта – 500 кв. саж. за 1 руб. 43 коп., п'ята – 450 кв. саж. за 57 коп., шоста – 600 кв. саж. за 45 коп., сьома – 200 кв. саж. за 14 коп.¹⁸ Шість ділянок розміром 1 дес. 1378 кв. саж. орендувалися за 3 руб. 27 коп. сріблом, тобто один сажень коштував близько 0,08 коп. сріблом.

Не менш важливе значення для Ковеля мав продаж землі під будівництво. У 1855 р. місто продало 7 дес. 1573 кв. саж. Її за ціною 15 руб. 79 коп.¹⁹ Отже, вартість одного кв. сажня становила 0,08 коп., а десятини – 2 руб. 50 коп. сріблом.

Окремою статтею прибутків була оренда землі під амбари й палатки для торгівлі. В першому випадку за 15 кв. саж. сплачували 1 руб. 29 коп. (по 8,5 коп. за 1 кв. саж.), у другому – за 5 кв. саж. давали 45 коп. (9 коп. за 1 кв. саж.)²⁰.

Вся сума доходів Ковеля від земельної власності дорівнювала 182 руб. 63 коп., а сама її площа власність становила 92 дес. 1890 кв. саж. Розподіл між частками земельних ділянок та прибутків у чотирьох основних секторах міської економіки демонструє наступна таблиця.

Таблиця 2

Розподіл часток використаної землі й доходів від них у Ковелі відповідно до чотирьох основних економічних секторів.

	С/г	Промисловість	Торгівля	Будівництво
Частка використаної землі	91%	0,4%	0,05%	8%
Частка прибутку	69%	21%	1%	9%
Вартість 1 кв. саж.	0,07 коп.	34 коп.	9 коп.	0,08 коп.

Підсумовуючи прибутки міста від земельної власності в контексті її структури, зазначимо, що серед різноманітних доходів, які приносила вона Ковелю, перше місце займала оренда млинів. Наступні, відповідно до вартості

одного сажня, розташовувались наступним чином: оренда під торгівлю, амбари, городи і будівництво, сінокоси та посів пшениці.

Останнім серед вибраних нами міст Волинської губернії є Кременець.

Важливим джерелом прибутків його були городи. У місті віддавали 20 ділянок розміром 10 дес. за 28 руб. сріблом²¹. Вартість однієї десятини землі дорівнювала 2 руб. 80 коп., а кв. сажня – 0, 11 коп.

Наступним пунктом доходів було хліборобство. В Кременці існувало 60 ділянок земельної власності розміром 30 дес., за які до скарбниці сплачувалося 84 руб. сріблом.²² Вартість однієї десятини становила, як й у випадку з орендою землі під городи, 2 руб. 80 коп., а кв. сажня – 0,11 коп.

Під сінокіс місто продавало 40 ділянок розміром 30 дес. за 84 руб.²³, тобто вартість однієї десятини дорівнювала – 2, 80 коп., а вартість кв. сажня – 0,11 коп.

Іншим важливим джерелом поповнення бюджету Кременця була здача землі під торгові палатки. Для них відводилося 55 кв. саж. за ціною 15 руб. Вартість кожного становила 27, 25 коп.

Вся сума прибутків міста від земельної власності дорівнювала 211 руб., а сама використана остання мала розмір 80 дес. 55 кв. саж. Розподіл між частками земельних ділянок та доходів прибутку від неї демонструє наступна таблиця.

Таблиця 3

Розподіл часток використаної землі й прибутків від неї в Кременці відповідно до чотирьох основних економічних секторів.

	С/г	Промисловість	Торгівля	Будівництво
Частка використаної землі	99, 99%	–	0,01%	–
Частка прибутку	93 %	–	7%	–
Вартість 1 кв. саж.	0,11 коп.	–	27,25коп.	–

Варто зауважити, що градація земельних доходів цього міста дещо не схожа з показниками Ковеля і Новограда-Волинського. Перше місце належить землі під торгівлю, друге – сільськогосподарським видам використання її. Будівництво та промисловість не відзначені у прибутковій частині міського бюджету за 1855 р., але це не означає їх відсутності в попередні і наступні роки. Починаючи з середини 1830-х рр., у містах Волині губернії, на відміну від Київської та Подільської губерній зменшувалися темпи приросту населення, а в деяких із них спостерігалось навіть депопуляція. Тому, очевидно, що доходи міст Волині від будівництва були скромнішими, ніж в інших губерніях Правобережжя.

Підсумовуючи аналіз структури використання земельної власності міст Волинської губернії, звернемо увагу на наявність різної оплати оренди останньої в залежності від її функціонального призначення. Найбільш дорогою вона була під млини, а у разі їх відсутності – під торгівлю й амбари. Третє місце за вартістю мала земля під забудови, четверте – сільськогосподарські роботи: посів пшениці, городи, сінокоси тощо. Звісно, що неможливо визначити якість

земельних ділянок, оскільки відомі лише кількісні показники, але можна припустити, що вони під торгівлю віддавалися в центрі міста, а під сільськогосподарські роботи – на його околицях.

Наступна трійка – Проскурів, Вінниця і Могилів, котрі входили до Подільської губернії. Роком визначення доходної структури земельної власності цих міст оберемо 1854 р. Перед тим, як розпочати розгляд прибутковості її різних елементів, нагадаємо, що диференціація структури розглядається з огляду на бюджетні показники та не враховує топографічні, юридичні і будь-які інші критерії. Тобто формування останньої відбувалося за економічним, а не геологічним, правовим чи соціальним критерієм, а основним джерелом є відомості щодо доходів та видатків міст та купчі грамоти.

Варто також відмітити, що сам метод визначення прибутковості для бюджету різних видів використання міської землі дещо відмінний від того, котрий застосовувався до міст Волині, а саме – відсутня її кількість. Цей факт спричинений специфікою архівних документів Подільської губернії: тому можна досліджувати рентабельність використання земельної власності лише з урахуванням доходу до міського бюджету.

Так, у Проскурові під засів хліба відводилося 352 дес. за 211 руб. 20 коп., тобто за одну десятину сплачували 60 коп. сріблом, й відповідно за кв. сажень – 0,025 коп. Такою ж була ціна й за землю під сінокоси; різниця лише в тому, що під останні орендувалося лише 15 дес. Загалом вони давали 9 руб. до міського бюджету²⁴.

Також відводилася земля і під цегляний завод, однак у міському кошторисі не зазначено її розмір. Відомо лише, що підприємство щорічно сплачувало 22 руб. 86 коп.²⁵ Враховуючи невеликі розміри тогочасних заводів, про що свідчить аналіз структури земельної власності в бюджетах міст Волинської губернії, можна з певністю стверджувати про більшу вартість ділянки для цегляного підприємства, ніж для сінокосів та посіву пшениці.

Іншим містом, де проаналізовано структуру прибутковості його землі, є Вінниця. У ній під хліборобство віддавалося 1493 дес. 1501 кв. саж. по 60 коп. за десятину (0,025 коп. за кв. саж.), а це означало, що до міського кошторису потрапляло 896 руб. 10 коп. сріблом. Під сінокоси відводилося 155 дес. 206 кв. саж. за ціною в 93 руб. Різниця, як й у Проскурові, була лише в розмірах земельної ділянки²⁶.

Важливе значення для Вінниці мала сплата млином 77 руб. сріблом за оренду міської землі. На жаль, невідомо котру за розміром її одержав власник останнього, але достеменно можна констатувати значно більшу ціну за оренду одного кв. сажня землі під млин, ніж під сінокоси та хліборобство. Аналізуючи кошторис міста, доходи від забудови можна поставити між прибутками від млину та хліборобства²⁷.

Трете з групи подільських міст – Могилів. Воно отримувало за одну десятину землі, відведену під хліборобство 54 коп. сріблом (0,0225 коп. за кв. саж.). Оскільки місто здавало у 1854 р. 529 дес., то до його бюджету потрапля-

ло 285 руб. 66 коп. Крім того, Могилів віддавав під сінокоси 46 дес. за ціною в 42 руб., тобто 91 коп. за одну десятину (0.38 коп. за кв. саж.)²⁸.

Розміри земельних ділянок, які відводилися під забудову, не вказано, але відомо, що місто отримало за них 12 руб. сріблом, що дозволяє стверджувати про більшу відповідну ціну порівняно з іншими доходами від земельної власності²⁹.

Враховуючи те, що у відомостях про бюджет не вказано розміри земельних ділянок під промисловість, будівництво й торгівлю, можна скласти зведену таблицю для досліджених лише з врахуванням значення того чи іншого виду використання відповідної власності для наповнення бюджету останніх.

Таблиця 4

Прибутковість земельної власності чотирьох основних галузей економіки міст Подільської губернії.

Місто	Під с/г	Під промисловість	Під торгівлю	Під будівництво	Разом
Проскурів	220 руб. 20 коп. (90%)	22 руб. 86 коп. (10%)	–	–	234 руб. 4 коп. (100%)
Вінниця	896 руб. 10 коп. (90%)	93 руб. (10 %)	–	–	989 руб. 10 коп. (100%)
Могилів	285 руб. 66 коп.(96%)	–	–	12 руб.(4%)	297 руб. (100%)

Аналіз сукупних показників міст Поділля дозволяє підтвердити доведену на прикладі Волині наявність різної оплати оренди землі останніх залежно від її функціонального призначення. Найбільш дорогими були ділянки під млини. За відсутності відведення їх під торгівлю друге місто займає земля під заводи і будівництво житла, третє – під сільськогосподарські роботи: посів пшениці, городи, сінокоси тощо. При цьому варто відмітити наявність у деяких містах Подільської губернії фіксованої ціни на оренду земельної власності під сільськогосподарські роботи.

Отже, дослідження економічної структури землі міст Волинської та Подільської губерній дає можливість стверджувати про неоднорідність використання її й відповідну диференціацію ціни на останню. Першою за прибутковістю була земля під промисловість, що простежується на прикладі тих міст, де існували заводи або млини. Друге місце займала вона під торгівлю, третє – будівництво, четверте – сільське господарство. Характерно, що розміри ділянок для сільськогосподарських робіт перевищували 90% від усіх земель міст, розміщених на їх ринку. Найменших розмірів відповідних ділянок потребувала, як правило, торгівля. Водночас чим більше міста були економічно розвинутими, тим меншу частину прибутків останніх від земельної власності давали ділянки під сільське господарство.

- ¹ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. – Москва, 1999 – С. XI.
- ² Буданов М.В. Городское самоуправление в России. Городское самоуправление до 1870 г. – Ярославль, 1877. – 371 с.; Дитятин И. Устройство и управление городов России. – Т. 1 – СПб., 1875 – 510 с.
- ³ Министерство финансов. 1802–1902 гг. – Ч. 1. – СПб., 1902. – 640 с.
- ⁴ Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). – М., 1954. – 269 с.
- ⁵ Головка О.М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – Х., СІМ, 2005. – 448 с.
- ⁶ Казьмирчук Г.Д. Соціально-економічний розвиток правобережної України першої чверті XIX ст. – К., 1998. – 174 с.
- ⁷ Орлик В.П. Податкова політика Російської імперії в Україні: дореформений період. – Кіровоград, 2007. – 531 с.
- ⁸ Доходи і видатки повітових міст Волинської губернії наприкінці XVIII – в середині XIX ст. // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Istst/2009_1/R1/Karlina.pdf
- ⁹ Закон Парето, або Принцип Парето, або принцип 20/80 – емпіричне правило, введене соціологом В. Парето, в найбільш узагальненому вигляді визначається як 20% зусиль дають 80% результату, а решта 80% їх 20% останнього. Може використовуватись як базовий принцип оптимізації будь-якої діяльності.
- ¹⁰ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп.85. – Спр.643. – Арк. 125–137.
- ¹¹ Там само. – Арк., 127.
- ¹² Там само.
- ¹³ Там само. – Арк., 128
- ¹⁴ Там само – Арк., 129.
- ¹⁵ ДАВО – Ф.229 – Оп.1 – Спр.1а. – Арк.61–64.
- ¹⁶ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп.85. – Спр. 643. – Арк. 354–368.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Там само – Арк., 411
- ²² Там само – Арк., 412
- ²³ Там само – Арк., 414.
- ²⁴ ЦДІАУК – Ф.442. – Оп.84. – Спр.576. – Арк.10–14.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само – Арк., 27–30.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само. – Арк., 54–56.
- ²⁹ Там само.

УДК 94(477) 336.201

В.М. Орлик
(м. Кіровоград)

СПІРНЕ ПИТАННЯ З ІСТОРІЇ ОПОДАТКУВАННЯ

У статті піднімається проблема поширення російського подушного оподаткування на населення Слобожанщини та Лівобережної України, показуються особливості цього процесу в указаних регіонах.

Ключові слова: оподаткування, податі, збори, подушне, Лівобережна Україна, Малоросія, Слобожанщина, козацтво, військові обивателі, селянство.

В статье рассматривается проблема введения российского подушного налогообложения на население Слобожанщины и Левобережной Украины, анализируются особенности этого процесса в указанных регионах.

Ключевые слова: налогообложение, подати, сборы, подушное, Левобережная Украина, Малороссия, Слобожанщина, козачество, войсковые обыватели, крестьянство.

The article deals with the problem of taxation of inhabitants In Slobozhanschina and Livoberezhna Ukraine; the peculiarities of this process in the mentioned regions are described.

Key words: taxation, taxes, fees, poll tax, Livoberezhna Ukraine, Malorosiya, Slobozhanschina, Cossacks, military citizens, peasantry.

Тяжкий стан російських фінансів у другій половині XVIII ст. стимулював експансіоністську політику самодержавства щодо нових територіальних надбань й використання їхніх ресурсів, у тому числі й фінансових. Більш жорстким до України, ніж у попередників, був курс імператриці Катерини II. За її правління ліквідується інститут гетьманства, на українських теренах створюються за російським зразком Новоросійська, Малоросійська й Слобідсько-Українська губернії, а фінансова система Лівобережної України об'єднується із російською, фінанси українських губерній долучаються до загальноімперських, вводяться нові статті оподаткування.

Проблеми історії інкорпораційних заходів імперського уряду в другій половині XVIII ст. не нові для історичної науки, проте дослідники не мають єдиного підходу до вирішення ряду важливих питань, зокрема уніфікації оподаткування населення Лівобережної та Слобідської України шляхом введення подушного оподаткування. Особливо спірною є хронологія цього складного інкорпораційного процесу. Так, зокрема, відомий російський історик В. Нупокоев, досліджуючи державні податі й повинності селян європейської частини Російської імперії, без посилань на будь-які джерела стверджував, що на Лівобережній Україні для селян казенних, власницьких і монастирських 1765 р. вводиться підвищений подушний збір¹. Характеризуючи переведення

малоросійського (лівобережного) козацтва з подвірного на подушне обкладення, проф. В. Неупокоев використовує височайше затверджену доповідь сенаторів князя Шаховського, генерал-аншефа Паніна й таємного радника Олсуф'єва «Об учреждении из всех Слободских полков особой Губернии и о сборе податей на содержание и учреждение Слободских легких полков» від 16 грудня 1764 р., згідно якої на Слобожанщині запроваджувався загальноросійський державний податок – подушне², і його збір було розпочато 1766 р. Інші сучасні російські дослідники В. Захаров, Ю. Петров та М. Шаціло, розглядаючи еволюцію оподаткування від Київської Русі до 1917 р., повторюють тезу В. Неупкоева щодо хронології встановлення в Україні російського подушного оподаткування, коли стверджують про те, що з 1765 р. з малоросійських селян і міщан стягувався уже подушний збір³.

Спробуємо розібратися, коли ж власне російська подушна система оподаткування поширилася на Лівобережну Україну (в офіційному імперському діловодстві – Малоросію) й зробила наступний крок до остаточної інкорпорації.

На Гетьманщині до середини 60-х років XVIII ст. не існувало чітко визначених норм натуральних і грошових зборів у державну скарбницю. У 1765 р. двори селян, міщан, підсусідків та козаків-підпомагачів замість попередніх «консистенських» зборів, що не мали визначеної законодавцем ставки, і стягувалися як у грошовій, так і в натуральній формі, обкладалися новим, чітко визначеним, так званим «рубльовим окладом». Уводиться обов'язкове використання в судах гербового паперу та ін.

Височайше затвердженою доповіддю сенаторів князя Шаховського, генерал-аншефа Паніна й таємного радника Олсуф'єва «Об учреждении из всех слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение слободских лёгких полков» від 16 грудня 1764 р. на Слобожанщині запроваджувався загальноросійський державний податок – подушне. Його введення вмотивовувалось необхідністю впорядкування зборів на утримання козацьких військ, сенатори наголошували, що «служба казачья состоит на содержании свойственничьем и подпомощников, и на сие общество расписываются, для содержания и снабжения каждого казака, ежегодныя складки, которыя непременно и равными никогда быть не могут; а как нередко случается, что, или во время, или после расписания таковой складки, из расписанного числа душ, многие переходами на владельческие земли и иными случаями выбывают, и остаётся иногда только половина, то уже одни оставшиеся, будучи принуждены содержать казаков и снабждать их всеми потребностями, не только в положенной на бывшее полное число складки облегчения никакого не имеют, но и несут великую тягость. Ежели же в таком случае уравнивать ту же складку по числу остающихся за убылью наличных душ, то должно быть всегда новым расчислениям и бесконечным замешательствам, без малейшего однако ж народу облегчения»⁴. Найбільш обтяжливими ці складки були в Острозькому полку, в котрому «складчики приписанным к ним казакам дают деньгами по 32, по 35

и по 38 рублей, дабы они, получа те деньги, сами себя содержали, и более уже ничего в год от оных складчиков своих не требовали»⁵. Грошові й натуральні податі й збори, що стягувалися на утримання слобідських і драгунських полків скасовувалися, а на утримання новостворених Слобідських легких військ, до того часу, поки не пройде межування земель і визначення майнового стану жителів, вводилося подушне. Імовірно, як один з варіантів, планувалося запровадження в регіоні поземельного оподаткування, але останнє залишилося лише в намірах сенаторів, а тимчасове подушне проіснувало аж до його скасування в імперії в другій половині XIX ст.

Ставки нового для Слобожанщини податку були чітко визначеними для різних категорій її населення. Так, для «свойственников, подпомощников и подсоседков», котрих разом нараховувалось 154 808 душ, податкова ставка складала 95 коп. з душі чоловічої статі в рік; для 328 814 душ поміщицьких і старшинських селян – 60 коп., а для тих 20 422 селян, що оселилися в донських станицях – 70 коп., як і в великоросійських губерніях; 22 329 обивателям нових Слобідських полків, що мешкали «на таких землях, на которых силка и продажа вина указами запрещена, с каждой души токмо по 85 копеек»⁶. Планувалося, що податкові надходження в новоутвореній губернії складатимуть 356 418 руб. 50 коп., з котрих 38 763 руб. 90 коп. мало витратитися на утримання трьох драгунських і одного гарнізонного полку*, 13 486 руб. виділялися на утримання губернської і чотирьох військових канцелярій, 50 тис. мало належати резервному фонду, на випадок недоїмок у наступному році, 200 тис. руб. додавалися до генеральної військової суми на утримання й постачання усім необхідним новосформованих слобідських легких військ, 14 295 руб. 40 коп., що збиралися з слобожанців, які оселились в донських станицях, залишали для потреб Війська Донського, а залишок в обсязі 39 873 руб. 20 коп. мав висилатися до штатс-контори на розсуд імператриці, яку сенатори просили «чтоб для непредвидимых иногда недостатков повелено было на первые два года, доколе новое Слободских полков учреждение, и сии полагаемые сборы на основании бездоимочного их получения надежно утвердятся, содержать в наличности, не употребляя их ни на какие другие расходы»⁸. Таким чином, близько 88,81% зібраних коштів планувалося залишити для фінансування місцевих полків і органів управління. Тобто влада досить обережно підходила до проблем фінансової політики в регіоні, намагаючись знайти симпатиків серед населення, яке себе ще остаточно не ідентифікувало з масою підданих імперії. Це було реалізацією на практиці тези Катерини II з листа до новопризначеного генерального прокурора А.А.Вяземського: «Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся подтвержденными им привилегиями, и нарушить оные отрешением всех вдруг весьма непристойно б было; однако ж, и называть их чужестранными и обходиться с ними на таковом же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностью, глупость.

* Сума була аналогічна тій, що раніше збиралася на ці полки.

Сии провинции, также Смоленскую, надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб они обрусели и перестали бы глядеть, как волки к лесу»⁹. Збір подушного розпочався 1766 р.¹⁰ Місцеве населення негативно сприйняло введення подушного оподаткування. А.Г.Слюсарський наводить ряд прикладів відвертого саботування урядового розпорядження мешканцями багатьох населених пунктів на Слобожанщині, яка першою з українських теренів відчула всі «переваги» російської податкової системи¹¹.

У другій половині 1783 р. травневим іменним указом Катерини II Сенату на теренах колишньої Гетьманщини, поряд із Харківським, Могилівським, Полоцьким, Ризьким і Виборзьким намісництвами поширюються російські податкові статті, а міста урівнюються в правах¹². Умотивовуючи таке реформування оподаткування в названих губерніях, імператриця посилалася «на необходимо нужные издержки» в них¹³. На Лівобережжі указ скасовував існуючий до цього «рублёвый оклад», українському купецтву належало сплачувати податі з капіталів «по совести ими объявляемых по одному со ста», як це вже було в Росії з 1775 р., міщани в повітових і губернських містах та казенних містечках мали сплачувати по 1 руб. 20 коп. у рік із кожної душі чоловічої статі; посполиті чи селяни різних категорій (державні, монастирські, церковні та поміщицькі) по 70 коп. на рік подушного, а державні селяни ще й по 1 руб. оброку з кожної душі чоловічої статі замість «работ и разных других поборов оброка»; з козаків «на содержание военной их службы, вместо прежних неуравнительных поборов, зависевших от воли начальства, в чем они терпели крайнюю тягость, с каждой души мужеска пола по одному рублю по 20 копеек на год»; окрім цього із кожного рубля усіх перерахованих вище подушних зборів належало сплачувати по 2 коп. накладних¹⁴. Таким чином, податні стани в українських губерніях складали козаки, міщани й селяни. З фіскальних міркувань забороняються переходи селян після ревізії, у результаті чого українське селянство отримує остаточне закріпачення: «Для известного и верного получения казённых доходов в наместничествах Киевском, Черниговском и Новгород-Северском, и в отвращение всяких побегов к отягощению помещиков и остающихся в селениях обитателей, каждому из поселян остаться в своём месте и звании, где он по нынешней последней ревизии написан»¹⁵.

У той же час, на території Чернігівського намісництва мешкали різні категорії населення, котрі залишилися поза увагою травневого указу, зокрема підсусідки та іноземні переселенці й ін. Тому 25 вересня того ж року Сенат видає спеціальний указ, що регулював оподаткування указаних мешканців. Відповідно до нього підсусідки й місцеві робітники обкладалися подушним на підставі указу від 3 травня, а щодо іноземних вихідців та іновірців, то вимагалася, щоб Чернігівська казенна палата «греков, волохов, болгаров, персиян, а также новокрещенных иноверцев поместила по силе именного от 3 мая сего года указа в оклад, смотря по званию каждого, в какое кто из них вступил или впредь вступит, с тем однако же, что если в том не будет ... каких ни будь законных препятствий, или имеются какие привилегии, по которым бы они от платежа по общему установлению окладов изъяты быть могли»¹⁶.

Усі ці заходи втричі збільшили надходження з Лівобережної України до імперської скарбниці, після 1783 р. вони склали 1 млн 195 тис. руб. на рік, проти попередніх 393,4 тис. руб.¹⁷ Травневий 1783 р. указ також вносив зміни в оподаткування на Слобожанщині. Так, для військових обивателів, які користувалися правом вільного винокуріння й продажу горілки збільшувалися податкові ставки з 95 коп. до 1 руб. 20 коп. з душі чоловічої статі в рік, а ця ж категорія населення, що мешкала в районах, де не було такого права, мала сплачувати відтепер 1 руб. замість колишніх 85 коп., підвищувалися ставки подушного й для усіх категорій селян із 60 коп. до 70 коп.¹⁸ Щодо оподаткування купецтва, міщан, збору накладних з подушних окладів, то в цій частині указу повторювалися відповідні статті, що стосувалися трьох малоросійських намісництв – Київщини, Чернігівщини й Новгород-Сіверщини.

Таким чином, у процесі інкорпораційних заходів імперського уряду в другій половині XVIII ст. відбулася уніфікація оподаткування населення Лівобережної та Слобідської України.

¹ *Неупокоев В.* Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX в. / Отв. ред. П.Г. Рындинский, АН СССР. – М.: «Наука», 1987. – С.23.

² Об учреждении из всех Слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение Слободских легких войск: Высочайше утвержденный доклад сенаторов князя Шаховского, генерал-аншефа Панина и тайного советника Олсуфьева, 16 декабря 1764 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.16. – №12295. – С.1003–1006.

³ *Захаров В.Н., Петров Ю.А., Шаццло М.К.* История налогов в России. IX – начало XX в. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. – С.119.

⁴ Об учреждении из всех Слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение Слободских легких войск: Высочайше утвержденный доклад сенаторов князя Шаховского, генерал-аншефа Панина и тайного советника Олсуфьева, 16 декабря 1764 г. – С.1003.

⁵ Там же. – С.1004.

⁶ Там же. – С.1005.

⁷ Там же. – С.1006.

⁸ Сборник Русского исторического общества. – Т.7. – СПб., 1871. – С.348.

⁹ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА) – Ф.1710. – Оп.1. – Спр.1228. – Арк.5.

¹⁰ *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины. – Харьков: Харьковское книжное изд-во, 1964. – С.430.

¹¹ ЦДІА. – Ф.1760. – Оп.1. – Спр.107. – Арк. 1 зв.

¹² О податях с купечества, мещан, крестьян и других обывателей губерний Киевской, Черниговской, Новгородско-Северской, Харьковской, Могилёвской, Полоцкой, Рижской, Ревельской и Выборгской; о сборе пошлин с дел и с продаваемых недвижимых имений в губерниях Малороссийских и о распространении на оныя губернии права выкупать недвижимые имения ближайшим родственникам, по общим государственным узаконениям: Именной, данный Сенату, 3 мая 1783 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.21. – №15724. – С.907.

¹³ Там же. – С.908.

¹⁴ Там же.

¹⁵ О сборе податей с греков, волохов, болгаров, персиян и прочих иноверцев, а также с подсосудков и работников, обитающих в Черниговском наместничестве: Сенатский, 25 сентября 1783 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т.21. – №15833. – С.1012.

¹⁶ Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної, Слобідської та Південної України. // Історія українського селянства. – Т.1. – К.: Наукова думка, 2006. – С.257.

¹⁷ О податях с купечества, мещан, крестьян и других обывателей губерний Киевской, Черниговской, Новгородско-Северской, Харьковской, Могилёвской, Полоцкой, Рижской, Ревельской и Выборгской; о сборе пошлин с дел и с продаваемых недвижимых имений в губерниях Малороссийских и о распространении на оныя губернии права выкупать недвижимые имения ближайшим родственникам, по общим государственным узаконениям. – С.909–910.

УДК 330.526.32.346.9.94(477): XVIII/1860-ті pp.

В.С. Шандра
(м. Київ)

ЗЕМЕЛЬНО-МАЙНОВІ СУПЕРЕЧКИ У СОВІСНИХ СУДАХ УКРАЇНИ (кінець XVIII ст. – 1860-ті роки)

В натуральном состоянии человек имеет природные права пользоваться беспрепятственно своей жизнью, здоровьем, честью и собственностью имени¹.

В статті аналізується одне з основних повноважень совісних судів, яке отримало найбільшу популярність серед людності українських губерній. Ідеться про можливість з'ясовувати земельно-майнові суперечки у короткий термін, доступно, недорого, із зрозумілою судовою процедурою, беручи безпосередню участь в укладанні мирової угоди. Все це дозволяло виносити на совісний суд питання про повернення боргів, незаконного володіння землею, поділу спадщини, отримання приданого, врегулювання виплати заставленого майна, а також узгоджувати виконання попередніх умов договорів.

В статье анализируется одно из основных полномочий совестных судов, которое пользовалось наибольшей популярностью среди разных социальных микрогрупп населения украинских губерний. Речь идет о возможности быстро, доступно, недорого, с несложной судебной процедурой решать земельно-имущественные конфликты, принимая непосредственное участие в составлении мирового соглашения. Это позволяло через совестный суд решать вопросы, возникающие из-за долгов, законного владения землей, деления наследства, получать приданое, регулировать уплату заложенного имущества, а также согласовывать выполнение ранее составленных договоров.

The article presents analysis on a key competence of sovisnyi (conscientious) courts, which was the most popular one within different social microgroups of Ukrainian provincial residents. It refers to the possibility to settle land and ownership disputes on a timely, accessible and inexpensive basis, within the framework of a clear judicial procedure, including participation in making an agreement of lawsuit. It enabled sovisnyi (conscientious) courts to resolve issues related to debts, rightful land ownership, distribution of inheritance, dowry, regulation of redemption right, as well as to agree upon contracts performance.

Необхідність з'ясовувати стосунки між людьми, в тому числі й щодо захисту власності, спричинила різні форми суду, котрі організувала верховна влада, зважаючи на потреби населення. Доступність, нескладність процедури, спрямованої на примирення, а не покарання, участь місцевих громад у формуванні суддівського корпусу – ось риси, притаманні установам з такою промовистою і привабливою назвою, як совісні. Вони засновувалися

майже одночасно з намісницькими правліннями в кожному губернському місті на основі «Учреждения для управления губерний Российской империи» від 7 листопада 1775 р., що його уклала Катерина II, наслідуючи європейських просвічених монархів. 26-й розділ цього законодавчого акту присвячувався совісному суду, у котрому визначалися його юрисдикція, інституційна структура та йшлося про принципи формування колегіального присутствія, в складі якого були виборні засідателі – по два від трьох основних станів: дворян, міщан і селян. Діловодне обслуговування вели канцеляристи, а саму установу очолював совісний суддя, призначуваний державною владою. Серед повноважень совісного суду сучасників чи не найбільш вражали його «должность»: мирити сторони, котрі звертаються за допомогою, про що йшлося у 400-й статті цього закону².

Завдання цієї розвідки полягає в з'ясуванні питання, чи прижилися совісні суди, вимріяні їх авторкою, звірені з французькою й англійською судовими практиками, серед українського населення. Як правило, їх історія та повноваження описуються у літературі оглядово³ і лише за названим законодавчим актом, тоді як наше завдання полягає в дещо іншому – відійти від вимог «Учреждений для управления губерний» й дослідити діловодну документацію совісних судів, аби більш зримо вирізнити, чи збігалися та наскільки реальні суспільні явища з правовими вимогами законів.

Процедура совісного суду культивувала давно існуючі, звичні норми для українського соціуму, відаючи перевагу позивачеві – особі, не обтяженій ні владними повноваженнями, ні будь-якими іншими умовностями, яка ініціювала розгляд майнового конфлікту. Як і те, що розгляд справ у ньому був значно дешевшим та не затяжним. Адже члени підкоморського суду, що з'ясовував подібні справи, користувалися так званим правним прибутком або кінцевим із винної сторони⁴, тоді як члени совісного отримували державне жалування. Сторони хоча й не часто, але все ж пояснювали причину звернення до його: припинення незгод і тяганини в найкоротший термін на відміну від судів з офіційною процедурою, де розгляд справ був тривалим. Остання у совісному суді сприяла також уникненню зайвих витрат, характерних для відповідних офіційних судових установ. Саме на цю характерну його рису звернула увагу англійська дослідниця Джанет Хертлі⁵.

Сторони могли запропонувати власні умови виходу з конфліктної ситуації, довірити її залагодження посередникам та суддям. Досягнуті домовленості фіксувалися у мировій угоді, котра набувала чинності офіційного акту, легалізуючи в такий спосіб нову ситуацію з власністю. Після її укладення сторони позбавлялися права знову повертатися до розгляду цієї ж справи, як у совісному суді, так і в усякому іншому. Коли ж обоє, і позивач і відповідач, не з'являлися на його засідання, він залишав за собою право припинити справу («оставить ее без действия»). Траплялися й випадки наговору. Тоді відповідач, не відчуваючи за собою вини, не погоджувався на заведення справи у суді, проте змушений був давати пояснення, чому він бажає розгляду справи.

Якщо спробувати згрупувати справи за частотою позовів до совісного суду, то на перше місце вийдуть звернення про стягнення грошового боргу. Чернігівський совісний суд, розглядаючи 1796 р. позов дворянина Федора Борсука на козака Кліма Олійниченка із сином, не заперечував проти пропозиції винуватців повернути 200 рубльовий борг частинами, по 25 руб., а не весь відразу⁶. Секретар-протоколіст у цьому випадку та й в інших подібних, обов'язково наголошував про його віддачу без зволікання, фіксуючи завірення відповідача дотримуватися термінів, а також, котрою монетою він повертатиметься: срібною чи мідною, що теж вносилося до мирової угоди. Мобілізуючим чинником ставав запис про покарання сторони, якщо вона вчасно не поверне боргу, серед них зокрема було таке, як збільшення останнього вдвічі. У свою чергу відповідач обіцяв неминуче дотримуватися умов його повернення без будь-яких обмовок. Через совісний суд можна було зокрема повернути гроші, що їх позичив будь-кому покійний батько, якщо його син подав позов на боржника. До суду зверталися і для того, щоб відповідач віддав незаконно отримані кошти, як, наприклад, за навчання сина парикмахерської професії, коли ті були сплачені, а професійного вміння не було набуто. Совісний суд розглядав позови й у тих випадках, коли не сповна відплачувалися гроші найманам працівникам за виконану роботу.

Хоча і не завжди, але іноді вказувалися чинники появи боргу; серед них не сплачені кошти за кріпака, («проданного человека»), заборгованість внаслідок смерті батьків та дітей, повернення грошей за в борг за взяті спиртні напої, відмова від їх добровільної сплати й т. ін. Заборгованість з'являлася також за невчасно і не повністю отримані кошти за переуступлення поля, винного відкупу тощо⁷. Сторона пояснювала, наприклад, що конкретні гроші позичалися на купівлю колісних обручів, плісу⁸, коней, а то й людей.

Як зауважив М.М.Кноррінг, найважливішою рисою цього суду, на відміну від інших, була участь самих сторін у судовому процесі⁹. Корнет Тимофій Кудинович-Пероцький позивався з підпоручиком Іваном Миловичем у Чернігівському совісному суді 1793 р., стосовно того, що останній не сплатив йому сповна за Костянтина Закулу з дружиною Феодосією і донькою Катериною й не оформив купчої на них¹⁰. Поручик Василь Речицький через той же суд повернув собі 1795 р. гроші, які йому заборгувала вдова військового товариша Бабичева, у справах котрої він був повіреним. Сама вона хоча і не з'явилась на розгляд позову, але повернула борг, про що совісному судові повідомив борзнянський городничий¹¹.

А от дяк с. Попівки Чернігівської губернії Моїсей Данилевський за невчасно сплачені послуги своєму повіреному, реєстратору Матвію Вольховському поплатився двома німецькими каптанами, атласним камзолем та 10 рублями та вислухав образи, всякі «непотребные слова». Приймаючи виклик, той 4 лютого 1793 р. з'явився до совісного суду й подав пояснюючий документ про те, що в такий спосіб – неповерненням позиченого – він відшкодував свої витрати як повіреної особи¹².

З названої палітри життєвого повсякдення кінця XVIII ст. варте уваги, наприклад, звернення Івана Малахова – власника чернігівського трактиру, котрий подав позов на дворянина із с. Плехів, кількох козаків з інших сіл і міщан Чернігова, що ті не сплатили йому за набрані спиртні напої. Всі вони з'явилися до суду на виклик, і кілька з них віддали борг, інший написав розписку про віддачу у спільно визначений судом термін, двоє ж – відмовились його сплачувати¹³.

Для переконливості своєї правоти або несправедливості домагань сторони надавали суду векселя, розписки, купчі («урядовы крепости»), уступні записи чи інші боргові документи, навіть копії духовних тестаментів, або посилалися на них, закликали свідків, давали совісні показання, присягалися. Щодо останнього, мається на увазі запис про відповідачку в Чернігівському совісному суді, козачку із с. Білоус Уляну Даладаниху, яка після виклику до нього дала совісні пояснення з приводу позову на неї козака Петра Поклади, котрому покійний чоловік заборгував чвертку жита. З'ясувалося, що це був не борг, а сплата за користування конем, котрий позичався на три дні, а був повернутий через шість тижнів.

Часом було достатньо одного звернення до суду, щоб відповідач звільнився від свого боргу. Так було під час позову в жовтні 1795 р. дворянина Афанасія Широгородського, якому чернігівський міщанин Іван Іванов завинив 5 руб. та «хліб». Не заводячи справи, борг було повернуто, про що позивач повідомив суд, а тому вона припинилася¹⁴. Іноді борг сплачував не сам винуватець, а за нього робили це інші члени родини – найчастіше батьки, рідше – брати.

У разі сплати боргу позивач подавав прохання про віддання справи вічному забуттю або вічному знищенню, бо його позов задоволено («истец удовольствован») ¹⁵. Не часто, але були випадки, коли одна особа подавала позов на кільканадцять осіб, як це було в титулярного радника Петра Каменецького з с. Терехове, якому 25 козаків заборгували хліб. Невдовзі позивач повідомив суд, що більшість їх віддали йому борг, а частині їх він переніс термін його повернення, а тому претензія ним припиняється¹⁶.

Якщо відповідач не згоджувався на миролюбне залагодження справи, навіть не даючи згоди на повернення боргу, він мусив все одно з'явитися до суду й пояснити ситуацію, подавши прохання про звільнення його від розгляду. Запрошення-повідомлення відповідачу надсилалося через канцелярію земського суду, який уразі неявки знову наполягав на його появі в новий термін для розгляду справи. У цьому разі відповідач найчастіше обстоював можливість розгляду справи за формальним судівництвом. Якщо позивач та відповідач не з'являлися кілька разів у призначений термін – справа закривалася, але якщо на це була причина – хвороба, наприклад, або відсутність однієї з сторін – то вона могла бути перенесена. Відмова фігурантів від продовження її розгляду фіксувалася такою словесною формулою – «до той распри суду уже дела нет». Вона ж застосовувалася і тоді, коли сторони, не дотримуючись умов, що їх раніше визначив совісний суд, повторно зверталися до нього практично з тією

самою конфліктною ситуацією¹⁷. Зустрічаються факти, щоправда нечасті, коли він звертався до нижнього суду, аби той стягнув борг з винуватця.

Надзвичайно ваговою та авторитетною була присяга про сплату боргу, яка могла замінювати або підсилювати документальні свідчення. Відповідачі, козаки с. Талалаївки Ніжинського полку Іван Мохай і Хома Котюха на позов колезького протоколіста Андрія Спицького про те, що вони не сплатили за взятку в нього горілку, готові були совісно ствердити, що вони з ним розрахувалися повністю¹⁸. Корнет Михайло Карана, обвинувачений у неповній сплаті купленої ним у чернігівського козака Василя Товстого оселі, вартість якої становила 30 руб. й одного барила горілки, зобов'язувався виплатити борг сповна лише в тому випадку, коли позивач присягне, що не отримав від нього з першого разу повної сплати. Інакше він змушений буде звертатися до суду з формальним судочинством¹⁹.

Наступними за кількістю звернень, а також ступенем складності були справи про незаконне або «неналежне заволодіння нерухомим та рухомим майном, що розпочиналися із скарги-позову, яку подавали, як чоловіки, так і жінки безпосередньо або через повірених до совісного суду. Ними були, як правило, сотенні писарі, військові товариші й канцеляристи. Суд прихильно ставився до сторін, які обговоривши між собою причину конфлікту, припиняли суперечку та пропонували шляхи виходу із ситуації, що склалася. У його протоколах миролюбне з'ясування справ відтворювалося такими словесними фразами: «Обе стороны явились в суди, поговоря между собой, мирились». Іноді додавалось – «дружелюбно» мирились. Хоча умови, звичайно, були обговорені заздалегідь, певно й не один раз. Адже вони мусили влаштовувати обидві сторони (і позивача і відповідача), що позбавляло установу потреби доскіпливо вникати в справу. 1796 р. Чернігівський совісний суд підписав мирову угоду про повернення братами Федором і Моїсеєм Путєєвими орної землі й сінокосу козаку с. Ладинки Чернігівського повіту, як відшкодування за відбування «государевой службы» із застереженням, що обидві сторони втрачають право звертатися з цього приводу до будь-якої відповідної установи²⁰.

Проте далеко не всі справи з'ясовувалися через добровільне примирення. Коли позов не знаходив порозуміння у відповідача, що було притаманне найчастіше козацькому середовищу, протилежна сторона пояснювала в суді причини, згідно з якими вона не уступить власності. Серед них – давність володіння (від 50 до 100 років), наявність достатнього числа свідків, при чому літніх, які пам'ятали, що земля належала батькам відповідачів, а також їх свідчення під присягою про давність набуття останніми власності. У цьому разі, відкидаючи обвинувачення, відповідачі, не бажаючи вступати в подальшу суперечку, повідомляли совісний суд, що позивачі можуть звертатися до формального судочинства²¹.

Складні справи, пов'язані з обміном оселями, особливо в тих випадках, коли вони належали батькам, а потім перейшли у власність дітям, вимагали детального переліку майна та забудов (світлиць, хат, сіней, сараїв, клунь тощо)

із застереженням, котра частина і кому дістається «у вечное и потомственное владение».

Навіть після з'ясування справи в суді з формальною процедурою, позивач, що програв справу, все ж намагався зверненням до совісного відновити справедливість. Це свідчить про довіру до совісного суду та його авторитет серед населення, яке вважало його важливою інстанцією для залагодження справи на власну користь. Як інакше зрозуміти позов відставного отамана Івана Максименка 1795 р. до Чернігівського совісного суду на колезького асесора Івана Дуніна-Борковського з його підданим Матвієм Савенком, які напали на його оселю, розорили її й «чинили разные обиды». Чернігівське намісницьке правління, куди раніше звертався позивач із скаргою, не змогло, як і формальний суд, відновити зневажену, на його думку, справедливість²².

Варто зауважити, що безпосереднє звернення до совісного суду сторін, характерне для катерининського часу їх функціонування, змінюється, й справи про примирення починають надходити й від органів, котрі займалися з'ясуванням соціальних конфліктів – таких як поліція, магістрати, судові палати, що свідчило не стільки про зменшення авторитету суду, а про те, що ці майнові суперечки переходили до нової категорії справ совісного суду – родинні майнові справи. В Херсонському совісному суді, діяльність якого 1851 р. ревізував таємний радник, член присутствія першого департаменту Сенату Є.Ф. фон Брадке, виявилось, що кільканадцять його справ мають саме такий характер. Зокрема Бобринецький повітовий суд направив справу про присвоєння поручницею Астаф'євою коней, що належали її дітям від першого шлюбу; Херсонська цивільна судова палата – про суперечку щодо власницьких прав на землю між полковницею А. Волянською з її рідною донькою; Миколаївська градська поліція – про продаж кременчуцькою міщанкою Ольгою Журавльовою батьківського будинку без відшкодування частки дітям; магістрат м. Миколаєва – про грошовий борг братів Івана і Петра Федешинів матері²³.

До категорії оригінальних варто віднести й спроби поміщиків через совісний суд з'ясувати майнові справи підданих їм селян, у котрих козаки, як це мало місце в с. Янівці Чернігівського повіту, таємно, забрали жито²⁴. Відповідач, якщо вважав незаконними претензії до себе, подавав до суду прохання з поясненням безпідставності обвинувачень. Брати, козаки Яценкові із сестрою доводили своє право на володіння сінокосом і гаєм, бо вони їм дісталися у спадок від батька та діда й перебували у власності їхньої родини ще з 1733 р. Тому не погодилися, щоб позов на них козака с. Муравейки Чернігівського повіту Федора Борисенка з'ясовував совісний суд²⁵.

Роль останнього з його третейським арбітражем яскраво проявилася також у категорії справ про порушення спадкового права. За підрахунками істориків, справи совісного суду про спадок становили близько третини від усіх інших²⁶. До такої точки зору схилився зокрема й дослідник Полтавського совісного суду Іван Рибаків, якому впало в око, що позовні звернення стосувалися перш за все ґрунту та садиби²⁷. Фігуранти конфлікту, що були родичами між

собою, зверталися до суду й висловлювали пропозиції про поділ родового майна, керуючись при цьому судовою традицією та власним розумінням свого на нього права. У разі, якщо вони не досягали прийнятних умов, котрі б влаштували обидві сторони, то їм їх пропонував совісний суд. Якщо його пропозиції не влаштували фігурантів конфлікту, то сподівання покладалися на третю сторону – посередників. Коли і в цьому разі не вдалося примиритися, то сторони могли звертатися до судових інстанцій. Совісний суд не наділявся правом самостійно з'ясовувати справи цивільного характеру²⁸.

Поділу підлягали не лише батьківська чи материнська маєтність, а й дідівська. Розгляд спадкових справ в інших судах міг тривати десятиліттями, а тому члени родини самі ділили майно та визначали кожному з них їхню частку, спираючись на певні константи традиції²⁹, чим значно скорочували тривалість судової процедури. Судді не втручалися у цей процес, з розумінням ставлячись до позиції кожної із сторін, дозволяючи їм власне тлумачення, аби воно влаштувало їх і сприяло примиренню. Відповідач зобов'язаний був виконати обіцяне, котре набувало певного виміру – у частинах маєтку, орного поля, майбутнього врожаю (найчастіше жита), а також грошей. Розміри земельних ділянок не завжди вказувалися, а якщо й зазначалися, то у четвертях або в днях їх оранки з визначенням кількості сох. Коли йшлося про діброви, осикові хащі, то їх розміри окреслювалися досить приблизно, як-от: ті, що знаходилися у межах урочищ за назвою власника (Бондареве, Богданове), або за близькістю якогось об'єкта (Мостове і т. д.). Розмір сінокосу визначався кількістю возів сіна. В точних цифрових вимірах йшлося лише про гроші. Коли умови поділу, часом досить складні, записувалися у мировій угоді, то в цьому разі позивач втрачав право з'ясовувати справу, що у рішенні суду записувалося, як «истец дело передают уничтожению».

Сестра, котра успадковувала материнський маєток, мусила виділити іншій сестрі частину землі, «ниву», та якщо останню не влаштувало її розташування, вона могла погодитися на сплату вартості лану грошима. Брати, як правило, ділили спадок порівну. Проте, козаки Гавриленки із с. Церковиці на Чернігівщині поділили свою спадщину не лише між собою, а й віддали четверту її частину племіннику, про що вказали в мировій угоді³⁰. Подібно вирішився позов козака Микити Івашутича із с. Микишина Городнянського повіту на козака Якіма Мехедина, котрий одноосібно «успадкував» тещину маєтність, проте зобов'язався сплатити вартість частини позивача, подавши до суду річний графік її виплати³¹.

Майнові спадкові справи часто називалися у документації совісних судів, як про не виділення («невьделка») членам родини частки з батьківської, або материнської спадщини. Ясна річ, що найчастіше сперечалися за землю, однак не лише за неї. Казенний селянин с. Хоробрич того ж Городнянського повіту Ілля Гончаренко подав позов 1795 р. на свого дядька, бо той, не чекаючи поділу маєтності, продав горілчаний котел і три труби. В результаті сторони домовилися, що він відшкодує позивачу їх вартість – 6 руб. сріблом. Подібним

був позов у Чернігівський совісний суд козачки Наталки Сенчучки на свою тітку, котра не виділила їй частки з материнського спадку³². 1850 р. спадкоємці не могли поділити майно херсонського міщанина Шмуля Золотошвея без звернення до совісного суду³³. Ця справа дозволяє зробити висновок, що совісний суд надавав свої послуги, незважаючи на віросповідання сторін.

Частими були звернення від жінок, які залишаючись вдовами, потерпали від родини чоловіка, особливо його братів, котрі «забували» виділити їм частку маєтку. Анна Саковалова – дружина корнета – не змогла переконати брата покійного чоловіка, ротмістра Йосипа Лопутку, аби той повернув їй частину спадщини³⁴. Позови надходили не лише про схвалення умов поділу, а й про такі вразливі його складові, як утаювання заповітів, без котрих виділення певної частки маєтку чи його грошового еквіваленту із загальної вартості було проблематичним. Братова дворянина Василя Дубровського обвинувачувалася в приховуванні золотих, срібних та мідних грошей, які лишилися після смерті брата і батька³⁵. Утаювання речей, котрі не потрапляли до поділу, практикувалося досить часто тими, хто успадковував батьківську оселю.

До совісного суду зверталися й сироти, вказуючи у позовах, що «позивається в судах в сиротстві не в силах». Агафія Георгієва пояснювала 1790 р. в Київському совісному суді, що її мачуха заволоділа батьківським маєтком та їй – дитині від першого шлюбу – не залишила «нічого». Хоча вдова Гридова і виправдовувалася, що отримала у володіння лише «поганенький» хутір, який продала за 300 руб., аби сплатити чоловікові борги, проте суд, посилаючись на статті Литовського статуту, наполіг на виділенні падчерці четвертої частини майна³⁶.

Виявляється, що в разі смерті сестри частка спадку останньої мала перейти не чоловікові, а її кровним родичам. Складність такого виділення спричиняло звернення до посередників. Якщо пропозиції приймалися, то совісний суд їх схвалював, стверджував своєю судовою печаткою, а сторони втрачали право порушувати цю справу у будь-якому іншому суді. Нелегкими, проте, як виявляється, результативними ставали звернення вдів, коли їх дорослі діти не залишали їм спадщини. В Ірини Красновської – вдови полкового канцеляриста з Чернігова – сини 1793 р. забрали батьківське подвір'я, сад та огорою. Пропозиції совісного суду родина відкинула й пристала лише до думки посередників, котрі запропонували оцінити двір (у 130 руб.) із поверненням частини із цієї суми матері, врахувавши її витрати на перебудову світлиці, сіней і комори³⁷.

На відміну від лівобережних, правобережні совісні суди невиділення частки із спадку одному з членів родини називали більш вдалим терміном – «витіснення». Саме так кваліфікував Кам'янець-Подільський совісний суд поведінку відставного солдата Петра Гертманова, який повернувшись 1855 р. з Дубоссар після поранення, позбавив матір батьківської хати та поля. Суд, отримавши позов міщанки Терези Гертманової, визначив термін явки сторін, попередньо попросивши надати йому сімейні документи на право володіти спадковою власністю. Духовний заповіт батька про поділ маєтку на однакові частки підтвердили чотири свідки, внаслідок чого совісний суд дійшов висновку,

що мати мала право на його сьому частину. В цьому разі маєток (будинок і ґрунт) слід було оцінити та роздати гроші всім членам родини: матері, братам, сестрі. Проте сторони не прийняли пропозиції совісного, й їх справу розглядав уже суд з формальним діловодством³⁸.

Глава родини, особливо на Правобережжі, де земля швидше, ніж на Лівобережжі, ставала вигідним товаром, складаючи заповіт, зазначав розмір фундуша на утримання дружини. Тому сини, котрим вигідним був поділ майна без заповіту, намагалися заховати його і не керуватися батьківською волею. Їхні пояснення в суді зводилися до обвинувачень матерів у невмінні господарювати, зокрема влазити в борги, а тому справи подібного характеру з'ясовувалися досить складно, бо до того ж маєтки часто перебували у власності кредиторів³⁹. Почавшись у совісному суді, подібні справи доходили до Сенату, який звертав увагу, що багато з не з'ясованих проблем не належать до компетенції совісного суду. Позов дворянина Вікентія Венди на свою матір до Кам'янець-Подільського совісного суду 1841 р. про розподіл між ними маєтку після смерті батька, закінчився тим, що вона письмово заявила про неправомірність його наполягань, бо Вікентій не був її рідним сином, про що присягнула. Сенат звинуватив совісного суддю в тому, що той не мав права встановлювати через посередників і 12 свідків факт законності його синівства, тоді як суд намагався примирити родину, посилаючись на права вдів згідно з Литовським статутом⁴⁰.

Як приклад розбіжності законодавчих вимог із судовою практикою варто віднести подання позовів конфліктуючими сторонами одночасно. До такого 1838 р. вдалися вдова А. Франц, поміщиця с. Макарівки Сквирського повіту Київської губернії, та поміщик І. Велигорський, котрому та продала дідишну в Зубівській волості Радомишльського повіту⁴¹. Часом, не чекаючи виділення частки з маєтку, що, як правило, відбувалося після смерті власника, діти вимагали через совісний суд надати їй в постійне користування. Надвірний радник Микола Юзефович, подаючи позов на свого батька вимагав того ж таки 1838 р., аби той призначив для нього сплату елементів з маєтку. Йому після закінчення Віленського університету й невдалої спроби розпочати службу у Санкт-Петербурзі здавалося, що отримання в такий спосіб своєї частки допоможе вийти з скрутного матеріального становища⁴².

До совісного суду надходили звернення, пов'язані з приданим у зв'язку з заміжжям доньок. Невіддачу його або віддачу не повністю можна було з'ясовувати через нього. Дворянин Олексій Горбик із містечка Любеч саме через Чернігівський суд намагався отримати 1793 р. придане від свого тестя, священика церкви Покрови пресвятої Богоматері Діонісія Чернявського. До нього він зарахував одяг, білизну, посуд, а також 100 руб. грошей. Що саме такою була попередня умова, готові були свідчити дяк Андрій Гончаренко і священики цього ж містечка Гаврило Горбик та Козьма Котович⁴³.

Надзвичайно складним для цього ж суду виявився позов вдови полкового осавула Івана Дубовика на зятя капітана Андрія Красновських, який затримав

повернення приданого за її дочкою Мариною, котра, вийшла заміж 1784 р. Заміжжя виявилось невдалим, бо та зазнала образ, лайок, побиття й померла 1792 р. від отруєння. Дитину, що народилася від цього шлюбу, зять віддав на виховання тещі, та більше нею не цікавився. Вдова підготувала для суду список речей, котрі відійшли як придане: 100 руб., 3 срібних чарки, 3 срібних склянки, коляска для виїзду, 10 овець, 3 корови, 3 воли, 2 цинкові тарілки, 2 полумиски, скрині, 5 малих подушок, біле ситцеве простирадло, 2 персні, з котрих один з алмазним камінчиком («очком»), сережки п'ятирубльові, а також одіяла червоні шовкові. Вона прислала повіреного, свого сина, Андрія Дубовика, який подав до суду уточнений реєстр речей. Кількість срібної посуду збільшилася до 12 предметів, додався ще і срібний піднос, а серед одягу з'явилися сукня й нова шуба. На пропозиції суду сторони не пристали, а тому вдалися до посередників. З однієї сторони ними стали титулярний радник Іван Куценко та колезький секретар Михайло Міхно, а з іншої, – писар Никифор Говоров і хорунжий Йосип Мазур, котрі спираючись на відповідні статті «Устава благочиния или полицейского», зокрема 10-у, про обов'язки батьків забезпечувати дітей харчуванням, одягом та добрим й чесним вихованням відповідно до статків, запропонували компромісний вихід із ситуації. Внучка переходила жити до батька, а він повертав колишній тещі придане⁴⁴.

Посаг нареченої повертався у разі смерті чоловіка, і це також вирізнялося заплутаністю поділу. Адже велося воно між сторонами, що окреслювалися некровною родинністю: найчастіше між невістками та свекрухами, а також мачухами і пасинками. Із переліку детально означеного майна з описом кольору матерії виготовлення, якщо йшлося про одяг⁴⁵, відчувається, що мирова угода давалась нелегко; проте для залагодження конфлікту сторони вибирали совісний суд. Більше того, вдова корнета Параска Шихуцька, подаючи позов на пасинка та його дружину за невиділення їй законної частки з маєтностей чоловіка, наполягла, аби в мировій угоді Чернігівського совісного суду 1796 р. було записано, що, крім щорічного її забезпечення 20 руб. і 6 чвертками жита, півчвертками ярини ячменю й гречки щорічно, котрі б віддавалися їй через кожні півроку до заміжжя або ж до самої її смерті, ще два досить суттєві застереження. Вона мала мешкати на тому самому подвір'ї, що і раніше, а також у разі невиконання цієї домовленості пасинок Стефан Шихуцький зобов'язувався передати мачусі третю частину маєтку⁴⁶. Й усе ж не було великої різниці під час поділу майна, коли йшлося і про кровних родичів. Так, тоді ж відставний вахмістр Степан Дмитренко в позові на братанича дворянина Якова Дмитренка за невиділення частки із спільної спадщини домогся повернення хати із землею⁴⁷.

Придане ставало предметом суперечок також між доньками й матерями, особливо у тих випадках, коли останні не до кінця виконували обіцянки і посаг нареченої виявлявся меншим від спершу заявленого. Дворянка Єлизавета Клеофас, вийшовши заміж, подала 1849 р. позов до Херсонського совісного суду на матір Олену Морозову, яка не передала їй у власність обіцяний будинок⁴⁸.

В катерининському законодавстві про совісний суд не йшлося про можливість звернення до його послуг селян-кріпаків. Однак ця вимога людністю Малоросії, де ступінь закріпачення був слабшим, ніж у внутрішніх російських губерніях, сприймалася досить своєрідно. Час від часу піддані того, чи іншого пана зверталися до совісного суду і він приймав їхні скарги. Підтвердженням такого унікального явища може бути позов підданої колезького асесора Івана Дуніна-Борковського 1793 р. Катерини Шебетовської на чернігівського міщанина Івана Берденкова, який без її відома вчинив «неправильний» продаж майна її покійного чоловіка, зокрема подвір'я, де була хата на нових брусках, сіни та кошара⁴⁹.

До окремої категорії можна віднести справи, пов'язані із виплатами позичок від заставлених поля, сінокоосу, а також повернення їх первісному власнику. Особливо заплутаними були справи у випадках смерті сторони, коли, скажімо, покійні батьки не узаконили застави, а спадкоємці намагалися повернути її назад. Найшвидше, що спрацьовувала стара традиція Гетьманщини. Кредитори, взявши в заставу маєтність, часто «не випускали» її, й через совісний суд укладали мирову угоду з позивачами, у котрій ті описували межі ниви, її вартість, яку зобов'язувалися сплатити на запропонованих умовах, зазначаючи час повернутих коштів і їх кількість. Через совісний суд з'ясовувалися її «правильність» та можливість запропонувати й узаконити нову ситуацію, що склалася. Досить часто нива залишалась у кредитора «в вечном и потомственном владении навсегда»⁵⁰. У всіх випадках, коли сторони знаходили порозуміння, складався документ – знову ж таки мирова угода, в котрій виписувалися досягнуті умови й яка схвалювалася судом та скріплювалася його печаткою. У цьому разі позивач втрачав право поновлювати суперечку не лише в совісному, а й апелювати до будь-якого іншого суду⁵¹. Про власні рішення, якщо вони впливали на сплату податків, він повідомляв намісницьке або губернське правління. Прикметною є справа 1796 р., що розпочалась із скарги Домнікії, доньки бунчукового товариша Йосипа Гамалії, в одруженні Ольховської, до Чернігівського совісного суду на свого брата Івана, який її, її чоловіка та дітей записав під час ревізій 1782 р. як своїх підданих. Він сам з'явився до суду у визначений час і погодився з пропозицією сестри віддати йому замість себе й членів її родини селян, хоча і виставив зустрічні вимоги – аби ті не були літніми, не мали фізичних вад, щоб могли справно відбувати повинності⁵².

Проте далеко не завжди відповідач погоджувався на компромісне з'ясування конфліктної ситуації, особливо тоді, коли відчував за собою право володіти певною власністю. Даремно брати дворяни с. Гущина поблизу Чернігова Афанасій, Василь і Карпо Даль позивали на колезького реєстратора Михайла Лопатина за захоплення 11 возів сіна. Викликаний повісткою до суду той упевнено захистив своє право на сінокіс, підтвердивши його купчою («крепостью») й віддаточним листом Чернігівського нижнього земського суду⁵³. Брати Конон, Юхим і Павло Хмелі не випускали з свого володіння заставленого позивачем, козаком Тимофієм Короленком із м. Івангорода

Борзнянського повіту та доводили в Чернігівському совісному суді 1795 р., що це їх родова власність уже впродовж 70 років, хоча підтвердити цього вони й не могли, бо документи знищила пожежа, а от присягою можуть запевнити, а тому висловили готовність, щоб скаргу-позов розглядав інший суд⁵⁴. Більше того, відповідачі для доведення своїх прав зверталися до формального судового процесу і вигравши справу, посилалися на неї, коли позивачі знову намагалися через совісний суд повернути заставлений батьківський ґрунт⁵⁵. Так само вчинив колезький реєстратор Іван Кулішов, брат якого звинуватив його у привласненні 20 руб. гуртових грошей, тоді як той їх віддав матері та сестрі. При цьому Чернігівський совісний суд приймав рішення, посилаючись на 397-у статтю «Учреждений для управлений губерний, у котрій мова йшла про відразу до насилля й утисків, а тому примусити сплатити борг братові він не може та припиняє справу⁵⁶. Незважаючи на вимогу Катерини II, яка в «Учреждениях для управления губерний» запроваджувала інституцію посередництва, у перші роки функціонування совісного суду до неї зверталися не часто, що і не дивно. Сторони, апелюючи до нього, самі пропонували умови примирення, виписуючи їх самостійно. До допомоги посередників останні зверталися в складних випадках, зокрема тоді, коли їм було важко примиритися, й коли їх не влаштовували пропозиції совісного суду. Сестри Марія і Меланія подали позов на брата, Андрія Кисіля, козака із с. Івашківки Городнянського повіту з дружиною, котрі після смерті батька захопили всю маєтність, нерухому та рухому, про що позивачі склали докладний реєстр. Один із посередників, посилаючись на статутні артикули, пропонував поділ на рівні три частини, що збігалось із свідченням духовного наставника, священника Вихвостова, який зазначив, що батько перед смертю вказав, що не вирізняє жодного з власних дітей. Додавалися й інші аргументи: у кого з дітей він мешкав, кому віддав ключі від господарства та т. ін. Кінець-кінцем, взято до уваги думку посередників і посилаючись на 400-у статтю «Учреждений для управления», суд запропонував умови для примирення родини⁵⁷. Посередниками призначалися люди авторитетні, освічені, котрі знали справу; серед них зокрема писарі та дрібні канцелярські службовці. В одному із конфліктів щодо продажу солі на Чернігівщині призначалися від однієї сторони надвірний радник, директор губернської економії Андрій Руновський і колезький асесор, голова губернського магістрату Ничипір Шарой, іншої – члени Чернігівської казенної палати, таємний радник Іван Купилов та колезький радник Василь Оболонський. У з'ясуванні суперечки між чернігівськими міщанами Іваном Якимовичем і Микитою Зозулею, які не помирилися, продаючи спільну рибу, посередниками стали іменитий громадянин Яков Глебовський та купець Іван Гварта⁵⁸.

Хоча посередники далеко не завжди відігравали відведену їм роль. У позові секунд-майора Романа Столиці на сотника Іллю Шрамченка, котрий порушив умови утримання поштової станції, запрошені посередники не змогли примирити сторони⁵⁹. Тож, позови про недотримання однією із сторін зобов'язань, письмово зафіксованих умов договору також стали можливими

для з'ясування совісним судом. Якщо їх порівнювати з іншими категоріями справ, вони залишатимуться в меншості, проте все одно варті дослідницької уваги, бо відображають важливу складову суспільних відносин, в основі котрих були договір, а також моральні аспекти щодо його дотримання. Про них П.О.Рум'янцев-Задунайський – малоросійський генерал-губернатор – зауважував, пояснюючи установам призначення совісного суду, що тут сполучаються «милость и суд», власть закона и глас человеколюбия»⁶⁰. Процедура цих справ не відрізнялася від інших, хоча була полегшена існуванням письмових документів, що дозволяло у короткі терміни запропонувати вихід із конфліктної ситуації. Наслідки позову київського купця Івана Котляревського 1790 р. на дружину прем'єр-майора Бутишеву, яка порушила умови, утримуючи його гуральню, було практично відразу занесено до мирової угоди, згідно з котрою та сплатила йому збитки в розмірі 10 руб.⁶¹

До цієї категорії справ наближалися і ті, що з'ясовували дотримання духовних заповітів. Родичі, особливо діти, заперечували духівницю батьків, котра їм часто-густо здавалася несправедливою, а то й фальшивкою. Звернення такого характеру від дворян вирішувалися із залученням предводителя, як представника станової корпорації. Так було в Херсонському совісному суді, коли він 1850 р. розглядав звернення дворянина Матвія Кухаревича, мати котрого, дружина штабс-ротмістра Альберта Кухаревича, Уляна, лишила за заповітом чоловікові, а не синові вексель на 15 тис. руб.⁶²

Совісний суд, як бачимо, з'ясовував земельно-майнові суперечки, що виникали в осіб різної станової приналежності. Стороною у процесі совісного суду могла бути кожна людина, якщо вона мала судову здатність та виступала в процесі від свого імені: дворянин і козак, міщанин і козак, козак і військовий, чиновник і посадовець, казенний селянин – дворянин. Перелік можна продовжити ще кількома парами учасників конфліктів: міщанин і канцелярський службовець, чиновник і канцелярист, підданий селянин – козак, колезький канцелярист – козак, купець – священик, міщанин – священик, козак – державний селянин. Не було застережень і щодо статі позивача й відповідача, а також їхнього віросповідання. 1796 р. Чернігівський совісний суд прийняв позов військового товариша Миколи Костянтинівича на дружину військового товариша Єфросинію Борисенкову за «неправильний» продаж ниви в урочищі Загорою. Того ж року подав позов канцелярист Наум Лобас на козачку Євдокію Дубровську, бо вона йому заборгувала 8 руб.⁶³

У діловодстві совісних судів кінця XVIII ст. зустрічаємо факти нечіткого уявлення та небажання сторонами визнавати свою станову приналежність. Позивачі, звертаючись до суду як селяни, в ході судового з'ясування апелювали до свого козацького походження і наполягали повернути землі в їхній рід⁶⁴.

Хоча в катерининському законодавстві не йшлося про духовенство, воно також ставало позивачем чи відповідачем у суперечках, коли йшлося про дотримання земельних меж, повернення боргів, незаконно захопленого в нього майна, найчастіше сіна. Часом священнослужителі та їхні дружини й

самі ініціювали справу, причому їх пропозиції щодо врегулювання спірних питань були добре продуманими і прагматичними. У разі невіддачі боргу священику із с. Кияник сотенним писарем, свідченням чого була платіжна розписка, той ставав власником сінокошу, розмір котрого вимірювався 20 возами сіна⁶⁵. Більше того, священик Олексій Раловський, аби не втрачати даремно часу, переніс розгляд свого позову на козаків з Чернігівського нижнього земського суду до совісного суду, бо саме тут йому вдалося уникнути ще й зайвих витрат, а також зволікань та тяганини під час з'ясування межових суперечок⁶⁶.

Чимала кількість наведеного фактичного матеріалу про розгляд земельно-майнових справ у діловодстві губернських совісних судів дозволяє зробити певні висновки, одні з яких мають загальний характер, що впливають на інші – конкретні. До перших віднесемо принаймні два: український соціум кінця XVIII ст. був далекий від класичного суспільства, котре намагалася створити Катерина II, і не мав чітких станових перегородок із притаманним поділом на привілейовану й непривілейовану частини. В його розмаїтому середовищі, у всіх соціальних мікрогрупах досить виразно спостерігається розуміння ролі та місця закону, поваги до нього, з проявами правосвідомості як норм досягнення порозуміння під час з'ясування конфліктних ситуацій. Звернення до послуг совісного суду вказує на значний рівень правової культури, оскільки населення віддавало перевагу законному з'ясуванню суперечок, а не самосуду. Саме тому катерининське законодавство про функціонування совісного суду, зокрема з його юрисдикцією на полюбовне, мирне з'ясування суперечок, прийшлося до вподоби людності, котра скористалася ним аби обминути затяжне формалізоване судівництво. Відразу впадає у вічі, що правогарантійність совісного суду, як ключова функція – примиряти сторони – почала вживатися в земельно-майнових суперечках і прийшлася впору населенню українських губерній. Адже воно мало досить розвинуту судову традицію з'ясування подібних відносин⁶⁷, бо земля, як джерело достатку, вимагала впорядкованих норм на право володіння та користування нею.

Пропонуючи шляхи з'ясування конфліктів, сторони виявляли знання законів та використовували совісний суд, аби залагодити боргові непорозуміння, незаконне захоплення майна, спираючись на спадкове і заставне право, а також із розумінням ставилися до дотримання укладених угод. Совісний суд виявив традиційність українського суспільства, котра полягала у високій довірі до словесного зобов'язання, обіцянки, присяги, даного слова, що відіграло важливу роль у відносинах між людьми, пов'язаних спільністю середовища проживання. Функціонування цього суду засвідчило більш широкі його можливості в порівнянні із законодавчими вимогами верховної влади, що проявилось в доступності до нього підданих селян та духовенства й можливості з'ясовувати широке коло земельно-майнових справ. Важливо також, що значна кількість майнових справ традиційно продовжувала з'ясовуватися на основі Литовських статутів.

¹ Десницкий С. Е. Из примечаний к книге Блекстона // Юридические произведения прогрессивных русских писателей / Под общ. ред. С. А. Покровского. – М., 1959. – С.261.

² 1775 г., ноября 7. Учреждения для управления губерний // Российское законодательство X–XX веков. – Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. – Москва, 1987. – С.275.

³ Шандра В. С. Совісні суди останньої чверті XVIII ст. – початку 1860-х рр. в оцінці істориків та правознавців // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – № 16. – С.306–317.

⁴ Лазаревський М. І. Памяти мои // Спогади Матвія та Олександра Лазаревських. – К.; Самара, 2004. – С.66.

⁵ Hartley J. M. Catherine's Conscience Court – An English Equity Court? // Russia and the West in the Eighteenth Century / A. G. Cross, ed. – Newtonville, Mass., 1983. – P. 306–318.

⁶ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр.408. – Арк.3.

⁷ Там само. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр.408. – Арк.9, 43, 123.

⁸ Груба бавовняна тканина.

⁹ Кнорринг Н. Н. Очерки по истории Тульского совестного суда в екатерининское время. – Х., 1917. – С.61.

¹⁰ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр.399. – Арк.20.

¹¹ Там само. – Спр. 404. – Арк. 149, 173.

¹² Там само. – Спр.398. – Арк.32.

¹³ Там само. – Спр. 408. – Арк. 43.

¹⁴ Там само. – Спр. 404. – Арк. 139.

¹⁵ Там само. – Спр. 408. – Арк. 61.

¹⁶ Там само. – Спр. 404. – Арк. 25.

¹⁷ Двоюрідні брати Покровські – Олексій та Іван – з м. Городні не змогли дотриматися умов, що їх визначив Чернігівський совісний суд 1794 р. про повернення одному з них грошового і «хлібного» боргу; останній відмовив розглядати їх позов 1795 р. (ЦДІАК України, ф. 1894, оп. 1, спр. 404, арк. 163).

¹⁸ Там само. – Спр. 408. – Арк. 75, 77.

¹⁹ Там само. – Спр. 404. – Арк. 97.

²⁰ Там само. – Спр. 408. – Арк. 102.

²¹ Там само. – Спр. 404. – Арк. 141.

²² Там само. – Спр. 404. – Арк. 151.

²³ РИГА. – Ф.1385. – Оп.1. – 1851 г. – Д. 983. – Л.15, 21–26.

²⁴ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 404. – Арк. 29.

²⁵ Там само. – Арк. 101.

²⁶ Яковець Н. М. Катеринославський совісний суд кінця XVIII століття: генеза і напрями діяльності // Грані. – 2003. – № 4 (36). – С.31.

²⁷ Рибаків І. Совісний суд на Україні // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К., 1928. – С.41. На сьогодні фонд Полтавського совісного суду не зберігся, за винятком лише двох справ.

²⁸ Омельченко О. А. Монархия просвещенного абсолютизма в России: политическая доктрина, государственные реформы: Дис... д-ра юрид. наук. – Москва, 2003. – С.309.

²⁹ Див. детальніше: Шахрайчук Г. А. Спадкове право України (Ретроспективний аналіз). – Дніпропетровськ, 2000. – С.26–47.

³⁰ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 408. – Арк. 13, 27; Спр. 404. – Арк. 153.

³¹ Там само. – Спр. 408. – Арк. 71.

³² Там само. – Спр. 404. – Арк. 3, 135.

³³ РГИА. – Ф.1385. – Оп.1. – Д. 983. – 1851 г. – Л.17.

³⁴ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 404. – Арк. 15, 89.

³⁵ Там само. – Арк. 90.

- ³⁶ Державний архів Київської області. – Ф.1062. – Оп.1. – Спр. 20. – Арк.138.
- ³⁷ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 399. – Арк. 129.
- ³⁸ Держархів Хмельницької області. – Ф.25. – Оп.1. – Спр. 235. – Арк. 6–7.
- ³⁹ ДАХО. – Ф.25. – Оп.1. – Спр. 239. – Арк. 188; Спр. 240.
- ⁴⁰ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр. 241. – Арк. 5, 150, 329.
- ⁴¹ Держархів Житомирської області, ф. 21, оп. 1 спр. 6, арк. 149.
- ⁴² ДАХО. – Ф.25. – Оп.1. – Спр. 238. – Арк. 187.
- ⁴³ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 398. – Арк. 1.
- ⁴⁴ 1782 г., апреля 8. Устав благочиния или полицейский // Российское законодательство X–XX веков. – С.334; ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 399 – Арк. 99–104;
- ⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 408. – Арк. 117. Прикметно, що у переліку майна, зустрічаються не лише предмети повсякдення, а й книжки, на жаль, без назви (Там само. – Спр. 404. – Арк. 13).
- ⁴⁶ Там само. – Спр. 408. – Арк. 119.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 121.
- ⁴⁸ РИГА. – Ф.1385. – Оп.1. – 1851 г. – Д. 983. – Л. 15.
- ⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 398. – Арк. 47.
- ⁵⁰ *Падох Я.* Ґрунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII столітті. – Л., 1994. – С.68; ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 408. – Арк. 93; Спр. 404. – Арк. 19.
- ⁵¹ *Мишунова Т. Л.* Совестный суд Екатерины II // Закон и право. – 2007. – № 2. – С.118.
- ⁵² ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 408. – Арк. 17.
- ⁵³ Там само. – Арк. 26.
- ⁵⁴ Там само. – Спр. 404. – Арк. 173.
- ⁵⁵ Там само. – Арк. 145.
- ⁵⁶ 1775 г., ноября 7. Учреждения для управления губерний; ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 404. – Арк. 10.
- ⁵⁷ Там само. – Спр. 408. – Арк. 19–20.
- ⁵⁸ Там само. – Арк. 39; Спр. 404. – Арк.25.
- ⁵⁹ Там само. – Спр. 404. – Арк. 46.
- ⁶⁰ ДАКО. – Ф.1062. – Оп.1. – Спр. 20. – Арк. 73.
- ⁶¹ Там само. – Арк. 93.
- ⁶² РИГА. – Ф.1385. – Оп.1. – 1851 г. – Д. 983. – л. 15–16.
- ⁶³ ЦДІАК України. – Ф.1894. – Оп.1. – Спр. 408. – Арк. 73, 111.
- ⁶⁴ Там само. – Арк. 105.
- ⁶⁵ Там само. – Арк. 41.
- ⁶⁶ Там само. – Арк. 103.
- ⁶⁷ Детальніше про глибоке проникнення в українське суспільство судового права див.: *Падох Я.* Вказ. праця.

Розділ II. ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

УДК 321.01396.4(470+571): поч. XX ст.

О.О. Драч
(м. Черкаси)

ВЛАДА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ І ВИЩІ ЖІНОЧІ КУРСИ на початку XX ст.

Стаття присвячена дослідженню позиції російського самодержавства стосовно організації на початку XX ст. Вищих жіночих курсів та осмислення цих спроб суспільством і посадовцями держави, до складу якої входили й дев'ять українських губерній.

Статья посвящена исследованию позиции русского самодержавия касательно организации в начале XX в. Высших женских курсов и осмысления этих попыток обществом и должностными лицами государства, в состав которого входили и девять украинских губерний.

Article describes the position of Russian autocracy to the organization in the early twentieth century. Higher Women's Courses and understanding of these attempts at public officials and state, the part of which were nine Ukrainian provinces.

Підвищення освітнього рівня населення України, розвиток у ній університетської освіти висуваються сьогодні до ряду державних пріоритетів. Історичні надбання й суспільна практика переконливо підтверджують важливість ґрунтовних спеціальних знань як запоруки подальшої професіоналізації та соціальної реалізації молоді. В умовах ринкових трансформацій актуальності набувають дослідження з історії розвитку і функціонування вищих навчальних закладів (ВНЗ), зокрема й жіночих.

Питання жіночої освіти постійно перебувають у полі зору українських та зарубіжних науковців. Не можна, зокрема, оминати ґрунтовних праць американського вченого Р.Стайса і німецької дослідниці Б.Пієтров-Енкер¹. Надзвичайною активністю у вивченні цієї теми вирізняються сучасні російські науковці, що підтверджує низка цікавих праць, присвячених проблемі². Варто виокремити ґрунтовну працю фахівця з історії вищої школи Російської імперії О.Іванова, теоретичні концепції котрого спираються на широку джерельну базу³. В Україні так само спостерігається зростання інтересу до питань історії жіночої виховання та освіти, що засвідчує низка публікацій у провідних часо-

писах⁴. Варто відмітити також ґрунтовне дослідження харківського науковця С.Посохова, присвячене висвітленню образів російських університетів у публіцистиці та історіографії, де він розкриває і погляди сучасників на проблему вищої освіти жіноцтва⁵. Комплексно вивчено провідні тенденції розвитку гендерних студій в Україні ХХ – початку ХХІ ст., у тому числі й аспекти допуску жінок до вищої освіти, в праці Т.Орлової⁶. Втім, незважаючи на наявність певної літератури з проблеми, на даний час в Україні відсутні ґрунтовні дослідження щодо ставлення влади Російської імперії до вищої освіти жінок, невід’ємну складову якої становили і Вищі жіночі курси (далі ВЖК) Наддніпрянщини.

Метою даної статті є дослідження позиції влади Російської імперії щодо організації Вищих жіночих курсів на початку ХХ ст. та осмислення цих спроб соціумом і посадовцями держави, частиною котрої були й дев’ять українських губерній

В кінці ХІХ ст. на теренах Росії діяв єдиний вищий жіночий навчальний заклад – Санкт-Петербурзькі ВЖК. Утім неодноразово громадськість зверталася до відповідних інстанцій із приводу поновлення діяльності Вищих жіночих курсів у Києві, Казані та Москві (прийом на які припинився 1886 р.) з огляду на масовий від’їзд дівчат на навчання в закордонні університети. З 1895 р. у Казані, Харкові та Одесі при місцевих університетах було дозволено організувати публічні лекції з окремих предметів історико-філологічного і фізико-математичного циклу дисциплін. Як констатували в звітах попечителі навчальних округів, основну масу слухачів цих лекцій становили жінки. Найбільше владу, а саме Міністерство внутрішніх справ (МВС), непокоїли діючі у Москві колективні уроки при місцевому Товаристві виховательок та вчительок, де підозри викликали багатолюдні зібрання молодих дівчат без будь-якого обмеження й контролю⁷. Попечитель Московського навчального округу Некрасов, коментуючи ситуацію, зазначав, що колективні уроки задовольняли прагнення «слабкої статі» до вищої освіти та їх закриття викличе незадоволення серед батьків слухачок. Мотивуючи це стрімким розширенням учнівського дівчачого контингенту середньої школи, що майже подвоївся, і, керуючись державними інтересами, він визнав бажаним організацію ВЖК у місті⁸. Підготовча робота зі створення Московських Вищих жіночих курсів виявила упереджене ставлення МВС до будь-яких громадських ініціатив у сфері вищої жіночої освіти. Відверто це відзначено в листуванні з Міністерством народної освіти (МНО) попечитель округу й доповідач із цієї справи на Вченому комітеті, професор С.Ф.Платонов, обговорюючи проект створення організації для надання коштів Московським ВЖК. Останній наголосив на «явній недовірі та бажанні поставити благодійне товариство під посиленій нагляд», а тому рекомендував ознайомити Міністерство внутрішніх справ з устроєм Вищих жіночих курсів, функціями їх опікунської ради та правах директора⁹.

Крім того, обговорення засад організації Московських ВЖК на засіданні Департаменту промисловості, наук та торгівлі (січень 1900 р.) викликало полеміку з приводу подальших перспектив розвитку вищої жіночої освіти в

Російській імперії. У виступі один з присутніх висловив незадоволення загальноосвітнім характером Вищих жіночих курсів, що «найменше відповідав вимогам життя»¹⁰. Освітньому відомству держави рекомендували надати цьому типу ВНЗ практичного характеру. Отже, лінія утилітаризму вищої освіти жінок мала серйозних прихильників серед вищої бюрократії. Позиція ж МНО з цього питання була незмінною – «ВЖК не мають завданням задоволення потреб держави в педагогічному персоналі середньої школи». Це є місією спеціальних курсів¹¹. Фактично освітнє відомство Російської імперії відстоювало позицію загальноосвітньої наукової вищої жіночої школи. Крім того, воно констатувало, що досвід Санкт-Петербурзьких ВЖК продемонстрував й їх практичне значення, оскільки близько 30% випускниць працевлаштувалися у різних навчальних закладах.

Зміну ставлення до вищої освіти жінок у Російській імперії виявила і позиція Державної ради, члени якої спонукальними мотивами їх визнали вдосконалення наукових знань та забезпечення засобів до існування, що фактично означало відмову від попередніх виключно політичних аспектів проблеми¹². Вона доручила Міністерству народної освіти внести проект Положення про ВЖК на затвердження законодавчої влади. Крім того, остання ухвалила рішення організувати з 1 липня 1900 р. Вищі жіночі курси у Москві на засадах аналогічних до Санкт-Петербурзьких із відповідним фінансуванням їх адміністрації.

Інформацію про відновлення ВЖК у місті активізувала київську інтелігенцію. Навесні 1899 р. група професорів Університету Св. Володимира повідомила попечителя відповідного навчального округу про подання проекту статуту Вищих жіночих курсів і пояснювальної записки на ім'я міністра народної освіти¹³. Не гаючи часу, навесні 1900 р. вона звернулася до МВС з проханням затвердити статут Товариства для надання коштів ВЖК у Києві, сподіваючись, очевидно, на відновлення діяльності курсів¹⁴. МНО, до котрого за відзивом звернулося Міністерство внутрішніх справ, за усталеною процедурою поцікавилася думкою попечителя Київського навчального округу із цієї справи. Представник освітнього відомства в регіоні В.Вельяминов-Зернов залишився на позиції достатності середньої освіти для подальшої практичної діяльності дівчат. Він уважав, що вища освіта у реальному житті буде корисною тільки для невеликої частини бажаючих їх представниць, а тому задовольнити запити дівочої юні зможуть столичні Вищі жіночі курси, що мають для цього наукові та матеріальні ресурси¹⁵. Найбільшою проблемою, на думку попечителя, залишалось існування ВЖК тільки за рахунок плати за навчання, а тому він висловив побоювання щодо штучного залучення курсисток заради фінансової стабільності закладу. Додавалися і вже традиційні зауваження щодо несвоєчасності відновлення Вищих жіночих курсів через непевні настрої студентства та можливість проникнення небезпечних елементів у середовище слухачів. Попечитель Київського навчального округу попередив Міністерство народної освіти про обережність при відкритті ВЖК у провінційних університетських центрах¹⁶. Розгляд прохання киян В.Вельяминов-Зернов підсумував власною

резолуцією «Клопотання про дозвіл відновлення прийому слухачок на ВЖК не підлягає задоволенню» й направив її до МНО¹⁷. Прикметно, що ця резолюція визначила позицію міністра народної освіти з питання розширення діяльності Вищих жіночих курсів. Коментуючи в листі до МВС передчасність затвердження статуту та організації Товариства для надання коштів ВЖК у Києві, Боголепов наголосив, що МНО обмежилось відкриттям вищого жіночого закладу в Москві, а подальші дії в цьому напрямку пов'язав з досвідом функціонування Вищих жіночих курсів в столицях¹⁸.

Проте наполегливість киян не зменшилась. Уже навесні 1903 р. професори Університету Св. Володимира клопотали про затвердження розробленого ними положення про ВЖК і дозвіл поновити з 1903-1904 академічного року діяльність даного навчального закладу¹⁹. Новий попечитель Київського навчального округу В.Беляєв, співчуваючи справі, повністю підтримав прохання вчених і заявив Міністерству народної освіти, що матеріальний аспект проєктованих у місті Вищих жіночих курсів повністю забезпечений. Визначаючи позицію освітнього відомства з даного питання, в міністерстві констатували недостатність закладів вищої жіночої освіти, що переконливо довів значний наплив юні на діючі ВЖК у столицях та відмови багатьом у прийомі. З огляду на це в МНО погоджувалися зі своєчасністю відновлення діяльності Вищих жіночих курсів у Києві²⁰. Відпала й перешкода з боку попечителя навчального округу, який підтримав відповідне клопотання. Втім, під час обговорення питання на вченому комітеті Міністерства народної освіти бюрократи, апелюючи до досвіду Санкт-Петербурзьких ВЖК, утримання котрих становило до 180 000 руб. на рік, віднайшли зачіпку в недостатності коштів, зазначених у поданні київських професорів (до 90 000 руб.) для функціонування вищого навчального закладу²¹. Витяг із засідання Вченого комітету МНО від 20 серпня 1903 р., де було ґрунтовно проаналізовано подані з Києва проєкти, рекомендував доопрацювати установчі документи на зразок тимчасового положення Санкт-Петербурзьких Вищих жіночих курсів (1889 р.).

Оскільки не було прямої відмови в організації ВЖК у Києві, то ініціативна група професорів Університету Св. Володимира не полишала надії на відновлення закладу, активно вдосконалюючи проєкт Положення. Знаючи про поширену серед вищих урядовців прихильність до прикладного напрямку вищої освіти і прагнучи розширити можливості подальшої життєвої реалізації випускниць в умовах зростання попиту на ринку праці на фахівців сільськогосподарської, торговельної та кредитної справи, науковці запропонували додатково відкрити комерційне й агрономічне відділення на Вищих жіночих курсах²². Додавала наснаги ініціаторам і підтримка Київського купецького товариства, що заявило про готовність при організації комерційного відділення виділити для нього 2500 руб. Край важливою виявилася дієва допомога попечителя навчального округу В.Беляєва, який стояв на позиції небажаності затримки з відкриттям ВЖК, що постійно підкреслював у листах до Міністерства народної освіти.

Наполегливість киян підштовхнула МНО до дій. Воно почало консультиватися з МВС щодо можливості відкриття з 1904–1905 академічного року

ВЖК у Києві. Листування обох установ розкриває ставлення вищої освітньої інстанції Російської імперії до наукової освіти жінок. Вперше в риторичі Міністерства народної освіти прагнення їх до вищої освіти визнали таким, що заслугоує з боку уряду всілякого сприяння. Втім, спонукальним мотивом до такої позиції стало не бажання зробити це одним з напрямків продуманої державної політики, а швидше реакцією на ситуацію в країні – не допустити концентрації учнівської молоді виключно у столицях та від'їзду на навчання за кордон в умовах суттєвого зростання прагнень дівчат до наукових знань. Вихід з ситуації міністерство вбачало у регулюванні доступу жінок до такого важливого соціального ресурсу як вища освіта шляхом організації в Києві й деяких університетських містах Вищих жіночих курсів під пильним урядовим контролем²³. При цьому розрахунок професорів Університету Св. Володимира підтвердився: у МНО симпатизували відновленню ВЖК із прикладними відділеннями. Міністр народної освіти Зенгер відверто вказав силовому відомству, що клопотання київських вчених заслугоує уваги та задоволення. Далі справа щодо Київських Вищих жіночих курсів просувалася у встановленому порядку: чекали відзиву Міністерства внутрішніх справ, котре обов'язково враховувало думку свого представника в регіоні. Можна констатувати, що саме позиція київського, подільського та волинського генерал-губернатора М.Клейгельса вирішила долю клопотання. Останній відкриття ВЖК у Києві вважав доцільним відкласти через неспокій студентської молоді, що посилиться зі створенням нового ВНЗ²⁴. Отже, як бачимо, він чітко наслідував лінію своїх попередників на посаді й упереджено ставився до слухачок вищої школи, жодним чином не сумніваючись, що міська поліція, сил котрої бракувало, з ними буде мати тільки зайвий клопіт та додаткове напруження. Міністр внутрішніх справ В.Фон-Плеве повністю поділяв погляди генерал-ад'ютанта М.Клейгельса у цій справі²⁵.

У непростій ситуації опинилося освітнє відомство, що певною мірою бажало дати вихід громадським ініціативам, але його керівник жодним чином не збирався нести відповідальність за порушення спокою та порядку в державі. З огляду на це 30 червня 1904 р. департамент Міністерства народної освіти конфіденційним листом № 532 повідомив попечителя Київського навчального округу, що за відзивом МВС, який ґрунтувався на висновку київського, подільського і волинського генерал-губернатора, визнано несвоєчасним відкриття ВЖК у Києві²⁶.

Водночас уважний погляд на суспільство та народ Російської імперії на початку XX ст. давав розуміння, за словами професора В.Вернадського, що звідти піднімалася така хвиля до вищої освіти, таке усвідомлення просвітництва, котра не могла бути зупинена ніякими зусиллями невігласів²⁷. Це виявилось, зокрема, під час відвідань новим міністром народної освіти, генерал-лейтенантом В.Г.Глазовим Києва та Харкова, в яких депутації звернулися з проханням про відкриття Вищих жіночих курсів. Підтримали останнє і місцеві професорські корпорації. На його захист виступило й московське інтелігентне жіноцтво. Міністр підкреслив, що особисто не ворог жіночій освіті, але існуючі курси,

за винятком медичних, погано зарекомендували себе, а тому клопотання про їх відкриття не користуються співчуттям у МНО. Він порекомендував звернутися до Варшави, де при одній з гімназій відкриті курси з підготовки вчительок та ознайомитися з їх досвідом. Крім того, міністр визнав за доцільне обговорити питання підготовки жінок до викладацької діяльності в спеціальній комісії під головуванням його товариша С.Лук'янова, при цьому він не приховував, що надавав перевагу медичним, а не загальноосвітнім жіночим курсам²⁸. Отже, питання подальшого розвитку вищої жіночої освіти остаточно на державному рівні не було вирішено. Крім того, як можна зрозуміти, особиста позиція керівника освітнього відомства з питання ставала вирішальною для реалізації проєктів у сфері наукової освіти «слабкої статі».

Засідання комісії під головуванням С.Лук'янова навесні 1905 р. були присвячені обговоренню злободенного питання – раціонального типу вищого жіночого навчального закладу. У петиціях з Києва, Казані й Харкова громадськість наполягала на відкритті саме ВЖК як таких, що найбільше відповідали потребам часу і бажанням суспільства. Міністерство народної освіти надавало перевагу організації жіночих педагогічних курсів через брак осіб з вищою відповідною педагогічною освітою. Втім, після тривалих дебатів більшість членів комісії висловилися за доцільність піти назустріч суспільству та підтримали рішення відкрити Вищі жіночі курси. Крім того, враховуючи потреби часу, вони схвалили й організацію спеціальних відділень на них.

Це рішення вплинуло і на позицію ради професорів Санкт-Петербурзьких ВЖК, члени якої в квітні 1905 р. після тривалого обговорення дійшли висновку про необхідність докорінного перегляду діючого Положення про Вищі жіночі курси, для чого обрали спеціальну комісію. За височайше затвердженим рішенням Державної ради, МНО мало розробити та затвердити загальне положення про ВЖК. Але освітнє відомство відклало це питання, а отже, й відкриття Вищих жіночих курсів, до з'ясування основ реформування ВНЗ держави, про що і проінформувало відповідних попечителів²⁹. Отже, як виявив аналіз документів, не підтверджується висновок російського дослідника О.Іванова, котрий відмови 1903, 1904, 1905 рр. на організацію ВЖК у Києві за аналогією 1900 р. пов'язав з негативним ставленням попечителя навчального округу до вищої освіти жіноцтва³⁰.

Весь 1904–1905 навчальний рік минув у безперервних «студентських історіях», причому в січні та лютому 1905 р. повсюдно відбувалися грандіозні сходки, що викликали загальне припинення занять і поновлення їх тільки восени³¹. 17 вересня 1905 р. на ВЖК було поширено дію височайшого указу від 27 серпня 1905 р. про університетську автономію. За керівництва Міністерством народної освіти І.Толстого перерву в роботі ВНЗ країни використали для розробки радами університетів нового статуту останніх. Крім того, відбулися кілька нарад представників вищих навчальних закладів, де вільно обрані колегами представники професури підкреслили бажаність того, щоб ВНЗ не стільки обслуговували практичні цілі, скільки стали розплідниками знання й розвивали науку, рухаючи її вперед. Поряд із науково-теоретичною школою

було визнано, що мала існувати утилітарно-практична й змішувати ці два типи вищої освіти недоречно.

Разом з активізацією революційного руху у вищій школі почалося надзвичайне поживання. Багато професорів з припиненням лекцій у державних ВНЗ охоче погодилися взяти участь в організації приватних курсів. Варто зауважити, що на початку XX ст. до МНО надходили численні клопотання як громад, так й окремих осіб про дозвіл на відкриття приватних Вищих жіночих курсів. Утілення їх у життя потребувало складної законодавчої процедури чи Височайшого дозволу у кожному окремому випадку за всепідданішою доповіддю міністра народної освіти, що в умовах традиційної обачності та обережності сановних бюрократів призводило до затягування справи. Проте під час загострення суспільно-політичної ситуації у Російській імперії в 1905 р. слід було віднайти більш гнучку і просту форму задоволення подібних клопотань, тим більше, що бюджет більшості проєктованих курсів базувався, головним чином, на зборах коштів за слухання лекцій.

Керівник освітнього відомства І.Толстой подав запит щодо надання міністру права дозволу на організацію приватних загальноосвітніх та професійних курсів з програмами вище середньої школи. 3 грудня 1905 р. він його отримав. Так було покладено початок упорядкованому процесу створення системи недержавних ВНЗ, серед котрих більшість виявилася жіночими. Саме у такий спосіб з грудня 1905 р. по січень 1913 р. надано понад 30 відповідних дозволів. Хоча не всі вони були використані, але саме протягом цих років у державі відкрито в 5 разів більше ВЖК, ніж за попередні 40 років. Можна констатувати, що у справі розширення мережі вищої жіночої освіти під тиском «буремних подій» уряд пішов назустріч суспільству.

Загальна атмосфера демократизації й лібералізації, що панувала в країні у 1905 р., була відчутна навіть на засіданнях ученого комітету Міністерства народної освіти. Так, під час розгляду клопотання професора М.Довнара-Запольського 14 листопада 1905 р. про дозвіл відкрити в Києві жіночі загальноосвітні курси, доповідач по справі І.Холодняк кваліфікував їх проєкт як систематизовані лекції з предметів історико-мовної групи. Головуючий визнав за доцільне доопрацювати навчальний план³². Водночас, учений комітет підтримав його думку щодо відсутності перешкод до відкриття закладу. Сам же М.Довнар-Запольський виявив неабияке хвилювання під час очікування вердикту з МНО і, намагаючись нагадати про своє клопотання, надіслав кілька листів та телеграм із проханням прискорити відповідь³³. Можна констатувати, що навчальний проєкт професора одним із найперших відчув на собі дію нової спрощеної процедури отримання дозволу Міністерства народної освіти, про що листом від 10 грудня 1905 р. його повідомив І.Толстой. Але недоброзичливці розширення мережі вищої жіночої освіти залишалися. На ім'я міністра продовжували надходити анонімні листи. В одному з них відверто вказувалось, що курси, відкриті приватними особами, не можуть бути осередками науки; тільки серйозність вимог позбавить їх від напливу зайвих елементів³⁴.

За керівництва МНО І.Толстого, котрий особисто й два його товариши (заступники) співчували розширенню освітніх прагнень населення, у міністерстві зважили на наполегливість і повторюваність клопотань з Києва, Казані та Харкова щодо відкриття ВЖК і, керуючись височайшим повелінням від 3 грудня 1905 р., взимку 1906 р. розпочали підготовчу роботу щодо відновлення Вищих жіночих курсів. Найперше поцікавилися в попечителів навчальних округів бажанням попередньої адміністрації продовжити діяльність по впровадженню ВЖК, а також наявністю коштів та відповідного Положення³⁵. Ознакою сприятливого ставлення для вищої жіночої освіти цього відомства держави стала відсутність перешкод до організації нових навчальних закладів. Саме про це повідомив директор департаменту МНО листом від 23 вересня 1908 р. зокрема голову правління Донського товариства сприяння жіночій освіті, зазначивши про відсутність будь-яких перешкод до відкриття ВЖК за умови внесення змін у Положення³⁶. Крім того, міністерство не заперечувало проти організації в Києві курсів професора В.Перетця як самостійного навчального закладу за прикладом діючих у Казані, Одесі та Києві ВЖК. Воно не погоджувалося лише на їх створення на базі загальноосвітніх курсів М.Довнара-Запольського³⁷. Цікаво, що позиція попечителя Київського навчального округу з даного питання, як свідчать документи, була більш непоступлива. Дії професорів, котрі викладали на курсах М.Довнара-Запольського й виявили бажання стати колективним засновником навчального закладу, він кваліфікував як недоцільні, вважаючи, що в місті достатньо ВЖК для задоволення освітніх запитів жіноцтва³⁸. У такій ситуації міністерство, передаючи попечителю право остаточного рішення справи і не бажаючи конфронтації, навело кілька контраргументів щодо висловлених начальником округу побоювань та висловило впевненість щодо його виваженого рішення відповідно до інтересів освіти та дійсних потреб суспільства³⁹. Проте в практиці були наявні й випадки розбіжностей думок керівництва МНО та попечителів. Як виявив О.Іванов, всупереч негативному відгуку останнього, у Варшаві у вересні 1906 р. відкрито Жіночі історико-літературні курси Н.Нагурної⁴⁰. Аналогічна ситуація склалася і під час організації Петербурзьких жіночих політехнічних курсів.

Але загалом співчуття попечителя навчального округу до освітніх проєктів ставало запорукою їх успішної реалізації. Переконаливо це засвідчив досвід Варшавських ВЖК. Сприяло справі наукової жіночої освіти те, що всі організаційні клопоти з відкриття курсів перед вищою адміністрацією взяв на себе ректор місцевого університету. Каталізатором подій стало співчуття ідеї організації ВЖК попечителя Варшавського навчального округу В.Беляєва (колишнього керівника Київського округу), завдяки чому клопотання швидко рухалося в канцеляріях. У вересні 1909 р. з МНО було отримано дозвіл на відкриття курсів та на тимчасове використання університетських приміщень, чого не було в практиці ВЖК в жодному місті імперії.

Така сприятлива позиція освітнього відомства до вищої жіночої освіти зовсім не означала зменшення уваги до неї з боку силових відомств. Конт-

роль за призначеннями на посади викладачів й адміністрації ВЖК продовжував здійснюватися за узгодженням з Міністерства внутрішніх справ. Так, київський губернатор у квітні 1909 р. повідомив керівника навчального округу про небажаність затвердження на посаді професора політехнічного інституту В.Бажаєва через його політичну орієнтацію «крайнього відтінку»⁴¹. Не зменшувало контролю над ВНЗ й освітнє відомство Російської імперії. Адже студентська молодь являла собою «неспокійний елемент». Зростання мережі ВЖК у державі, що функціонували як приватні заклади, спонукало Міністерство народної освіти до циркулярних рекомендацій попечителям навчальних округів щодо своєчасності представлення звітів про їх діяльність до вищої інстанції. Крім того, освітнє відомство наполягало на ґрунтовності звітних матеріалів та навіть запропонувало мінімальний перелік обов'язкових до висвітлення питань⁴².

Отже, зволікаючи певний час з вирішенням проблеми вищої жіночої освіти, уряд Російської імперії в умовах наполегливості клопотань громадськості, масового від'їзду дівочої молоді до закордонних університетів був змушений реагувати на ситуацію й визначати власну позицію. Можна констатувати, що доволі часто суб'єктивізм попечителів навчальних округів і відповідних міністрів з питання вищої освіти жінок ставав визначальним чинником, котрий безпосередньо впливав на цю справу. Дієвим зовнішнім каталізатором стали політичні події 1905 р., наслідком яких була загальна лібералізація урядового курсу, в тому числі й у напрямку вищої жіночої освіти. МНО продемонструвало політику лояльності до організації нових ВЖК у державі.

¹ *Стайс Р.* Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930. / Пер. с англ. – М., 2004; *Пиетров-Эннкер Б.* «Новые люди» России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции. / Пер. с нем. – М., 2005.

² *Перова Н.* Смолянки, мариинки, павлушки...бестужевки. Из истории женского образования в Санкт-Петербурге. – СПб., 2007; *Юкина И.* Русский феминизм как вызов современности. – СПб., 2007; *Пономарева В.В.* Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века. – 2-е изд. – М., 2008.

³ *Иванов А.Е.* Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. – М., 1991; «Женский вопрос» в российских университетах в начале XX в. // О благородстве и преимуществе женского пола: из истории женского вопроса в России. Сборник научных трудов. – СПб., 1997; Российское студенческое зарубежье: численность, мотивы миграции, профессиональные ориентиры (к. XIX – н. XX вв.) // Alma mater. – 2003. – № 7; Студенческая корпорация России конца XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации. – М., 2004.

⁴ *Чуткий А.* Професура Університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.). // Історичний журнал. – 2005. – № 5; *Нижник В.В.* Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині XIX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 5; *Добролюбский А.* К истории женского высшего образования в Одессе в XIX – нач. XX вв. // Південний захід. Одесика: Історико-красназнич альманах. – Вип. 7. – О., 2009.

⁵ *Посохов С.І.* Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії. – Х., 2006.

⁶ *Орлова Т.В.* Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.): Монографія. – К., 2009.

⁷ Російський державний історичний архів (далі. – РДІА) – Ф.733 – Оп.191 – Спр.1822 – Арк.2, 5–6.

⁸ Там само – Арк.3 зв.

⁹ Там само. – Арк.54.

¹⁰ Там само. – Арк.64 зв.

¹¹ Там само. – Арк.65.

¹² Там само. – Арк.66.

¹³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК України). – Ф.707 – Оп.151. – Спр.30. – Арк.1.

¹⁴ РДІА. – Ф. 733. – Оп. 191. – С.пр.1927. – Арк. 1.

¹⁵ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.151. – Спр.30. – Арк. 2-2 зв.

¹⁶ РДІА. – Ф.733. – Оп.191. – Спр.1927. – Арк. 3.

¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп.151. – Спр.30. – Арк. 25.

¹⁸ ДІА. – Ф733. – Оп.191. – Спр.1927. – Арк. 4.

¹⁹ Там само. – Арк.5.

²⁰ Там само. – Арк.17.

²¹ Там само. – Арк.18.

²² Там само. – Арк.41.

²³ Там само. – Арк.56.

²⁴ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.630. – Спр.225. – Арк.19.

²⁵ РДІА. – Ф.733. – Оп.191. – Спр.1927. – Арк.62.

²⁶ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.151. – Спр.30. – Арк.36.

²⁷ *Вернадский В.И.* Академическая жизнь // Вернадский В.И. Публицистические статьи. – М., 1995. – С.167.

²⁸ О высшем женском образовании // Вестник воспитания. – 1904. – № 9. – С.110.

²⁹ ЦДІАК України. – Ф707. – Оп.151. – Спр.30. – Арк.36.

³⁰ *Иванов А.Е.* Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. – М., 1991. – С.177.

³¹ Мемуары графа И.И. Толстого. – М., 2002. – С.72.

³² РДІА. – Ф.733. – Оп.153. – Спр.143. – Арк. 151–152.

³³ Там само. – Арк.154–160.

³⁴ РДІА. – Ф.922. – Оп.1. – Спр.207. – Арк. 12.

³⁵ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.151. – Спр.30. – Арк. 60.

³⁶ РДІА. – Ф.733. – Оп.154. – Спр.260. – Арк. 9.

³⁷ Там само. – Арк.13.

³⁸ Там само. – Оп.154. – Спр. 483. – Арк. 121.

³⁹ Там само. – Арк. 13 зв–14.

⁴⁰ *Иванов А.Е.* Указ. соч. – М., 1991. – С.178.

⁴¹ ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп.81. – Спр. 62 (1913). – Арк. 138.

⁴² Там само. – Оп.253 (1910). – Спр. 45. ч. 2. – Арк. 326.

УДК 325.85.316.3.94(477): XVIII ст.

Г.О. Корольов
(м. Київ)

КОЗАЦЬКИЙ АВТОНОМІЗМ XVIII ст.: ХАРАКТЕР І ТЕНДЕНЦІЇ

Розглядається феномен козацького автономізму XVIII ст. як проект легітимацію Гетьманщини у складі імперії Романових.

Rассматривается феномен казацкого автономизма XVIII в. как проект легитимации Гетманщины в Российской империи Романовых.

The article deals with the phenomenon of Cossack autonomism XVIII century. as an attempt Hetmanate legitimization within the Romanov Empire.

Автономістські проекти козацької старшини XVIII ст. є історичним поглядом на формування та розвиток пам'яті про минуле. Такий ракурс дозволяє окреслити головні завдання статті, котрі полягають в інтерпретації феномена козацького автономізму у східноєвропейському контексті, його вплив на становлення ідеологічних доктрин XIX ст. й зародження політичного визвольного руху. Актуальність означених проблем дозволяє по-новому поглянути на складні питання української історії, зрозуміти існування роздвоєної лояльності еліти і народу. Певні аспекти окресленої теми досліджували сучасні вітчизняні вчені В.Смолій, В.Степанков, Т.Чухліб, В.Горобець, О.Струкевич, В.Кононенко та ін.

Тенденції суспільно-політичного розвитку Гетьманщини у XVIII ст. визначалися східноєвропейським і російським контекстом. Ідея федералізму була інтелектуальним надбанням західної політичної думки й суспільної практики; при цьому в практичному вимірі вона залежала від націєтворчих процесів у Східній Європі. Її представники, які черпали свої уявлення від просвітницьких стереотипів, вивільнення громадської думки, а також капіталістичної дійсності, прагнули уберегти свої державності від кризових процесів та забезпечити збереження «традицій». У сенсі британського і французького розуміння федералізму було відтворено ідею демократичної й раціональної організації влади.

XVIII ст. було епохою західних «держав-націй». У свою чергу Східна Європа продукувала альтернативні ідеї державності. Вони ґрунтувалися на основі множинних сутностей релігійного та соціально-економічного розвитку. Тенденції історичного розвитку Східної Європи характеризувалися поліетнічністю, орієнтальним впливом, поліконфесійністю, генезисом національних мов, розмитістю соціальної структури, що містила в собі синтез нових капіталістичних та старих феодальних відносин. Природно, що за таких умов і постав феномен козацького автономізму. Зіткнення європейських тенденцій та традицій

прикордонного суспільства характеризує всю соціальну історію «української козацької державності»¹.

Автономістські проекти XVIII ст. були закономірним витвором козацьких ідеологів й інтелектуальною відповіддю на розвиток інкорпораційних відносин між Гетьманщиною й новопосталою Російською імперією. Їх сенс полягав у пошуку шляхів легітимації прав, свобод та «вольностей» старшини на рівні імперського суспільства, при цьому особлива увага приділялася умовам збереження політичної окремішності. Остання розумілася як природне право, ствержене між державою Війська Запорізького Б.Хмельницького й Московським царством. Колективна пам'ять про вибір гетьмана І.Мазепи та інтеграцію українських діячів до структур Російської імперії активізувала процеси розробки державницьких проектів у середовищі козацької старшини.

Фактично козацький автономізм був формою добровільної згоди на протекцію з боку московського царя. Імперія була в дійсності спільним російсько-українським політичним проектом². Саме після приєднання частини України до Московського царства у середині XVII ст. державна ідеологія його збагатилася важливим сюжетом — уявленням про історичну спадкоємність між Київською й Східною Руссю, а також про «триєдиний російський народ» і про самодержця «Великої, Малої та Білої Русі». Переяславська рада 1654 р. була міфом підтвердження спільної історичної долі двох народів, возз'єднання східних слов'ян. Полтавська битва 1709 р. стала своєрідною цементуючою засадою утвердження імперії. Особливістю суспільного життя Гетьманщини у XVIII ст. була повна політична залежність від царизму, котра нависала над нею протягом всієї її історії. Й доки існування автономії останньої не входило в суперечність з політичними інтересами самодержавної влади Російської імперії, доти вона не ставила питання про ліквідацію Гетьманату³.

Українське суспільство козацької доби в контексті європейської доктрини «божественного права» перебувало у системі ідей, які по суті відповідали змісту західного розуміння держави. Англійський політичний діяч і філософ Т.Гоббс найбільш повно визначив образ її в категоріях Середньовіччя: «Держава є єдиною особою, відповідальною за дії котрої зробила себе шляхом взаємного договору між собою велика кількість людей, з тим щоб ця особа могла використовувати силу та засоби всіх їх так, як вважає за необхідне для їх світу й загального захисту»⁴.

Відбиток на такі уявлення мали васальні стосунки козацьких провідників із Річчю Посполитою. В зв'язку з цим інститут влади був логічною відповіддю соціуму на можливість реставрації державності. Саме тому Б.Хмельницький, на думку В.Липинського, і намагався запровадити інститут українського монархізму у вигляді спадкового гетьманату, але не встиг цього зробити⁵. Харизматичні лідери, за висловом М.Вебера, котрі мислять у категоріях свого суспільства, тим самим своєю діяльністю сприяють появі нових, що кардинально різняться від сенсу попередніх. Розвиток козацької державності був своєрідною формою утвердження прав соціального й політичного класу, при цьому фак-

тичним джерелом та репрезентантом влади ставала саме старшина. Входження козацьких земель до складу Московської держави суперечило самій природі організації влади, а також запропонованої їй ідеологами моделі співіснування.

Хоч як парадоксально, але найрішучіший наступ на український автономізм припадає на час правління двох найбільш «європейських», «освічених» російських монархів – Петра I і Катерини II. Обоє вважаються чи не найбільшими реформаторами й модернізаторами імперії, водночас вони прислужилися найбільше до її уніфікації, до «інституціональної русифікації» її регіонів – тобто до інтеграції, що «мала привести до однорідності: передусім – адміністративно-економічної, потім – інституціонально-соціальної і, нарешті, – культурної»⁶. Власне, історична пам'ять козацьких ідеологів про «зраду Івана Мазепи», «нещасливий шведський рік», Полтавську битву 1709 р., проголошення Петра I «батьком Вітчизни» стали основними ідейними спонуками до активного пошуку нових засад існування Гетьманщини в складі імперії.

Відмовившись від поміркованих перетворень у Росії на користь радикальних реформ, уряд Петра I вдався до ґрунтового перегляду взаємин метрополії з автономними окраїнами. Вони були втягнуті в процес створення «регулярної держави», тож політика царя щодо останніх передбачала «інституціональну» інкорпорацію та інтеграцію їх населення до нової загальноімперської структури суспільства. Втілювати це у життя царський уряд розпочав за часів Північної війни (1700–1721 рр.), котра була каталізатором модернізаційних перетворень і сприяла визначенню напрямків інтеграційної політики⁷.

Козацьку старшину XVIII ст. складно інтерпретувати як українську, на цьому шляху є декілька перепон. Представники еліти після виступу гетьмана І.Мазепи в переважній більшості стали виявляти лояльність до Російської імперії як утворення, що захищає й сповідує спільні соціокультурні цінності. У сучасних категоріях, вимоги козацької старшини були лише бажанням регіональної еліти, котра не завжди мислила себе як представника України. У VIII ст. в центрі її політичної свідомості знаходилися два протилежні образи «ідеальної» держави. Перший – аристократична шляхетсько-олігархічна республіка із сеймом та обраним монархом, що обґрунтовувалася античними і ренесансними ідеалами, а також ідеологією «сарматизму». Прихильниками цієї моделі державності були не лише католики та уніати, але й православні – «фанаріюти». Другий образ – державність з яскраво вираженими есхатологічними і месіанськими устремліннями, котра прагнула до втілення ідеалу «народної». Такою була Запорізька Січ. В історії Гетьманщини об'єдналися обидва ці погляди. У розрізі автономістських проектів набувало значення розуміння України в умах козацьких ідеологів.

Саме у «просвітницькому» сторіччі виявилось романтичне уявлення образу останньої. Вона поставала як сакральне явище, певна споконвічна мрія. Враховуючи цей аспект динаміки соціальної свідомості, стає зрозумілим, чому тогочасні ідеологи не могли чітко наповнити змістом «український проект», котрий за своєю суттю був регіоналістським. Державницькі наміри козацьких

автономістів лежали у вузькому вимірі конкретної території, населення й соціальних інтересів. Вихід за межі уявних кордонів переконував їх в ілюзорності політичних вимог до Російської імперії.

Західний дослідник З.Когут, характеризуючи стан української старшини XVIII ст., намагався розібратися в хиткій козацькій самосвідомості, зокрема, наголошуючи на її дуалістичній складовій: «У пошуках своєї ідентичності та ролі в імперії представники української еліти займали дві основні позиції, які я називатиму асиміляторською та традиціоналістською. Це були не систематичні політичні ідеології, а радше протилежні погляди на оцінку спадщини Гетьманщини»⁸.

Даний погляд актуалізує проблему козацької ідеології. Однак дослідник не помітив органічної нездатності старшини сприймати європейські ідеї, котрі в її інтерпретації втрачали первинний смисл. Такий процес базувався на православної ідентичності, що лежала у центрі козацької політичної лояльності. Вона визначала характер відповідної ідеології. Поява різних бачень долі Гетьманщини в складі Росії сприяла певній дезінтеграції козаків, котра мала показовий характер, але не тотальний.

«Асимілятори», як визначив З.Когут, сповідували дотримання традицій автономізму, котрий є анахронізмом, оскільки її майбутнє неминуче пов'язувалося із долею Російської імперії. Саме вони почали розглядати останню як свою країну, котру так багато українців допомагали розбудовувати. «Асимілятори» пишалися належністю до неї, яка перемогла найзапекліших ворогів Гетьманщини – Польщу, Кримське ханство і Туреччину – й надала їм доступ до придворних кіл та можливість відповідної кар'єри. Природно, що у системі життєвих пріоритетів козацьких ідеологів домінували «мирські» потреби, розбудова Гетьманщини здавалася історично вартою, однак не нагальною. Вони не змогли трансформувати образ України в реальний політичний проект у межах імперії. Закономірно що, отримавши релігійного наставника у вигляді Російської імперії, більшість козаків втрачала сенс збройної боротьби за віру. Потреба в автономії Гетьманщини знімалася з порядку денного. Фактично православний характер імперії зіграв із ними фатальний пасьянс. До XIX ст. національність визначалася не за етнічною ознакою, а за віросповіданням, що виявилось мінусом для України, але плюсом для Росії. Саме православний універсалізм став одним із джерел імперської ідеології від часів Петра I⁹.

Іншою групою в середовищі старшини були «традиціоналісти», котрі не були організовані у певний рух і не стали цілісним політичним угрупованням¹⁰. Їх об'єднувало лише ставлення до козацького минулого. Проте саме діячі цього аморфного руху почали проявляти конкретні настрої до партикуляризму в імперському контексті. Простіше кажучи, «традиціоналісти» ставали регіоналістською елітою, яких віртуально об'єднувало бажання підприємницької діяльності, збереження самостійності політичних структур Гетьманщини й самобутності її культурного життя.

Означений поділ козацтва дозволяє стверджувати про трансформацію автономізму у форму нової ідеології. Його концепція Малоросії була альтернативою

уніфікованому баченню Російської імперії. Автори літописів подавали минуле своєї батьківщини як історію козаків. Для них вона розпочиналася з повстання проти «ляхів», а минуле Київської Русі було своєрідними «темними віками». Основний сенс козацького автономізму складали «права», «свободи» та «вольності», котрі були історично спадкові від часу перебування в складі Речі Посполитої й до автономного існування під протекцією Московської держави¹¹. У контексті сприйняття козацькими представниками України як романтичного й позареального образу вагоме місце посідало розуміння їхньої етнічної самосвідомості, а не національної. Ігнорування останнього поняття обумовлюється тим, що з наукової точки зору застосування цієї дефініції до української історії XVIII ст. є нонсенсом, що підтверджується націєтворчим процесом XIX ст.

Під час аналізу змісту етнічної самосвідомості козаків особливий акцент припадає на відповідні стереотипи. Їх сенс полягає в формуванні колективних образів й уявлень в окремих етнічних спільнотах стосовно інших та про власну ідентичність. Ці стереотипи стають вагомим фактором самоусвідомлення і фіксації своєї етнокультурної ідентичності, потужним чинником її згуртування¹². Певна кількісна й якісна сума позитивних або негативних стереотипів (упереджень, ідеалізацій тощо) здатна трансформуватися в захоплення іншими етносами чи повну до них відразу.

Схильність ідеологів старшини до гіперболізації історичної ролі козаків у пробудженні «народних мас» сприяли формуванню позитивного іміджу Росії. Козацька етнічна свідомість була глибоко пов'язаною із православ'ям, закономірно, що сприйняття Москви було а ргіогі прихильним. Навіть колективна пам'ять про Б.Хмельницького як «народного та козацького героя» була підтвердженням правомірності його політичного вибору. Інша віра в свідомості асоціативно протистояла іноетнічності. Козацька ідеологія була міфотворчою, беручи приклад з імперських засад та власного досвіду.

Автономізм старшини формувався у руслі пануючих московських міфологем. Можна вести мову про «соціально-етнічний міф» XVIII ст. Останній був результатом символічного сприйняття історії, котре свідомо й несвідомо типологізує певну кількість та якість відповідних ситуацій, що відбулися в минулому. Він, як універсальна форма пізнання імперської дійсності, мав ідеологічний характер. Його зміст становили ірраціональне сприйняття історії та раціональний підхід до реальності.

У XVIII ст. «козацький» міф формулюється остаточно, як елемент культурних, політичних і економічних амбіцій привілейованих верств (еліт). У XIX ст. він міф реінтерпретується в його «демократичнішому» варіанті про інтегрованість «українського» суспільства в минулому¹³.

Автономістський рух козацької старшини відповідав процесу постійного переосмислення та конструювання нових міфологем у контексті розвитку традиційної (аграрної) цивілізації. Він зменшував слов'янську ідентичність двох поколінь XVIII ст.; це поглиблювало «розділ» між ним і суспільством, між сприйняттям влади й підвладними, між «героєм» Б.Хмельницьким та «зрадни-

ком» І.Мазепою. Модернізаційні процеси стимулювалися не самим козацтвом і соціумом, а санкціонувалися самодержавством. Колонізація Півдня України сербами й німцями принесла дух капіталізму на українські землі. Зимівники паланкового устрою Війська Запорізького були місцями найманої праці. Козак-воїн водночас виступав і землеробом – вільним виробником, котрий своє господарство вів за фермерським зразком; козацтво перехопило естафету державної традиції, яка перервалася після сходження з політичної арени Галицько-Волинського та Київського князівств¹⁴.

За таких умов реалізація подальшого існування Гетьманщини в лоні імперії ставала примарною. До середини XVIII ст. визріли певні соціально-економічні й політичні передумови, котрі давали можливість царизму приступити до ліквідації автономії України і включення її території до складу імперії¹⁵. Козацький автономізм отримав свій розвиток у малоросійській ідеології. Прихильне ставлення до неї поширювалися в літописах Г.Граб'янки та С.Величка, поемі «Розмова Великоросії с Малоросією», творах Г.Полетики й ін. Їх сенс полягав в обґрунтуванні історичної традиції останньої як певного автономного утворення у складі імперії. При цьому наголошувалося на її державному зв'язку із Москвою. Характерно, але такий дискурс втрачав актуальність у контексті перетворення козацтва на українську шляхту.

Скасування Гетьманщини призвело до планомірної інтеграції українського соціуму до імперії. Ця подія посилила існування відповідної ідентичності на російському просторі з наступних причин: панівне становище місцевої еліти в державній адміністрації Малоросії; збереження старого звичаєвого права; епізодичне відновлення деяких традиційних рис правових і військових інституцій останньої; зацікавлення її історією та фольклором, що допомагало зберігати ідею батьківщини¹⁶.

Козацький автономізм, який розвивався у середовищі дворян майбутніх Чернігівської й Полтавської губерній, за намісництва П.Румянцева й генерал-губернаторства М.Рєпніна, був слабкою ідеологічною конструкцією. Його формат звужувався апелюванням до прав, свобод та «вольностей» козацтва, котре на той час починає формуватися як клас в економічному й політичному сенсі. Ідеї його автономізму, котрі жилися з пам'яті про військову звитягу, не мали соціальної бази для націєтворення у нових умовах.

Присмерк цього автономізму в кінці XVIII ст. не був останнім подихом української державності. Адже сконструйовані його ідеологами міфи плавно перейшли у головах нового класу українських землевласників в інше сторіччя. Вони через кілька десятиліть після зруйнування Запорізької Січі почали привертати прискіпливу увагу зі сторони модерного українського дворянства. Колективна пам'ять про «героїчне» і «славетне» минуле у його середовищі стала збурювати суспільну свідомість. Козацькі міфи почали творити авторські національні.

В цьому плані найбільш репрезентативною постаттю був М.Гоголь¹⁷. Підхід письменника до історії – суцільно міфологічний. Перебуваючи під безпосереднім впливом романтичної концепції минулого, він трактував історичний процес

як «величний і такий, що його витримав вільний дух людини, від самої коліски поборюючи невігластво, природу й велетенські перешкоди»¹⁸. У науковій розвідці «Погляд на складання Малоросії» він констатував, що територія України, відкрита і беззахисна, перманентно напружена агресивними нападниками, була «землею страху». Тому тут міг утворитися лише войовничий народ, «сильний своєю єдністю, відчайдушний, життя котрого було сповите й випестуване війною»¹⁹.

М.Гоголь на початку XIX ст. одним із перших помітив парадокс вітчизняної історії, який полягав у «межовому» існуванні України між західною і русько-православною цивілізаціями: «Й ось склався народ, за вірою та місцем помешкання приналежний до Європи, але, тим часом, за способом життя, звичаями, костюмом цілком азійський, народ, у котрому так дивно зіткнулися дві протилежні частини світу – європейська обачність і азійська безтурботність, простодушність та хитрість, сильна діяльність й якнайбільші лінощі та знемога, прагнення до розвитку й удосконалення, і бажання здаватися такими, що нехтують усяким удосконаленням»²⁰.

Погляд великого письменника відобразив складну суть національної історії, зумівши футурологічно окреслити подальше існування України між Росією та Європою. На початку XIX ст. розвиток модернізації визначив становлення західних «держав-націй», котрі скинули пута «темних віків» шляхом секуляризації мислення й розвитку капіталістичного виробництва²¹. Розширення простору і динаміка часу актуалізували інтелектуальне осягнення світу суспільством. Доба європейського абсолютизму перетворювалася на міф про «героїчне» минуле.

Під впливом модернізації протилежні процеси охопили й імперію. «Руська ідея» стала базовим ідеологічним формулюванням, тому внутрішній ресурс держави спрямовувався на її втілення. Месіанське розуміння світу російською елітою визначило її ставлення до Європи. Перемога над Наполеоном у 1812 р. створила ореол «непереможності» та «святості» країни, ставши основою для формування образу русько-православної цивілізації. Остання мала в історії особливу місію, сутність якої намагалися з'ясувати вітчизняні мислителі XIX ст. Російський шлях модернізації пролягав через «відкриття Європи», що викликало боротьбу у середині імперії. Великий французький учений Ф.Бродель, аналізуючи роль її в світі, писав: «Російська історія XVIII і XIX століть була історією гігантського «окультурення» нових народів та територій, що супроводжувалося неминучими у таких випадках ілюзіями, помилками, авантюрами, снобізмом, перемогами»²².

¹ Маслійчук В.Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII – XIX ст. – Х., 2007. – С.79.

² Окара А. В поисках имперской перспективы // archipelag.ru /geopolitics/nasledie/cosmopolis/36/

³ Горобець В. Влада і соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009. – С.16.

- ⁴ Гоббс Т. Левиафан. – Москва, 2001. – С.119.
- ⁵ Терещенко Ю. Династичний принцип влади і національна консолідація в добу Хмельниччини в оцінці В. Липинського // Вячеслав Липинський та його доба. – К.; Житомир, 2008. – С. 332, 333.
- ⁶ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення // <http://exlibris.ua/web.org/riabczuk/r04.html>
- ⁷ Яценко В.Б. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: Автореф... дис. канд. іст. наук – Х., 2007. – 23 с.
- ⁸ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної історії України. – К., 2004. – С.65.
- ⁹ Гирич І. Історія України нового часу в сучасній шкільній освіті. – К., 2009. – С.4.
- ¹⁰ Когут З. Вказ. праця. – С.67.
- ¹¹ Кононенко В.П. Суспільно-політичні уявлення та ідеї козацьких інтелектуалів Гетьманщини (80-х років XVII – 60-х років XVIII ст.): Автореф... дис. канд. іст. наук. – К., 2010. – С.10.
- ¹² Левенець Ю. Роль національного міфу у відродженні національної свідомості українського народу // <http://www.myth.net.ua/lib/yung4.htm>
- ¹³ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С.290.
- ¹⁴ Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. – С.61–73.
- ¹⁵ Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Укр. іст. журн. – 1997. – № 1. – С.34.
- ¹⁶ Когут З. Вказ. праця. – С. 160 – 161.
- ¹⁷ Грабович Г. Гоголь і міф України // Сучасність. – 1994. – № 9. – С.78.
- ¹⁸ Гоголь Н.В. Собрание сочинений: В 7 т. – Т.6 – М., 1986. – С.34.
- ¹⁹ Там же. – С.52–53.
- ²⁰ Там же. – С.55–56.
- ²¹ Див.: Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. – Москва, 2003. – 352 с.
- ²² Бродель Ф. Грамматика цивилизаций. – С.514.

УДК 94 (477) «1907/1912»

В.І. Милько
(м. Київ)

УЧАСТЬ ДЕПУТАТІВ ВІД УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ ТА МІСТ У РОБОТІ ІІІ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ДИНАМІКА ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ АКТИВНОСТІ (1907–1912)

На основі розробленої системи критеріїв проаналізовано динаміку парламентської активності депутатів від українських губерній та міст ІІІ Державної Думи Російської імперії (1907–1912). Визначено чинники, що її обумовлювали та проведено аналіз за губерніальним та сесійним розподілом.

На основе разработанной системы критериев проанализирована динамика парламентской активности депутатов от украинских губерний и городов ІІІ Государственной Думы Российской империи (1907–1912). Определены факторы, которые ее обусловили; проведен анализ за губерньским и сессионным распределением.

On the basis of developing set of criteria, there was analyzed dynamics of parliamentary activity deputies from Ukrainian provinces and cities ІІІ of the State Duma of the Russian Empire (1907–1912). There were curtained factors, which led it, an analysis was conducted by province, and a session distribution.

Здатність вирішувати проблеми політичного, соціально-економічного та культурного розвитку – невід’ємний атрибут будь-якої демократичної та соціально орієнтованої держави.

Актуалізація сучасних дискусій про місце, роль та повноваження представницьких органів влади в Україні обумовлює аксіологічне значення дослідження історичного досвіду парламентаризму, зокрема, періоду роботи І–ІV Державних Дум Російської імперії (1906–1917). Враховуючи важливість зв’язку між позиціонуванням імперського парламенту у російському суспільстві на початку ХХ ст. та його законотворчою діяльністю, не можна відкидати важливості вивчення такого аспекту проблеми як дієвість форм роботи парламенту з огляду на динаміку парламентської активності депутатів від українських губерній та міст у Державних Думах.

Акцентування нашої уваги саме роботі ІІІ Державної Думи Російської імперії обумовлене двома головними факторами:

а) лише Дума третього скликання пропрацювала увесь п’ятирічний термін (621 засідання), визначений Імператорським Указом «Про запровадження Державної Думи» від 20 лютого 1906 р.;

б) законотворча діяльність III Державної Думи була найбільш продуктивною: на її засіданнях депутати розглянули 2 783 законопроекти, 2 197 з яких стали законами.

Зважаючи на це, вважаємо, що саме аналіз діяльності III Державної Думи є найбільш доцільним для визначення загальної динаміки парламентської активності депутатів від українських губерній та міст в умовах становлення російського парламентаризму на початку XX ст. Натомість аналіз відповідних даних стосовно форм та активності думської діяльності названої категорії парламентарів у Державних Думах інших скликань не може відображати реальної та об'єктивної картини.

Історіографія вивчення місця і ролі українського національного питання у роботі Державних Дум Російської імперії та дослідження участі в їхній діяльності депутатів від українських губерній та міст включає праці, які представлені, головним чином, науковими розробками сучасних істориків¹. Однак аналіз визначеного нами предмету дослідження до цього часу не знайшов належного відображення у роботах українських науковців.

Дослідження динаміки парламентської активності депутатів від українських губерній та міст у роботі III Державної Думи Російської імперії (1907–1912) вимагає розробки комплексної системи критеріїв, які б дозволили у повній мірі визначити рівень активності окремого парламентаря, парламентської фракції та вирахувати відсоткову частку представників певної губернії у загальній динаміці активності всього депутатського корпусу. До того ж важливим є розподіл отриманих даних по сесіях (див. табл. 1) та окремих губерніях (див. табл. 5), що дозволяє простежити еволюцію політичної поведінки названої територіальної категорії парламентарів протягом всього періоду функціонування III Державної Думи.

Таблиця 1.

Сесії та засідання III Державної Думи Російської імперії (1907–1912)².

№ сесії	Кількість засідань	Тривалість сесії
I	98	1.XI.1907–28.VI.1908 pp.
II	126	15.X.1908–2.VI.1909 pp.
III	131	10.X.1909–17.VI.1910 pp.
IV	113	15.X.1910–15.V.1911 pp.
V	153	15.X.1911–09.VI.1912 pp.

Вибір критеріїв визначення динаміки парламентської активності депутатів здійснено з урахуванням повноважень та особливостей функціонування парламенту, т. б. відповідно до вже згаданого Імператорського Указу Миколи II «Про запровадження Державної Думи» від 20 лютого 1906 р.³ Нами пропонуються такі основні прояви парламентської активності депутатів від українських губерній та міст:

- кількість комісій, до складу яких входив парламентар;
- кількість підписів депутатів під законопроектами;

- кількість підписів депутатів під заявою про запит;
- кількість підписів депутатів під заявами про питання;
- кількість виступів парламентарів:
 - а) у якості доповідача від комісії;
 - б) у ході обговорення законопроектів;
 - в) під час дебатів по запитах;
 - г) виступи з інших питань.

Значимість та доцільність обраних критеріїв обумовлена тим, що основною функцією депутатів була законодавча діяльність у парламенті, тому отримані нами дані стосувалися участі у роботі думських комісій, в обговоренні законопроектів, у парламентських дебатах по запитах, в обговоренні інших питань тощо.

Відповідно до ст. 5 вищезгаданого Указу Державна Дума Російської імперії для попереднього розгляду питань, які знаходилися у її компетенції, створювала зі складу депутатського корпусу відповідні комісії, кількість, склад яких та порядок роботи також визначалися її рішеннями (ст. 6)⁴. Керуючись ст. 34, у якій йшлося про те, що «законопроекти вносяться до Державної Думи міністрами, начальниками головних управлінь або комісіями, утвореними з членів Думи (курсив – М.В.) (ст. 57), або ж надходять до Думи з Державної Ради (ст. 49)»⁵; парламент третього скликання у § 61 Наказу (регламенті) чітко зафіксував можливість прийняття до розгляду будь-якого законопроекту лише після його обговорення у комісії та за її висновком⁶.

Одним із важливих, обраних нами, показників, що дозволяє простежити динаміку парламентської активності депутатів від українських губерній та міст III Державної Думи Російської імперії є аналіз їх участі у засіданнях думських комісій та в обговоренні законопроектів.

Таблиця 2.

Динаміка парламентської активності депутатів від українських губерній та міст III Державної Думи (посесійний розподіл)

№ сесії	Кількість разів входження до комісії	Кількість підписів під законопроектами	Кількість підписів під заявою про запит	Кількість підписів під заявою про питання	Кількість виступів парламентарів				
					у якості доповідача від комісії	у ході обговорення законопроектів	під час дебатів по запитах	виступи з інших питань	загальна кількість виступів
I	257	611	262	260	158	230	9	158	555
II	315	418	295	43	187	256	29	145	617
III	291	273	178	26	189	313	19	94	615
IV	313	404	215	52	166	221	39	95	521
V	369	627	311	26	274	275	47	85	681
Всього	1545	2333	1261	407	974	1295	143	577	2989

За п'ятирічний період роботи парламенту було зафіксовано 1 545 разів входження названої категорії депутатів до складу комісій (відповідний загальнодумський показник складав – 6 461) (див. табл. 2–3). Такі, здавалося б, великі у кількісному відношенні дані, враховуючи, що за період роботи III Думи створено 45 постійних та тимчасових комісій, були пов'язані не тільки із загальною кількістю членів деяких із них (напр.. комісія з питань місцевого самоуправління нараховувала 72 чол.), а із можливістю парламентарів входити одночасно до складу декількох з них. Наступник депутата, що вибував з певної комісії, обирався на найближчому загальному засіданні Думи зі складу тієї фракції, до якої входив його попередник⁷.

Визначення відсоткової частки кількості разів обрання до складу комісій депутатів від українських губерній та міст у порівнянні із загальнодумськими показниками (23,9%) дозволяє стверджувати, що ця категорія не вирізнялася особливою парламентською активністю, адже процент цієї категорії депутатів у III Державній Думі був практично аналогічний і складав близько 23% (102 чол.) (див. табл. 3). Натомість посесійний розподіл демонструє поступовий ріст парламентської активності, що проявлявся у зростанні кількості входжень українських парламентарів до думських комісій (з 257 разів у ході першої сесії до 369 – під час п'ятої), який дещо нівелювався у відсотковому відношенні до загальнодумських показників (з 25% до 23,1%) (див. табл. 2–3).

Таблиця 3.

Динаміка парламентської активності депутатів від українських губерній та міст III Державної Думи (посесійний розподіл)
(у % від загальнодумських показників)

№ сесії	Випадки входження до комісій	Кількість підписів під законопроектами	Парламентські виступи	
			у якості доповідача від комісії	у ході обговорення законопроектів
I	25%	23,9%	34,8%	14,1%
II	24,8%	23,9%	28,9%	14,8%
III	23,8%	17,9%	31,2%	15,5%
IV	23,4%	22,1%	27,2%	13,5%
V	23,1%	27,5%	31,5%	11,6%
Всього	23,9%	23,5%	30,6%	13,8%

Результати аналізу кількісного складу думських комісій за критерієм приналежності депутатів до певної губернії дозволяють констатувати, що найчастіше до парламентських комісій входили депутати від Київської губернії (15,7 % від «загальноукраїнських» показників). Визначаючи кількісні показники за цим критерієм ми включили до цієї категорії ще двох парламентарів від м. Києва (див. табл. 5), тому отримані дані розподілу по губерніях практично не вийшли за межі пропорційного представництва окремих українських регіонів у III Державній Думі (див. табл. 4).

Таблиця 4.

Кількість депутатів від українських губерній та міст III Державної Думи Російської імперії (чол.)

Губернія, місто	Кількість депутатів (чол.)	% від загальної кількості депутатів від українських губерній та міст
Волинська	13	~12,75
Катеринославська	10	~9,8
Київська	13	~12,75
м. Київ	2	~1,96
Подільська	13	~12,75
Полтавська	12	~11,76
Таврійська	6	~5,88
Харківська	11	~10,78
Херсонська	10	~9,8
м. Одеса	2	~1,96
Чернігівська	10	~9,8
Всього	102	100

Статистичні звіти засідань III Думи засвідчують, що особливою депутатською активністю вирізнялися депутати І.Стенбок-Фермор (Херсонська губ.) (II сесія), М.Антонов (Харківська губ.) (IV–V сесії), К.Сувчинський (Київська губ.) (V сесія), Г.Удовицький (Полтавська губ.) (V сесія), які в період роботи вказаних сесій одночасно засідали у 9 комісіях; Д.Чихачев (Подільська губ.) (III сесія), О.Голіцин (Харківська губ.) (IV сесія) та Є.Шейдеман (Полтавська губ.) (V сесія) входили до 8 комісій.

Аналіз наведених показників цього критерію дозволяє стверджувати, що першість членства у комісіях належала депутатам III Думи, які представляли праві партії: названі парламентарі у різний період належали до фракції октябристів, правих октябристів, націоналістів або групи поміркованих правих, що у свою чергу відображало загальну картину активності правого крила III Думи.

Динаміку парламентської активності депутатів від українських губерній та міст нам допоможе встановити також аналіз обговорення ними законопроектів, які передбачалось внести на розгляд загальних засідань III Державної Думи.

Процедура розгляду законопроекту на думському засіданні передбачалася за умови підтримки його 30-ма парламентарями, що засвідчувалося їхніми підписами (ст. 55 Указу «Про затвердження Державної Думи»)⁸. Депутати III Думи протягом всього періоду її діяльності скористалися правом подання пропозицій щодо скасування або внесення змін до чинного законодавства (передбачалося за умови подання власного законопроекту) лише 205 разів: за період I сесії було подано 51 відповідну заяву, II-ої – 37, III-ої – 28, IV-ої – 42, V-ої – 47⁹. Натомість кількість законопроектів, що надійшли до III Думи від вищих державних установ та посадовців була у 12,5 разів більшою і нараховувала 2 567 відповідних документів¹⁰.

Таблиця 5.

**Динаміка парламентської активності депутатів від українських губерній та міст III Державної Думи (губерніальний розподіл)
(у % від загальної кількості (див. табл. 2))**

Губернія	Кількість разів входження до комісії	Кількість підписів під законопроектами	Кількість підписів під заявою про запит	Кількість підписів під заявою про питання	Кількість виступів парламентарів				
					у якості доповідача від комісії	у ході обговорення законопроектів	під час дебатів по запитах	виступи з інших питань	Загальна кількість виступів
Волинська	9,6	12,2	14,3	12,6	6,9	17,9	19,6	13,4	13,5
Катеринославська	8,7	12,1	12,5	14,7	5,5	18,5	27,3	18	14,7
Київська (з м. Київ)	15,7	13,7	13,8	9,9	8,8	12,2	5,6	10,2	9,6
Подільська	13,8	12,1	11,3	10,5	8,1	9,2	4,9	9,7	8,8
Полтавська	12,1	8,8	11,7	5,5	10,1	4,2	2,1	3	5,9
Таврійська	4,9	10,7	4,7	14,7	0,4	1,3	0	1,2	0,9
Харківська	13,7	9,7	11,8	10,6	42,6	11,9	8,4	19,2	23,4
Херсонська (з м. Одеса)	10,8	7,6	11,3	11,4	3,7	18,1	30,7	16,3	13,9
Чернігівська	10,7	13,1	8,6	10,1	13,9	6,7	1,4	9	9,3

Депутати від українських губерній та міст, підтримуючи розгляд законопроектів, засвідчили їх 2 333 підписами, що склало 23,5 % від загальнодумських показників і тому ми не можемо говорити про надактивність визначеної категорії парламентарів (див. табл. 2-3). Однак систематизація даних по губерніях демонструє кількісну перевагу рівня активності депутатів від Київської (з Києвом) та Чернігівської губерній і деяку інертність парламентарів від Полтавської та Херсонської (разом з Одесою) губерній (див. табл. 4).

Якщо розподілити показники цього критерію за партійною ознакою, то виявиться, що лідерство у використанні права законодавчої ініціативи серед депутатів українських губерній та міст (як і загалом у III Державній Думі) належало депутатам-октябристам. Так, В.Гузь, М.Пташевський та Г.Скоропадський, представляючи Чернігівську губернію, належали до фракції «Союзу 17 жовтня» (фракція октябристів) і підписалися під 41, 45 та 53 законопроектами відповідно. Крім названих, варто відмітити і інших особливо активних октябристів: І.Муфтії-Заде (Таврійська губ.) підписав 49 законопроектів, П.Каменський (Катеринославська губ.) – 50, М.Тараненко (Катеринославська губ.) – 51, Г.Гальвас (Таврійська губ.) – 60¹¹.

Враховуючи те, що перелічених нами депутатів не можна об'єднати за критеріями етнічної, соціальної чи професійної приналежності, майновим станом, то єдиним можливим критерієм, що пояснює їх ініціативність є входження до парламентської фракції «Союзу 17 жовтня», яка мала найбільш чисельне представництво у III Думі (148 чол. у період I сесії)¹². Такий кількісний стан

забезпечував значне представництво членів цієї партії в думських комісіях і відповідно найбільшу підтримку фракційних законодавчих ініціатив у порівнянні з іншими менш чисельними фракціями та групами.

Визначити динаміку парламентської активності депутатів від українських губерній та міст допомагає виокремлення такого показника, як кількість підписів, поставлених депутатами під заявами на виконання міністерствами та відомствами думських запитів. Цей аспект діяльності депутатів Державної Думи Російської імперії, який можна віднести до функції нагляду за діями вищих державних органів виконавчої влади, регулювався ст. ст. 33, 58–60 цитованого нами Указу «Про запровадження Державної Думи». Так, право подачі запиту про неправомірність дій міністрів, начальників головних управлінь чи дій їхніх підлеглих надавалося Державній Думі, а не окремим депутатам чи групам)¹³. Думські запити не могли торкатися релігійних питань (компетенція Синоду); питань зовнішньої політики (компетенція уряду); подій, що відбулися до 27 квітня 1906 р., тобто до початку роботи I Державної Думи. За оцінкою І.Кір'янова існуючі обмеження не були характерними для тогочасної світової практики парламентаризму¹⁴ і наочно демонстрували недосконалість механізму діяльності парламенту Російської імперії, навіть, у період роботи законодавчого органу.

Окремо була розроблена процедура подання депутатської заяви про думський запит відповідному вищому державному органу чи посадовій особі. Зокрема, якщо заява про думський запит була підписана не менше, ніж 30 парламентарями, то голова Думи мав право внести її на обговорення до порядку денного, і лише після підтримки її більшістю депутатів у ході голосування, вона, згідно відповідної постанови Думи, ставала запитом і направлялася адресату.

Активне використання депутатами права подання заяви про запит стало однією із головних проблем, що впливало на продуктивність роботи перших скликань Державної Думи. Так, один із провідних членів Конституційно-демократичної партії, член II–IV Дум В.Маклаков, характеризуючи діяльність парламенту першого скликання пригадував: «Другим «робочим» (після законодавчої роботи – М.В.) завданням Думи був контроль за державним управлінням [вищими державними органами виконавчої влади – М.В.], що здійснювався у формі запиту. Це своє повноваження Дума не ігнорувала. Якщо у сфері законотворення її робота виявилася малопродуктивною, то у сфері контролю за державним управлінням вона побила всі рекорди. У ході 39 засідань нею було внесено, розглянуто і прийнято більше 300 запитів. Майже всі вони були прийняті одногосно... Таким чином, з першого погляду, ця сторона у діяльності Думи була більш продуктивною, але насправді вона виявилася нерезультативною, що з прикрістю визнавали і самі члени Думи. Виявам свавілля влади вони не завадили; нікому не допомогли. Але, що найгірше, своєю практикою використання права запиту вони вбили зацікавленість до нього, як з боку преси, так і в самій Думі. Досить швидко Дума змушена була запроваджувати різні обмеження щодо використання цього права депутатами: або передаючи їх на розгляд комісій без обговорення

на своїх засіданнях, або призначати для їх обговорення спеціальні дні, а пізніше і виділяти певні години. Коли в Думі на порядок денний виносились запити – зала засідань порожніла. Всі зрозуміли, що існуюча процедура розгляду запитів є неефективною та малопродуктивною...»¹⁵.

Прагнучи усунути описані В.Маклаковим процедурні складнощі, парламентарі III Думи розподілили депутатські заяви про запити на категорії: заяви, які розглядалися спеціально створеною «Комісією про запити» (термінові та нетермінові заяви)¹⁶; заяви, які могла розглянути сама Дума або передати на розгляд згаданої комісії (невідкладні заяви)¹⁷. Однак, навіть така процедура не усунула головного недоліку у роботі парламенту: якщо раніше розгляд заяви про запит блокував роботу самої Думи, то тепер звичним явищем стає її тривалий розгляд у «Комісії про запити» (в середньому 3–4 місяці). Як наслідок, порушена у заяві проблема поступово втрачала свою актуальність.

За період діяльності III Державної Думи було внесено 157 депутатських заяв про запити, з яких 88 були невідкладними і 5 – терміновими¹⁸. Під цими документами депутати від українських губерній та міст поставили 1 261 підписів (див. табл. 2). При цьому аналіз динаміки депутатської активності змінюється: загальнодумську ініціативу від депутатів фракцій правих партій перебирають на себе депутати опозиційних партій: соціал-демократи (46 заяв) та кадети (38 заяв) (див. табл. 6). На наш погляд, це можливо було пов'язано з тим, що заяви про запити цих депутатів переважно мали форму протестів з приводу, на їхній погляд, неправомірних дій уряду (71 запит був адресований міністру внутрішніх справ, 51 – Голові Ради Міністрів, 19 – міністру юстиції та ін.).

Посесійний розподіл цих заяв дає нам змогу виділити особливо активних парламентарів від українських губерній та міст та визначити рівень активності за партійною та регіональною приналежністю:

I сесія: октябрист Ю.Глебов (Чернігівська губ.) (фракція «Союзу 17 жовтня») (9 запитів), соціал-демократ Г. Кузнецов (Катеринославська губ.) (8 запитів);

II сесія: кадети М.Мурзаєв (Таврійська губ.) (11 запитів) та О.Нікольський (м. Одеса) (12 запитів), соціал-демократ Г.Кузнецов (Катеринославська губ.) (12 запитів);

III сесія: кадети М.Мурзаєв (Таврійська губ.) (12 запитів), О. Нікольський (м. Одеса) (11 запитів) та М.Панкєєв (Таврійська губ.) (12 запитів), соціал-демократи Г.Кузнецов (Катеринославська губ.) (16 запитів) та В.Шурканов (Харківська губ.) (12 запитів);

IV сесія: кадети О.Нікольський (м. Одеса) (13 запитів) та М.Панкєєв (Таврійська губ.) (20 запитів), соціал-демократи Г. Кузнецов (Катеринославська губ.) (17 запитів) та В.Шурканов (Харківська губ.) (10 запитів);

V сесія: кадети І.Луцицький (м. Київ) (11 запитів), М.Мурзаєв (Таврійська губ.) (13 запитів), О.Нікольський (м. Одеса) (20 запитів) та М.Панкєєв (Таврійська губ.) (16 запитів), соціал-демократи Г.Кузнецов (Катеринославська губ.) (15 запитів) та В. Шурканов (Харківська губ.) (10 запитів).

Зміна тенденції у динаміці депутатської активності (прояв ініціативності з боку партії, що не належали до правого крила III Думи), на наш погляд, пояснюється опозиційністю названих фракцій до політики царського уряду.

Таблиця 6.

Фракційний розподіл заяв про запити, що були внесені до III Думи*

Назва парламентської фракції або групи	Кількість внесених заяв про запити
Фракція правих	15
Помірковано праві	2
Національна фракція	6
Фракція Союзу 17 жовтня	22
Праві октябристи	1
Конституційно-демократична фракція	38
Група прогресистів	5
Трудова група	12
Соціал-демократична фракція	46
Польське коло	2
Польсько-литовсько-білоруська група	1
Мусульманська фракція	3
Безпартійні	4
Всього	157

Динаміка активності депутатів за губерніяльним розподілом не зазнала кардинальних змін, за винятком проявів деякої інертності парламентарів від Київської (з м. Києвом) та Полтавської губерній. Це певною мірою було обумовлене абсолютною перевагою у їхньому складі депутатів від партій проурядового спектру (зокрема, октябристи, помірковані праві, націоналісти).

Крім запитів, адресованих вищим органам влади та управління Російської імперії, урядовим посадовцям, Державна Дума мала право направляти їм питання. Процедура їх оформлення передбачала, що заяву про питання мали також підтримати своїми підписами не менше, ніж 30 депутатів. Відмінність цієї думської форми правового документу полягала у тому, що в разі державної або відомчої таємниці державний орган чи посадова особа мали право не відповідати на думське питання, тоді як на запит відповідь мала бути обов'язковою протягом 30 днів¹⁹.

За період роботи III Державної Думи на розгляд було подано лише 42 заяви про питання: з них у період I сесії – 7, II-ої – 5, III-ої – 11, IV-ої – 8, V-ої – 11. Розподіл до адресатах виглядає наступним чином: 17 питань – міністру внутрішніх справ, 8 – голові Ради міністрів, 7 – міністру фінансів, 5 – міністру торгівлі та промисловості, по 3 – міністру шляхів сполучення та начальнику відділу землекористування та землеробства, по 2 – наміснику Й.І.В. на Кавказі,

* У переважній більшості заяви про запити вносилися до III Державної Думи саме від парламентських фракцій та груп, хоча досить часто запит підтримувався і деякими депутатами з інших фракцій.

морському міністру та міністру закордонних справ, по одному – військовому міністру та міністру юстиції²⁰. Депутати від українських губерній та міст подали 407 підписів під цими документами, при чому більшість з них (260) були подані на розгляд парламенту в період I сесії. Пояснення інертності депутатів від українських губерній та міст за цією формою діяльності в період наступних сесій слід шукати у порушуваній проблематиці питань: із 35 заяв про питання до вищих органів державної влади, що були винесені на II–V сесії, 28 стосувались регіональних проблем імперії не пов'язаних з українськими губерніями²¹. Очевидно, парламентарі від українських губерній та міст, будучи не проінформовані про справжній стан справ у цих регіонах, не вважали за необхідне підтримувати такі заяви.

Показовим у плані дослідження динаміки активності названої категорії депутатів є аналіз їхніх виступів на засіданнях Думи, які нами згруповано таким чином:

- а) у якості доповідача від комісії;
- б) у ході обговорення законопроектів;
- в) під час дебатів по запитах;
- г) виступи з інших питань.

Доповідачі парламентських комісій на засідання Думи обирались зі складу депутатів – членів комісії. Для кожної конкретної доповіді обирався окремий доповідач, який мав підготувати її у письмовому вигляді та подати відповідні пропозиції з обговорюваного питання на загальному засіданні Думи. Згідно регламенту доповідач від комісії, від успіху доповіді якого залежало схвалення або відхилення законопроекту, мав право на першочерговість виступу без обмежень в часі²².

Аналіз стенографічних звітів загальних засідань III Думи засвідчує, що цим правом депутати від українських губерній та міст за п'ять сесій її роботи скористалися 974 рази, що складає 30,6% від загальнодумських показників (див. табл. 2–3), тобто на 1/4 більше по відношенню до пропорційної частки кількості цієї категорії парламентарів у III Думі (23%).

За губерніальним критерієм надзвичайною активністю вирізняли депутати-доповідачі від Харківської губернії: 42,6% усіх виступів (див. табл. 5). Співставлення отриманих даних з партійними показниками засвідчує приналежність парламентарів цього регіону до фракцій правого спектру Думи (фракції правих та октябристів): М.Антонов виступав 67 разів, А.Вязигін – 35, Н.Савич – 85, П.Матюнін – 192. Серед інших варто виділити октябристів Д.Герценвіца (Полтавська губ.) – 56 виступів та Г.Скоропадського (Чернігівська губ.) – 89 виступів, представника групи поміркованих правих Д.Чихачева (Подільська губ.) – 39 виступів²³.

Вважаємо, що активність перелічених депутатів, слід пояснювати ступенем їхньої освіти, професійною кваліфікацією та соціальною приналежністю:

- М.Антонов – закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету із ступенем кандидата права, очолював 1-ше кримінальне відді-

лення департаменту юстиції міністерства юстиції, входив до складу Міжнародного товариства криміналістів, у період роботи III Державної Думи виконував обов'язки заступника секретаря;

- А.Вязигін – закінчив Харківський університет з дипломом I-го ступеня та золотою медаллю; отримав звання екстраординарного професора Харківського університету по кафедрі загальної історії; був відомим публіцистом, редагував журнал «Мирный труд»;
- Н.Савич – закінчив Санкт-Петербурзький університет із срібною медаллю, займався суспільною діяльністю у якості повітового та губернського гласного, входив до складу Бюро фракції «Союзу 17 жовтня»;
- П.Матюнін – закінчив Олександрівський лицей, служив у канцелярії Державного Контролю, займав посаду голови канцелярії Подільського губернатора;
- Д.Герценвіц – закінчив інститут інженерів шляхів сполучення у Санкт-Петербурзі з дипломом I-го розряду, обирався повітовим земським гласним;
- Г.Скоропадський – закінчив юридичний факультет Київського університету, обирався губернським земським гласним та почесним мировим суддею;
- Д.Чихачев – закінчив Олександрівський лицей із золотою медаллю, камер-юнкер Імператорського двору, входив до складу Ради фракції націоналістів²⁴.

Отже, наявність вищої юридичної освіти, практичний досвід діяльності у місцевих органах влади або досвід роботи на вищих адміністративних посадах створювало названим депутатам сприятливі передумови для їхньої активності у такій формі парламентської діяльності як доповідачі від комісії. Соціальний статус (приналежність до дворянства), сприятливе майнове становище та входження до складу фракцій партій правого спектру пояснює досить високий ступінь їхньої активності з реалізації права законодавчої ініціативи та, відповідно, успішність роботи репрезентованих ними проурядових фракцій, перш за все, «Союзу 17 жовтня».

Загальна кількість інших виступів депутатів від українських губерній та міст (не враховуючи виступи у якості доповідачів комісії) складає 2 015 разів, з яких 64,3 % – це виступи під час обговорення законопроектів, 7,1% – виступи під час дебатов по запитах, 28,6 % – інші виступи (див. табл. 2).

Визначення даних про кількість виступів депутатів від українських губерній та міст у III Державній Думі під час обговорення законопроектів дозволили нам виявити особливо активну групу парламентарів: М.Андрійчук (Волинська губ.) – 68 виступів, М.Антонов (Харківська губ.) – 73, П.Березовський (Волинська губ.) – 104, Г. Кузнецов (Катеринославська губ.) – 164, П. Новицький (Херсонська губ.) – 74²⁵. Належність названих депутатів до різних фракцій («Союз 17 жовтня», фракція правих та соціал-демократи) дозволяє стверджувати, що відсутність достатньо кваліфікованих спеціалістів (а інколи і просто необхідних 30 голосів) для розробки та внесення на розгляд Думи законопроектів, компенсувалася фракціями за рахунок активної участі у їхньому обговоренні. Так, виступи згаданого члена соціал-демократичної фракції, депутата Г.Кузнецова стосувалися переважно обговорення «робітничих» законопроектів:

- про страхування робітників від нещасних випадків;
- про матеріальне забезпечення робітників по хворобі;
- про заснування приймалень по страхуванню робітників;
- про заснування ради у справах страхування робітників;
- про компенсацію внаслідок нещасних випадків потерпілим залізничним службовцям, майстрам та робітникам тощо²⁶.

Чіткий взаємозв'язок між партійною приналежністю депутата та піднятими у його виступах питаннях є характерним тільки для членів опозиційних фракцій. Натомість виступи представників проурядових фракцій були більш різноплановими і «нейтральними» та не обмежувалися регіональною тематикою. Характер цих відмінностей, на наш погляд, криється, як у відкритій опозиційності депутатів від лівих партій до уряду, а відтак і до законопроектів, внесених окремими міністрами та вищими посадовцями (їх кількість, як говорилося вище, перевищувала кількість депутатських проектів у 12,5 разів), так і у прагненні концентрації своїх зусиль виключно на тих законодавчих актах, що відповідали інтересам їхнього електорату.

Низький рівень активності парламентарів від українських губерній та міст (як і в цілому усій III Думі) під час дебатів по запитах не дозволяє виокремити найбільш активну фракцію, думську групу або окремих депутатів. Всього за п'ять сесій депутати від українських губерній та міст виступали з трибуни, висловлюючись з певного запиту лише 143 рази (див. табл. 2).

Останній із обраних нами критеріїв визначення динаміки парламентської активності названої категорії депутатів стосується виступів з питань, які не відносилися до обговорення законопроектів чи дебатів по запитах. До цієї групи нами були зараховано 577 промов, які умовно можна поділити на три підгрупи. Зокрема, це виступи, що стосувалися:

- внутрішньої організації та форм роботи III Державної Думи, тобто її регламенту (більшість виступів);
- пояснення особистої мотивації щодо голосування з певного питання;
- реплік на виступ іншого депутата та оголошення заяв фракцій чи груп.

Посесійний аналіз отриманих статистичних даних щодо кількості цих виступів дає змогу виділити найбільш активних парламентарів-промовців:

- I сесія: І.Балаклеєв (Подільська губ.) (10), О.Бобринський (Київська губ.) (14), П.Новицький (Херсонська губ.) (13), М.Родзянко (Катеринославська губ.) (20);
- II сесія: М.Антонов (Харківська губ.) (33), П.Березовський (Волинська губ.) (10), Г.Кузнецов (Катеринославська губ.) (10), В.Проценко (м. Київ) (10);
- III сесія: П.Березовський (11), Г.Кузнецов (11);
- IV сесія: П.Базилевич (Чернігівська губ.) (9), Г.Кузнецов (8), П.Новицький (8);
- V сесія: М.Антонов (13), Г. Кузнецов (9), П.Новицький (13).

Саме їх активність визначила позитивну динаміку статистики щодо кількісної характеристики цієї категорії виступів для депутатів від Волинської, Катеринославської, Київської (з Києвом) та Херсонської (з Одесою) губерній.

Натомість активність парламентарів від Полтавської губернії вкотре характеризується надзвичайно низьким рівнем (див. табл. 5).

Не менш важливим показником для характеристики динаміки активності депутатів від українських губерній та міст є аналіз взаємозв'язку впливу ораторського таланту депутата на результативність у прийнятті депутатським корпусом Думи певних рішень.

Публічна діяльність парламентарів як політиків нового типу (*homo politicus* – за визначенням російського дослідника І.Кір'янова²⁷) була нерозривно пов'язана з відстоюванням ними загальносуспільних чи урядових інтересів, вимог конкретної групи виборців або партійних програм тієї політичної фракції чи групи, до яких вони були приналежні. Ця діяльність була репрезентована виступами депутатів, які передбачали наявність відповідного досвіду та ораторського хисту. Про значення ораторської майстерності для продуктивності роботи Думи наголошували і самі думські депутати. Так, депутат Державної думи М.Йорданський, оцінюючи ораторський талант депутата від Волинської губернії В.Шульгіна, зазначав: «промови, які він виголошував, хоча і неголосно, мали таку гостроту, яка не разила, а боляче шпигала. Його промови були настільки обурливими, що хотілося плюнути йому в обличчя, але при цьому йому не можна було відмовити у таланті оратора, незважаючи на тихість голосу»²⁸. Штрихи до портрету депутата III Думи від Катеринославської губернії М.Родзянка у своїх спогадах подає лідер Конституційно-демократичної партії П.Мілюков: «Перше, що впадало в око при його появі на трибуні головуючого – це огрядність статури і громовий голос. Комічність поєднання цих характеристик пояснює отримані ним серед колег прізвиська. За громовитість голосу жартівники порівнювали його з «барабаном», а за гладкість статури він отримав прізвисько «самовар»...»²⁹.

Аналіз мемуарної літератури поряд з дослідженням стенографічних звітів засідань Державної Думи будь-якого скликання дозволяє нам стверджувати, що красномовство депутата забезпечувало йому більше шансів здобути значну підтримку, як серед колег по фракції, так і серед своїх опонентів. Зазвичай рядові думці, перш за все, селяни (особливо ті, що обирались до Думи вперше) соромилися і не мали хисту виступати з парламентської трибуни, і тому їхніми симпатіями, а відповідно і голосами, можна було досить легко маніпулювати більш досвідченим парламентарям.

Таким чином, дослідження парламентської активності депутатів від українських губерній та міст засвідчує тісний зв'язок між їхнім освітнім рівнем, соціальним статусом, наявністю досвіду суспільно-політичної діяльності і успішністю роботи Думи по розробці законопроектів та продуктивністю діяльності створених нею комісій. Не менш важливим чинником, що впливав на динаміку активності цієї категорії парламентарів була їхня партійна приналежність: до фракції відкритого типу (кадетів, октябристів), які послідовно відстоювали курс на проведення реформ, і, відповідно, демонстрували особливу активність у законотворчій діяльності, або до фракцій закритого типу (соціал-

демократи, націоналісти), які жорстко контролювали та спрямовували парламентську роботу своїх членів відповідно до вимог партійних програм, що підтверджують високі показники активності депутатів – соціал-демократів щодо загальної кількості поданих протестів. Така односторонність в діяльності лівих партій у III Думі не сприяла розширенню їхньої електоральної бази.

Динаміка депутатської активності за губерніальним розподілом засвідчує більш-менш чітку відповідність між пропорційним представництвом окремого регіону і загальною кількістю парламентарів від українських губерній та міст (за винятком деякої «інертності» народних обранців від Полтавської та Таврійської губ.).

Отже, соціально-майновий статус та освітній рівень депутата, досвід громадсько-політичної діяльності, партійно-фракційна приналежність, суб'єктивний фактор (особистісна мотивація, ораторські здібності, красномовство) були тими чинниками, що безпосередньо впливали на мінливість динаміки їхньої парламентської активності, формуючи у суспільстві «обличчя» III Державної Думи.

¹ Білокінь О.І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.І. Білокінь. — Х., 2001. — 20 с.; Бурда І.О. Національне питання в Росії 1905–1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / І.О. Бурда. — К., 2004. — 17 с.; Демуз І.О. Українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст. Історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.: 07.00.06 «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / І.О. Демуз. — Черкаси, 2008. — 20 с.; Доморослий В.І. Діяльність української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906–1907 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.І. Доморослий. — К., 1994. — 23 с.; Глушковецький А.Л. Вибори до Державних Дум і становлення парламентаризму в Російській імперії у 1906–1917 рр. (на матеріалах Подільської губернії): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А.Л. Глушковецький. — Чернівці, 2008. — 20 с.; Киян М.Ш. Депутати від українських губерній та міст у Державній думі Російської імперії першого та другого скликань (1906–1907): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / М.Ш. Киян. — Харків, 1998. — 19 с.; Киян М. Представительство от украинских губерний в Государственной Думе Российской империи I и II созывов (1906–1907 гг.) / М. Киян. — Х.: Основа, 1997. — 191 с.; Коник О.О. Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державних Думах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.О. Коник. — К., 1994. — 25 с.; Коник О.О. Інженери у складі депутації від українських губерній у Державній Думі Російської імперії (1906–1917 рр.) / О.О. Коник // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та мовлі досі сторінки: Науковий щорічник. Збірник наукових праць. — 2009. — Вип. 6. — С.161–168; Коник О.О. Між університетською кафедрою та думським кріслом: українські професори-депутати у російській Думі. Харківська університетська репрезентація / О.О. Коник // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Випуск 4. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — С.364–378; Коник О.О. Освітній рівень та професійні заняття депутатів від українських територій у III російській Думі / О.О. Коник // Інтелігенція і влада. Збірник наукових

праць. – Вип. 1 (2). – Ч. 1. – Одеса, 2002. – С.219–223; *Коник О.О.* Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії / *О.О. Коник* // УІЖ. – 1995. – № 1. – С.58–67; *Коник О.О.* Селянські депутати з України в Державних думах Російської імперії / *О.О. Коник* // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Колект. наук. моногр. в 3 ч. / Ред. В. Сарбей. – К., 1999. – Ч. II. – 256 с.; *Ресніт О.П.* Українці у Державній Думі Російської імперії / *О.П. Ресніт* // Історія українського парламентаризму: від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодні / голова ред. ради В.М. Литвин; кер. авт. кол. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид-во «Дніпро», 2010. – С.244–265; *Сичова В.* Ліва опозиція в IV Державній Думі Росії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / *В.В. Сичова*. – Х., 1996. – 17 с. та ін.

² Усі таблиці складено на основі: 3-й созыв Государственной Думы: Портреты, биографии, автографы [Електронний ресурс]. – СПб.: Изд. *Н. Н. Ольшанского* 1910. – 56 с.; *Боюович М.М.* Члены Государственной думы: портреты и биографии. Третий созыв. 1907–1912 гг. / *М.М. Боюович*. – М.: Шестое издание Т-ва И.Д.Сытина, 1909. – 456 с.; Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам (Части I–III): Третий созыв, сессия I. 1907–1908. Заседания 1–98 (1 ноября 1907 г. – 28 июня 1908 г.). – Санкт-Петербург: Государственная тип., 1908. – 672 с.; Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам (Части I–IV): Третий созыв, сессия II. 1908–1909. Заседания 1–126 (15 октября 1908 г. – 2 июня 1909 г.). – Санкт-Петербург: Государственная тип., 1909. – 560 с.; Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам (Части I–IV): Третий созыв, сессия III. 1909–1910. Заседания 1–131 (10 октября 1909 г. – 17 июня 1910 г.). – Санкт-Петербург: Государственная тип., 1910. – 595 с.; Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам (Части I–IV): Третий созыв, сессия IV. 1910–1911. Заседания 1–113 (15 октября 1910 г. – 13 мая 1911 г.). – Санкт-Петербург: Государственная тип., 1911. – 551 с.; Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам (Части I–IV): Третий созыв, сессия V. 1911–1912. Заседания 1–153 (15 нояб. 1911 г. – 9 июня 1912 г.). – Санкт-Петербург: Государственная тип., 1912. – 686 с.; Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва. 1907–1912 гг. Часть первая. Общие сведения. – С.-Петербург: Государственная Типография, 1912. – 727 с.

³ Государственная Дума в России: Сб. документов / Сост. Ф.И. Калинычев. – М.: Госюриздат, 1957. – С.115–123.

⁴ Там само. – С. 115.

⁵ Там само. – С. 118.

⁶ Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва... – С.109.

⁷ Там само. – С.112.

⁸ Государственная Дума в России: Сб. документов... – С.121.

⁹ Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва... Часть первая... – С.173.

¹⁰ Там само. – С.167.

¹¹ Підраховано за: Указатель к стенографическим отчетам. Сессии I–V. – Санкт-Петербург: Государственная тип., 1908–1912.

¹² Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам (Части I–III): Третий созыв, сессия I... – С.15–16.

¹³ Государственная Дума в России: Сб. документов... – С.118, 122.

¹⁴ *Кирьянов И.К.* Российские парламентарии начала XX века: новые политики в новом политическом пространстве: автореф. дисс. на соискание уч. степени докт. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» // *И.К. Кирьянов*. – Ижевск, 2009. – С. 27.

¹⁵ *Маклаков В.А.* Первая Государственная Дума. Воспоминания современника. 27 апреля – 8 июля 1906 г. / *В.А. Маклаков*. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – С.203.

¹⁶ Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва... Часть первая... – С.189–190.

- ¹⁷ Там само. – С.188–189.
- ¹⁸ Там само. – С.191.
- ¹⁹ Государственная Дума в России: Сб. документов... – С.119, 122.
- ²⁰ Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва... Часть первая... – С.200–201.
- ²¹ Там само. – С.447–451, 457–458, 483–488.
- ²² Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва... Часть первая... – 129.
- ²³ Підраховано за: Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам. Сессии I–V. – Санкт-Петербург: Государственная тип., 1908–1912.
- ²⁴ 3-й созыв Государственной Думы: Портреты, биографии, автографы [Электронный ресурс]. – СПб.: Изд. *Н. Н. Ольшанского* 1910. – Режим доступа: <http://www.prlib.ru/Lib/pages/item.aspx?itemid=557>; *Боиович М.М.* Члены Государственной думы: портреты и биографии. Третий созыв. 1907–1912 гг. / *М.М. Боиович.* – М.: Шестое издание Т-ва И.Д.Сытина, 1909. – С.248–249, 363–371, 395.
- ²⁵ Підраховано за: Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам. Сессии I–V. – Санкт-Петербург: Государственная тип., 1908–1912.
- ²⁶ Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчетам (Части I–IV): Третий созыв, сессия V... – С.161–162.
- ²⁷ *Кирьянов И.К.* Российские парламентарии начала XX века... – С.27.
- ²⁸ *Иорданский Н.М.* Кое-что из пережитого: В Государственной Думе 1907 г. / *Н.М. Иорданский* // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С.144.
- ²⁹ *Милюков П.Н.* Воспоминания (1859–1917). Под редакцией М.М.Карповича и Б.И.Элькина. Т. 2 / *П.Н. Милюков.* – Нью-Йорк: Издательство им. А.П.Чехова, 1955. – С.94.

УДК 329.13.94(477): поч. XX ст.

С.В.Таранець
(м. Київ)

СТАРООБРЯДСТВО І РОСІЙСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ на початку XX ст.

У роботі досліджується участь представників старообрядства в революційній боротьбі на початку XX ст. й до кінця Громадянської війни. Автор показав фінансову участь капіталістів-старообрядців у різноманітних політичних проектах, у т. ч. й лівого спрямування. Доведено, що в наступних десятиліттях старообрядці не втратили свого революційного духу і продовжували активно, часто зі зброєю в руках, відстоювати власні права; що встановлення радянської влади стало можливим унаслідок посиленої пропаганди марксистсько-ленінських учень, які після Жовтневої революції привели до соціально-політичних змін у самосвідомості населення, народження людини, яка оперувала новими ціннісними категоріями.

В работе исследуется участие представителей старообрядчества в революционной борьбе в начале XX в. и до окончания Гражданской войны. Автор показал финансовое участие капиталистов-староверов в различных политических проектах, в т. ч. и левого направления. Доказано, что в последующие десятилетия старообрядцы не потеряли свой революционный дух и продолжали активно, часто с оружием в руках, отстаивать собственные права; что установление советской власти стало возможным вследствие усиленной пропаганды марксистско-ленинских учений, которые после Октябрьской революции привели к социально-политическим изменениям самосознания населения, рождению человека, оперирующего новыми ценностными категориями.

The participation of the Old Belief representatives in the revolutionary work at the beginning of the XX century till the end of the civil war is investigated. The author has shown the financial participation of the capitalists-Old Believers in various political projects, including the left-inclined ones. It is proved that in the next decades the Old Believers did not lose their revolutionary spirit and continued to defend their own rights actively, often in arms; that the establishment of the Soviet power became possible due to the intensive propaganda of the Marxist-Leninist doctrines which led to the social and political changes in the people's self-consciousness and to the formation of people operating with new value categories after the October Revolution.

У російській політичній та історичній думці склалося два погляди на старообрядство та його місце в революційному русі. Поворот в оцінюванні ролі старообрядства в історії був уперше здійснений у дослідженні сибірського історика А.П.Щапова. Його праця «Русский раскол старообрядчества»¹ викликала значну кількість відгуків як учених, так і громадських діячів, зокрема професора Московського університету С.М.Соловйова, російського історика

К.М.Бестужева-Рюміна, літературного критика та революційного демократа М.О.Добролюбова і багатьох інших. Дослідження А.П.Щапова привернуло увагу представників лівих рухів. Як зазначав С.О.Зеньковський, «в очах радикальної інтелігенції розкольників з реакціонерів-аршинників майже в одну ніч перетворилися у борців за демократію»².

С.Зеньковський досліджував взаємодію старообрядців з групою О.Герцена, зокрема молодого покоління рогожців: єпископа Пафнутія, І.Шибасєва, С.Семенова, О.Боголепова, у Південній Бессарабії – М.Беляєва, у Румунії – отамана некрасівців О.Гончара та купця В.Фоміна. Автор акцентує увагу на тому, що після здійснення замаху на життя Олександра II в головах старообрядців відбулося зрушення національної свідомості, коли з украї антиурядового протесту старовіри стали на шлях примирення. Він відхиляв розкольницький характер Разінського повстання і вважав його релігійно нейтральним. Американський дослідник «Русского старообрядчества» писав, що Сенька Разін був байдужий до релігійних проблем, що його важко було запідозрити в схильності до «старої» чи «нової» віри. Разінський бунт, напевно, був бунтом проти західних нововведень Петра, зокрема проти введення ним у життя не властивих для руських системи життєвих цінностей³.

Про зв'язки старообрядців з лондонською групою свідчить М.Суботін у «Русском вестнике». Розглядаючи розкол як ворожу Росії силу, він звертає увагу на подорож єпископа Пафнутія Коломенського до Лондона, участь білокриницького ченця Олімпія Милорадовича в Празькому панслав'янському з'їзді, реалізацію домовленостей В.Кельсієва з молодими рогожцями та причинах обмеження контактів з революціонерами⁴.

Важливим джерелом для встановлення картини співробітництва старообрядців з революціонерами та польськими емігрантами є спогади найшкідливішого для Росії польського емігранта, агента Франції при уряді Порти – М.Чайковського. Останній звертає увагу на роль поляків у заснуванні Білокриницької старообрядської ієрархії, місце некрасівців в армії Османів, рівень їхньої бойової підготовки, високе моральне та матеріальне становище некрасівських громад, їхній вірності турецькому уряду, важливості старообрядського фактору в ході російсько-турецьких, російсько-австрійських, російсько-польських відносин у середині XIX ст. Автор робить акцент на взаємній неповазі, існуючій між поляками, на їх корисливому бажанні мати особисту вигоду від капіталів великої політики⁵.

Досліджуючи релігійний розкол як форму антифеодального протесту, В.Г.Карцов побачив основну причину появи в Росії самозванців у частих двірцевих переворотках. На думку в'ятського дослідника, фінансистами та ідейними натхненниками предводителя найбільшої в російській історії Селянської війни О.Пугачова були старообрядці: настоятель Іргізьких скитів священінок Філарет Семенов, відомий козак, активний учасник Яїцького повстання 1772 р. А.Перфільєв, тверський відкупник В.Щолоков, московський купець І.Хлебніков, ржевський купець Є.Долгополов, купець П.Кожевников та інші⁶.

Розглядаючи благодійність московських купців-старообрядців, Н.Думова звертає увагу на фінансування деякими старообрядцями-мільонерами російських соціал-демократів, на пропаганду ними ідей соціалізму тощо⁷. На співробітництві старообрядців з більшовиками акцентує М.Горький, визнаючи допомогу С.Морозова в організації соціал-демократичної друкарні на власному підприємстві, фінансовому сприянні революціонерам та сприянні виданню лівих газет⁸. Про співробітництво діда з російськими соціал-демократами пише у своїх дослідженнях онук С.Морозова – М.Морозов⁹.

Релігійний філософ М.О.Бердяєв уважав, що російському старообрядству були властиві не лише релігійні, але й революційні елементи¹⁰, тому логічно, що російські революціонери бачили в старообрядцях потенційних революціонерів. Сучасний московський дослідник Г.С.Чистяков також дотримується погляду, що старообрядці були пронизані ліберальними та революційними ідеями¹¹.

Водночас у російській історіографії сформувався інший погляд на старообрядство. Його прихильники хотіли б бачити в старообрядстві те консервативне середовище, якому революційні ідеї не були притаманні. До цього кола належали державний діяч і письменник П.І.Мельников-Печерський, британський мандрівник Меккензі Уоллес, старообрядський письменник І.О.Кирилов, видатний сучасний дослідник старообрядства, професор Московського університету І.В.Поздєєва та ін. Меккензі Уоллес уважав більшість старообрядців вірними підданими російського уряду. П.І.Мельников зазначав, що в старообрядців не було політичного майбутнього, тому розраховувати на їхню будь-яку політичну діяльність не доводилося: «Що би не спіткало Росію у майбутньому, розкольники, по духу своїх вірувань, не лише не здатні бути політичними діячами, але навіть і знаряддями таких діячів»; «сект, які не визнавали державної влади і її верховного представника, государя імператора, не існує. Така секта була б абсолютно не притаманна духу руського народу, для якого Росія без царя немислима»¹². Можливо, П.І.Мельников навмисно відкидав схильність до революційного руху всіх старообрядців.

Не зовсім мав рацію І.О.Кирилов, який уважав, що старообрядству дух революції був взагалі не властивий. На його думку, старообрядство віддавало перевагу не правовій, а моральній основі, тому що право, згідно з теорією російського філософа В.С.Соловйова, могло бути застосоване лише до людей з поганими звичками, позаяк те, що дозволялося правом, заборонялося мораллю.

Публіцист І.І.Юзов не відкидав схильності деякої частини старообрядців до революційних дій¹³, але водночас уважав, що не можна змішувати революційну купку прибічників з усім старообрядством, тим паче, що до кінця XIX ст. вони також змінили своє ставлення до держави¹⁴.

«Лівіння» старообрядців на початку XX ст. помітила російська преса. Разом з тим І.В.Поздєєва акцентувала, що автори статей застерігали революціонерів від співробітництва зі старообрядцями, що лівим силам не варто розглядати старообрядство як «матеріал для народних повстань».

Розглядаючи участь старообрядців у революційному русі Росії, слід виділити три періоди: 1) від початку Розколу до кінця Селянської війни О.І.Пугачова; 2) від участі ченця Олімпія Милорадовича в Празькому панслав'янському з'їзді до замаху на життя імператора Олександра II; 3) від проголошення свободи віросповідання в 1905 р. до закінчення Громадянської війни. Усі три періоди вирізняються тривалістю в часі, долею та характером участі старообрядців у виступах проти уряду. Якщо перший період характеризується масовою участю старовірів у всіх відомих наприкінці XVII – середині 70-х рр. XVIII ст. виступах, більшість з яких відбувалася під лозунгом відстоювання традиційної культури та старої віри, то другий та третій періоди вирізняються відносно вузькими хронологічними рамками та пониженою активністю старообрядців у суспільних процесах. У другому періоді ми, швидше, спостерігаємо окремі зацікавлені групи, передусім некрасівців і столичної молоді, хоча революційний дух старообрядців залишається достатньо високим. Водночас третій період характеризується інтенсивністю дії широких верств старовірів. На початковому етапі пасивністю вирізняється старообрядська молодь, зокрема студенти-старообрядці Московського університету. За словами Д.А.Циганкова, вони йшли на юридичний факультет за освітою, аби підвищити свій соціальний статус у суспільстві, і зовсім не брали участі в політичному житті країни⁴⁵. Тоді ж народ змінюють окремі капіталісти. Усі три періоди об'єднує боротьба старообрядців за вільне віросповідання так званої «старої віри», а третій період виділяється ще й соціальним служінням суспільству старообрядськими мільйонерами.

У своїй роботі зосередимо увагу на третьому періоді участі старообрядців у революційному русі, пов'язаному з поширенням в Росії соціалістичних ідей у 70–90-х рр. XIX ст. Суспільні тенденції, що формувалися, підмітив видатний російський класик Ф.М.Достоевський. У романі «Братья Карамазовы» він створив образ чотирнадцятирічного гімназиста Колі Красоткіна, який називав себе «невиправним соціалістом». Письменник вкладає в його уста розповсюджені тоді слова, що «християнська віра послужила багатим та знатним, аби тримати в рабстві нижчий клас»¹⁶.

У той час серед населення країни були дуже популярні нігілістичні ідеї: непокірність владі, відкидання подружнього життя, віри, Церкви. Головною метою соціалістів було знищити приватну власність шляхом захоплення чужого майна. Крайні ідеї матеріалізму були породжені ідеєю до тілесної насолоди, яка вимагала засобів та коштів. Матеріалісти прагнули «до широкого та веселого життя, не маючи бажання трудитися на скромній ниві буття»¹⁷. Волюючи жити краще, а працювати менше, вони хворобливо ставилися до власників капіталу, і це при тому, що старовіри-капіталісти дуже багато намагалися зробити, облаштовуючи соціальну інфраструктуру робітничих селищ.

До кінця XIX ст. в Росії склалися передумови для виникнення революційної ситуації. Російські соціал-демократи вбачали причини в політичній системі держави та соціальній нерівності населення. Вони розмірковували, що російський народ надзвичайно талановитий, але через соціальну несправед-

ливість – лінивий, вмирає від пияцтва, сифілісу, а в основному від того, що його не вчать працювати. Революціонери вважали, що народові потрібно зовсім небагато, аби він «порозумнішав».

Перші масштабні виступи робітників відбулися на великих та благоустроєних підприємствах старообрядців. У січні 1885 р. у п. Орехово-Зуєво відбувся всеросійський страйк на Нікольській мануфактурі Т.С.Морозова. У 1904 р. на красильній та ситценабивній фабриках Тверської мануфактури спалахнув новий страйк. Робітники були незадоволені суворою системою штрафів за порушення дисципліни й за погану якість виготовленої ними продукції. З цією метою в Москві було створено спеціальну комісію Московського біржового комітету, яка зайнялася вивченням соціальних питань життя робітників.

Після страйку на мануфактурі С.Т.Морозов дуже багато зробив для облаштування інфраструктури робітничого селища. За рівнем благоустрою селище Орехово-Зуєво обігнало глухе повітове місто Покров. Робітники Нікольської мануфактури отримували медичне обслуговування та здобували освіту, у народному домі вони могли подивитися спектакль чи погортати газету, посидіти за чаєм у трактирі товариства тверезості, роздобути книгу революційного змісту чи почитати марксистську газету просто на фабриці. Описуючи підприємства Морозових, лідер російських соціал-демократів В.І.Ленін про Саву Васильовича та його онука Саву Тимофійовича писав: «Сава Морозов був кріпаком (відкупився в 1820 р.), пастухом, візником, ткачем-робітником, ткачем-кустарем, який пішки ходив до Москви продавати свій товар перекупникам, потім власником дрібного закладу – роздавальної контори – фабрики... У 1890 році на 4 фабриках, які належали його нащадкам, працювало 39 тисяч робітників, які виробляли виробів на 35 млн. руб.»¹⁸ У третьому поколінні, до якого належав Сава Тимофійович, Морозови були одними з найбагатших людей Російської імперії.

Проте турбота про покращення матеріального становища робітників не викликала вдячності робітників власникам фабрики. На початку XX ст. купці-старообрядці самі підтримували діяльність різних революційних груп та видань, надаючи місце для проведення зборів та виділяючи кошти. Серед них насамперед слід назвати Миколу Олександровича Бугрова, Варвару Олексіївну Морозову та Саву Тимофійовича Морозова.

М.О.Бугров фінансово допомагав членам РСДРП. Він виділяв кошти на так звані «листочки» – революційні прокламації, які закликали до повалення діючої влади¹⁹. За висловленням М.Горького, купець розумів нелегке життя робітників. Незважаючи на це, згодом комуністи вчинили наругу над могилою знаменитого нижньгородського підприємця. Вони по-варварськи знищили склеп з прахом великого російського благодійника.

Під час виборів до 3-ї Державної думи в 1907 р. М.О.Бугров виявився в списках відразу двох партій – чорносотенців та октябристів. Не бажаючи брати участі в політичному житті країни, він рішуче відмовився від представлених йому «почестей». Не підтримував Бугров і єврейських погромів²⁰.

У 1905 р. в будинку В.О.Морозової на Смоленському бульварі в Москві збиралися представники ліберально налаштованих партій та бундівців, які вели гарячу полеміку з меншовиками. Саме тут відбувалися нелегальні більшовицькі зібрання, читалися лекції для активних членів московської організації РСДРП(б). Будинок невістки М.К.Морозової слугував політичним партіям для проведення конференцій лібералів, активну участь в яких брали історик та публіцист, згодом визнаний російський політичний діяч, лідер Конституційно-демократичної партії П.М.Мілюков та майбутній голова 3-ї Державної думи і лідер партії «Союз 17 октября» О.І.Гучков, читалися лекції для більшовиків²¹. Обидві жінки старалися допомогти всякому інакodomству.

На свої кошти В.Морозова заснувала Пречистенські робітничі курси, які стали найкращим місцем просвіти робітників Москви. Бувало, коли приміщення курсів збирали до 1,5 тисячі слухачів. Там викладали такі маститі російські вчені, як фізіолог І.М.Сеченов, хімік А.Н.Реформатський, скульптор Г.С.Голубкіна, історики В.І.Печета та М.О.Рожков, актор і режисер театру Є.Б.Вахтангов та письменник-драматург О.І.Сумбатов-Южин. Для пропаганди своїх ідей та вчень Пречистенку стали використовувати російські ліві партії. Таким чином морозівські курси перетворилися на «кузню» кадрів проти тих, на гроші яких вони утримувалися.

Слід зазначити, що представники торгово-промислового світу, які фінансували різноманітні партії, розуміли значення підтримки радикальних політичних партій. На самому початку ХХ ст. М.К.Морозова вважала наближення соціалістичної революції національною катастрофою. І.А.Морозов, П.П.Рябушинський та В.П.Рябушинський взагалі не сприймали крайніх соціалістичних ідей. Вони закликали російську буржуазію створити об'єднаний фронт проти лівих рухів. Брати Рябушинські видавали газету «Утро России», яка представляла інтереси крупної московської буржуазії. У 1912 р. брати стали лідерами партії прогресистів.

У 1906 р. невідомий представник від старообрядства, який діяв під псевдонімом «Староверцев» писав, що старообрядці-мільйонери (йшлося про братів Рябушинських) відкрито стали на бік «революційної жидівсько-масонської пропаганди»²². Анонімний автор звинувачував Рябушинських у тому, що ті, заручившись підтримкою глави уряду, вели старообрядство, «ядро руської народності» до загибелі, називав Павла Павловича ворогом не лише Русі, але й віри Христової. Староверцев ставив риторичне запитання: хто більше знає заповіді старообрядства, і хто ближче за своїм соціальним статусом до народу? Невже купець, який їздить відпочивати та розважатися по курортах, різних ігрових притонах та кафе-шантанах!?

П.П.Рябушинський прикладав багато зусиль, щоб не допустити соціалістичної революції в Росії. У серпні 1917 р. на 2-му Всеросійському з'їзді представників торгівлі та промисловості він говорив, що лише голод взмозі привести до почуття лідерів соціалістичної революції та рад. Він твердо вірив у ліквідацію радянської влади та повернення до керівництва країною торгово-промислового капіталу. П.П.Рябушинський фінансував головнокомандуючого Російською

армією генерала Л.Г.Корнілова. Він відіграв найактивнішу роль у боротьбі з радянською владою, за що і був зачислений В.І.Леніним до найзапекліших ворогів радянської влади. Після Жовтневої революції майже всі Рябушинські опинилися у Франції, Італії та Англії. З братів у Петербурзі на деякий час залишився лише Микола, який став одним із головних консультантів більшовиків з націоналізації приватного майна до державного фонду.

Ліві погляди С.Т.Морозова формувалися завдяки його контактам з однією з провідних актрис Московського художнього театру Марією Федорівною Андрєєвою. Відомо, що жінка не була щасливою в шлюбі, і це спричинило її участь в марксистських гуртках, з членами яких вона познайомилася 1897 р. через учителя свого сина. Поступаючи на роботу в МХТ, актриса була переконаною марксисткою. Вона виконувала різноманітні доручення членів РСДРП. Властиво через неї Сава Тимофійович познайомився з членами партії більшовиків з оточення В.І.Леніна.

Незважаючи на те що С.Морозов належав до найбагатших людей торгово-промислового світу країни, він дотримувався крайніх лівих поглядів. Мільйонер не лише передбачав наближення революції, він фінансував російських марксистів тому, що купцю «надзвичайно огидли люди загалом, а його кола особливо»²³. Його коштом друкувалися такі ліві газети, як «Искра», «Борьба» та «Новая жизнь». Фабрикант передавав кошти Червоному Хресту на організацію втеч із заслання, розповсюдження нелегальної літератури, він переховував більшовиків у власному будинку. У 1904 р. в будинку С.Морозова відбувалися напівлегальні зібрання німців-конституціоналістів. Голова Ради міністрів С.Ю.Вітте з обуренням зазначав, що С.Морозов своїми мільйонами живив революцію.

У 1905 р. на Нікольській мануфактурі прокотилася нова хвиля соціальних протестів. Робітники фабрики С.Морозова й не підозрювали, що їхній господар дотримувався тих самих поглядів, що й вони. Мало того, він активно підтримував керівників російської соціал-демократії: Леоніда Борисовича Красіна, Олексія Максимовича Горького, Миколу Ернестовича Баумана, Миколу Павловича Шмідта та ін. С.Морозов уважав, що лише завдяки революції відбудеться європеїзація Росії²⁴.

З метою видання нелегальної літератури С.Морозов власноруч доставив на власну фабрику чемодан із шрифтами для підпільної друкарні²⁵. Багато членів Російської соціал-демократичної партії отримувало на його фабриці робочі місця з високими зарплатами, зокрема член ЦК та фінансист РСДРП Л.Б.Красін керував інженерними роботами на будівництві електростанції. Крім Красіна, жоден інженер Нікольської мануфактури не мав права без дозволу правління фабрики покидати підприємство. В 1903 р., з метою створення Всеросійського політичного органу соціал-демократів за угодою С.Морозова і Л.Красіна, директор Нікольської мануфактури щорічно зобов'язувався виділити на потреби партії близько 25 тис. руб., у тому числі по 2 тис. руб. щомісяця. З цих сум РСДРП була профінансована на п'ять місяців уперед²⁶.

Новий етап участі старообрядців в революційному русі почався піднесенням вітанням Лютневої буржуазної революції Рогозькою старообрядською громадою²⁷. Основною причиною зміни поглядів старообрядців на самодержавну владу було їхнє незадоволення згортанням прав, наданих імператорським указом 1905 р. Напередодні революції права старообрядців були зведені нанівець²⁸. Старовіри наполегливо висловлювалися за відокремлення інституту Церкви від держави, за республіканський устрій Росії на чолі з президентом²⁹.

На відміну від Лютневої буржуазної революції, Жовтневий соціалістичний переворот не був прихильно зустрінутий старовірами. У багатьох регіонах країни старообрядські спільноти вдалися до відкритого збройного протистояння радянській владі.

Не випадково згодом марксистко-ленінські послідовники вважали релігійне вчення старообрядців реакційним. У радянському періоді історії старообрядства вони вбачали два етапи: від Великої Жовтневої соціалістичної революції до Великої Вітчизняної війни, від Великої Вітчизняної війни до наших днів (уточнюємо – до розпаду СРСР – *С.Т.*)³⁰. Перший етап характеризувався відкритою ворожістю старообрядців до Жовтневої революції та радянської влади, тоді як другий вирізнявся лояльним ставленням до влади. Важливу роль у зміні відносин старообрядства до радянської влади, вважали комуністи, відіграло зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства в роки Великої Вітчизняної війни, зміцнення соціальної бази самого старообрядства. У 70-х рр. ХХ ст. лідери старообрядства вимушено позитивно оцінювали Жовтневу революцію, уважаючи, що тільки вона звільнила древньоправославну Церкву від постійних гонінь та переслідувань царською владою. Старообрядці вітали внутрішню політику СРСР.

Під час Жовтневої революції старообрядство стало однією з головних опор контрреволюційних сил, виходячи з чого марксист-ленінці підсумовували, що ідеологія та церковні інституції старообрядства об'єктивно були спрямовані проти інтересів трудящих.

У травні 1917 р. з'їзд Білокриницької ієрархії прийняв звернення до Тимчасового уряду з висловленням йому повної довіри і запевняв, що «...Бог збереже Росію від прийдешньої анархії та зовнішнього ворога»³¹. У «Сибирском старообрядце» за 1919 р. з'явилася передова стаття «Отношение старообрядчества к революции», де старовіри також висловили свою підтримку Лютневій революції, тоді як Жовтневу революцію вважали такою, що несла загибель Росії. У Сибіру старообрядці вітали адмірала А.В.Колчака, просили його встановити правопорядок та законність. У 1919 р. з'їзд Пермської єпархії Білокриницької ієрархії у своєму зверненні до Колчака закликав командувача Білої армії Сибіру очистити Москву, «русскую святыню от коммунистической мерзости»³². А.В.Колчак чекав від старообрядців активної підтримки в боротьбі з більшовиками. Відповіддю на цей заклик стало формування загонів добровольців з старообрядців.

Однією з найяскравіших сторінок цієї боротьби став супротив Великого Війська Донського.

Донські козаки вважали себе окремою від росіян «нацією»³³. На початку XX ст. на Дону нараховувалося близько 5 млн. козаків³⁴. Не можна сказати, що величезна армія донського козацтва повністю сповідувала старообрядство, проте, як і старообрядці, решта козацтва не лише розуміла, але й захищала свою національну окремішність, яка виражалася в дорозкольній церковній культурі: молитві, дотриманні старих православних обрядів, народних традицій тощо.

На фронтах Першої світової війни більша частина російської армії морально розклаталася. Солдати самовільно покидали позиції, грабували та вбивали місцевих жителів і офіцерів. При загальному анархічному настрої більшовики встигли схилити на свій бік солдатів, обіцяючи їм сепаратний мир з Німеччиною, передачу землі – селянам, а підприємств – робітникам. Проголошені ідеї легко спрацювали серед змучених війною солдатів, які, наслуховавшись в окопах більшовицької пропаганди, поверталися додому, ставали послідовними агітаторами за повалення існуючого і встановлення нового світопорядку.

Важливо констатувати, що після Жовтневої революції в головах людей відбулося зрушення соціально-політичної свідомості, їхнє «нове народження». Пронизаний ученнями лівих партій, народ став по-іншому сприймати реалії життя та оцінювати своє місце в земному житті. Головний шолохівський герой Григорій Мелехов стверджував, що «... панам генералам потрібно б ось про що подумати: народ іншим став з революції, як, скажи, заново народився! А вони все старим аршином міряють. А аршин, того й дивись, зламається... Тугуваті вони на поворотах. Колісної мазі б їм у мізки, аби скрипу не було!»³⁵.

На відміну від солдатів, селян та робітників, донські козаки переважно не сприймали комуністичних ідей. Козаки мали власну думку, вони виявилися глухими до соціальних лозунгів більшовиків, якими ті приваблювали до себе темний, неосвічений народ. Донське козацтво було консервативним за своєю суттю. Козаки були переконані, що В.Леніна в Росію привезли німці, а офіцери поговорювали, що вождь пролетаріату продав Росію Німеччині «за тридцять німецьких марок»³⁶.

На переконання козаків, на чолі більшовицької партії стояло немало євреїв, які управляли всіма військовими діями, а самі в бій не йшли. Очевидно, недарма єврейська проблематика була присутня в риторичі козаків. Євреї давно готували революцію. Властиво, з єврейського середовища вийшли теоретик марксизму Карл Маркс і його конкурент, провідний теоретик соціалізму Фердинанд Лассаль³⁷.

Якщо вірити столичним періодичним виданням панівної Церкви, євреї прагнули створити всесвітню державу, де вони бажали б тримати у своїх руках фінанси, торгівлю та управління. Глобальна всесвітня держава передбачала розмивання всіх націй та народностей, їхніх національних культур. Над цим безликим, буденним населенням планети мав був стати єврейський народ, який не піддався розкладу, оскільки був, на власну думку євреїв, народом вибраним³⁸.

У 80-х рр. XIX ст. в Лондоні з'явилася книга Джона Редкліфа «Огляд політико-історичних подій за останнє десятиліття». Серед її матеріалів є переклад святкової промови, виголошеної головним лондонським равїном. У цій промові, яка може потягнути на справжнє єврейське profession de foi, єврейський духовний лідер говорив: «Щоразу новий сангедрін (собор) проголошував та проповідував безпощадну війну нашим ворогам; проте в жодне з минулих століть нашим предкам не вдавалося досягнути **зосередження в наших руках такої величезної кількості золота, яке передало нам XIX століття** (виділення. – С.Т.). Ми живемо тому без усяких безрозсудних ілюзій, лестимо себе надією швидко досягти нашої мети і з упевненістю дивитися прямо у вічі майбутньому»³⁹. Шляхом фінансування пролетаріату євреї вже у 80-х рр. XIX ст. планували здійснити всесвітню революцію і прийти до влади на всій Землі: «Необхідно, по змозі, підтримувати пролетаріат та підпорядкувати його тим, хто завідує грошовою частиною. Діючи в такий спосіб, від нас буде залежати, коли нам буде потрібно підняти маси. Ми використаємо їх як знаряддя повалення та революції. І кожна з цих катастроф гігантським кроком буде рухати нашу справу і швидко наблизить до мети – **царювати на всій землі** (виділення. – С.Т.), як це обіцяно нам отцем нашим Авраамом. Амінь»⁴⁰.

За таких настроїв козаків не випадково на Дону знайшла свою підтримку Добровільницька армія, яка розцінила союз більшовиків з Німеччиною як зраду Росії. Військову допомогу здійснювали уряди Німеччини, Великобританії та Америки. З Німеччини добровольці отримували боєприпаси та амуніцію, з Америки – цукор, муку, шоколад та вина, «капіталістична Європа, налякана твердою живучістю більшовиків, щедро слала на південь Росії снаряди та патрони, ті самі снаряди і патрони, які союзницькі війська не встигли розстріляти по німцях»⁴¹.

Проте вже в перші місяці збройного супротиву більшовицької влади назовні вийшло різне розуміння статусу Дону. Якщо Добровільницька армія бачила його у складі Росії, то рядові донські козаки виступали за створення окремої держави. Донський отаман генерал-майор П. Краснов передбачав включити до складу федерації Доно-Кавказького союзу Військо Донське, астраханські війська, калмицькі війська Ставропольської губернії, кубанські війська, а також народи Північного Кавказу.

Соціалістичні лозунги про рівність, землю, свободу не були сприйняті козаками. Вони вважали їх нічим іншим, як єврейською пропагандою, кінцевою метою якої була кабала. Під час військового супротиву козаків більшовикам дехто Солдатов говорив червоному Мішці Кошевому: «Ти, значить, он чого хотів... – Ти, сукин син, козацтво жидам в кабалу хотів віддати?! – крикнув він пронизливо, зле. – Ти ... в зуби тобі, і всі ви такі-то, хочете викоринити нас?! Ага, он як!.. Щоб по степу жиди фабрик своїх набудували! Щоб від нас землю відняли?! <...> Наволоч ти! Жидам ти продався, а я не жалію таких людей, які за гроші продаються»⁴².

Заможні козаки справедливо не хотіли зрівнюватися своїм майном з бідними, не такими роботящими козаками, які звикли жити без особливої напруги в

роботі. Не сприймав радянської влади Мирон Григорович Коршунов: «Та хіба це мисленна справа – усіх зрівняти? Та ти з мене душу тягни, я не згоден! Я все життя робив, хрип гнув, потом омивався, і щоб мені жити рівно з тим, який пальцем не ворухнув, щоб вийти з нужди? Ні ж бо, трошки зачекаємо! Господарській людині ця влада жили ріже. Через це і руки відвалюються: навіщо зараз наживати, на кого працювати?»⁴³.

Козаки відкидали всяку ідею рівності, оскільки не бажали врівняти свої права із селянами-мужиками, які не мали тих пільг, якими користувалися донці, заслуживши їх ціною крові своїх предків⁴⁴. Разом з тим козаки помилково не хотіли підкорятися білогвардійським генералам, а прагнули встановити власну владу. Незалежна національна самосвідомість, що відокремлювала донське козацтво від росіян, обмеження демократичних свобод у виборах місцевих органів влади (отаманів), небажання втратити завойовані кров'ю пращурів пільги, протести проти червоних розстрілів козаків-старовірів – це основні причини козацького супротиву в роки Громадянської війни.

Оцінку радянській владі дав головний герой «Тихого Дону» Григорій Мелехов, який говорив хуторському більшовику Івану Алексеєву: «А влада твоя, – вже як хочеш – погана влада. Ти мені скажи прямо, і ми розмову кінчимо: чого вона дає нам, козакам?» ... «Землі дає? Волі? Зрівняє?.. Землі у нас – хоч подавись нею. Волі більше не потрібно, а то на вулицях будуть одне одного різати. Отаманів самі вибирали, а нині саджають. Хто його вибирав, якою тебе ручкою обрадували? Козакам ця влада, окрім розорення, нічого не дає! Влада мужика, їм вона і не потрібна. Проте нам і генерали не потрібні. Що комуністи, що генерали – одне ярмо»⁴⁵. На ці слова Іван Алексеєв відповідав: «Багатим козакам не потрібна, а іншим? Дурна голова! Багатих-то в хуторі троє, а ці бідні. А робітників куди подінеш? Ні, ми так судити з тобою не можемо! Нехай багаті козаки від ситого рота відірвуть шматок і дадуть голодному. А не дадуть – з м'ясом вирвемо! Годі панувати! Загребали землю...» <...> «– Не загребали, а завоювали! (відповідав Григорій. – *С.Т.*) Прадіди наші кров'ю її полили, від того, може, і родить наш чорнозем»⁴⁶. Не випадково червоні називали донських козаків небезпечними і ядовитими гадами, які будуть нівечити радянську владу, наклепувати та виступати проти неї.

Було б несправедливо стверджувати, що все донське козацтво не сприйняло влади більшовиків. У квітні 1918 р. між козаками відбувся розкол: частина порівняно незаможних козаків, яка більше була піддана комуністичній пропаганді, пішла до червоних, частина заможного козацтва, переважно старообрядська, продовжувала відстоювати свою незалежність. До червоних відійшли всі козаки Хоперського округу, половина козаків Усть-Медведицького округу та незначна частина козаків Верхньо-Донського округу⁴⁷.

У той самий час козаки низових округів майже повністю витіснили червоних із земель Війська Донського. Найрішучіший супротив червоним учинили станиці, де жили старообрядці: по річці Цуцкана, станиці Єланській і Бахмуткіній. В Усть-Хоперській, Кумилженській, Глазунівській станицях населення на тре-

тину було «розбавлене» старообрядцями, які не розбиралися й не хотіли розбиратися в подіях, що відбувалися, не присягали на вірність Тимчасовому уряду⁴⁸.

Під час бойових дій конвоїри-старовіри не втрачали нагоди, аби закликати червоних до покаяння, проповідуючи здоровий спосіб життя. Вахтмістр-старовір Отаманського полку, що конвоював більшовиків з Усть-Хоперської станиці, наказав полоненим не розмовляти, не курити, не звертатися до козаків із запитаннями: «Молитви читайте, анцихристові слуги! На смерть ідете, нічого грішити в останні години! У-у-у! Забули Бога! Віддались нечистому! Заклеїмувалися ворожим тавром!»⁴⁹.

Головною причиною поразки донських козаків у супротиві більшовицькій владі було небажання вести збройну боротьбу за межами Верхньо-Донського округу та Донської області загалом⁵⁰, що призвело до втрати стратегічної ініціативи. Козаки виказували пряму непокору офіцерам, які безпросипно пиячили; у військах була відсутня дисципліна, спостерігалось масове дезертирство, козаки самі йшли у відпустки, у частинах залишалося не більше 60% особового складу військових, вони займалися грабежем місцевого населення, що породжувало негативні настрої стосовно Донської армії, обози якої буквально ламалися від награбованого.

Друга поразка призвела до остаточної зміни настроїв козаків в бік червоних. Переконливо їх висловив ординарець Прохір Зиков, який якийсь при відступі сказав: «Мені-то один чорт – зелені чи сині, чи які-небудь там яєчно-жовті, я в любий колір з дорогою душею осунуь, лише б цей народ проти війни був і по домах служивих спущав...»⁵¹.

Разом з тим супротив козаків-старообрядців не припинявся. Восени 1920 р. почався останній етап боротьби козаків з продрозверсткою. Через погану здачу хліба більшовиками були створені продовольчі загони, які займалися відбиранням зерна в місцевого населення. Червоні продзагони вчиняли обшуки, забирали майже весь хліб, залишаючи трошки на насіння. Серед донських козаків розпочалися нові невдоволення. У верхових станицях Донської області: Шумилінській, Казанській, Мигулінській, Мешковській, Вешенській, Єланській, Слащевській, населених у тому числі старообрядцями, з'явилися козачі збройні загони⁵². Вони нападали на продовольчі загони, страчували міліціонерів, комуністів, повертали обози, завантажені зерном, на місця вихідної відправки.

Спочатку червоним було надзвичайно складно боротися з озброєними загонами козаків, оскільки ті мали надійну соціальну підтримку. Місцеве населення давало захисникам провіант, коней та фураж, передавало повсталим козакам свідчення про місцезнаходження червоноармійських частин, переходило воїнів від переслідувань. Проте поступово більшовики перебрали на себе стратегічну ініціативу. Вони стали жорстоко карати тих, хто підтримував козачі загони, таким чином обмеживши матеріальну підтримку захисників козацтва, перетворюючи їх в озброєні банди та наставляючи проти місцевого населення.

Громадянська війна та продрозверстка остаточно «зламали» донських козаків, навіть тих, хто служив у Червоній армії. Не було на Доні двору, де б не загинув хоча б один воїн, а то гинули й цілими родинами. За часів Громадянської війни донське козацтво зазнало колосальних людських та моральних втрат. Немовби підводячи підсумки всієї боротьби козацтва, батареєць Захар Крамсков з відчаєм констатував: «Нема козакам більше життя, і козаків нема!»⁵³. Такими виявилися результати відчайдушної боротьби донських козаків із владою більшовиків.

У радянські роки старообрядці підняли низку повстань проти влади більшовиків, зокрема в 1932 р. на Далекому Сході. Вони не витримували розкуркулення, насильницької організації колгоспів, 60% податку на сільгосппродукцію. Податки ставили родини на межу виживання. Влада жорстоко придушила це повстання. Більше ста старообрядців було розстріляно, десятки вислані до таборів з терміном ув'язнення від 3 до 10 років, багато сімей виселили, інші, остереігаючись переслідувань, самі виїжджали до Сибіру, Алтаю, Амурської області тощо. Репресії тривали до 1938 р., унаслідок чого зникло немало старообрядських населених пунктів⁵⁴.

Органи ГПУ НКВС цілеспрямовано займалися знищенням старообрядського духовенства, придумуючи найрізноманітніші причини, не звертаючи уваги навіть на вік віруючих.

Нижньгородський старовір І.Г.Купрін перейнявся вченням пилипівців про шкідливість колгоспів як антихристової затії. Повернувшись з м. Кірова на Нижньгородщину, він вийшов з колгоспу, перестав відвідувати місцеву молитовню, оскільки в ній молилися колгоспники. Розмови про радянську владу як владу антихриста швидко дійшли до місцевого НКВС. У 1937 р. його разом з Р.Веселовим, П.Груздевим та П.Кузнецовим заарештували за антиколгоспну агітацію, до того ж Купріна, Груздева відразу розстріляли, а Кузнецову дали 10 років таборів. У розпал війни органами НКВС було встановлено, що в Пристанському та Черновському районах знову з'явилися нелегальні групи пилипівців. За невиконання вимог колгоспного бригадира йти на роботу членів цих груп знову було заарештовано. Настоятель молитовні С.Перов отримав 5 років таборів, М.Вихарева – 8, Ф.Іванова – 5 років заслання до Сибіру. Дехто з віруючих, не дочекавшись вироку, померли у в'язниці, а вилучене з молитовні церковне майно, богослужбові книги та ікони були спалені⁵⁵.

На початку 30-х рр. XX ст. було заарештовано 80-річного П.Богомолова. Разом зі священником був арештований дякон І. Базанов, якого звинувачували в участі в Уренському селянському повстанні 1918 р., а також зв'язку з «білогвардійськими бандами» та антирадянській агітації. У 1937 р. священника та дякона було розстріляно⁵⁶. У той час органи активно збирали компромат на білокриницьких старообрядських священників Уренського району Нижньгородської області Ф.Мастерова, Н.Виноградова, І.Тонева. Коли влада намагалася зняти з дзвіниць старообрядських храмів дзвони, то на тривожний заклик у с. Титкова, покинувши польові роботи, зібралося близько 800 віруючих, які оточили церкву і не дали зняти дзвони. У 1936 р. в с. Непряхіно священник

І.Тонєв зібрав близько 700 осіб і не дозволив зняти дзвони з місцевого старообрядського храму. Усіх священиків, які виявили супротив владі, було записано в «церковну контрреволюційну організацію», засуджено трійкою і розстріляно в 1937 р. Після загибелі духовенства було закрито і храми.

У 1932 р. на території Тонкінського району Нижньогородської області з'явився дехто Гагарічев, який видавав себе за великого князя Михайла. Він проводив антирадянську агітацію серед селян-федосіївців. За спілкування з Матвієм Бушковим, який переховувався під чужим іменем, Н.Коп'єв був засуджений до трьох років таборів, ще один учасник Купріянов – до п'яти, а сам «великий князь» М.Бушков – до десяти⁵⁷. У 1937 р. за участь в антикомуністичному повстанні 1918 р. та антиколгоспну агітацію був засуджений і розстріляний житель с. Тонкіно І.С.Смирнов⁵⁸.

Таким чином, третій період участі представників старообрядства в революційній та політичній боротьбі розпочинається на початку ХХ ст. В основному цей період характеризується фінансовою та матеріальною підтримкою різноманітних політичних партій, у тому числі лівого спрямування. Цей період участі старообрядців у революційній боротьбі закінчується їхнім невизнанням радянської влади та участю в Громадянській війні.

Завдяки посиленій пропаганді марксистсько-ленінських учень, після Жовтневої революції відбувається соціально-політичне зрушення людської свідомості, яке призвело до народження людини, що починає міркувати іншими ціннісними категоріями. Не зважаючи на властивий козакам консерватизм, несприйняття комуністичних ідей в цілому, на фронтах Першої світової війни донське козацтво увібрало в себе ідеологію соціальної рівності, особливо в менш заможних станицях. Разом з тим регіони заможніші, де жили переважно старообрядці, виявили організований супротив як військам більшовиків, так і продовольчим загонам, які забирали майже весь хліб. Лозунги про рівність, землю, громадянську свободу виявилися чужими донському козацтву, оскільки козаки все це давно мали. У більшості випадків установа радянської влади призвело до обмеження придбаних предками прав. Донське козацтво виступило за створення окремого федеративного Доно-Кавказького союзу.

Основними причинами поразки Донської та Добровільницької армій було небажання козаків вести війну за межами Війська Донського, невиконання наказів офіцерів, масове дезертирство, грабежі населення тощо. Громадянська війна та запровадження більшовиками нових форм боротьби спричинили ліквідацію збройного супротиву козаків. Донське козацтво було зламане та знищене як фізично, так і морально.

Незважаючи на поразку, у наступні десятиліття старообрядці не втрачають притаманний їм революційний дух, а продовжують активно, часто зі зброєю в руках, відстоювати свої права.

Соловецька осада, стрілецькі бунти, повстання С.Разіна, К.Булавіна, Селянська війна О.Пугачова, служба некрасівців у кримськотатарській та турець-

кій арміях, співробітництво з польською еміграцією та лондонською групою О.Герцена, народниками, слов'янофілами, підтримка революційних видавничих проектів початку XX ст., відчайдушний супротив донських козаків указують на те, що старообрядству повсякчас був притаманний революційний дух, який не завжди мав антиурядовий характер. Як не погодитися тут зі словами С.Зеньковського, який констатував, що «духовний розрив XVII ст. привів Росію до внутрішнього розламу XX ст., до ерозії царської влади та її престижу, відкривши простір для революції»⁵⁹.

¹ Див.: *Щанов А. П.* Русский раскол старообрядчества, рассматриваемый в связи с внутренним состоянием Русской Церкви и гражданственности в XVII веке и в первой половине XVIII // *Щанов А. П.* Сочинения в 3-х т. – СПб., 1906. – Т. 1. – С.173–449.

² *Зеньковский С. А.* Русское старообрядчество. Семнадцатый – девятнадцатый века. – М., 2009. – Т. 2. – С.488.

³ Там само. – Т. 1. – С.245.

⁴ *Суботін М.* Раскол, как орудие враждебных России партий // *Русский вестник.* – СПб., 1866. – Т. 68. – С.718.

⁵ Див.: *Записки Михаила Чайковского (Мехмет-Садук паши)* // *Русская старина.* – СПб., 1898. – Апрель; Май; Июнь.

⁶ Див.: *Карцов В. Г.* Религиозный раскол как форма антифеодального протеста в истории России. – Калинин, 1971. – Ч. 1. – С.23–56.

⁷ *Думова Н.* Московские меценаты. – М., 1992. – С.152.

⁸ *Горький М.* Собрание сочинений в 30-ти т. – Т. 17. – М., 1952. – С.50.

⁹ Див.: *Морозов С.* Дед умер молодым. Документальная повесть. – Издание второе (дополненное). – М., 1988. – 202 с.

¹⁰ *Смирнов И. П.* Место старообрядчества в философских концепциях русского «духовного Ренессанса» // *Мир старообрядчества. История и современность / Сборник научных трудов.* Отв. ред. *И. В. Поздеева.* – М., 1999. – Вып. 5. – С.33.

¹¹ *Чистяков Г. С.* Старообрядческая соборность как форма консервативной демократии // *Традиционная книга и культура позднего средневековья: Труды Всероссийской научной конференции к 40-летию полевых археографических исследований Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова (Москва, 27–28 октября 2006 г.) / Отв. ред. И. В. Поздеева.* В 2-х ч. – Ярославль, 2008. – Ч. 2. – С.80.

¹² *Мельников-Печерский П. И.* Письма о расколе // *Собрание сочинений: в 6 т.* – М., 1963. – Т. 6. – С.249.

¹³ *Юзов И.* Политические воззрения староверия // *Русская мысль.* – СПб., 1882. – № 5. – С.188.

¹⁴ Там само. – С. 217.

¹⁵ *Цыганков Д. А.* Студенты-старообрядцы в Московском университете // *Мир старообрядчества: история и современность / Отв. ред. И. В. Поздеева.* – М., 1999. – Вып. 5. – С.109.

¹⁶ *Достоевский Ф. М.* Братья Карамазовы. – М., 2007. – С.554.

¹⁷ *Попов В.* Против коммунизма // *Церковный вестник.* – СПб., 1880. – № 33, 34. – С.4.

¹⁸ *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. – Т. 3. – С.542.

¹⁹ *Пишкин В.* Благотворители былые... // *Старообрядец. Газета для старообрядцев всех согласий.* – № 1. – Декабрь 1995 г.

²⁰ *Седов А.* Политические пристрастия Н. А. Бугрова. // *Старообрядец. Газета для старообрядцев всех согласий.* 2001. – № 23. – Декабрь.

- ²¹ *Думова Н.* Московские меценаты. – М., 1992. – С.101.
- ²² *Староверцев.* Роль почитателей в старообрядческой Церкви. – М., 1906. – С.8.
- ²³ *Думова Н.* Московские меценаты. – М., 1992. – С.152.
- ²⁴ *Морозов С.* Дед умер молодым. Документальная повесть. Издание второе (дополненное). – М., 1988. – С. 28.
- ²⁵ Там само. – С.65.
- ²⁶ Дела давно минувших дней. – М., 1934. – С.103.
- ²⁷ *Поздеева И. В.* Русское старообрядчество и Москва в начале XX в. // Мир старообрядчества / Под ред. *И. В. Поздеевой.* – М., 1995. – Вып. 2. – С.35.
- ²⁸ Слово Церкви. – М., 1917. – № 10–11. – С.179.
- ²⁹ Там само. – № 25. – С. 469.
- ³⁰ *Катунский А.* Старообрядчество. – М., 1972. – С.45.
- ³¹ *Долотов А.* Церковь и сектанство в Сибири. – Новосибирск, 1930. – С.60.
- ³² Там само. – С. 62.
- ³³ *Шолохов М.* Тихий Дон // Собрание сочинений: В 8 т. – М., 1975. – Т. 2. – Кн. 2. – 23.
- ³⁴ Там само. – Т. 3. – Кн. 3. – С.40.
- ³⁵ Там само. – Т. 4. – Кн. 4. – С.82.
- ³⁶ Там само. – Т. 2. – Кн. 2. – С.161.
- ³⁷ *Шуман Е.* Непечатанные Маркс и Энгельс // <http://www.dw-world.de/dw/article>
- ³⁸ Тайна еврейского вопроса // Церковный вестник. – СПб., 1885. – № 3. – С. 51
- ³⁹ Всемирное Еврейское царство // Московские церковные ведомости. – М., 1891. – № 8. – С.120.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само. – Т. 3. – Кн. 3. – С.344.
- ⁴² Там само. – С.36.
- ⁴³ Там само. – С.147.
- ⁴⁴ Там само. – Т. 2. – Кн. 2. – С.73.
- ⁴⁵ Там само. – Т. 3. – Кн. 3. – С.152.
- ⁴⁶ Там само. – С.153.
- ⁴⁷ Там само. – С.9.
- ⁴⁸ Там само. – Т. 2. – Кн. 2. – С.93.
- ⁴⁹ Там само. – Т. 3. – Кн. 3. – С.330.
- ⁵⁰ Там само. – С.227.
- ⁵¹ Там само. – Т. 4. – Кн. 4. – С.254.
- ⁵² Там само. – С.369.
- ⁵³ Там само. – С.368.
- ⁵⁴ *Аргудяева Ю. В.* Культура и быт старообрядцев юга Дальнего Востока: традиции и современность // Мир старообрядчества. Живые традиции: результаты и перспективы комплексных исследований русского старообрядчества / Сборник научных трудов. Отв. ред. *И. В. Поздеева.* – М., 1998. – Вып. 4. – С. 335.
- ⁵⁵ *Антонов С.* «Антихристовы колхозы» и филипповские настоятели Черновской волости // Старообрядец. Газета для старообрядцев всех согласий. 2000. – № 16. – Март.
- ⁵⁶ «Кульцслужители религиозного порядка»: древлеправославные священноиереи // Старообрядец. Газета для старообрядцев всех согласий. 2000. – № 16. – Март.
- ⁵⁷ «Великий князь Михаил Романов» и федосеевские настоятели-«повстанцы» // Старообрядец. Газета для старообрядцев всех согласий. 2000. – № 16. – Март.
- ⁵⁸ «Великий князь Михаил Романов» и федосеевские настоятели-«повстанцы» // Старообрядец. Газета для старообрядцев всех согласий. 2000. – № 16. – Март.
- ⁵⁹ *Зеньковский С. А.* Русское старообрядчество. Духовные движения семнадцатого века. – М., 2009. – Т. 1. – С.42.

УДК 323. 94(477).

Б.М. Янишин
(м. Київ)

ІНСТИТУТ НАМІСНИЦТВА В ГАЛИЧИНІ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ АВСТРІЙСЬКОГО УРЯДУ В УКРАЇНСЬКОМУ ПИТАННІ (1890-ті роки)

У статті аналізується роль намісника Галичини наприкінці XIX ст. як представника цісаря і водночас виразника польських національних інтересів. Автором розглянуто політику австрійського уряду в українському питанні у 1890-х роках, а також роль К.Бадені у її реалізації. Визначено фактори, які впливали на формування цієї політики та її вплив на розвиток українського руху в Галичині.

В статье анализируется роль наместника Галиции конца XIX века как представителя императора и в то же время польских национальных интересов. Автор рассмотрел политику австрийского правительства в украинском вопросе в 1890-е годы, а также роль К.Бадени в ее реализации. Определены факторы, которые влияли на формирование этой политики и ее влияние на развитие украинского движения в Галиции.

The role of the governor-general of Galicia at the end of the 19th century as a emperor's delegate and as a representative of Polish national interests at the same time is analyzed. The politic of the Austrian government in Ukrainian question at the 1890th and the role of K.Badeni in its implementation is described by the author. The factors which determined this politic and its impact on the development of Ukrainian national movement in Galicia are determined.

Внаслідок порозуміння австрійського уряду із представниками польського політичного істеблшменту наприкінці 1860-х років практично усю вертикаль місцевої влади у Галичині було віддано у руки останнім. Протести українських, чи як тоді було прийнято називати – руських, представників не бралися до уваги, натомість їх часто звинувачували у москвофільстві. Тому, як справедливо зауважив М.Мудрий, намісник як представник цісаря, залишався чи не єдиною в Галичині владною інституцією, яка, через необхідність узгоджувати австрійські державні з польськими національними інтересами, найближче стояла до можливості компромісу з українцями¹.

Метою даної статті є спроба показати цю двоїстість посади намісника, яка, на нашу думку, найвиразніше виявилася саме наприкінці XIX ст., у зв'язку із загостренням австрійсько-російських стосунків, а також перетворенням національного питання на визначальну, і як згодом виявилось, доленосну проблему Австро-Угорської імперії.

У 1887 р. внаслідок «болгарської кризи» значно погіршилися російсько-австрійські відносини. Реальна загроза військового зіткнення змусила Відень звернути увагу на Галичину, зокрема на можливість використання «польського» і «українського» питання проти Росії.

В жовтні 1888 р. намісником Галичини став К.Бадені². Основним принципом своєї політики він визначив: «Хочу адмініструвати, а не політикувати... і в кабінетах не закриюсь»³. К.Бадені суттєво відрізнявся від свого малоініціативного попередника Ф.Залеського – він «зробив з енергії щось типу програми і часто за енергією судив про людей». Своєю поведінкою він формував враження людини, впевненої в собі: «Трохи жестів наліво, трохи – направо, багато не в'яжучих обіцянок, трохи святкових тонів. А все це з належної висоти, офензивно і по-польськи, з розумінням власної сили, ніби наперед заповідаючи успішність початої ним справи»⁴.

В поглядах на українське питання К.Бадені, ставши намісником, пройшов швидко і цікаву еволюцію. Після сеймових виборів 1889 р., зауваживши певне зменшення зацікавлення уряду до галицьких українців, він не підтримав польсько-українських угодних процесів і почав схилитися до силових методів його вирішення. Про це свідчить ініційоване ним видалення за межі Австро-Угорщини в січні 1889 р. О.Кониського, одного з активних учасників акції порозуміння, а також «справа Дегена» наприкінці того ж 1889 р., внаслідок якої під загрозою арешту опинилися багато діячів українського руху в Росії. Інформує про ці події А.Сапігу, А.Тележинський писав: «[К.Бадені-Я.Б.] хоче придушити український національний рух (протегує москвофілів, напевне, несвідомо) і кожного українця зараховує до соціалістів ... двозначна така гра львівських сфер ... в значній мірі компрометує ставлення Австрії до України»⁵. А.Сапіга повідомив про це Г.Кальнокі, який вжив заходів для призупинення процесу С.Дегена.

Вже через кілька місяців К.Бадені кардинально змінює свою політику в українському питанні. Вирішальним у цьому процесі був вплив австрійського уряду: хоч загроза війни минула, а з нею і значно зменшилося зацікавлення Відня в українській справі, але ситуація все ще залишалася напруженою і уряд прагнув нормалізування відносин в прикордонній з Росією провінції. Наприкінці січня 1890 р. намісника викликали до Відня, де на зустрічах з найвищими посадовими особами обговорювалась українська справа⁶. Невдовзі після його повернення у Львові поширилися чутки про можливі зміни на посаді галицького намісника⁷. Найкращим способом закріпитись на посаді, а також здобути авторитет, славу і вплив у найвищих віденських колах для К.Бадені була швидка й успішна угода з українцями. Постійні міжнаціональні конфлікти, і, зокрема, невдала спроба чесько-німецької угоди на початку 1890 р., робили Відень особливо чутливим до всього, пов'язаного з врегулюванням національних відносин, встановленням миру і спокою в монархії.

З українського боку активну діяльність в цьому ж керунку продовжував О.Барвінський. Коли після виборів 1889 р. пряма польсько-українська угода

стала неможливою, він у листі до А.Сапіги запропонував трансформувати її в порозуміння між народовцями і урядом⁸. Переконавшись у необхідності угоди, К.Бадені діяв швидко і рішуче. 17 жовтня 1890 р. він зустрівся з українським сеймовим послом К.Телишевським і заявив, що австрійський уряд радо «підтримає змагання русинів до культурного і національного розвою», якщо вони стануть на «становищі патріотизму австрійського». При тім К.Бадені виразно підкреслив: «Говорю до Пана як вірний слуга Цісаря. Руська справа має велике значення для цілої держави, в іншому випадку я би зараз з Паном не говорив...», натякаючи на ініціативу й участь віденських кіл у розпочатій акції⁹.

24 листопада 1890 р. у К.Бадені відбулась нарада, в якій взяли участь О.Огоновський, К.Левицький, О.Барвінський, К.Мандичевський, К.Телишевський і митрополит С.Сембратович. На ній підведено підсумки попередніх переговорів. Намісник від імені уряду вимагав розриву народовців з москвофілами, прихильного ставлення українських депутатів до уряду, а також нейтрального щодо поляків. Зі свого боку, народовці жадали: зміни урядової системи щодо українців і сприяння в політичному, культурному і національному розвитку, відповідного представництва в парламенті (щонайменше 10 депутатів), поступок у шкільництві (повний утрактвізм учительських семінарій, українську гімназію, українську кафедру історії і т.д.), забезпечення прав української мови в адміністрації і судах, інше. Крім того, йдучи на угоду з намісником народовці вимагали і спеціально-партійних поступок, що дозволило б їм при урядовій підтримці зайняти домінуючі позиції в українському національному русі, остаточно витіснивши на узбіччя москвофілів¹⁰. Це збіглося з поглядами К.Бадені, який одним з головних завдань порозуміння вважав зведення до мінімуму впливів старорусинів серед галицьких українців. Формальної угоди не було підписано: уряд просто брав до відома українські постулати і обіцяв поступово їх виконувати. При цьому К.Бадені зажадав, щоб народовці проголосили декларацію до кінця сеймової сесії, «бо інакше було би запізно»¹¹.

Наступного дня, 25 листопада 1890 р., на засіданні сейму виступив К.Телишевський і закликав до угоди, яка є «в інтересі так однієї як другої народности, в інтересі краю і австрійської держави» на основі «узнання прав взаємних», вказуючи при тім, «що ви і ми стоїмо против одному великому і могучому ворогові, супротив котрого непомирні упасти мусим»¹².

Відразу ж після К.Телишевського Ю.Романчук проголосив відому програмну декларацію, яка вважається початком «нової ери» в Галичині. Її головні положення наступні: «признаване самостійності своєї народности і свого язика», «вірність для австрійської держави і пануючої династії», «вірність для греко-католицької церкви», «поміrkований лібералізм», «старання про розвиток селянства і міщанства». При тім він додав: «Я маю ще стільки довір'я до уряду, що звертаюсь до нього: хай він гляне глибше в руську справу, а як зробить це, то не буде більше опиратись в нашому краю лише на одну підставу, а на дві... змінить свою поведінку»¹³.

Виступ М.Січинського на наступний день містив цікавий відступ, який допомагає нам краще зрозуміти бачення «нової ери» народовцями: «...ніхто не є так наївний, щоби вірив, що коли ви говорилисьте «стоїмо і стояти хочемо», стояли і стояти хотіли лише для самого стояння. Так не жадайте щоби я, коли скажу, стоїмо і стояти хочемо, щоби я за умови того стояння не ставив того, чого ви в своїм часі домагалисьте ся...»¹⁴. Це свідчить про те, що, принаймні, частина народовців сприймала розпочату акцію як аналогічну польській з 1867 р.

Після виступу в сеймі 26 листопада 1890 року К.Бадені стало очевидним, що останні декларації народовців інспіровані урядом і безпосередньо самим намісником. Тому угода 1890 року, яка ввійшла в історію як «нова ера», мала виразний австрійсько-український характер. Участь у проведенні угоди 1890 року австрійського уряду засвідчила про зміну політики Відня в українському питанні. З 1867 року і до кінця 1880-х років він здебільшого спостерігав за процесами в Галичині, покладаючись в усьому на польських політиків. З кінця 80-х років XIX ст. уряд починає безпосередньо втручатись не лише у внутрішньополітичне життя краю, але й у внутрішній розвиток українського руху зокрема. Відповідно інститут цісарського намісника в Галичині уже за своїм визначенням, незалежно від конкретної особистості, яка обіймала його у той чи інший часовий відтинок, перетворюється в основного втілювача ідей уряду в житті. Зі свого боку, галицький намісник активно впливав на вироблення основ цієї урядової політики шляхом подання регулярних звітів, рекомендацій, особистих зустрічей на найвищому рівні.

Першим випробовуванням дієвості «нової ери» стали парламентські вибори 1891 року. Обговорюючи це питання з намісником, народовці вимагали для себе принаймні 10 мандатів. Трудність реалізації цього постулату полягала в бажанні уряду не викликати проти себе опозиції польських представників, а тому К.Бадені запропонував свої посередницькі послуги в переговорах народовців з польським Центральним виборчим комітетом. Українська делегація в складі Ю.Романчука, І.Чапельського, О.Барвінського і О.Туркевича провела ряд зустрічей з польською, представленою С.Полянським, В.Гневошем і Я.Стадницьким.

Польський Центральний виборчий комітет для східної Галичини, формально на чолі з А.Сапігою, але в якому фактично панували східно-галицькі великі землевласники-консерватисти, чинив сильний тиск на уряд задля недопущення в парламент більше 5-ти українських депутатів. Намісник виступив проти цих намагань, заявивши, що «ціла акція лежить в інтенції найвищих сфер»¹⁵. Завдяки його підтримці народовецькому Головному руському виборчому комітету вдалось провести в парламент 7 депутатів (на два більше, ніж у попередній каденції), натомість москвофілам – жодного¹⁶.

Однак вибори 1891 року не переконали загальних галицьких українців у зміні на краще урядової політики в українському питанні, радше навпаки. Вони також стали більше відстрашаючою, ніж притягальною силою для тих, хто ще вагався. Тим самим, вибори 1891 року не виконали свого головного завдан-

ня – запевнити і утвердити перемогу «нової ери» в Галичині, – завдавши по ній першого удару.

В загально-державному масштабі парламентські вибори 1891 року принесли кардинальну зміну внутрішньо-політичної ситуації. Внаслідок нищівної поразки старо-чехів, славетне «залізне кільце» зникло. Уряд Е.Тафе не мав уже сталої запевненої більшості в парламенті. Ліберали вперше з 1879 року, маючи найчисленнішу фракцію, здобули вирішальний вплив на парламентську ситуацію. Водночас зросло значення «Кола польського», без участі якого не могла бути сформована жодна парламентська більшість. Серед трьох найбільших парламентських фракцій воно виступило посередньою і зв'язуючою ланкою між консервативним клубом Гогенварта і німецькими лібералами.

Неможливість створення стійкої і стабільної більшості змусила гр.Е.Тафе кардинально змінити свою політику, проводячи її за уславленими згодом принципами «від моменту до моменту», «проходження». Це стало також причиною зміни урядом своєї програми: вперше з 1879 року Е.Тафе відмовився від одного з головних її пунктів – примирення народностей – закликавши парламент займатися виключно соціально-економічними питаннями і відкласти на потім усі важливі національні й політичні справи. Проти цього активно виступили представники неупривілейованих в Австрії народів, в тому числі і українців¹⁷.

У «Програмі репрезентації руського народу в раді державній «Руський клуб», прийнятій 1 червня 1891 р., подається українське бачення австрійського уряду: «...члени Руського клубу хочуть кріпкого і сильного правительства, котре в рівній мірі узгляднає всі народи і класи, їх права і дійсні потреби, бере в свої руки посередництво межи супротивностями даючими ся вирівнати і хоронить слабшого і гнобленого»¹⁸.

Ці основні програмні засади оголосив у парламенті Ю.Романчук у своєму виступі 19 червня 1891 року, під час якого він підтвердив «прихильно-вижидаючу» позицію українських депутатів щодо уряду, а також розкрив значення «русської справи» для Австрії з огляду на становище українців у Росії. На закінчення Ю.Романчук попередив: «Коли б ще й тепер наші сподівання завели нас, то на тім стратить держава ще більше, ніж наш народ»¹⁹.

Найвищі австрійські урядовці, відповідаючи на виступи українських депутатів, запевняли їх у своєму прихильному ставленні до української справи. Так, прем'єр Е.Тафе вибачився за існуючий стан речей і, вказавши на вже зроблене, зазначив, що уряд і далі йтиме корисною українцям дорогою²⁰. Він зазначив своє задоволення зі становища, яке зайняли українські послы в парламенті, запевнив їх в «найліпших інтенціях правительства в виду Русинів». Він пообіцяв порозумітися щодо представлених вимог з намісником й іншими міністрами і зробити адміністративним шляхом все, «що зробити дасть ся»²¹. Міністр освіти Гауч і судівництва Шенборн також заявили про свою прихильність щодо українських постулатів, але зазначили, що мусять ще порадитись з намісником.

Всі ці заяви, запевняння і обіцянки міністрів не підкріплювались їхньою практичною діяльністю в українському питанні. Після сплеску зацікавлен-

ня українськими справами в 1887–1890 роках, ініціювання і безпосередньої участі у «новій ері», вже з самого початку 1891 р. дії Відня по реалізації домовленостей стають нерішучими. На нашу думку, це пояснюється цілим рядом причин. Зміна внутрішньополітичної ситуації після парламентських виборів 1891 р. змусила уряд діяти вкрай обережно, особливо в національному питанні, яке було наріжним каменем в програмах і діяльності багатьох парламентських груп. Своєю програмою з 1891 року уряд намагався взагалі усунути важливі політичні і національні питання з розгляду парламенту. Втрата підтримки хоча б одного з трьох найбільших проурядових парламентських клубів – лібералів, консерватистів Гогенварта чи «Кола польського» – прирікала кабінет Е.Тафе на швидку відставку. Внаслідок цього уряд, за образним порівнянням А.Вахнянина, «ходив на м'яких котячих лапках, лавіруючи на всі сторони»²². Відсутність виразної і стійкої проурядової більшості змушувала Е.Тафе до політики «від моменту до моменту», логічним наслідком якої була ситуативність, хаотичність і відсутність концептуального підходу до українського питання. Починаючи з 1891 р. увагу Е.Тафе все більше концентрувала на собі справа чесько-німецького конфлікту, відсуваючи українське питання на маргінес зацікавленень австрійського кабінету.

Все більше узалежнення існування уряду Е.Тафе від підтримки його «Колом польським», внаслідок вищезазначених причин, значно звужувала оперативний простір для діяльності як самого уряду, так і галицького намісника в українській справі.

На низький темп реалізації центральним і крайовим урядами українських вимог значний вплив мала зміна зовнішньополітичної ситуації. Як відомо, зовнішній чинник був одним з вирішальних при проведенні «нової ери», але з усуненням безпосередньої загрози військового конфлікту з Росією інтерес Відня до українського питання значно зменшився.

Все це призвело до певного «одомашнення» української справи в межах Галичини. Кваліфікуючи українське питання як «домашню справу» Галичини, Е.Тафе намагався гарантувати собі підтримку поляків²³. У зв'язку з цим значно зростало значення позиції намісника і польської сеймової більшості у вирішенні українського питання.

Галицький намісник, який очолював адміністрацію краю, внаслідок своєї близькості до цісаря мав значний вплив не лише на політичне життя Галичини, але й Австрії загалом. Будучи представником польських панівних сил, він поєднував у собі австрійські державні і польські національні інтереси. Під кінець XIX ст. із зростанням національних протиріч як у державі, так і в Галичині зокрема, наміснику все трудніше ставало поєднувати ці інтереси, які часто суперечили одні одному. І лише від особи конкретного намісника залежало, якому з двох інтересів – австрійському державному чи польському національному – він віддасть перевагу.

К.Бадені, який був галицьким намісником протягом 1888–1895 років, у своїй політиці щодо галицьких українців намагався поєднати курс на порозуміння

з народовцями із грубим втручанням у внутрішній розвиток українського руху²⁴. З його бесід з представниками Руського парламентського клубу в 1891 р. випливає, що він прихильно ставився до виконання багатьох поміркованих українських вимог, зокрема, він погодився на перенесення урядовців-українців з Мазурщини до Галичини, пообіцяв встановити українські написи на староствах, посприяти в створенні другої української гімназії в Східній Галичині і учительської семінарії з українською мовою викладання, прирік зробити кроки по зміні неприязної для українців урядової системи²⁵. Але будь-які спроби К.Бадені піти на поступки українцям наштовхувались на сильний, відкритий або прихований опір польських східно-галицьких політиків. Саме тому більшість українських вимог реалізовувалось адміністративним шляхом, щоправда він не гарантував їх успішного виконання, оскільки угруповання подоляків (представників східно-галицьких великих землевласників), маючи визначальний вплив на низові ланки виконавчої влади, могло заблокувати виконання вже прийнятого рішення. Безконтрольність і неефективність урядової вертикалі викликали обурення серед українців.

Вкрай повільний темп задоволення поставлених вимог, пасивність центрального і крайового урядів і опір польських політиків спричинили все зростаюче невдоволення серед галицьких українців «ною ерою», що проявилось на багатьох вічах в краю. Фермент незадоволення почав поширюватися і серед народовців.

Розуміючи, що самими лише приязними заявами ситуації не змінити, уряд і намісник, а під їх тиском і сейм, навесні 1892 р. зробили ряд поступок галицьким українцям. Ще 7 грудня 1891 р. Міністерство внутрішніх справ рескриптом Ч.22.751 надало концесію на створення страхового товариства «Дністер», яке невдовзі стало фінансовою основою українського національного руху і народовців зокрема²⁶. 25 квітня 1892 р. Державний Трибунал у Відні затвердив рішення крайової влади про те, що на звернення і листи до органів влади написані по-українському слід відповідати теж по-українському кирилицею, а не латинкою²⁷. 30 березня 1892 р. Сейм майже одноголосно і без дискусій ухвалив резолюцію про створення нової української гімназії в Коломиї²⁸. 9 квітня 1892 р. Міністерство віросповідань і просвіти повідомило галицького намісника про рішення уряду створити в Львівському університеті кафедру загальної історії з українською мовою викладання. Університетська влада мала запропонувати кандидатів на цю посаду. Після тривалих пошуків і переговорів лише 14 квітня 1894 р. кафедру очолив М.Грушевський²⁹. Завдяки його величезній енергії і активності вона відіграла велику роль у піднесенні національної свідомості українців, стала центром притягання для всього українського руху. Намісник також повернув із західної у східну Галичину 5 урядовців-українців, які цього побажали, і наказав зробити українські написи на староствах.

Однак незадовільне виконання вже прийнятих рішень, небажання влади йти на дальші поступки викликало ще більше обурення серед українців. Вихід із ситуації, що склалась, народовці бачили в кардинальній зміні урядової систе-

ми щодо українців. Саме цю вимогу і поставила українська депутація, в складі Ю.Романчука, О.Барвінського, Д.Савчака, К.Левицького і І.Белея, у намісника 3 вересня 1892 р., але К.Бадені відкинув нарікання народовців на політичну систему як невинуваті. Дискусія, яка розгорілась, не привела до жодного результату. Наприкінці зустрічі Ю.Романчук попередив: «Русинам трудно отаватися довше на дотеперішнім приязно-вижидаючим супротив правительства становищі, а мусять заняти супротив правительства становище відповідне тому, яке воно займає супротив русинів»³⁰.

Напружена ситуація в краю і невдалі переговори з намісником посприяли перемозі серед народовців опозиційних настроїв, які виразно проявились на загальних зборах Народної Ради в грудні 1892 р. Вони, висказавши своє невдоволення з політики уряду в українському питанні протягом останніх років, закликали українських послів, щоб «рішучо зазначували се невдоволення русинів при кожній нагоді, щоби рішучо підносили жаль і домагання русинів ... хоч би мали перейти до опозиції»³¹.

Настрої більшості українського населення відбилися і на діяльності українських послів у парламенті. У своїх виступах 18 листопада і 1 грудня 1892 р. Ю.Романчук розкритикував уряд за те, що той, задовольнивши деякі мінімальні вимоги, не змінив самої системи, а тому загальна ситуація українців не покращилась. На закінчення він вкотре попередив, що «...вже дійсно крайній час серйозно приступити до розв'язання руського питання»³².

В той час дійшло до загострення внутрішньо-парламентської ситуації. Під тиском німецької лівиці уряд Е.Тафе в січні 1893 р. проголосив програму про непорушність «національного стану посідання». Це було на користь сильних упривілейованих народів і законсервовувало упослідженість слабших, які виступили активно проти цієї програми. «Руський клуб» в опублікованому комунікаті заявив, що «...узнає змагання правительства щодо переведення реформ економічних, соціальних...Однак клуб не може заявити своєї згоди щодо усунення національних і політичних квестій та буде змагати до порішення тих квестій після основних законів державних»³³. Це стало приводом для переходу з «прихильно-вижидаючого становища» на політику «вільної руки», тоді як глибинними причинами цього процесу, на нашу думку, була нерішуча політика австрійського уряду в українському питанні і зростаюча хвиля невдоволення серед галицьких українців.

Криза «нової ери» наприкінці 1892 р. виявила існування серед українських парламентських депутатів двох течій щодо напрямку подальшої політики. О.Барвінський розкритикував виступи Ю.Романчука на сеймі і зборах «Народної Ради» наприкінці 1892 р., в яких той заявив про можливість опозиції до уряду і співпраці з деякими старо-русинами. Він закликав й надалі дотримуватися політики «нової ери» і взятись «живо і горячо до щирої органічної праці над нашим селянством і міщанством, розбудімо і зорганізуємо нашу інтелігенцію»³⁴. О.Барвінський «вдовольявся тактикою безперестанного підношення потреб руського народу і хоч повільним, але успішним їх полагодженням, розумів практичність дороги адміністративної позапарламентської»³⁵.

На відміну від О.Барвінського, Ю.Романчук швидко зневірився в дієвості «нової ери». Аналізуючи внутрішньополітичну ситуацію в країні, він дійшов висновку, що уряд не зможе зробити українцям більш значних поступок внаслідок опору поляків. Події 1891–1893 рр. лише переконували в цьому, а тому він виступив за жорсткішу політику щодо уряду і поляків, закликав до солідарності різних сил, в тому числі і старорусинів, на національній основі. Крім того, Ю.Романчук був політиком, для якого громадська думка і власний авторитет серед населення відігравали дуже важливу роль. Враховуючи масове невдоволення серед галицьких українців з угодової політики, він вважав, що ситуацію можна змінити лише за допомогою рішучого кроку уряду в справі урівноправлення українського народу в Австрії. З цією метою Ю.Романчук і К.Телишевський, без відома інших українських депутатів, осінню 1893 р. представили прем'єру Е.Тафе список вимог (близько 40), виконання яких мало повністю усунути упослідження українців. На закид Е.Тафе, «чи це не забагато на один раз?», Ю.Романчук, по суті, поставив ультиматум: «Якщо Ексцеленція не в стані перевести ці постулати, ми на далі не зможем підтримувати високий уряд». Е.Тафе відмовив. Потім він говорив В.Залеському: «Якщо б Він [Романчук – Я.Б.] мав 40–50 чоловік, тоді мусів би гр.Тафе поклонитися йому і попросити: Пане професоре, підтримайте мене! Але з 7 чоловіками?...»³⁶

Висуваючи ці постулати Ю.Романчук, на нашу думку, усвідомлював нереальність їх прийняття Е.Тафе, але це мало стати приводом для переходу «Руського клубу» в опозицію до уряду, а також аргументом і засобом тиску на незгідних з цим українських депутатів. Такий перебіг подій був цілком реальний, оскільки і серед прихильників О.Барвінського росло невдоволення з Е.Тафе, який з кожним роком все менше цікавився українським питанням.

З початком осінньої парламентської сесії 1893 р. ситуація кардинально змінилася. Несподівано для всіх Е.Тафе 10 жовтня 1893 р. виніс на розгляд парламенту проект виборчої реформи, який значно розширював право голосу. Це відразу ж викликало обурення і опір трьох найбільших клубів – «Кола польського», клубу Гогенварта і німецької лівиці. Вони не змінили своєї позиції навіть після особистого втручання Франца-Йосифа по стороні Е.Тафе. 4 листопада 1893 р. цісар прийняв димісію кабінету³⁷.

У новому кабінеті, який очолив кн. А.Віндішгрец, міністерські посади були порівну поділені між собою учасниками коаліції, через що він отримав назву «коаліційного»³⁸. Внаслідок такого способу формування уряду, А.Віндішгрец був обмежений в своїх діях необхідною підтримкою всіх трьох членів коаліції. Ситуація нового прем'єра ускладнювалась ще й тим, що він не мав такої сильної підтримки зі сторони цісаря, як його попередник³⁹.

Коаліція, яка властиво виникла на ґрунті опозиції до проекту виборчої реформи Е.Тафе, була дуже нестабільним утворенням. Чи не єдиним її консолідуючим фактором було прагнення всіх трьох фракцій зберегти здобуті позиції. Постановка важливіших національних чи політичних проблем могла легко зруйнувати досягнуту єдність, а вихід з коаліцій хоча б одного її члена означав

неминуче падіння уряду. Розуміючи цю небезпеку, А.Віндішгрец, як і Е.Тафе, відразу ж проголосив урядову програму, в якій відкладав усі більші політичні питання, в тому числі і справу національного урівноправнення, до часу прийняття нового виборчого закону. Натомість він закликав парламент усі свої сили звернути на вирішення соціально-економічних питань.

На відміну від своїх попередників, А.Віндішгрец першим звернув увагу і прихильно поставився до задоволення вимог не лише галицьких, а й буковинських українців. Надані ним поступки пришвидшили процес українського відродження на Буковині. На нашу думку, така позиція уряду визначалась, головним чином, двома факторами: незацікавленістю в буковинських справах жодної з трьох коаліційних груп, а також вирішальним впливом, який мав Відень на політику нового президента Буковини Гоеса, який замінив на цій посаді неприхильного українцям Кравса⁴⁰. Це надавало А.Віндішгрецу значно більші можливості для діяльності в українському питанні на Буковині, ніж в Галичині.

Основні риси політики урядів Е.Тафе і А.Віндішгреца в українському питанні були подібними, що зумовлювалось незмінністю її факторів-детермінантів: впливові позиції «Кола» в урядовій коаліції, важливість чесько-німецького конфлікту, налагодження нормальних відносин з Росією. На зменшення інтересу Відня до українського питання вплинуло розбиття «Руського клубу» і народовців весною 1894 р., що звело до мінімуму вплив українського чинника на внутрішньополітичне життя Австрії.

Після відставки Е.Тафе значно зріс вплив галицького намісника не лише на політику уряду в українському питанні, а й на державні справи загалом. Цісар, який особисто не любив А.Віндішгреца, зробив К.Бадені наче «постійним інспектором коаліційного кабінету». З кінця 1893 р. він досить часто буває в Гофбургу. В цей час в Австрії мало хто сумнівався в короткочасності уряду А.Віндішгреца. Віссю політичного життя монархії наприкінці XIX ст. стало національне питання, не розв'язавши яке неможливо було вирішити інші проблеми. Тому коаліція, яка будувалась на основі усунення з політичного порядку денного важливих національних питань, не могла бути життєздатною. За таких умов К.Бадені, користуючись довір'ям і підтримкою цісаря, був одним з найреальніших претендентів на посаду президента міністрів. Він зумів створити надзвичайно популярний в австрійських умовах політичний образ примирителя національних протиріч, вдалого адміністратора, політика «сильної руки».

Це безпосередньо відбилось і на його політиці в українському питанні. Претендуючи на крісло прем'єра, К. Бадені необхідно було заручитись повною підтримкою і довір'ям польських консервативів. З іншого боку, він мусів зберегти в загальноавстрійській думці переконання про успішність і тривалість започаткованого ним примирення в Галичині. Таке подвійне завдання намісник розв'язував шляхом надання українцям дрібних поступок, сприянням в реалізації вимог буковинських українців і все грубішим втручанням у внутрішній розвиток українського руху, інформаційною блокадою реального стану міжнародних відносин в краю.

Не надаючи великого значення змінам у новому кабінеті міністрів, як і обіцянкам польських політиків, Ю.Романчук 15 лютого 1894 р. на засіданні сейму різко скритикував політику австрійського уряду і намісництва в українському питанні, ще раз підтвердив свій відхід від «нової ери»⁴¹. У відповідь К.Бадені заявив, що він «жодної нової ери не інавгурував, жодної угоди з тими панамі (народовцями – *Б.Я.*) не заключав»⁴². Це означало остаточний розрив порозуміння між урядом і народовцями внаслідок переходу останніх в опозицію. Натомість прихильники О.Барвінського, т.зв. реалісти, не підтримали Ю.Романчука і самостійно виступили на політичній арені. 6 квітня 1894 р. виступаючи в парламенті А.Вахнянин заявив про «зближення» «Руського клубу» до уряду і проголосив основні принципи «нового курсу»⁴³. На думку О.Барвінського в трикутнику «уряд – намісник – польські представники» вирішальний вплив на становище галицьких українців у даний момент мали саме останні. Як уряд, так і намісник у своїй політиці в українському питанні мусіли постійно зважати на позицію «Кола»⁴⁴. Проаналізувавши політику «нової ери» він прийшов до висновку, що головна причина її невдачі полягала у виключенні польської сторони з активного переговорного процесу. Враховуючи це, в основі своєї акції реалісти поклали добровільне зближення польської і української сторін, а уряд закликали лише підтримати його. Остаточний розкол народовського угруповання відбувся на загальних зборах «Народної Ради» 4 травня 1894 р., які підтримали опозиційну політику Ю.Романчука й засудили О.Барвінського і А.Вахнянина за впровадження ними «нового курсу» в українську політику⁴⁵.

Після виборів 1895 р. українська сеймова політика перейшла в руки реалістів, але виборчі зловживання намісника і польських політиків, у які вони були втягнуті, остаточно дискредитувала їх і започаткований ними «новий курс» серед українського населення. Визначальна роль підтримки К.Бадені в здобутті «новокурсниками» мандатів на виборах, звичайно, обмежувала їхню свободу в політичній діяльності. Вибори 1895 р. ще більше посилили суперечності галицького політичного життя. Вони остаточно поділили угодових і «незалежних» народовців, майже унеможливили порозуміння між ними. Якщо до виборів тон дискусії між цими групами народовців був поміркований, то після них він ставав усе гострішим, переходячи часом на прості образи. Сеймові вибори 1895 р. і провал депутації до Відня засвідчили психологічний злам в українському галицькому суспільстві, яке з того часу перестає вірити в доброго цісаря, а лише у власні сили.

Відразу ж після виборів цісар 29 вересня 1895 р. запропонував К.Бадені очолити уряд, на що той погодився. На першому місці серед заслуг галицького намісника він виділив у своєму листі «порозуміння між обома, батьківському Мому серцю зарівно любими племенами...»⁴⁶. На К.Бадені у Відні поклали дуже великі надії, особливо щодо заведення національного миру, спокою і порядку в державі.

Для українців прем'єрство К.Бадені могло означати лише послідовне продовження його попередньої політики, але вже на державному рівні. Навіть ті

невеликі надії на Відень, які ще були, тепер розвіялись. У свою чергу, здобуття поляками ключових позицій у державі давало їм можливість не оглядатись у галицьких справах на Відень, що особливо виразно простежується на засіданнях сейму і під час виборів.

Склад свого кабінету К.Бадені сформував не як попередні прем'єри, після консультацій з парламентськими фракціями, а за власним бажанням. У нього ввійшли Л.Білінський міністром фінансів та А.Голуховський міністром закордонних справ. Внаслідок сильних позицій польського елемента в уряді його ще називали «польським»⁴⁷.

23 жовтня 1895 р. К.Бадені оголосив програму нового уряду, визначивши своїм головним завданням забезпечення нормального функціонування «державної адміністративної машини». У своїй програмі він не зайняв виразної позиції щодо жодної з парламентських груп, а стосовно парламенту в цілому визначив наступний принцип: «наміряємо правити, а не бути правленим»⁴⁸. Серед українських послів не було одностайності щодо кабінету К.Бадені. Найбільш чітку позицію зайняв Ю.Романчук, який різко розкритикував прем'єра і галицьку адміністрацію за їх поведінку при останніх сеймових виборах.

Тактика «деклараций і грозьб», якої намагалися дотримуватися реалісти, не привела до позитивного результату. Уряд не активізував своєї діяльності в українському питанні внаслідок ряду причин. Перед К.Бадені стояло тоді багато важливіших і загальніших, з точки зору уряду, справ, таких як виборча реформа, прийняття бюджету, угода з Угорщиною, полагодження чесько-німецького конфлікту, тоді як вплив українського чинника на внутрішньо- і зовнішньополітичну ситуацію був у цей час незначний. Водночас, К.Бадені чудово розумів, що політична доля угодовців у значній мірі залежить саме від його підтримки, а тому продовжував проводити свою, сформовану ще в Галичині, політику в українському питанні. Він все більше втручався у внутрішній розвиток українського руху, підтримуючи на виборах групу Ол. Барвінського і придушуючи будь-якими засобами опозиційні йому сили. К.Бадені все менше схилявся навіть до дрібних поступок українцям, розуміючи, що не зможе цим запобігти радикалізації українського руху. Він все частіше почав вдаватися до силових методів вирішення проблеми: великі зловживання, навіть із застосуванням поліції і війська, під час виборів, заборона віч, переслідування опозиційних діячів, таких як Ю.Романчук, І.Франко, не кажучи вже про москвофілів.

Результати політики К.Бадені в українському питанні знайшли своє відображення в парламентських виборах 1897 р.: вони стали символом остаточного провалу угової політики «нової ери» – «нового курсу». Відтоді українсько-польське порозуміння стало безнадійною справою на довгий час, хоч як серед українців, так і поляків були політики, які відчували потребу миру. Ці вибори засвідчили високий рівень національної свідомості галицьких українців, що проявилось на багатьох судових післявиборчих процесах. Вони остаточно закріпили важливі зміни в політичній свідомості українців, зокрема переконання, що реальну рівноправність можна здобути лише власними силами, а

не з допомогою Відня чи поляків. Безкарність зловживань зі сторони намісника і польських політиків значно підірвала віру народу в силу права, легалізм, об'єктивну ведучи до радикалізму у методах політичної боротьби.

Після виборів 1897 р. у парламенті сформувалась нова більшість, так звана «автономічна правиця». В її склад увійшли молодочехи, «Коло польське», чеська консервативна більша посілість, Слов'янсько-християнський союз, німецькі клерикали, серби. Це була спроба відновити на нових основах «залізне кільце» з часів Е.Тафе.

15 травня 1897 р. нова більшість оголосила свою адресу, в якій поставила дві головні вимоги: розширення автономії країв і рівноправність народів. Ця «причіпка» про рівноправність була внесена в програму лише на вимогу «Руського клубу», що уможливило представникам національним меншин приєднатись до більшості⁴⁹. Але, як справедливо зазначало «Діло», найсильніші фракції в «правиці» – «Коло польське» і молодочехи – на перше місце висували розширення крайової автономії, а про переведення національного урівноправлення і не думали. Про це ж свідчила і брошура В.Дідушицького «Програма сторонництва автономічних в Австрії», в якій він домагався перенесення розгляду національних справ лише в сейми, де про все знову вирішувала б упривілейована більшість⁵⁰.

Проти програми «автономічної правиці» вже 26 травня 1897 р. виступили «незалежні» українські депутати, які небезпідставно вважали, що розширення крайової автономії за рахунок парламенту замінило б державний централізм на крайовий, чим завдало б сильної шкоди національним меншинам. Натомість вони висунули гасло національної автономії і поділу Галичини⁵¹.

Однак ситуація у парламенті різко загострилась. Видання К.Бадені в обхід державної ради 5 квітня 1897 р. мовних розпоряджень для Чехії викликало хвилю протестів серед німецького населення і привело до обструкції в парламенті. Наприкінці листопада 1897 р. внутрішньопарламентська ситуація внаслідок все гостріших форм німецької обструкції значно погіршилась. Певне уявлення про засідання державної ради в цей час дають назви газетних статей: «Чотири години межі божевільними», «Заседание парламента с кулачным боем» і т.д. Незадоволення з К.Бадені все більше ширилось посеред населення Відня, Граца, інших міст Австрії і Чехії. Почались вуличні демонстрації і бійки, в парламент для наведення порядку введено поліцію. В країні склалась загрозлива ситуація. Для зняття напруги цісар Франц Йосиф 28 листопада 1897 р. звільнив К.Бадені з посади президента міністрів. Як написало вже наступного дня «Діло»: «Тяжкий камінь, що давив грудь, покотив ся з гуком у безвість... Урвалась залізна рука деспота, най жис дух волі народної!»⁵²

Період перебування К.Бадені на посаді намісника та прем'єра загалом, і зокрема вибори 1897 р. стали свідченням завершення перехідного етапу в історії не лише українського галицького руху, але й Австро-Угорщини. Розширення виборчого права, перманентна внутрішньополітична криза, активізація

національних рухів витворили нову ситуацію, коли ціле життя держави почало обертатися навколо національного питання.

¹ *Мудрий М.* Галицькі намісники в системі українсько-польських взаємин (1849–1914) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С.91–102; *Мудрий М.* Місцеве самоврядування Галичини в контексті польсько-українських взаємин (друга половина XIX ст.) // Україна в минулому. – Львів – Київ, 1996. – Вип. IX. – С.80–102.

² *Ryzewicz W.* Kulisy ustapienia F.Zalieskiego ze stanowiska namiestnika Galicji // *Studia Historyczne.* – 1979. – Z.3. – S.401–418.

³ *Lazuga W.* “Rzady polskie“ w Austrii. – Poznan, 1991. – S.43.

⁴ *Ibid.* – S.43–44.

⁵ Детальніше див.: *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890–1894 рр. – Львів, 2000.

⁶ Діло. – 1890. – Ч.22 і 23.

⁷ Діло. – 1890. – Ч.179.

⁸ *Аркуша О.* Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження). – Львів, 1997. – С.14–15.

⁹ ЦДІА України у Львові. – Ф.818 (А.Вахнянин). – Оп.1. – Спр.10. – Арк.11.

¹⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф.382. – Оп.1. – Спр.60. – Арк.6.

¹¹ Там само. – Ф.818. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.7, 11–12.

¹² *Sprawozdanie stenograficzne sejmku krajowego Krolestwa Galicji i Lodomerii z 2 sesji, 6 periodu od 25 listopada 1890 r.* – S.945–946.

¹³ *Ibid.* – S.946–953.

¹⁴ *Ibid.* – S.983–989.

¹⁵ *Вахнянин А.* Матеріали до політики Русинів від часу так званої «нової ери» // Руслан. – 1908. – Ч.179.

¹⁶ *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців (1848-1914). – Т.1. – Львів, 1926. – С.242.

¹⁷ Діло. – 1891. – Ч.229.

¹⁸ ЦДІА України у Львові. – Ф. 382. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.3–4.

¹⁹ Діло. – 1891. – Ч.130.

²⁰ Діло. – 1891. – Ч.83.

²¹ Там само. – Арк.12–13

²² Вахнянин А. Руська справа. – С.24.

²³ Діло. – 1892. – Ч.103.

²⁴ *Мудрий М.* Галицькі намісники в системі українсько-польських взаємин 1849–1914 // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Вип.33. – С.98.

²⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф.818. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.13.

²⁶ *Левицький К.* Історія політичної думки. – С.249.

²⁷ *Partacz Cz.* Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko-ukrainskie w Galicji w 1888–1908. – Torun, 1996. – S.51.

²⁸ *Sprawozdanie stenograficzne sejmku krajowego...z 3 sesji , VI periodu od 30 marca 1892 r.* – S.324.

²⁹ *Тельвак В.* Творча спадщина М.Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.). – Київ-Дрогобич, 2008.

³⁰ Діло. – 1892. – Ч.190.

³¹ Діло. – 1892. – Ч.283.

³² Діло. – 1892. – Ч.253.

³³ Діло. – 1893. – Ч.20.

³⁴ Політика холодного розуму чи політика нервів // Правда. – 1893. Січень.

- ³⁵ Вахнянин А. Руська справа. – С.35–36.
- ³⁶ Його ж. Матеріали до політики. //Руслан. – 1908. – № 183.
- ³⁷ Димісія Е.Тафе // Діло. – 1893. – Ч.239.
- ³⁸ Народна часопись. – 1893. – Ч.245.
- ³⁹ Lazuga W. «Rzady polskie» w Austrii. – Poznan, 1991. – S.52.
- ⁴⁰ ЦДІА України у Львові. – Ф.818. – Оп.1. – Спр.9. – Арк. 28–30.
- ⁴¹ Sprawozdanie stenograficzne sejmu krajowego... 5 Sesja, VI period od 15 lutego 1894 r. – S.672–708.
- ⁴² Ibidem. – S.863.
- ⁴³ Діло. – 1894. – Ч.71.
- ⁴⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф.818. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.25–26.
- ⁴⁵ ЦДІА України у Львові. – Ф.818. – Оп.1. – Спр. 7. – Арк.15–17.
- ⁴⁶ Діло. – 1895. – Ч.210.
- ⁴⁷ Lazuga W. «Rzady polskie» w Austrii. – Poznan, 1991. – S.39.
- ⁴⁸ Програма кабінету гр.Бадені // Діло. – 1895. – Ч.228.
- ⁴⁹ Адреса більшості парламентарної // Руслан. – 1897. – Ч.100.
- ⁵⁰ Програма автономних сторонництв в Австрії // Руслан. – 1897. – Ч.169.
- ⁵¹ Автономія національностей // Галичанин. – 1897. – Ч.112.
- ⁵² Димісія гр. Бадені // Діло. – 1897. – Ч.261.

Розділ III. ВІЙСЬКОВІ РОЗВІДКИ

УДК 355.405.7 (477)(09)

О.Ю. Кирієнко
(м. Київ)

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» У ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВО-ЦЕНЗУРНИХ ОРГАНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1914–1917)

В статті на основі архівних матеріалів розглянуто цензурну політику російського самодержавства щодо «українського питання» у роки Першої світової війни, з'ясовано роль органів військової цензури в її реалізації.

Ключові слова: цензура, військова цензура, «українське питання», Перша світова війна.

В статье на основе архивных материалов рассматривается цензурная политика российского самодержавия по отношению к «украинскому вопросу» во время Первой мировой войны, определена роль военно-цензурных органов в её реализации.

Ключевые слова: цензура, военная цензура, «украинский вопрос», Первая мировая война.

In the article on the base of archive materials censorship policy of «ukrainian question» in the Russian empire during the First world war are opened, and role military-censorship organ in its realization are showed.

Key words: censorship, military-censorship, “ukrainian question”, First world war.

«Українське питання» у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. – одна з найважливіших проблем, що активно досліджується у сучасній українській і російській історіографії. Попри загальну зацікавленість дослідників цією проблематикою, в історіографії відсутній єдиний погляд на сутність «українського питання». Так, дореволюційна й подекуди сучасна російська історіографія пов'язує виникнення останнього в імперії Романових з намаганнями австрійських та польських панівних кіл, використовуючи як свою зброю національно свідомих українців, реалізувати свої вузько імперські чи вузько політичні устремління, прагнучи, як вважають дослідники, таким способом «розколоти єдине тіло великої російської нації». Й тому, на думку сучасного російського дослідника О.Міллера, антиукраїнська цензурна політика царизму вимальовується як захист державної цілісності імперії Романових¹. Українська ж історіографія послідовно доводить думку про те, що вітчизняні національно-

культурні та громадсько-політичні діячі середини XIX – початку XX ст. зосередилися на поширенні національної мови і, незважаючи на антиукраїнські імперські цензурні й інші заборони, намагалися виконувати поставлені завдання, що мали сприяти самовизначенню нації².

Дослідження діяльності цензурних органів російського самодержавства – актуальна наукова проблема, котра дає змогу проаналізувати його політику щодо «українського питання» в імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Дослідженню цензурної політики царизму щодо останнього в зазначений період присвячено дослідження таких вчених, як О.Міллер, І.Міхутіна, В.Савчинський, О.Ресент, Н.Щербак³ та ін. Однак залишається практично недослідженою аспект відповідна політика у Російській імперії щодо «українського питання» в роки Першої світової війни та роль новоутворених органів військової цензури в її реалізації. У розкритті зазначеного аспекту цієї політики самодержавства й полягає мета даної статті.

Внаслідок революції 1905 р. в імперії Романових скасовувалися цензурні обмеження щодо україномовної преси. Поряд з цим на основі «Тимчасових правил про періодичні видання» від 24 листопада 1905 р. було відмінено попередню цензуру, що в свою чергу вплинуло на механізми роботи відповідних органів країни⁴.

Початок Першої світової війни і вступ у неї Російської імперії обумовили зміни в її національній політиці щодо своїх окраїн, а запровадження у зв'язку з воєнним часом надзвичайного військово-цензурного законодавства дало змогу самодержавству знову вдаватися до переслідувань україномовних видань, використовуючи при цьому механізми та апарат створеного з початком війни відповідного інституту.

Військову цензуру в Російській імперії було введено у дію імператорським указом від 20 липня 1914 р. Її правова регламентація здійснювалася на основі «Тимчасового положення про військову цензуру від 20 липня 1914 р.». Головним завданням останньої указ визначав – «...запобігати завчасному оприлюдненню планів військової мобілізації, оголошенню і поширенню в періодичних виданнях, поштово-телеграфними зв'язком, під час публічних виступів інформації, котра може зашкодити воєнним інтересам держави». Вся друкована продукція, поштово-телеграфна кореспонденція, тексти доповідей, фотографії мали розглядатися військовою цензурою й, якщо їхній зміст якимось чином міг завдати шкоди зовнішній безпеці Росії, її збройним силам та оборонним об'єктам, то щодо них її органи вживали відповідні санкції⁵.

Згідно з «Тимчасовим положенням...», військова цензура встановлювалася у повному обсязі або частково. У першому випадку вона запроваджувалася лише на територіях, де безпосередньо проходили воєнні дії або було оголошено відповідний стан, відомчо підпорядковуючись штабу головнокомандуючого арміями фронту. Згідно із зазначеним нормативно-правовим документом, функціональні обов'язки останньої передбачали: 1) попереднє цензурування друкованих творів, естампів малюнків, фотографічних знімків, текстів публіч-

них виступів і лекцій; 2) перлюстрацію внутрішньої та міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції⁶.

Часткова військова цензура вводилася на решті території Російської імперії й також передбачала перлюстрацію міжнародної поштово-телеграфної кореспонденції та тільки в окремих випадках внутрішньої. Здійснення її функцій було покладено на Головну військово-цензурну комісію, на відповідні органи при штабах військових округів і цензорів на місцях⁷. На території України, що до початку Першої світової війни перебувала у складі Російської імперії, військову цензуру у повному обсязі було запроваджено у Волинській, Київській, Подільській, Катеринославській, Таврійській губерніях, деяких повітах Чернігівської й Полтавської⁸.

Отже, в українських губерніях Російської імперії поєднувалися два типи військової цензури, що певною мірою визначало її особливість.

Зі вступом Російської імперії у Першу світову війну багато тодішніх вітчизняних громадсько-політичних та культурних діячів передбачали зміни в цензурній політиці уряду щодо «українського питання», початок репресій проти відповідних культурних організацій, книговидавання. Так, відомий громадсько-політичний діяч Є.Чикаленко зазначав у своєму щоденнику, що війна принесе російським газетам величезні тиражі й прибутки, а українські ж, навпаки, будуть закриті або занепадуть, через побоювання жителів прикордонних губерній імперії читати подібну пресу⁹. Історик і громадсько-політичний діяч Д.Дорошенко також зазначав, що розпочнуться переслідування «малорусского наречия»¹⁰.

Як показала тогочасна дійсність, зміни в політичному курсі російської імперської влади не заставили себе чекати. Відразу ж із початком Великої війни вона позакривала українські видання, відповідні організації у Росії, в тому числі й катеринославську «Просвіту». Деякі українські клуби у Києві, Полтаві, Москві, Петербурзі врятувалися лише завдяки тому, що віддали свої приміщення під шпиталі для поранених військових. Найактивніших українських діячів – редактора «Української хати» П.Богацького, відомого історика, професора М.Грушевського, який покинув Львів після початку війни і повернувся до Східної України, було вислано на схід, як політично неблагонадійних¹¹. У своєму нарисі «Новий період історії України» останній зазначав: «Зараз з початком війни припинено всі політичні українські видання. Поарештовано і вислано також без основних «підозрінь» цілий ряд українських діячів. Київська цензура, з давніми ворогами українства на чолі, користуючи з того, що дозвіл на всякі видання перейшов до рук воєнних, проголосила, що на українські видання даватиметься дозвіл, тільки як вони друкуватимуться общеруським правописом»¹².

Юридичним підґрунтям для антиукраїнської репресивної політики були «Положення про воєнний стан» та «Положення про надзвичайну охорону», котрі надавали право губернатору видавати обов'язкові постанови спрямовані на попередження порушень суспільного порядку й державної безпеки, встановлювати покарання і санкції за останні, забороняти всілякі народні, громадські

та приватні збори, а також окремим особам перебувати у місцях, оголошених на воєнному стані або стані посиленої охорони. Виходячи із статей цих нормативно-правових актів губернатор міг також закрити на час дії воєнного або надзвичайного станів місцеві періодичні видання¹³. В умовах Першої світової війни контроль за виконанням губернаторських постанов щодо періодичної преси й іншої друкованої продукції покладався на військово-цензурні органи. Так, на основі окремих постанов було закрито україномовне періодичне видання «Основа», яке видавалося в Одесі, та заборонено ряд друкованих неперіодичних видань, котрі порушували у своєму змісті проблему національно-культурної окремішності (наприклад видана в Полтаві книжечка «Чому наша земля зветься Україною»)¹⁴.

З архівних фондів жандармських управлінь також відомо, що всі магазини, які спеціалізувалися на торгівлі україномовною літературою на час дії воєнного стану були закриті. Зокрема у Києві таких магазинів було три: книгарня видавництва «Літературно-наукового вісника», «Товариства «Час» у Києве», книжкова лавка журналу «Киевская старина»¹⁵. Окрім цього, як зазначав М.Грушевський: «Для сильнішого враження розпочато процеси проти різних авторів зовсім невинних речей, і так припинено зовсім усяку літературну й видавничу роботу в Києві. Редактори, видавці, автори пробували перенести її куди-небудь поза межі досягання київської адміністрації і київських цензорів, але скрізь їх стрічали коли не повні й абсолютні заборони відразу, то різні несподіванки, такі, наприклад, як одеське жадання, щоб до цензури присилались на розгляд рукописи в трьох копіях, інакше видання конфісковувалося й друкарня закривалася по першій номері. Штуки ці були ще шкідливіші, ніж одверта заборона наперед, бо через них люди даремно гаяли час, сили, засоби, манячися надією налагодити видання, і пізня руйна цієї надії тим гірше дезорганізовувала роботу»¹⁶.

Паралельно з цивільною владою цензурні та адміністративні обмеження щодо українського книговидання й преси вживалися зі сторони військового командування.

Як свідчать архівні матеріали, особливо жорсткою щодо українського книговидання була військово-цензурна політика командування Київського військового округу на театрі воєнних дій (Далі – КВО). Так, у березні 1915 р. штаб останнього своїм розпорядженням вимагав від редакцій газет, котрі виходили на території, де був оголошений воєнний стан, видавати україномовні періодичні видання виключно за російською абеткою, натомість неперіодичні видання ще дозволялося друкувати українською¹⁷. Подібні розпорядження поширив на підвладній йому території також Одеський військовий округ.

Про нові військово-цензурні умови, що склалися на території українських губерній Російської імперії в результаті таких розпоряджень, згадував у своєму щоденнику Є.Чикаленко: «... В Києві під час війни через цензурні умови не можна було нічого і ніяк видавати по-українському, так само і в Одесі і взагалі на українській території. Тільки в Москві цензура ще якось терпіла українські видання книжок»¹⁸. Така ситуація була пов'язана з тим, що в останньому місті

діяла лише часткова військова цензура та не було встановлено воєнного чи надзвичайного стану, тому влада не мала жодних юридичних зачіпок, за допомогою котрих би могла обмежувати країномовні видання.

Наступним кроком у посиленні цензурних переслідувань вітчизняних видань, що виходили на території українських губерній Російської імперії, було розпорядження військово-цензурного відділу – штабу головнокомандувача Південно-Західним фронтом – у грудні 1916 р. про друк усіх країномовних видань за російською абеткою: «Во исполнение Высочайшего указа от 18/30 мая 1876 г. допускать к печатанию периодические и непериодические издания на малорусском наречии лишь общепринятым русским языком, а не особім «украинским» правописанием»¹⁹.

Дане розпорядження викликає сумніви в своїй легітимності, оскільки воно, по-перше, спиралося на неіснуючий вже на той час нормативно-правовий акт, а, по-друге, не відповідало завданням військової цензури, які були прописані у відповідних нормативно-правових актах.

Однак, попри свою юридичну сумнівність, це розпорядження з неабияким ентузіазмом почало втілюватися в життя. На його основі штаб Київського військового округу на театрі воєнних дій своїм розпорядженням зобов'язав усіх власників друкарень подавати до попередньої військової цензури всі країномовні рукописи й статті; місцевим відповідним органам наказувалося під час видачі дозволу на опублікування того чи іншого рукопису чи статті брати з видавця розписку про те, що останній зобов'язується видати їх тільки за російською абеткою²⁰.

Таким чином, в умовах воєнного часу самодержавна влада, використовуючи надзвичайні повноваження, що надавалися військовому та цивільному керівництву держави у період війни, продовжувала антиукраїнську урядову політику, спрямовану на заборону вітчизняного книговидавництва, діяльності українських національно-культурницьких організацій. Створені з початком Першої світової війни військово-цензурні органи стали одним із засобів для реалізації імперської антиукраїнської політики. Лише Лютнева революція у Російській імперії та початок національно-демократичної революції в Україні привели до втрати фактичної чинності згаданих вище розпоряджень.

¹ Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.20–21.

² Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994. – 188 с.; Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) // Колективна монографія в трьох частинах. Ч.1. – К., 1999. – 208 с.; Щербак Н. Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст. // Історичний журнал. – 2007. – № 6. – С.58–64.

³ Миллер А. Указ. соч. – 260.; Михутина И. Украинский вопрос в России в конце XIX – начале XX ст. – Москва, 2003. – 288 с.; Нариси з історії українського національного руху...; Савчинський В. Цензурна політика російського самодержавства: історико-правові аспекти // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. Випуск 15. – К., 2008. – С.148–152; Реєнт О., Коляда І. Україна між світовими війнами (1914–1939).

Події. Люди. Документи: Нариси історії: Навч. посібник. – К. : Школа, 2004. – 544с.;
Щербак Н. Вказ. праця.

⁴ *Щербак Н.* Вказ. праця. – С.60.

⁵ Центральний державний історичний архів м. Києва (далі – ЦДІАК). – Ф.442. – Оп.864. – Спр.296. – Арк.165.

⁶ Там само. – Арк.166–167.

⁷ Там само. – Арк.167–168.

⁸ ЦДІАК. – Ф.295. – Оп.1. – Спр.485. – Арк.4.

⁹ *Чикаленко Є.* Щоденник: У 2 т. – Т.1: (1907–1917). – К., 2004 – С.331.

¹⁰ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920): Науково-популярне видання. – К., 2007. – С.22.

¹¹ *Реснт О., Коляда І.* Вказ. праця. – С.38.

¹² *Грушевський М.* Новий період історії України за роки від 1914 – до 1919. – К., 1992. – С.4.

¹³ Полный свод законов Российской империи. В 2-х книгах. – Книга 2. – Т.VIII–XVI. – СПб., 1911. – С.706.

¹⁴ ЦДІАК – Ф. 1680. – Оп.1. – Спр.356. – Арк. 44, 50.

¹⁵ Державний архів Києва. – Ф.287. – Оп.1. – Спр.80. – Арк.105.

¹⁶ *Грушевський М.* Вказ. праця. – С.4.

¹⁷ ЦДІАК – Ф.1262. – Оп.1 – Спр.263. – Арк.30.

¹⁸ *Чикаленко Є.* Вказ. праця. – С.361.

¹⁹ ЦДІАК. – Ф.1680. – Оп. 1. – Спр.346. – Арк.68.

²⁰ Там само. – Арк.76.

УДК 94(477).355.322<<1916>>

П.Г. Усенко
(м. Київ)

ЧОРНОМОРСЬКИЙ ФЛОТ У ПЕРШІ МІСЯЦІ КОМАНДУВАННЯ ОЛЕКСАНДРА КОЛЧАКА (ЛИПЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1916 р.)

Стаття висвітлює бойові дії на Чорному морі та в гирлі Дунаю протягом другої половини 1916 р. під керівництвом нового командувача флоту віце-адмірала О.Колчака.

Статья освещает боевые действия на Черном море и в устье Дуная на протяжении второй половины 1916 г. под руководством нового командующего флотом вице-адмирала А.Колчака.

The article deals with fighting in the Black Sea and the mouth of the Danube during the second half of 1916 under the new Navy Commander Vice-Admiral A.Kolchak.

Напередодні другої річниці Першої світової війни на Збройні сили Російської імперії чатувала сенсація: у липні 1916 р. командувати Чорноморським флотом замість 59-літнього адмірала Андрія Ебергарда (який ще 1911 р. по начальникуванню Головним морським штабом перейшов до Севастополя, а останнім часом піклувався в основному про адекватну відсіч на воді докучливим сусідам із Османської імперії та Болгарії – південним союзникам ворожого Антанті тандема Австро-Угорщини й Німеччини) почав 41-річний балтійський контр-адмірал, ветеран російсько-японської війни (пізнавши поранення, полон і винагороду Георгіївською зброєю – золотою шаблею за хоробрість), учений-полярник, дійсний член Російського географічного товариства, нащадок безмаєтних «малоросійських» дворян походженням од Бузького козацтва, син одеситів за народженням Олександр Колчак. Принагідно його, як годиться, було підвищено в чині до віце-адмірала.

Зринула пертурбація в севастопольському ареопазі. У 54-літнього віце-адмірала Андрія Покровського провід чорноморського штабу перебрав екс-командир лінійного корабля «Пантелеймон» 49-річний контр-адмірал Митрофан Каськов – недавній куратор масової висадки на південно-східному березі Чорного моря сконцентрованих у Маріуполі військ, енергійний прибічник ідеї глобальної експансії через протоку Босфор, чим загорівся, коли служив у Морському генеральному штабі 1900-х рр. Свіжоспечений віце-адмірал Олександр Хоменко, номінований начальником вантажних перевезень Чорним і Азовським морями, в Одесі продовжив управляти Транспортною флотилією, накопичивши більше сотні суден для відправки на загал, за потреби, двох з

половиною піхотних дивізій. По зростанню рівня підвладної галузі у помічники йому з Петрограда прибув капітан першого рангу Володимир Шрамченко, котрий у столиці виконував обов'язки офіцера при морському міністрі (ким залишався адмірал і генерал-ад'ютант Іван Григорович)¹.

Слід наголосити, що мегакараван під одеською орудою, не гаявши часу порожняком, перевіз колосальні обсяги палива й продовольства для Південно-Західного фронту, причому як із близького Миколаєва, так і з досить віддаленого Маріуполя. Для регулярного постачання з Приазов'я донецького вугілля на Платонівському молі Одеського порту функціонувала спеціальна естакада. Таким трибом ефективно «розсмокталися» залізничні затори, сфокусовані у «закупореному» вузлі східноукраїнських станцій Слов'янськ та Бахмут².

Комфлоту, харизматичному лідерові з диктаторським майбуттям «білого» верховного вождя Росії (від осені 1918 р. до початку 1920 р.), кавалерові орденів святого Станіслава найвищих ступенів з мечами, святої Анни другого і четвертого класів, святого Володимира третього й четвертого ступенів з мечами та бантом, святого Георгія четвертого класу, замаячила виняткова роль. Натхнений аудієнцією в імператора й верховного головнокомандувача (головковерха) Миколи II, він добре запам'ятав суть збагнутої тенденції: «У Ставці я з'явився спершу до начальника штабу Алексеєва, а потім до государя. Це було наприкінці червня – на початку липня 1916 р. Алексеєв посвятив мене в загальне воєнне становище, а потім я почув від нього та государя настанови. Мені було дане завдання десанту на Босфор для захоплення його»³.

Здавалось, от-от вирішиться доля виснажливих змагань за Чорне море, втілиться намір зухвалої анексії Стамбула (Константинополя, Царграда). «...Навесні 1917 р. передбачалося здійснити так звану босфорську операцію, тобто завдати вже удару на Константинополь. Усе це перебувало у зв'язку зі становищем на нашому південному чи лівому фланзі. Це було на початку липня, а восени, приблизно в серпні, мала вступити Румунія, й залежно від отих дій передбачалося тільки просування наших армій уздовж західного берега Чорного моря, через протоку на Туреччину та на Босфор або, залежно від ситуації, передбачалося, що флот повинен надати допомогу тим просуванням чи кинути десант прямо на Босфор, і флот мав намагатися захопити його», – згадував напучення О.Колчак⁴.

8 (21) липня 1916 р. в Севастополі було прочитано шифровку про рейд із протоки вельми потужного легкого крейсера «Midilli» (первісно нареченого по-німецьки «Breslau»), а наступного дня, коли те судно полинуло з диверсією до Новоросійського порту, йому екстрено дали одкоша могутній лінкор «Императрица Мария» (під адміральським прапором чорноморського командувача та кормилом свого командира капітана першого рангу князя Володимира Трубецького), крейсер «Кагул» і п'ять ескадрених міноносців – «Счастливый», «Дерзкий», «Беспокойный», «Пылкий» та «Гневный». Командир «Midilli» корветен-капітан Вольфрам фон Кнор, попри жорсткий пресинг випроставшиися зі скрути, вдало позадкував і в щедро розпростореному штучному серпанкові

стрімко помчав од мисливців на його корабель. За негоди поталанило геть вислизнути попід шквальною пеленою дощу.

Колчаку забракло відповідних навичок. Докладно не ознайомлений із даними «Беспокойного», він дарма вимагав надмірної хуткості в гонитві, переплутавши цей есмінець з прудкішими аналогами. Помилки переслідувачів протягом динамічної шестигодинної баталії дозволили їхньому візаві втекти до стамбульської бази⁵.

Зрештою «Midilli» підпав під реконструкцію, у процесі котрої тамтешній військово-морський поводар віце-адмірал Вільгельм Сушон (Сушон-паша) побоюювався ризикувати суперфлагманом – лінійним крейсером «Jawuz Sultan Selim» (у минулому «Goeben») навіть для навчання в Чорному морі. Мілітарними сферами Німеччини визрівали спроби сепаратних переговорів з Росією за ущемлення інтересів тодішньої Оттоманської Порти. Такі настрої 1916 р. «підіграла» заміна Миколою II голови Ради Міністрів Івана Горемікина на члена Державної ради гофмейстера Бориса Штюрмера, кому після відставки міністра закордонних справ Сергія Сазонова за монаршею волею судилося сполучати прем'єрство з портфелем зовнішньополітичного відомства. У Стамбулі цієї пори властями було придушено заколот ініціаторів нагального замирення Туреччини з Англією⁶.

Східний османський фронт занепадав, адже Кавказька армія генерала від інфантерії Миколи Юденича на осінь 1916 р. «осідлала» лінію від мису Єрос до євфратських верхів'їв (ущелина Елеву – Ерзінджан – Муш), де-факто утвердившись на обширі, котрий, за документальними ухвалами Антанти, мала навечно приплюсувати собі Російська імперія. На озерах Урмія та Ван її фахівці риштували локальну флотилію. Туди надсилалися фрагменти буксирів і барж (частками вагою до 30 пудів), щоби по комплектації задомінувати гірськими водоймами⁷.

Південно-західним напрямом наполегливо ризикали чорноморські підводники, до регулярних патрулювань швидко припасувавши модерні дизельні човни «Нарвал», «Кит» і «Кашалот». Випущені у 1915–1916 рр. Миколаївським відділенням Невського заводу й поціновані як найліпші з севастопольських субмарин, оті протягом війни знищили 2 ворожих транспорти, посильне судно, кілька буксирів і ширкетів (вітрильно-моторних суден) та десятки вітрильників⁸.

Трохи старша за типом і стажем (од 1914 р.) субмарина «Нерпа», теж виготовлена миколаївцями, раптом винищорила, що вночі біля Босфору слабшає сторожування. Тож, скориставшись обставинами, 18 (31) липня 1916 р. в гирлі протоки спритно загніздив шість десятків мін підводний загородник «Краб» під деменом старшого лейтенанта Михайла Паруцького (за присутності всередині, на облавку, начбрига – капітана першого рангу В'ячеслава Клочковського)⁹.

Не випадково Олександр Колчак флаг-капітаном флотського штабу відразу покликав капітана другого (того ж літа – першого) рангу Михайла Смирнова, у 1915 р. – російського координатора в ареалі англо-французького стремління силоміць удертись до середземноморських Дарданелл. Під патронатом цих двох

соратників утворився загін для таємного втіяння під Босфором ізоляційних за-слонів. Приховане мінування південної чорноморської протоки інтенсифікувалося: 21 липня (3 серпня) 1916 р. менш як за 5 миль перед нею «Беспокойный», «Дерзкий», «Гневный» із четвертим таким судном «Пронзительный» уклали 320 вибухових пристроїв, 25 липня (7 серпня) та 27 липня (9 серпня) неподалік було занурено півтисячу, у ніч на 30 липня (12 серпня) – ще 156, 8(21) серпня – 160. Попутно севастопольці висмикнули з-під болгарського берега пароплав «Keskul» з маслинами й вовною (у них переіначився на «Туркестан»). Отже вхід до Босфору і вихід із нього прикрили 1136 додаткових зарядів¹⁰.

Начальником 1-го («турбінного») мінного дивізіону, тогоріч удостоєним особистої Георгіївської зброї, став 37-річний капітан першого рангу Олександр Неміць (Неміць), котрий до війни професорував у Морській академії, а в Моргенштабі зарекомендував себе вмілим співробітником історичного й організаційно-тактичного відділень, креативною фігурою оперативної частини. 1914 р. чудовим розумінням Чорноморського театру війни у Ставці він заслужив ордени святої Анни 2-го ступеня та святого Володимира 4-го класу. Після того як попросився «на фронт», 1915 р. порядкував канонерським човном «Донец», невдовзі – 5-им дивізіоном міноносців¹¹.

Виправдавши карт-бланш, 8 (21) серпня 1916 р. Колчак звітував Григоровичу: «...Я взявся лагодити справи із мінами загороди, маючи на меті загороду для Босфору... Справі цій у Чорному морі, видно, не надавали серйозного значення... 10 днів тренування й перебирання мін налагодили цю справу, і новими міноносцями було виконано завдання постановки загороди за безпосередньої близькості від босфорських укріплень»¹². 10(23) серпня товариш міністра – начальник Моргенштабу та Морського штабу верховного головнокомандувача адмірал Олександр Русин видав акцентовану директиву «завадити виходові суден противника до Чорного моря»¹³.

Туреччині загрожував енергетичний голод: потерпав її «вугільний» потік, де відправним був гераклійський пункт Зонгулдак. Тільки за другу половину року на південному заході моря вигострилося понад дві тисячі «активних» мін¹⁴. Оскільки ж під егідою О.Колчака й М.Смирнова за погодженням із Морським штабом голововерха настирливо насичувалися чіткими деталями «босфорські» начерки та конкретизувалися інструкції для хвацького поступу, то знадобилися і кваліфіковані партії екстреного розмінування задля потенційної експедиції на Стамбул¹⁵.

7 (20) серпня 1916 р. сміливці субмарини «Тюлень» під стерном уродженця Чернігова старшого лейтенанта Михайла Китицина, взявши з собою професійного розвідника капітана другого рангу Олексія Нищенкова, візуально дослідили варненську гавань: удень крадькома просковзнули проточною між виявленими перешкодами, а потім прозондували довкілля настільки якісно, що, застигши на перископній глибині, ознайомились із береговими спорудами, пірсами, батареєю. 17 годин вони в дискомфорті непротвірюваних приміщень самовіддано дихали затхлим повітрям, проте допитливо озир-

нули примічені об'єкти не тільки з півночі на південь, а й у зворотньому напрямку.

Старший офіцер човна лейтенант Олександр Маслов змалював споглянутий ландшафт. За це і наступні непересічні вчинки взимку прикрасився золотою зброєю та погонами старшого лейтенанта. О.Нищенкова теж було представлено до почесної зброї, М.Китицина – до ордена святого Георгія, лейтенантів Михайла Крафта, Олексія Максимова, Германа Краузе – до орденів святого Володимира 4-го ступеня з мечами й бантом, а групу матросів – до Георгіївських медалей. За складеною в пошуку мапою 12(25) серпня на Варну впали 20 бомб із допроваджених гідрокрейсерами «Император Александр I» та «Император Николай I» трьох біпланів М-9 й дрібнішого за них літака М-5. Натомість німецькі авіатори двічі потрясли есмінець «Поспешный», убивши шістьох і поранивши двадцятьох людей¹⁶.

За задумом, узгодженим перед вступом у війну Румунії, Констанцький порт мали контролювати лінійний корабель «Ростислав», підводні човни «Карп» та «Карась» і низка ескадрених міноносців у супроводі посильних суден, транспортів, катерів, тралерів, артилерії, авіації, морської піхоти (із залученням 4 місцевих пароплавів, 2 буксирів і 2 землечерпалок). До загартованої майже двома роками боїв дунайської Експедиції особливого призначення (командир – капітан першого рангу флігель-ад'ютант Михайло Вельолкін) у Рені влилися румунські судна. У Вилковому зосередилися катери з есмінцем «Заветный». Згодом канонерки «Кубанец», «Терец» і «Донец» підтяглися до Дунаю. Сюди потрапила й міні-субмарина з двома торпедними апаратами, при Сілістрії підкріпивши з'єднання з чотирьох моніторів, п'яти міноносців і трьох катерів¹⁷.

14 (27) серпня 1916 р. румунський уряд оголосив війну Австро-Угорщині, після чого мінні загородники (мінзаги) «Великий князь Константин», «Великая княгиня Ксения» й «Цесаревич Георгий» з ескадреними міноносцями «Гневный» і «Пронзительный» огорнули Констанцу з моря чотирма сотнями мін. Прецінь, коли 27 серпня (9 вересня) у цьому районі підірвався «Беспокойный», довелося розрізати загороду, яка раніше там існувала. На Чорному морі тотально розпаліла Перша світова війна: 15(28) серпня проти Румунії виступили Німеччина і Туреччина, 19 серпня (1 вересня) – Болгарія.

Варненський гарнізон зміцнився німецькою артилерією й авіацією, яка майже щоденно «навідувала» Констанцу. За «Ростиславом», в котрий 19 серпня (2 вересня) бомбою поцілів льотчик-нападник, на захід переорієнтувались есмінці «Капитан-лейтенант Баранов», «Зоркий», «Завидный», «Заветный», «Звонкий» та «Лейтенант Шестаков», мінзаг «Аю-Даг», вісім тралерів, чотири катери, чотири аероплани. Асом у румунському небі був популярний одеський спортсмен – прапорщик інженерних військ Михайло Єфимов. Він раз по раз зводив нанівець підхмарні зазіхання чужинців, завершуючи висотні поєдинки ретирадою зустрінутих у протиборстві апаратів. Констанцу вартували й зенітники. Та ворожі машини нерідко досягали мети. Зокрема, від нальоту 28 серп-

ня (10 вересня) жертви на кораблях і ними тяжко захищеному березі облічувалися сумними цифрами – 5 убитих, 26 поранених¹⁸. За опублікованими даними, підло застосовувалась біологічна пошесть: згори на місто інвазійно сипалися цукерки та часник з холерними бацилами¹⁹.

25 серпня (7 вересня) «Быстрый» та «Громкий» вилазками до Балчика й Каварни, де квартирували болгарські війська, усліддили 21 барку, 2 крани, сховище гасу і пристань. Крилатий загін старшого лейтенанта Віктора Утгофа шугонув уночі 29 серпня (11 вересня) над Варною. Верховне головнокомандування уфундувало Західний район Служби зв'язку Чорного моря²⁰.

Аби щільніше замкнути окреслений сегмент, під мисом Екрене 27 серпня (9 вересня) «Беспокойный», «Гневный» та «Пронзительный» приточили 240 мін, а три десятки на заході моря 2(15) вересня примостив «Краб». Відтак 29 серпня (11 вересня) у Батовській затоці вибухнули болгарські міноносці «Шумни» і «Строги» (з них тільки останній підлягав ремонту), 4 (17) вересня загинув буксир «Варна», 13 (26) числа першого осіннього місяця – катер-тралер № 1.

Біля анатолійського мису Карабурун (Кара-Бурун, Кара-Бурну) 31 серпня (13 вересня) пішов на дно турецький міноносець «Kütachja». Хоча після тривалої перерви було розчищено ділянку перед Босфором для транспорту «Patmos», 2(15) вересня радіоперехоплення про це спонукало есмінці «Быстрый», «Громкий», «Пылкий», «Лейтенант Шестаков» та «Капитан-лейтенант Баранов» удруге «засіяти» звільнену площу піротехнікою настільки густо, що внаслідок затонули і згаданий «вугільник», і канонерський човен «Malatia». Оттоманська паливна артерія кризово знекровлювалася²¹. Шторм, од 10 (23) вересня за три доби виткнувши багато мін на поверхню, певною мірою зменшив небезпеку південному фарватерові, але із двох зонгулдацьких пароплавів, відтак відправлених, лише «Kerasun» 19 вересня (2 жовтня) завершив рейс до Стамбула, а уражений по дорозі «Irmgard» був добитий «Нарвалом»²².

Прогалини, виниклі по спущених осінньою бурею мінних полях, чорноморці надолужили, застосувавши неабияк розвинуті методи – від давнього, за російсько-турецької війни 1877–1878 рр. вигаданого науковцем-моряком Степаном Макаровим, до винайдених у XX ст. Рекордні темпи внормувала універсальна самохідка-«ельпидифор» Т-234, рясно розташувавши 220 мін перед Констанцею й утрое більше – болгарською акваторією. 1150 мін, від 26 серпня (8 вересня) по 12(25) грудня 1916 р. зосереджені навпроти Варни, повністю її заблокували²³.

Призвичаювалися на поступово освоюваних трасах підводники. За інформацією від них лінійний корабель «Императрица Екатерина Великая», «Дерзкий» та «Пылкий», відряджені до Вугільного району, вранці 8 (21) вересня розгромили османські пароплави «Eser-i-Merhamet», «Resan», «Talihi Javer» і «Eleni». 23 вересня (6 жовтня) «Поспешный», «Пронзительный» та «Счастливый» у портах Самсун і Сіноп потрошили шість десятків вітрильників.

Оптимізм надій Високої Порти на малоазійське вугілля практично анулював «Тюлень» М.Китицина: курсувавши до Босфору, поповнив свій переможний

рахунок двома пароплавами й півтора десятками шхун. «Ластоногий» човен особливо уславився тим, що, викликавши вогонь на себе, ввечері 28 вересня (11 жовтня) у надводному стані неподалік острова Кефкен власною «76-міліметровкою» спинив великий німецький транспорт «Rodosto» із носовою «крупівською» гарматою соліднішого калібру. Субмарина, яка оминула всі випущені по ній у рідкісній «дуелі» снаряди, точними влученнями нейтралізувала 88-міліметровий ствол, обслуговуваний пушкарями «Midilli». З чималою моророкою пригасивши пожежу на знерухомілому гіганті, феноменальним призом опанували спрямовані на його борт О.Маслов, боцман С.Іваньков, старшина Я.Дементьєв, мотористи-дизелісти Г.Кременецький та І.Романов. Ці відчайдухи за півтори доби привели до Севастополя реанімований трофей. У бранцях опинилися капітан судна-погорільця, його старший помічник і ще шість членів розפורшеного екіпажу.

Георгіївськими хрестами осінився ряд тріумфаторів. І, коли командир «Тюлень» – вже капітан другого рангу й кавалер орденів святого Станіслава другого (з мечами) та третього класів, святої Анни третього (з бантом і мечами) й четвертого («за храбрость») ступенів, улітку відзначений золотою зброєю, – восени діждався «Георгія» 4-го класу, то, на бажання героя, Олександр Колчак урочисто оздобив його збереженою понад півстоліття реліквією – такою бойовою регалією діда Михайла Китицина, учасника Севастопольської оборони 1854–1855 рр.²⁴

Здобутки протилежного блоку на Чорному морі у другій половині 1916 р. виглядали порівняно скромнішими, та теж вагомими. 18 (31) серпня UB-45 поблизу Поті торпедувала італійський пароплав «Tevege», а 20 серпня (2 вересня) – військовий транспорт «Джоконда» на Трабзонському рейді. 25 жовтня (7 листопада) капітан-лейтенант Бауер на UB-46 ліквідував «трищогловик» із кримською сіллю для Одеси. 2 (15) листопада з UC-15 було заміновано Сулинський рукав Дунаю, але до кінця року протичовнові акції призвели до скопу як трьох згаданих німецьких субмарин, так і четвертої, UB-7.

Посаду начальника чорноморських загонів і засобів боротьби з підводними човнами обійняв доти старший офіцер «Кагула» 35-літній капітан другого рангу Микола Черниловський-Сокол (Чернилівський-Сокіл), 1915 р. нагороджений орденом святої Анни 2-го класу з мечами, володар золотої зброї, кавалер «Георгія» 4-го ступеня від 1904 р. за відвагу на легендарному крейсері «Варяг»²⁵. Од 14(27) вересня 1916 р. «Російський імператорський флот при румунському верховному командуванні» репрезентував капітан першого рангу Олександр Зарин, але через місяць він очолив канонерський загін і його дипломатичні контакти лягли на плечі капітана другого рангу Василя Яковлева. В листопаді резидентом «для зв'язку флоту при командуючому румунськими плавальними засобами» став капітан першого рангу Емануїл Молас²⁶.

З Одеси, Очакова та Миколаєва спорадично розв'язувалися проблеми посіхом мобілізованої румунської Добруджинської армії, етапно стимульованої

Особливим корпусом генерала від інфантерії Андрія Зайончковського, а потім консолідованої з російською Дунайською армією генерала від кавалерії Володимира Сахарова. 7 (20) вересня 1916 р. морем було передислоковано до Румунії два полки, 26 вересня (9 жовтня) – бригаду.

Спонтелічена німецько-турецько-австрійсько-болгарською навалою на Добруджу, Ставка Миколи II не подбала про евакуацію звідти скарбів бензину, гасу, мазуту. Тож коли 9 – 10 (22–23) жовтня 1916 р. Констанцу було окуповано з численними нафтовими резервуарами, корегувати ситуацію виявилось не просто. Аж 22 жовтня (4 листопада) крейсер «Память Меркурия» своєю артилерією спромігся спалити 15 із 37 втрачених господарями цистерн²⁷.

Щойно німецько-болгарсько-турецька Дунайська армія генерал-фельдмаршала Августа фон Макензена рушила на Констанцу, як у Севастополі розігралася трагедія: вранці 7 (20) жовтня 1916 р. у Північній бухті красень-лінкор «Императрица Мария» (командир – капітан першого рангу Іван Кузнецов) запалахотів і потонув по серії руйнівних вибухів і викидові сліпучого полум'я на сотні метрів. Загинули інженер-механік мічман Георгій Ігнат'єв (у задимленому трюмі, не кинувши льох 305-міліметрової артилерії, де в півтонних снарядах було по півтора кілограмів пороху), два кондуктори і понад сто двадцять матросів. Багато моряків травмувалося та опіклося, тож головний госпіталь Чорноморського флоту на Павловському розі севастопольської Корабельної сторони негайно заходився лікувати понад чотири сотні поранених (незабаром ледь не половина з них таки померла)²⁸.

Слід зауважити, що санкціонована Державною думою Постійна комісія для випробування суден флоту 1915 р. констатувала: «Система аерорефрижиратції артилерійських погребів «Императрицы Марии» перевірялася протягом доби, проте результати отримано недостатні. Температура погребів майже не знизилася, попри добове функціонування холодильних машин. Невдало виконано вентиляцію»²⁹. Й марудне «вузьке місце» за рік обернулось на огнище.

Три логічних версії джерела надзвичайної події обмізковувала слідча комісія під рукою адмірала Миколи Яковлева: 1) порохове самозаймання; 2) недбалість із вогнем і порохом; 3) зловмисність. Жодне з припущень не було визнано абсолютно вірним. Найавторитетніший член комісії академік Олексій Крилов пізніше розвинув третю гіпотезу в оперті на факти, що через зраду та «з причин, які zostалися невідомими», в зарубіжних краях постраждали також англійські, французькі й італійські судна «Glatton», «Natal», «Vanguard», «Iena», «Liberte», «Benedetto Brin» і «Leonardo da Vinci» (Італія приєдналася до Антанти, 1915 р. виступивши проти Австро-Угорщини, але війну Німеччині оголосила лише влітку 1916 р.)³⁰.

«Я приписував це тим зовсім не передбаченим процесам у масах нових порохів, які заготовлялися під час війни, – абстрактно тлумачив нещастя О. Колчак (із ризиком для життя він прагнув урятувати гинучий дредноут). – За мирної доби ці пороху продукувалися не в тих кількостях, тому була ретельнішою обробка їх на заводах. Під час війни, під час посиленої праці на заводах, оскільки випуска-

лися величезні кількості цих порохів, не було достатнього технічного контролю, й у цих порохів виникали процеси саморозкладу, котрі могли викликати вибух. Іншою причиною могла стати якась необережність, котрої, одначе, не уявляю. В усякому разі, жодних даних, що це був лихий умисел, не існувало»³¹. Зайве казати про суб'єктивність наведених міркувань, бо їх автора оповила тінь підозри у провині (нехлюйстві чи виразнішому криміналі в його «парафії»).

На ймовірності злочину через елементарну необачність прикметно наолягав недавній старший офіцер цього лінкора капітан другого рангу Анатолій Городиський, якого перед катастрофою було переведено кермувати есмінцем «Фидониси»³². Ігнорування комендорами правил щодо займистих матеріалів засвідчував колишній вахтовий начальник на запропалому кораблі мічман Володимир Успенський³³.

Морський міністр справедливо прискіпувався й слушно теоретизував, хоча з очевидною лояльністю до зніченої креатури: «Причину вибуху знайти важко, проте особиста моя думка схиляється до того, що це було зловмисним вибухом за допомогою пекельної машини та що це справа рук наших ворогів. Успіхові їхнього пекельного злочину сприяв безлад на кораблі, за котрого ключі від погребів існували в двох екземплярах: один висів у шафі при вартовому, а другий мав на руках господар погребів, що не лише незаконно, а й злочинно. Крім того, з'ясувалося, що на прохання артилерійського офіцера корабля та з відома першого його командира [...] завод у Миколаєві знищив кришку люка, який вів до порохового погребу. За таких умов, не виключено, що хтось із підкуплених осіб, перевдягнений матросом, а, може, й у блузу робітника, потрапив на корабель і підклав пекельну машину. Іншої причини вибуху я не бачу, а слідство з'ясувати не може, й усі повинні йти під суд. Та оскільки під суд має йти і командувач флоту, то я просив государя відкласти той до закінчення війни, а нині усунути від командування судном командира корабля та не давати призначень офіцерам, причетним до виявлених безпорядків на кораблі». За неординарних вагань І.Григорович облесливо розрадив главу чорноморців: «Ні в кого не було й думки вважати Вас відповідальним за цю катастрофу... Вас високо цінує флот, Вас любить государ і Вас знає вся Росія...»³⁴.

Повідомлений про скорботну депресію Олександра Колчака (резонував острах, чи не загрожує тому чоловікові божевілья), цар звелів флаг-капітанові Ставки капітану першого рангу Олександрову Бубнову виїхати до Севастополя, щоби зарадити комфлотові «найвищим» висловленням «незмінної ласки». Прибулець заспокоїв чорноморську еліту, коли емоції Колчака вихлюпнулися роздратуванням, яке пригнічувало оточення. «Після тривалої дружньої бесіди він цілком опритомнів, так що надалі все ввійшло до своєї колії», – ці мемуарні рядки про спілкування з колегою занотував О.Бубнов³⁵. А втім, естафету главенства у штабній ієрархії від М.Каськова, висунутого на пост «начальника висадки в Чорному морі», перехопив 43-літний товариш О.Колчака з часів отроцтва у кадетському корпусі контр-адмірал «почту Його імператорської величності» Сергій Погуляев, од лютого 1916 р. – начальник 1-ої бригади лінкорів³⁶.

Дешифровку сатисфакції чорноморцям за моральні та матеріальні збитки принесла звістка про фатальний кінець турецького есмінця «Gajret-i-Vataniye» – корабля-агресора, який першим провокаційно напосів два літа тому, 16(29) жовтня 1914 р., на Одесу. 17(30) жовтня 1916 р. він не знайшов сподіваного проходу під Варною й перечепився об скелю³⁷.

27 жовтня (9 листопада) 1916 р. газета «Крымский вестник» обік офіційної реляції Морського генерального штабу про велетенську біду, двадцять днів замовчувану, надрукувала депешу тижневої давнини, проілюструвавши моторність севастопольських кораблів, які у гирлі річки Терме (між населеними пунктами Уньє та Самсун) «розжилися» 22-ма вітрильниками з хлібом. Есмінці «Капитан Сакен» і «Лейтенант Зацаренный», міноносець «Строгий» та транспорт «Святогор» під мис Чалди-Бурну 19 листопада (2 грудня) доправили 40 дружинників і 150 їхніх добровільних поплічників із аборигенів-вірмен. «Вітрильники остерігаються ходити на схід од Терме», – резюмували ці партизани по розповідях опитаних ними місцевих мешканців³⁸.

Тієї осені у Севастополі відкрився навчальний заклад із підготовки офіцерів – «Морський кадетський Його імператорської високоності спадкоємця цесаревича корпус», де за символічного шефства юного Олексія Романова з 18 лютого (2 березня) 1916 р. директором був капітан першого рангу Сергій Ворожейкин, від 30 червня (13 липня) контр-адмірал³⁹. Військове відомство поповнила Качинська школа авіації, уфундована шістьма роками передніше Відділом повітряного флоту при Особливому комітеті з посилення морського флоту на добровільні пожертви⁴⁰. До речі, польотні пригоди урізноманітнювалися: на порозі зими 1916/17 рр. чорноморці бомбардували с. Карамурат (на південь від Констанци) й за маршрутом ширяння взяли на приціл зміючий аеростат⁴¹.

У листопаді 1916 р. центральноєвропейські держави Четверного альянсу обнародували мирну пропозицію Антанті, але наразилися на різку відмову. Микола II у наказі армії й флоту публічно пояснив: «Досягнення Росією викликаних війною завдань, оволодіння Царградом та протоками, так само як і створення вільної Польщі з усіх трьох її нині розподілених областей, ще не забезпечено»⁴². Він і монарх Великої Британії Георг V обмінялися телеграмами з приводу чутки про те, що здобуттю Стамбула, начебто, «збирається заперечувати Англія». Король недвозначно підкреслив: «Я з моїм урядом вважаємо володіння Росією Константинополем і іншими теренами, визначеними у договорі, укладеному нами з Росією та Францією протягом цієї війни, однією з кардинальних і перманентних гарантій миру, коли війну буде доведено до успішного кінця». Російський адресат категорично наполягав на «гласності» висвітленої проблематики: «Я переконаний, що стисле офіційне повідомлення мого уряду, зафіксувавши, що Англія і Франція розглядають володіння Росією Константинополем та протоками незмінною умовою миру, заспокоїло б усі мізки та розвіяло будь-яке недовір'я»⁴³. Імператор-головковерх демонстративно прийняв од Георга Order of the Bath (орден Купелі)⁴⁴.

На межі 1916 і 1917 років у Криму оздоровлювався начальник штабу верховного головнокомандувача генерал од інфантерії Михайло Алексєєв. Він бесідував з Олександром Колчаком про насущні питання, запрошував до себе разом із Михайлом Смирновим, цікавився оперативними напрацюваннями та поглядами на стратегію. А паралельно у Ставці від 10(23) листопада 1916 р. тимчасовий начштабу генерал од кавалерії Василь Гурко і генерал-квартирмейстер генерал-лейтенант Олександр Лукомський формулювали концепцію вирішального удару 1917 р. по Австро-Угорщині. М.Алексєєв погоджувався на активізацію Чорноморського флоту в цьому аспекті. На той момент Транспортна флотилія запасалася, щоб у перспективі доправити максимальний десант (хоч і штатно подвоєний до п'яти дивізій). Було налаштовано інструментарій, здатний у темряві стиха прокласти коридори крізь босфорські міні загорода. Необхідне апробовувалося під Варною. Форсувалася побудова миколаївцями півсотні 55-метрових барж (із двигунами конструкції шведської фірми «Боліндер» кожна з них адаптувалася перемістити батальйон піхоти чи дві польові артбатареї з реманентом), споруджувались і три десятки 75-метрових десантних суден зі 130-міліметровими гарматами⁴⁵.

Наприкінці 1916 р., коли штаб чорноморців уструктурував спеціалізований військово-сухопутний відділ, в арсеналі снарядів головного калібру (дванадцятидюймовок, «305-міліметровок») схожого на лінкор «Императрица Мария» дредноута «Императрица Екатерина Великая» належало тримати 240 шрапнелних і ледь не вдвоє більше хімічних – 444: перших у кожному з дюжини 400-штучних боєкомплектів налічувалося по 20 (кожний двадцятий постріл), других – по 37 (майже кожен десятий). Кількість сконцентрованих у Севастополі «отруйних» і шрапнелних «монстрів» для менших корабельних гармат дорівнювала одинадцяти тисячам⁴⁶.

Протистояння сторін за передзим'я стабілізувалося. 30 листопада (13 грудня) «руйнації млина, який постачав болгарській армії борошно», у Балчику домігся крейсер «Память Меркурия» (він і «Кагул» капітально переобладнались)⁴⁷. Того самого дня на схід від Босфору «Кит» протаранив пароплав «Nevşehir», та носом застряг у враженій махіні, й, аби визволити звідти субмарину, подвиг здійснив її старший офіцер лейтенант Борис Орлин: під вогнем обстежив зціплення і проаналізував, як викараскатися (таку відвагу було пошановано Георгіївською зброею)⁴⁸.

8 (21) грудня «Память Меркурия» і «Пронзительный» побили пару османських канонерок біля прибосфорського Чорного мису (Карабурун Румелійський)⁴⁹. Якщо впродовж тогорічної кампанії чорноморці втратили 1 лінкор, 2 есмінці, 1 тралер, 2 плавучі шпиталі, 12 пароплавів, 1 баржу й 22 вітрильники, то їхні супротивники – 4 підводних човни, 1 есминець, 2 міноносці, 3 канонерських човни, 22 пароплави, 4 моторки і понад вісім сотень вітрильників⁵⁰. «Jawuz Sultan Selim» та «Midilli» не активізувались, одначе за схемою, розробленою на випадок їхнього ходу, флот із О.Колчаком профілактично провів у грудні імітацію запобіжних маневрів⁵¹.

Пильнування Дунайської дельти й острова Зміїний у цей період доручалося Експедиції особливого призначення, узбережжя від Кілійського рукава до Одеси – обороні північного заходу Чорного моря, захист подібної зони при Дніпровському лимані з Тендрівською косою ввірявся коменданту Очаківського укріплення, навкруг Кримського півострова – начальнику охорони севастопольських рейдів, закутка Керч-Єнікальської протоки – командирю Керченського порту, а кавказько-турецької флангової смуги – начальникові над суднами і портами сходу моря. Турбота про судноплавство зумовила виокремлення метеорологічного відділення при флотському штабі⁵².

В листопаді – грудні на Подунав'я припливли дві сухопутні дивізії. За ними під Новий рік пересунулась Окрема Балтійська морська дивізія, чий начальник, підлеглий безпосередньо Колчакові контр-адмірал «почту Його імператорської величності» одеський уродженець Семен (Симеон) Фабрицький, персонально пантрував і плавзасоби.

14(27) грудня у річковій переправі Румунського фронту першим на протилежащий берег ступив гвардійський Окремий батальйон, здолавши болгарські рубежі поблизу міста Тульча. 29 грудня 1916 р. (11 січня 1917 р.), командуючи канонерським човном «Донец», переведений на Чорноморський флот із Балтики старший лейтенант Микола Ратьков мужньо прорвався Дунаєм повз Тульчу, за що йому та корабельному артилеристові Сергію Новицькому, юному випускникові Морського кадетського корпусу, дісталася золота зброя.

У дунайському пониззі, крім артбатареї, скупчувалися гідроплани, есмінці й тралери, на сході Чорного моря – шість ескадрених міноносців, тральний дивізіон, квартет посильних суден, моторно-вітрильні шхуни, чотирнадцять літаків. До одеського угруповання ввійшли лінкор «Синоп», мінзаг «Дунай», посильне судно «Салгир», два дивізіони тралерів, четвірка охоронних і двійка лоцманських катерів, два авіапідрозділи й берегова артилерія. Крім Одеси, Зміїного, Тендри та Вилкового, Севастопольської, Очаківської та Михайлівської (Батумської) фортець, гармати стаціонарно розташовувалися на Жебріянській косі, острові Джарилгач, у Хорлах, Ак-Мечеті, Караджі, Євпаторії, Ялті, Судаку, Двохякірній бухті, Феодосії, Хаулі, Керчі, Новоросійську, Туапсе, Хості, Сочі, Гаграх, Гудауті, Новому Афоні, Сухумі, Поті, Різе (загалом 46 батарей). Пости повітряного нагляду, оповіщення і зв'язку були між озером Сасик та селом Григорівка, аеродроми – від Жебріян до Батума.

З очаківського й севастопольського артилерійських парків Русин у жовтні виділив спеціальну Чорноморську легку батарею. В Очакові та Криму почалося формування нової морської пішої дивізії, щоб у грандіозному шесті «проти Константинополя» вона ніяк не відстала від Балтійської морської дивізії і Гвардійського екіпажу, котрий, влітку 1915 р. отаборившись у Севастополі та розгорнувши 6 рот, кулеметну й підривну команди з власною службою зв'язку, затим через Одесу та Миколаїв із батальйонним начальником, капітаном другого рангу флігель-ад'ютантом Миколою Саблиним у грудні того року подався на передову до Волині й лише восени 1916 р. з черговим

провідником – капітаном другого рангу Сергієм Мясоедовим-Івановим повернувся до одеського регіону⁵³.

Штурмову Чорноморську дивізію, лаштовану на вістря «великої Босфорської операції», планувалося стрижнево вкадрувати досвідченими вояками, насамперед найкращими гвардійцями. Зверхником цього авангардного згромадження було призначено уродженця Катеринослава, генерал-майора Генерального штабу Олександра Свечина⁵⁴. Сам Олександр Корчак, ревний реалізатор масштабного проекту, з ентузіазмом невпинно вкорінював пружні підвалини вимріяного ним «турецького маршу»⁵⁵.

Але не те трапилося, що старанно моделювалося. 1917 р. у Петрограді спалнула революція, її вогненні пламени опромінили і Чорне море.

¹ Освобождение адмирала Эбергарда от должности // Крымский вестник. – 1916. – 26.07; Командующий флотом Черного моря вице-адмирал А.В.Колчак // Там же; Приказ начальника Морского штаба Верховного Главнокомандующего. – Б.м., 1916. – 25.06. – № 167; Русские официальные сообщения о войне // Морской сборник. – 1916. – № 9. – С.101; *Лукин В.К.* Значение флота на Черном море (по пережитому в войну 1914 – 1918 гг. // Красный флот. – 1922. – № 2. – С.42; Переписка В.А.Сухомлинова с Н.Н.Янушкевичем // Красный архив. – 1922. – № 2. – С.172; *Петров М.А.* Кризис морского командования в 1916 году // Морской сборник. – 1926. – № 8 – 9. – С.11–17; *Мельников Р.М.* Крейсер «Очаков». – Ленинград, 1986. – С.240; *Бубнов А.Д.* К истории действий Русского флота в Мировую войну // Зарубежный морской сборник. – 1931. – № 13. – С.15; *его же.* В царской ставке. – Москва, 2008. – С.103, 154 – 160; Морские организации // Морской журнал. – 1934. – № 1. С.8–9; *Григорович И.К.* Воспоминания бывшего морского министра // Вопросы истории естествознания и техники. – 1991. – № 3. – С.114; *Дроков С.В.* Александр Васильевич Колчак // Вопросы истории. – 1991. – № 1. – С.50–51; *Смирнов А.* Адмирал Колчак // Звезда. – 1994. – № 4. – С.130; *Португальский Р.М., Алексеев П.Д., Рунов В.А.* Первая мировая в жизнеописаниях русских военачальников. – Москва, 1994. – С.287 – 288; Штаб Российского Черноморского флота. – Симферополь, 2002. – С.24, 160, 175; *Козлов Д.Ю.* Черноморский дебют адмирала Колчака // ФлотоМастер. – 2003. – № 1. – С.21; *Залесский К.А.* Кто был кто в Первой мировой войне. – Москва, 2003. – С.313–314, 694–695; Верховный правитель России: документы и материалы следственного дела адмирала А.В.Колчака. – Москва, 2003. – С.19–24; *Рунов В.А., Португальский Р.М.* Адмирал Колчак. – М., 2007. – С.11–151.

² *Козлов Д.Ю.* Управление морскими перевозками в годы первой мировой войны (1914–1917) // Морской сборник. – 2000. – № 11. – С.79.

³ Список личного состава судов флота, строевых и административных учреждений морского ведомства. – Пг., 1916. – С.59; Адмирал Александр Васильевич Колчак. – М., 1992. – С.33; *Глушков В.* «Земли Санникова не существует» – заявил лейтенант А.Колчак на ученом совете Императорского русского географического общества в январе 1906 г. // Морской сборник. – 2000. – № 6. – С.82–86; Верховный правитель... – С.32; *Рунов В.А., Португальский Р.М.* Указ. соч. – С.152–155; *Бубнов А.Д.* В царской... – С.158–160.

⁴ Протоколы допроса адмирала А.В.Колчака чрезвычайной следственной комиссией в Иркутске 21 января – 7 февраля 1920 г. // Архив русской революции издаваемый И.В.Гессеном. – Т. 10. – Берлин, 1923. – С.202; Допрос Колчака. – Ленинград, 1925. – С.29–30, 44.

⁵ *Чернушевич А.М.* Первый поход с адмиралом Колчаком в Черном море // Морские записки. – 1943. – № 2. – С.38–43; *Мельников Р.М.* Указ. соч. – С.237–238; *Цветков И.Ф.* Министр возрождавшегося флота и его мемуары // Вопросы истории естествознания и техники. – 1991. – № 3. – С.109; *Лукин А.П.* Флот: Русские моряки во время Великой войны

и революции // Севастополь: Литературно-исторический альманах. – 1997. – № 4. – С.127; Козлов Д.Ю. Черноморский дебют... – С.22–27; Мельников Р.М. Линейные корабли типа «Императрица Мария». – Санкт-Петербург, 2003. – С.34; Лорей Г. Операции германо-турецких сил в 1914–1918 гг. – Санкт-Петербург, 2004. – С.348–353. Див. ще: Сорокин А.И., Краснов В.Н. Корабли проходят испытания. – Ленинград, 1985. – С.93.

⁶ Белякевич И.И. Турция и попытки Германии избавиться от русского фронта в период первой мировой войны // Труды Восточно-Сибирского государственного университета: Сборник статей профессоров и преподавателей историко-филологического факультета Иркутского государственного университета. – Т.2. – Вып. 4. – Иркутск, 1944. – С.30–49; Лорей Г. Указ. соч. – С.376, 363.

⁷ Приказ начальника... – 6.01. – № 31; Там же. – 17.05. – № 108; Там же. – 14.10. – № 322; Павлович М.П. (Вельтман Мих.) Азия и ее роль в мировой войне. – Петербург [Петроград], 1918. – С. 69; Лукин В.К. Указ. соч. – С. 42; Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – Москва, 1926. – Ч.2. – С.24; Саонов С.Д. Воспоминания. – Париж, 1927. – С.320; Сборник договоров России с другими государствами: 1856–1917. – Москва, 1952. – С.448–453; Зайончковский А.М. Первая мировая война. – Санкт-Петербург, 2002. – С.585. Див. ще: Раздел Азиатской Турции по секретным документам б. министерства иностранных дел. – Москва, 1924. – С.200; Акоюн С.М. Западная Армения в планах империалистических держав. – Ереван, 1967. – С.197–221; Васюков В.С. Мировая война: Политика России в 1914–1915 годах // История внешней политики России: конец XIX – начало XX века. – Москва, 1999. – С.524).

⁸ Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Действия русского флота на Черном море (1914–1917) // Флот в первой мировой войне. – Т.1. – Москва, 1964. – С.466–467, 476–479, 483;

⁹ Приказ начальника... – 9.06. – № 144; Стефанів З., Шрамченко С., Гнатювич Б. Доба Гетьманщини // Історія українського війська. – Львів, 1936. – С.442–443, 446; Шрамченко С. Українська військово-морська політика в Криму 1917–1918 рр. // Хроніка – 2000. – Вип. 34. – К., 2000. – С.257; Анальков Ю.В. Российский Императорский Флот 1914–1917 гг. // Морская коллекция. – 1998. – № 4. – С.22; Черноморский флот России. – Симферополь, 2002. – С.176–177; Широкоград А.Б. Черноморский флот в трех войнах и трех революциях. – Москва, 2007. – С.146, 155, 163, 170. Життєписи Клочковського в: Список... – Петроград, 1916. – С.123; Волков С.В. Белое движение: Энциклопедия гражданской войны. – М., 2002. – С.250; Рутыч Н.Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России: Материалы к истории Белого движения. – Москва, 2002. – С.150; Козлов Д.Ю., Лобыцын В.В. Примечания // Бизертинский Морской сборник: 1921–1923. – Москва, 2003. – С.286; Строгонов А.А. Севастополь в лицах за 150 лет (1770–1920). – Севастополь, 2003. – С.91–92; Литвин М.Р., Науменко К.Є. Збройні сили України першої половини XX ст.: Генерали і адмірالی. – Львів; Харків, 2007. – С.109; Усенко П.Г. Воєнні дії на Чорному морі у 1914–1917 рр. – К., 2007. – С.27, 41.

¹⁰ Гончаров Л.Г., Денисов Б.А. Использование мин в мировую империалистическую войну 1914–1918 гг. – Москва; Ленинград, 1940. – С.43; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С.467–499; Степанов Ю.Г., Цветков И.Ф. Эскадренный миноносец «Новик». – Ленинград, 1981. – С.140; Шерешков О.С. Неизвестная война на Черном море 1914–1917 гг.: Справочник-хроника потерь стран Четверного союза в 1914–1917 гг. – Львов, 1999. – С.23; Золотарев В.А., Козлов И.А. Русский флот в Первой мировой войне. – Санкт-Петербург, 2002. – С.174–177; Штаб... – С.375; Бубнов А.Д. В царской... – С.160. Про М.Смирнова докладніше: Международные отношения в эпоху империализма: Документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг. Серия III. – Т.7. – Ч.2. – Москва; Ленинград, 1935. – С.314; Волков С.В. Указ. соч. – С.528; Штаб... – С.175–176; Кузнецов Н.А., Лобыцын В.В. Примечания // Бизертинский... – С.182–183; Крестьянников В.В. Офицеры Черноморского флота – Георгиевские кавалеры Первой мировой войны // Севастополь: Литературно-исторический... – 2007. – № 29. – С.202; Бубнов А.Д. В царской... – С.95, 100–101, 157.

¹¹ Главнейшие изменения списка во время печатания // Список... – Петроград, 1915. – С.4; Приказ начальника... – 15.08. – № 246, 1.12. – № 443; Действия Черноморского флота // Крымский вестник. – 1916. – 26.09; *Гончаров Л.Г., Денисов Б.А.* Указ. соч. – С.43–44; *Немитц А.В.* Недавнее прошлое русского флота (по личным воспоминаниям) // Гражданская война в России: Черноморский флот. – Москва, 2002. – С.298–316; *Заблоцкий В.П., Левицкий В.А.* Первые «новики» Черноморского флота // Морская кампания. – 2008. – № 8. – С.51–52, 64. Про О.Немитца – командувача флоту від 19 липня (1 серпня) 1917 р. докл.: *Усенко П.Г.* Зміна курсу: Чорноморський флот від згорання бойових дій до замирення у Першій світовій війні (червень-грудень 1917 р.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 16. – К., 2009. – С.136–157.

¹² Цит. за: *Дроков С.В.* Указ. соч. – С.56.

¹³ *Козлов Д.Ю., Подсобляев Е.Ф., Грибовский В.Ю.* «Должен признать...что к делу развития морской силы Колчак имел громадное влияние»: К вопросу об эффективности управления силами флота вице-адмиралом А.В.Колчаком // Военно-исторический журнал. – 2006 – № 2. – С.31–32, 34.

¹⁴ *Петров М.А.* Морская оборона берегов в опыте последних войн России. – Ленинград, 1927. – С.197.

¹⁵ *Бубнов А.Д.* В царской... – С.162–163, 196–198.

¹⁶ *Китицын М.А.* Разведка из-под воды // Из бездны вод: Летопись отечественного подводного флота в мемуарах подводников. – Москва, 1990. – С.76–84; *Козлов Д.Ю.* Объект удара – Варна // ФлотоМастер. – 2001. – № 1. – С.20–21; *Гончаренко О.Г.* Последние битвы Императорского флота. – М., 2008. – С.210–211.

¹⁷ *Васильев Ф.И.* Румынский фронт // Стратегический очерк войны 1914–1918 гг. – Москва, 1922. – С.76; Царская Россия в мировой войне. – Т.1. – Ленинград, 1925. – С.227; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Указ. соч. – С.181–183, 185; *Бубнов А.Д.* В царской... – С.145.

¹⁸ *Васильев Ф.И.* Указ. соч. – С.77–110; *Платонов А.П.* Черноморский флот в революции 1917 г. и адмирал Колчак. – Ленинград, 1925. – С.17; *Васильев В.К.* Операции Черноморского флота у Констанцы в мировую войну // Морской сборник. – 1925. – № 4. – С.97–98; *А.Т. Умершие* // Морской журнал. – 1930. – № 11. – С.26; *Бубнов А.Д.* К истории... – С. 22; *Люби К.Г.* На пророка Иону // Морской журнал. – 1939. – № 3. – С.11; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.438–444; *Ростунов И.И.* Операции на Восточном фронте // История первой мировой войны. – Т.2. – Москва, 1975. – С.205; *Золотарев В.А., Козлов И.А.* Указ. соч. – С.183–184; *Королева Е.В.* Первые среди первых // *Грибанов С.В.* Пилоты Его Величества. – М., 2007. – С.109; *Рерберг Ф.П.* Вице-адмирал Колчак на Черноморском флоте // Военно-исторический журнал. – 2008. – № 12. – С.62–65; *Чикин А.М.* Севастополь – летопись времен: 1773 – 2003. – Севастополь, 2003. – С.88, 231. Пор.: Первая мировая война на море. – Минск, 2001. – С.421.

¹⁹ *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.444.

²⁰ Приказ начальника... – 27.08. – № 257; *Монастырев Н.А.* Наши подводные лодки во время войны // Морской сборник. – 1921. – № 1. – С.16–17; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.443; *Козлов Д.Ю.* Объект удара... – С.21.

²¹ *Тереженко С.К.* «Гебен» и «Бреслау» в Черном море // Зарубежный морской сборник. – 1929. – № 7–8. – С.55; *Гончаров Л.Г., Денисов Б.А.* Указ. соч. – С.43–48; Морской атлас. – Т. 3. – М., 1959. – С.813; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.443–444, 470; *Степанов Ю.Г., Цветков И.Ф.* Указ. соч. – С.140–141; *Козлов Д.Ю.* Объект удара... – С.23–25; *Лорей Г.* Указ. соч. – С.371–372; *Кикнадзе В.Г.* Радиоразведка отечественного военно-морского флота в войнах первой половины XX века // Военно-исторический журнал. – 2005. – № 9. – С.26; *Игнатъев С., Игнатъев М.* Останній у своєму класі // Морська держава. – 2009. – № 2. – С.51.

²² Первая мировая... – С.419; *Лорей Г.* Указ. соч. – С.374. Про «Нарвал», «Кит», «Кашалот» докладніше: Подводное кораблестроение в России (1900–1917). – Ленинград, 1965. – С.250 – 253, 261–262; *Сорокин А.И., Краснов В.Н.* Указ. соч. – С.42–43.

²³ Гончаров Л. Корабли для минных постановок // Морской сборник. – 1931. – № 9–10. – С.73–82; История военно-морского искусства. – Т.3. – Москва, 1953. – С.180–181; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С.471–475; Шерешков О.С. Указ. соч. – С.26–27; Штаб... – С.26–27; Заблоцкий В.П., Левицкий В.А. Указ. соч. – С.53–54.

²⁴ Главнейшие изменения... – С.9; Список... – Петроград, 1916. – С.246; Захват парохода «Родосто» // Крымский вестник. – 1916. – 3.10; Подробности захвата «Родосто» // Там же. – 4.10; Действия Черноморского флота // Там же. – 1.11; Приказ начальника... – 5.10. – № 312; Там же. – 16.12. – № 470; Новицкий В. Очерки мировой войны на море // Морской сборник. – 1916. – №.11. – С.227–229; Пузыревский К.П. Повреждение кораблей от артиллерии и борьба за живучесть (по материалам мировой империалистической войны 1914–1918 гг.). – Ленинград, 1940. – С.232–233; Трусов Г.М. Подводные лодки в русском и советском флоте. – Ленинград, 1963. – С.275–277; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С.477–478; Криницын Ф.С. Военные действия на морских театрах // История первой мировой ... – С.276; Степанов Ю.Г., Цветков И.Ф. Указ. соч. – С.141; Иоффе А.Е. «Тюлень» // Морской энциклопедический словарь. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1994. – С.297; Шерешков О.С. Указ. соч. – С.24–25; Золотарев В.А., Козлов И.А. Указ. соч. – С. 183 – 184; Алтабаева Е.Б., Коваленко В.В. На рубеже эпох: Севастополь в 1905–1916 гг. – Севастополь, 2002. – С.201–203; Лорей Г. Указ. соч. – С.375–376. Про М.Китицина докладніше: Таубе Г.Н. Капитан 1-го ранга Михаил Александрович Китицын: 1885–1960 // Морские записки. – 1960. – № 3. – С.3–40; Щедрин Г. Бой у мыса Кефкен // Морской сборник. – 1986. – № 10. – С.63.

²⁵ В.Н. В.Weyer. Taschenbuch der Kriegsflotten. XX. Jahrgang 1922. J.F.Lehmanus Verlag. München. 409 стр. и 357 рис. и черт. // Морской сборник. – 1922. – № 11. – С.154; Пузыревский К.П. Повреждения кораблей от подводных взрывов и борьба за живучесть. – Ленинград; Москва, 1938. – С.55–57; Травиничев А.П. Очерки по борьбе с подводными лодками: Империалистическая война 1914–1918 гг. – Москва, 1938. – С.188–191; Волков С.В. Указ. соч. – С.614; Гибсон Р., Прендергаст М. Германская подводная война 1914 – 1918 гг. – Минск, 2002. – С.413; Козлов Д.Ю., Лобыцын В.В. Примечания // Бизертинский... – С.286, 294; Лорей Г. Указ. соч. – С.359–389; Крестьянников В.В. Указ. соч. – С.176, 185 – 186, 196–197, 208; его же. Мичман с крейсера «Варяг» // Пилигримы Крыма – Осень 2000: Путешествия по Крыму, путешественники о Крыме /V Крымская Международная научно-практическая конференция. – Т.2. – Симферополь, 2001. – С.56–63; Широкопад А.Б. Указ. соч. – С.161–163.

²⁶ Приказ начальника... – 27.08. – № 257; Там же. – 10.09. – № 275; Там же. – 13.10. – №№ 320 – 321; Там же. – 17.10. – № 328; Там же. – 19.10. – № 345; Там же. – 5/7.11. – № 382; Там же. – 5.12. – № 452.

²⁷ Обстрел Констанцы // Крымский вестник. – 1916. – 22.10; Бомбардировка Констанцы // Там же. – 24.10; Васильев В.К. Указ соч. – С.99–101; Егоров Н. Борьба за советскую власть на Дунае и Измаильский район в феврале-октябре 1917 года // Красная Бессарабия. – 1928. – № 1. – С.93; Гадд А.О. Боевая операция крейсера 1-го ранга «Память Меркурия» у Констанцы в декабре 1916 г. // Морские записки. – 1963. – № 21. – С.95–98; Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С. Указ. соч. – С.440–447, 539–540, 548; Ростунов И.И. Указ. соч. – С.207–208; Виноградов В.Н. Румыния в годы первой мировой войны. – Москва, 1969. – С. 183; Первая мировая... – С.415; Золотарев В.А., Козлов И.А. Указ. соч. – С.180–181, 190; Козлов Д.Ю. Флот в румынской кампании 1916 – 1917 гг. – Санкт-Петербург, 2003. – С.108 – 109; Залесский К.А. Указ. соч. – С.245–246, 550–551, 796 – 797; Крестьянников В.В. Офицеры... – С.189. Пор.: Гладкий С.В. Две операции перевозки войск для армии Румынского фронта (декабрь 1916 г. – февраль 1917 г.) // Морские записки. – 1943. – № 2. – С.44–53; Португальский Р.М., Алексеев П.Д., Рунов В.А. Указ. соч. – С.300–301; Черноморский флот... – С. 138; Рунов В.А., Португальский Р.М. Указ. соч. – С.161–162.

²⁸ Крылов А.Н. Мои воспоминания. – Ленинград, 1984. – С.233–241, 461. Про М.Яковлева: Чертопруд С.В. Российские адмиралы: Биографический словарь. – М., 2004. – С.320.

²⁹ *Сорокин А.И., Краснов В.Н.* Указ. соч. – С.97 – 98.

³⁰ Гибель линейного корабля «Императрица Мария» на севастопольском рейде // Крымский вестник. – 1916. – 27.10; Обзор военных действий // Всероссийский Земский Союз: Бюллетень комитета Юго-западного фронта / На правах рукописи. – 1916. – № 35. – С.5; *Городыский А.В.* Из архива Военно-Морского Истор. Кружка: Гибель лин. кор. «Императрица Мария» // Морской журнал. – 1928. – № 12. – С.14 – 16; *Есютин Т.В.* Гибель корабля «Императрица Мария»: Воспоминания моряка Черноморского флота. – Москва; Ленинград, 1931. – С.12–24; *Торяник А.И.* Воспоминания. – Харьков, 1958. – С.32; *Цветков И.Ф.* Линкор «Октябрьская революция». – Ленинград, 1983. – С.163–166; *Зоткин Н.* Гибель «Императрицы Марии» // Морской сборник. – 1986. – № 10. – С.64–65; *Иоффе А.Е.* «Императрица Мария» // Морской энциклопедический словарь. – Ленинград, 1991. – Т.1. – С.481; *Митин Л.И., Шнюков Е.Ф.* Первая мировая и гражданская войны: вторая гибель Черноморского флота // *Шнюков Е.Ф., Митин Л.И., Цемко В.П.* Катастрофы в Черном море. – К., 1994. – С.100–109; *Бар-Бирюков О.* Гибель линкора // Родина. – 1999. – № 11. – С.60–65; *Стогний Д.Ю.* «Императрица Мария» // Севастополь: Энциклопедический справочник. – Севастополь, 2000. – С.214; *Черепков А., Шишкин А.* «Постарайтесь убрать «Марию»» // Тайные страницы истории. – Москва, 2000. – С.127–138; Россия и СССР в войнах XX века: Потери вооруженных сил. – Москва, 2001. – С.103; *Алексеев Ю.* Морские катастрофы у берегов Севастополя // Севастополь: Литературно-исторический... – 2002. – № 18. – С.170–174; *Осадчий А.* Севастопольскому военно-морскому госпиталю – 225 лет // Морской сборник. – 2008. – № 6. – С.66. Пор.: *Душинов К.* Одна из побед // Красный флот. – 1922. – № 9. – С.219–220; *Есютин Т., Юферс Ш.* Гибель «Марии». – Москва; Ленинград, 1939; *Пузыревский К.П.* Повреждение кораблей от артиллерии... – С.283–289; *Елкин А.С.* Арбатская повесть. – Москва, 1978. – С.26–62; *его же.* Тайна «Императрицы Марии» // Океан. – Москва, 1987. – С.257–294; *Залесский Н.* Неразгаданная тайна // Техника – молодежи. – 1970. – № 11. – С.52–53; *Сорокин А.* И все-таки – диверсия! // Там же; *Черников И.И.* Линейные корабли типа «Императрица Мария» // Судостроение. – 1987. – № 5. – С.53; *Левицкий В.А., Заболоцкий В.П.* Почему же погибла «Императрица Мария»? // Морской исторический сборник. – Вып. 3. – Санкт-Петербург, 1992. – С.33–43; *Шнюков Е.Ф., Митин Л.И.* Опасное Черное море. – К., 2000. – С.275–283; *Мельников Р.М.* Указ. соч. – С.35–40; *Чикин А.М.* Указ. соч. – С.201–202; *Айзенберг Б.А., Костриченко В.В.* Линкор «Императрица Мария»: Главная тайна Российского флота. – М., 2010. – С.67–78, 119–120. Про вступ італійців у війну: Очерки мировой войны на море (20-го сентября – 20 ноября). – Петроград, 1915. – С.7–8, 18; Царская Россия... – С.291–296; *Виллари Л.* Война на итальянском фронте 1915–1918 гг. – Москва, 1936. – С.3–146.

³¹ Протоколы... – С.213. Див. також: *Книпер А.В.* Фрагменты воспоминаний // Минувшее. – Т.1. – Москва, 1990. – С.130; *Громов К., Боголепов С.* Примечания // Там же. – С.168–169.

³² *Городыский А.В.* Указ. соч.

³³ *Мельников Р.М.* Указ. соч. – С.40.

³⁴ *Григорович И.К.* Указ. соч.; *Богданов К.А.* Адмирал Колчак. – Санкт-Петербург, 1993. – С.86.

³⁵ *Бубнов А.Д.* В царской... – С.161–163. Про дальшу долю загиблого судна див.: *Душинов К.* Указ. соч. – С.221–224; *Чикер Н.П.* Служба особого назначения: Хроника героических дел. – Москва, 1975. – С.22–25; Севастопольский морской. – Симферополь, 1976. – С.26–27; *Зоткин Н.* Указ. соч. – С.65; *Мельников Р.М.* Указ. соч. – С.40; *Айзенберг Б.А., Костриченко В.В.* Указ. соч. – С.78–104.

³⁶ *Я.В.* Контр-адмирал С.С. Погуляев // Морской журнал. – 1938. – № 5. – С.2–4; Штаб... – С.175.

³⁷ *Лорей Г.* Указ. соч. – С.381–382.

³⁸ Гибель...; Действия Черноморского флота // Крымский вестник. – 1916. – 27.10; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.483.

³⁹ *Ворожейкин С.Н.* Морской Кадетский Е.И.В. Наследника Цесаревича Корпус // Морской сборник. – 1936. – №11. – С.3; *Рутыч Н.Н.* Указ. соч. – С.83–84; *Зуев Г.И.* Историческая хроника Морского корпуса (1701–1925). – Москва; Санкт-Петербург, 2005. – С.396–410; *Литвин М.Р., Науменко К.С.* Вказ. праця. – С.59.

⁴⁰ *Грибанов С.В.* Указ. соч. – С.371–372.

⁴¹ Обзор... – № 39. – С.2.

⁴² *Лукомский А.С.* Воспоминания генерала. – Т.1. – Берлин, 1922. – С.114–117; Константинополь и проливы по секретным документам б. министерства иностранных дел. – Т.1. – Москва, 1925. – С.445; *Верховский А.И.* Россия на Голгофе /Из походного дневника 1914 – 1918 гг. // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 3. – С.39–43.

⁴³ Цит. за: Приложения // *Гурко В.И.* Царь и царица. – М., 2008. – С.252–254.

⁴⁴ *Гончаренко О.Г.* Указ. соч. – С.52.

⁴⁵ Приказ начальника... – 6.10. – № 314; Там же. – 28.10. – № 373; Там же. – 11.12. – № 463; *Кришевский Н.* В Крыму (1916–1918 г.) // Архив русской революции. – Т.13. – Берлин, 1924. – С.71; *Бубнов А.Д.* К истории... – С.21; *его же.* В царской... – С.163; *Шаццло К.Ф.* Из истории финансового капитала: Влияние первой мировой войны на развитие судостроительной промышленности Юга России // Первая мировая война. – Москва, 1968. – С.201–203; *Иоффе Г.З.* Колчаковский авантюра и ее крах. – Москва, 1983. – С.13; *Малярчук А.А.* Верфь на Ингуле. – Ленинград, 1989. – С.100–102; *Григоревич И.К.* Указ. соч. – С.120; [*Цветков И.Ф.*] Комментарии // Вопросы истории естествознания и техники. – 1991. – № 3. – С.124–125; *Родзянко М.В.* Крушение империи. – Москва, 1992. – С.191, 277; *Хрусталева В.М.* Братья Гурко в истории России // *Гурко В.И.* Указ. соч. – С.49–62.

⁴⁶ Приказ начальника... – 17.12. – № 475; *Ширококорд А.Б.* Указ. соч. – С.172–173; *Его же.* Чудо-оружие Российской империи. – Москва, 2005. – С.364. Цей автор указує на архівні джерела, за котрими, на його здогад, можна дійти висновку, що берегова артилерія Севастополя опинилася б на Дарданеллах, аби звідти добряче дісталось «англіцям і французам, коли б вони посунулися до проток» (*Ширококорд А.Б.* Черноморський... – С.173). У разі здобуття Босфору логічно було б демонтовувати чорноморські батареї, проте припущення в цьому дусі не є доведеними. Пор.: Протоколы... – С.204; *Розумов М.П.* Химическая война на море // Вестник ВНО частей VI стр. корпуса Одесского гарнизона и Дома Красной Армии и Флота. – 1925. – № 3. – С.33–35; *Де-Лазари А.Н.* Химическое оружие на фронтах мировой войны 1914–1918 гг. – Москва, 1935. – С.3–58.

⁴⁷ Обзор... – № 41. – С.2; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.449.

⁴⁸ *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.478; *Крестьянников В.В.* Офицеры... – С.195.

⁴⁹ *Шерешков О.С.* Указ. соч. – С.27.

⁵⁰ *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.511.

⁵¹ *Лорей Г.* Указ. соч. – С.389; *Кузнецов Н.А.* Александр Васильевич Колчак. – Москва, 2007. – С.15.

⁵² *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.500.

⁵³ Приказ начальника... – 4.12. – № 447; *Петров М.А.* Морская оборона... – С.198–200; Из деятельности канонерских лодок на Дунае // Морской журнал. – 1929. – №1. – С.23; Действия Русского флота // Там же. – № 12. – С.5; *Гончаров Л.Г., Денисов Б.А.* Указ. соч. – С.44, 49; *Таубе Г.Н.* Описание действий Гвардейского экипажа на суше и на море в войну 1914–1917 гг. // Морские записки. – 1944. – № 3. – С.209–216; *Денисов А.П., Перечнев Ю.Г.* Русская береговая артиллерия. – Москва, 1956. – С. 200–201; *Гречанюк Н.М., Ляхович А.А., Шломин В.С.* Указ. соч. – С.547; *Комаров Н.Я.* Военная авиация и средства ПВО России в годы первой мировой войны // Вопросы истории. – 1974. – № 8. – С.207–208; *Козлов Д.Ю.* Управление морскими перевозками... – С.79; Приложения // *Бунич И.* Черноморская Цусима. – Москва, 2004. – С.384; *Герасимов В.Л.* Морская авиация России в годы Первой

мировой войны: зарождение, строительство и применение // Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов. – Москва, 2006. – С.313–314; *Крестьянников В.В.* Офицеры... – С.194–196, 199–200.

⁵⁴ *Кришевский Н.* Указ. соч. – С.73; *Агеев А.* Военный теоретик и военный историк А.А.Свечин // Военно-исторический журнал. – 1978. – №8. – С.126; *Рунов В.А.*, *Португальский Р.М.* Указ. соч. – С.163–164; *Бубнов А.А.* В царской... – С.201–202.

⁵⁵ Про нього й Чорноморську дивізію в контексті подальших колізій: *Усенко П.Г.* У воєнно-революційному вирі: 100 останніх днів чорноморського командування віце-адмірала О.Колчака (28 лютого – 7 червня 1917 р.) // Український історичний журнал. – 2010. – № 2. – С.119–128.

Розділ IV. КУЛЬТУРНІ Й ДУХОВНІ ПИТАННЯ

УДК 930.1+[94(477.75):910.4(=162.1),,17/19”]

С.В. Громенко
(м. Сімферополь)

ІДЕАЛИ РОМАНТИЗМУ ЯК ЧИННИК ПОДОРОЖЕЙ ПОЛЬСЬКИХ МАНДРІВНИКІВ ДО КРИМУ в першій чверті – середині XIX ст.

У статті розглядаються причини та обставини подорожей польських мандрівників XIX ст. по Кримському півострові, висвітлено найбільш традиційні способи їх пересування та охарактеризовані культурні стереотипи, властиві мандрівникам доби романтизму. Також наведено короткі нариси про вояжерів.

Ключові слова: Крим, польські мандрівники, XIX століття, доба Романтизму, подорожні записки.

В статье рассматриваются причины и обстоятельства поездок польских путешественников XIX в. по Крымскому полуострову, освещены наиболее традиционные способы их передвижения и охарактеризованы культурные стереотипы, присущие путешественникам эпохи романтизма. Также приведены краткие очерки о вояжерах.

Ключевые слова: Крым, польские путешественники, XIX век, эпоха романтизма, дорожные записки путешественников.

This article discusses the causes and circumstances of the visits of Polish travelers of the nineteenth century to the Crimean peninsula, describes the most traditional ways of movement and characterized by cultural stereotypes inherent Travel Romantic period. Short essays are also resulted about travelers.

Keywords: Crimea, Polish travelers, XIX-th century, Romantic period, messages of travelers.

Особливості географічного розташування, багатий економічно-торговельний потенціал, бурхлива історія, розмаїття культурних традицій завжди приваблювали до Криму мандрівників із різних куточків світу. Проте переважна більшість подорожніх відвідали півострів з прагматичних причин: наприклад, для географічних пошуків, як Ібн Батута, чи комерційних справ, як Ніколо Поло – батько славнозвісного мандрівника Марко Поло, чи в процесі історичних досліджень, як Евлія Челебі, чи з нагоди поновлення дипломатичних зв'язків, як М.Броневський, чи, нарешті, з метою докладного опису нещодавно

завойованих земель, як Петро-Симон Паллас. Труднощі, небезпеки і вартість мандрівки стояли на заваді масовим виправам до Криму освічених європейців аж до XIX ст. (чи, радше, до 1783 р.)¹.

Однак слід мати на увазі, що сама думка про можливість здійснення такої подорожі просто заради розваги була довгий час недоступною для свідомості цивілізованої людини. Лише з крахом наприкінці XVIII ст. ідеалів Просвітництва та утвердженням у західному суспільстві культу почуттів, власне, Романтизму, мотивація мандрівників щодо подорожей відчутно змінилася. Класичним прикладом для наслідування на довгі десятиліття став геній англійської літератури Дж. Байрон, котрий у 1809–1811 рр. здійснив поїздку по Іспанії, Албанії, Греції й Туреччині, а після того опублікував «Паломництво Чайльд Гарольда» – шедевр жанру романтичної поеми. Захоплення, викликане цим твором, змусило тисячі молодих аристократів Європи залишати власні маєтки, аби набути нового досвіду, побачити на власні очі різноманітні дива Сходу та отримати надзвичайні враження. Саме пошук *нового і незвичайного* й став могутнім стимулом для мандрівників XIX ст. А одним із головних ефектів стрімкої появи романтизму в суспільному житті стала зміна їх записок як за формою, та і за змістом.

В Російській імперії значенню подорожніх нотаток надавали уваги, як і тому, що «відомості мандрівників – особлива низка багатих джерел, низка також ще не розроблена, навіть не вповні видана»². А от радянська історіографія постійно легковажила записками останніх; у кращому разі вони були потрібні дослідникам як «спосіб визначити значущість тієї чи іншої подорожі як джерела»³. За такого підходу годі було сподіватися на появу ґрунтовних досліджень, котрі були б присвячені комплексному вивченню щоденників та спогадів мандрівників. Навіть фундаментальна «История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях» за редакцією П.Зайончковського⁴ є лише покажчиком, але й він охоплює тільки російськомовні джерела.

Ситуація принципово змінилася із набуттям Україною незалежності. Серед «реабілітованих» опинилися також нотатки мандрівників, чия суб'єктивність із вади перетворилася на специфічну ознаку цього жанру. Піонером вивчення їх є професор Таврійського національного університету ім. В. Вернадського А.Непомнящий. Низка його праць⁵ започаткувала нові підходи до вивчення мемуарів мандрівників – як до повноцінного джерела з історії й етнографії Криму. У його спеціальній праці «Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма»⁶ вперше згадані й деякі з польських мандрівників по півострову. Проте в новітній українській історіографії стан справ з вивченням спадщини вояжерів, особливо іноземних, у цілому залишається незадовільним.

Першим польським мандрівником у Криму XIX ст. став граф Г.Олізар (1798–1865)⁷, відомий невдалим сватанням до Марії Раєвської, що знайшло відгук у творчості О.С.Пушкіна⁸. Намагаючись віднайти душевну рівновагу, він Олізар приїхав до півострова в 1824 р. та залишився там ще на рік. Подобиці його во-

яжу можемо дізнатися з детальних мемуарів графа⁹. Прибув Г.Олізар до Криму морським шляхом з Одеси, й саме останній майже на все століття став єдином можливим для мандрівників. Приїхав він не один, а разом із Новоросійським генерал-губернатором, графом М.Воронцовим. Після висадки поблизу бухти Ласпі подорожні зупинилися в Гурзуфі, а згодом Г.Олізар придбав невелику місцевість, де заклав маєток – пізніший славнозвісний Артек. У ньому граф мешкав постійно, лише зрідка навідуючи знайомих і приїжджаючи до Сімферополя. Восени 1825 р. він залишив Крим, суходелом виїхавши на Київщину. Його перебування на півострові не надто багате подіями, проте саме граф захопив багатьох своїх співвітчизників відвідати останній. Слід відзначити, що із самого початку Г.Олізар збирався відвідати Схід і лише захопившись краєвидами та безлюдністю тогочасного Криму, облишив свій намір.

У 1825 р. землі Тавриди відвідали ще кілька польських мандрівників, і як минулого року, їхнім провідником знову виступив граф М.Воронцов. На службі в Одесі та у приватному житті генерал-губернатор був оточений поляками: дружиною Єлизаветою – донькою одного з останніх гетьманів Речі Посполитої Ф.К.Браницького, К.Собаньською – головною «світською левицею» тогочасної Одеси, коханою О.С.Пушкіна¹⁰, Г.Жевуським (1791–1866) – письменником і рідним братом останньої, А.Міцкевичем (1798–1855) – генієм польської літератури й багатьма іншими. Саме для цієї унікальної за складом компанії граф М.Воронцов організував восени 1825 р. подорож до Криму¹¹. Але ще раніше на півострові побували Г.Жевуський та Адам Міцкевич. У червні вони прибули морем до Євпаторії, зробили невелику екскурсію до Сімферополя і за кілька днів повернулися до Одеси. Наступного разу «польська компанія» графа М.С.Воронцова затрималася у Криму надовше, відвідавши Тарханкут, Євпаторію, Бахчисарай, Чуфут-Кале, Балаклаву, Байдарські ворота, Гурзуф з Аю-Дагом, Алушту й Чатир-Даг. Вся подорож тривала майже два місяці¹². Саме тоді А.Міцкевич відвідав Г.Олізара. На жаль, лише декілька листів, що їх можна вважати за історичні джерела, залишили по собі тоді польські мандрівники¹³, втім світовій культурі дісталися у спадок «Кримські сонети»¹⁴. Радянські дослідники були певні, що А.Міцкевич навмисне відправився у цю мандрівку, аби налагодити зв'язки із російськими революціонерами¹⁵; проте поет не мав за мету нічого подібного. Його цікавила лише можливість побачити «Схід у мініатюрі»¹⁶.

Цією компанією не вичерпується список польських мандрівників, які відвідали Крим у 1825 р. Серед подорожніх був і К.Качковський (1797–1867), товариш Г.Олізара по Кременецькому лицю, лікар, ботанік-аматор та в майбутньому генерал польської армії¹⁷. Цей мандрівник залишив по собі невеликий, але надзвичайно цікавий щоденник¹⁸. Прибувши морем з Одеси до Балаклави, він направився до Алушти, по дорозі побачивши Байдарську долину, Гурзуф і маєток Г.Олізара. Після підйому на Чатир-Даг польський мандрівник відвідав Бахчисарай та Чуфут-Кале, а потім через Сімферополь виїхав до Євпаторії, звідки повернувся до Одеси. Надзвичайно показовим є те, що сам мандрівник порівнював свою подорож з експедицією аргонравтів.

Після насиченого 1825 р. в подорожах поляків до Криму відбулася перерва аж до 1843 р., коли на півострів приїхав Е.Хоєцький (1822–1899), відомий письменник, публіцист і приятель О.І.Герцена, І.С.Тургенєва та Наполеона III¹⁹. Він став автором книги «Спогади з подорожі по Криму», котру недавно було перекладено українською мовою²⁰. Польський мандрівник прибув до півострова знову-таки морем з Одеси, але – не в Євпаторію чи на околиці Севастополя, а до Ялти. Е.Хоєцький також став першим мандрівником, що комплексно відвідав Крим – не тільки його центральні міста, але ще й схід півострова. Загальний маршрут вояжера виглядав так: з Ялти до Балаклави морем, потім суходолом до Георгіївського монастиря, Севастополя, Інкермана і Мангупа, й далі до – Бахчисараю, Чуфут-Кале, Сімферополя, Алушти, Карасу-Базара (теперішнього Білогірська), Судака, Старого Криму, Феодосії та Керчі. Він залишив надзвичайно детальні описи всього, що траплялося йому на шляху. За обсягом книга спогадів Е.Хоєцького стала найбільшою з-поміж усіх творів польських мандрівників.

Першу половину XIX ст. у Криму завершила подорож ще одного польського мандрівника – А.Якси-Марчінковського (1823–1880), який мав літературний псевдонім «Новосельський». Цей вельми освічений публіцист і етнограф, збирач фольклору й літературний критик²¹ прибув до півострова 1850 р. морем з Одеси, відвідав Євпаторію, потім дістався Севастополя, а звідти до Ялти, ніби наслідуючи маршрут А.Міцкевича. Потім по Південному узбережжю Криму А.Марчінковський приїхав до Байдарської долини, помандрував до Бахчисараю та навколишніх «печерних міст», а з Чатир-Дагу знову приїхав до Ялти. Його багаті на цікаві відомості спогади вже невдовзі були надруковані у двох томах²².

Жоден з польських мандрівників доби романтизму не приїхав до Криму з прагматичних міркувань. Г.Олізар шукав сердечного спокою, А.Міцкевича цікавило натхнення для майбутніх сонетів, його приятеля Г. Жевуського – відпочинок. Лікар К.Качковський мав би цікавитися організацією на півострові курортних закладів, проте він вдався до спостережень за кримськотатарськими жінками й записування місцевих легенд. Для Е.Хоєцького подорож до Криму стала немовби «розминкою» перед його численними мандрівками від Єгипту до Гренландії. А.Марчінковський подорожував з метою поправити рано втрачене здоров'я, а також навідати місця, пов'язані із ім'ям А.Міцкевича.

Усіх мандрівників доби романтизму об'єднує також і певний комплекс стереотипних уявлень про півострів, що був сформований задовго до подорожі кожного з них творами мистецтва та історичною пам'яттю. Головним чином, це «татарська гостинність», «східне неробство» (без негативного відтінку), «бездоріжжя» й приклади «великих мандрівників» минулого, насамперед Одісея та аргонавтів.

Серед того, що відрізняє подорожніх між собою, особливе місце посідає форма їхніх спогадів: Г.Олізар згадав Крим в автобіографії, А.Міцкевич та Г.Жевуський залишили по собі листи й сонети, К.Качковський – щоденник, а Е.Хоєцький та А.Марчінковський виклали свої враження в окремих мемуарах.

На відміну від попередників, з чиїми працями більшість вояжерів-романтиків були знайомі, останні не намагалися «просвітити» своїх читачів, не переймалися дидактичною складовою своїх записок і не намагалися дати вичерпний опис побаченому ними під різним кутом зору – історії, географії, господарства тощо. Навіть більше, вони уникали загальної систематизованості на користь найяскравіших сюжетів, особливих вражень чи неординарних легенд Криму. Саме тому їхні спогади є витвором не тільки мемуарної літератури, а й справжніми художніми шедеврами.

¹ *Непомнящий А.А.* Историчне кримиознавство (кінець XVIII – початок XX століття). – Симферополь, 2001. – С.76–77.

² *Надеждин Н.* Об исторических трудах в России. // Библиотека для чтения. – 1837. – Т.20. – Отд. 3. – С.93–136.

³ *Никитин С.А.* Источниковедение истории СССР: XIX век. – Москва, 1940. – С.84–85.

⁴ История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях: аннотированный указатель книг и публикаций в журналах: в 4 т. – Т.2, Ч.1. – Москва, 1977. – 367 с.

⁵ *Непомнящий А.А.* Развитие исторического краеведения в Крыму в XIX – нач. XX в. Симферополь, 1995. – 104 с.; *его же.* Иностранцы путешественники о колонизации Крыма в конце XVIII – XIX веке. // Заселение Юга Украины: проблемы национального и культурного развития: науч. докл.: в 2 ч. – Ч.1. – Херсон, 1997. – С.219–223; *його же.* Мандрівництво по Криму у першій третині XIX ст. та його роль у розвитку краєзнавства та туризму. // Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 1: Матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. «Туризм в Україні: економіка та культура»: у 2 ч. – Ч.2. – К., 1998. – С.138–144; *його же.* Первые европейские туристы в Крыму: записки иностранных путешественников конца XVIII – первой трети XIX века // Туристично-краєзнавчі дослідження: зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 6. – С.457–466.

⁶ *Его же.* Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX в.). – К., 1999. – 212 с.

⁷ *Громенко С.В.* Густав Олизар и его воспоминания как источник по истории Крыма. // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2006. – № 15. – С.156–167.

⁸ *Пушкин А.С.* Графу Олизару. // Собр. соч.: в 10 т. – Т.2. – М., 1959–1962. – С.495.

⁹ *Копылов А.* Мемуары графа Олизара. // Русский вестник. – 1893. – Авг. – С.1–41; Сент. – С.101–132.

¹⁰ *Ковальчук И.И.* Элленора – так называл ее Пушкин: Каролина Собаньская. – О., – 2006. – 354 с.

¹¹ *Громенко С.В.* Михаил Семенович Воронцов в воспоминаниях польских путешественников по Крыму в XIX веке. // Воронцовы и русское дворянство: X Крымские Межд. Воронцовские чтения: сб. докл. – Симферополь, 2008. – С.24–33.

¹² *Живов М.А.* Адам Мицкевич. – М., 1956. – С.134–150.

¹³ *Цинал С.* Мицкевич в гостях у караимов в Евпатории. // Пилигримы Крыма: сб. науч. ст. и мат. – Симферополь, 2003. – Вып. 1(6). – С.23–37.

¹⁴ *Мицкевич А.* Крымские сонеты. – К.: Етнос, 2004. – 128 с.

¹⁵ *Нечкина М.В.* Грибоедов и декабристы. – М., 1977. – С.540–541.

¹⁶ *Mickiewicz A.* Dzieła: wydanie rocznicowe (1798–1998): w 18 t. T. 14: Listy, część pierwsza (1815–1829) – Warszawa, 2006. – S.420.

¹⁷ *Навроцький В.* Польские аргонавты шествуют по Крыму. // Пилигримы Крыма-97: Путешествия по Крыму, путешественники о Крыме: межд. науч. конф.: мат. – Симферополь, 1998. – 68 с.

¹⁸ Качковський К. Путешествие в Крым. // Крымский альбом: историко-краеведческий и литературно-художественный альманах. 1998. – Феодосия; Коктебель, 1998. – С.90–111. *его же*: Дневник путешествия в Крым, совершенного в 1825 г., дня 19, дня 20. // Алушта в литературе и живописи. – Алушта, 2007. – С.47–49.

¹⁹ Dębicki Z. Edmund Chojecki. // Głos warszawski. – 1899. – № 49/50; Chmielowski P. Historia literatury polskiej: w 6 t. – Т.6. – Warszawa, 1900. – S.115–119; Rzepecka H. Ojczyzna w piśmie i pomnikach: w 5 t. –Т.2. – Poznań, 1911. – S.372–373; Chojecki A. Chojecki Edmund Franciszek Maurycy (pseud. fr. Charles Edmond). // Polski Słownik Biograficzny. – Т.3.– Kraków, 1937. – S. 391–392; Chojecki Edmund (1822–1899). // Bibliografia literatury polskiej. – Т.7: Romantyzm. – Warszawa, 1968. – S.217–221.

²⁰ Хоцький Е. Спогади з подорожі по Криму. – Сімферополь: СГТ, 2008. – 384 с., іл.

²¹ Antoni Marcinkowski. // Kowalczykowa A. Idee programowe romantyków polskich: antologia. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991. – 406 s.; Kwapiszewski M. O twórczości Antoniego Marcinkowskiego: Z dziejów środowiska literackiego «Gwiazdy». // Z problemyw preromantyzmu i romantyzmu: Studia i szkice. – Lublin, 1991. – S.171–200; Kwapiszewski M. Od Alberta Gryfa do Antoniego Nowosielskiego: Biografia intelektualna późnoromantycznego krytyka. // Polska krytyka literacka XIX wieku.– Toruń, 2005. – S.170–189.

²² [Marcinkowski A.] Stepy, morze i góry: szkice i wspomnieina z podróży: w 2 t. – Т.2 – Wilno, 1854. – 277 s. – Изд. под псевд.: A.Nowosielski.

УДК 94 (477) “1881 / 1962”

В.Г. Кириченко
(м. Київ)

РЕЛІГІЙНИЙ ПІДХІД ДО ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ У СИСТЕМІ ПРАВОСЛАВНОЇ ПЕДАГОГІКИ В.ЗЕНЬКІВСЬКОГО (1881–1962 рр.)

В статті здійснено спробу дослідити релігійний підхід до проблеми виховання у системі православної педагогіки В.Зеньківського.

Ключові слова: суспільство, філософія, православна педагогіка, соціальна психологія, особистість, християнство, більшовизм.

В статье осуществлена попытка исследовать религиозный подход к проблеме воспитания в системе православной педагогики В.Зеньковского.

Ключевые слова: общество, философия, православная педагогика, социальная психология, личность, христианство, большевизм.

In research realizable attempt of rekonstrucii of socio-political picture of development of society in his aksiologicheskikh problems in the first half of 20th item by research of religious approach to the problem of education in the system of orthodox pedagogics of V.Zinkovsky.

Keywords: society, philosophy, orthodox pedagogics, social psychology, personality, khristiyanstvo, bolshevism.

Однією з найважливіших тенденцій сьогодення в розвитку сучасної техногенної цивілізації є загострення соціально-філософської проблематики, проблеми духовності людини. Сучасне суспільство є мозаїкою різних соціальних шарів, кожен з яких породжує свою субкультуру з визначеною, але досить нестійкою і швидко змінюваною системою цінностей. Це породжує не лише складності, а й відкриває унікальні можливості, оскільки подібні соціокультурні умови є справжньою стихією для формування самостійної та автономної особи. Водночас останніми роками досить виразно виявляється прагнення всі процеси життя суспільства звести до фундаментів моральності.

Відтак, історичне мислення не може залишити поза увагою зазначених змін у його свідомості. Не лише пошуки рішень, а й саме визначення проблеми робить актуальним осмислення питання релігійного підходу до виховання в системі православної педагогіки. Одним з яскравих її представників був В.Зеньківський (1881–1962 рр.) – представник київської академічної наукової думки, філософ, педагог, психолог, церковний і державний діяч, активний учасник національно-визвольного руху України початку ХХ ст., автор багатьох праць із історії освіти та культури.

Мета статті – на основі комплексного наукового опрацювання виявлених джерел, наявних досліджень реконструювати соціально-політичний розвиток суспільства шляхом дослідження релігійного підходу до проблеми виховання у системі православної педагогіки В.Зеньківського.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: розкрити ступінь наукової розробки теми і проаналізувати її джерельну базу; виявити головні чинники, що впливали на формування релігійного підходу В.Зеньківського до виховання; розкрити провідні ідеї православної педагогіки вченого.

Аналіз публікацій останніх років, присвячених діяльності останнього, дозволяє стверджувати, що розглядувана тема до цього часу не стала предметом спеціального дослідження.

У 20-ті–60-ті рр. ХХ ст. наукові й літературно-публіцистичні праці В.Зеньківського стали помітним явищем в емігрантській літературі та отримали визнання. З падінням ідеологічних упереджень в Україні стали доступними його фундаментальні праці, видані за кордоном. Це створило сприятливі умови для подальшого розвитку сучасної наукової думки і розширило можливості використання дослідниками оригінальних документів для реабілітації імені вченого, відродження його ідей першої половини ХХ ст. Вивчення педагогічного доробку В.Зеньківського на дисертаційному рівні започатковано російськими науковцями, зокрема О.Кірдяшовою, котра здійснила аналіз становлення й еволюції відповідних поглядів останнього на особистість¹. Дослідженню життя та діяльності вченого сприяли фонди емігрантських закладів та організацій Російського закордонного історичного архіву у Празі, що зберігаються нині у Державному архіві Російської Федерації (далі ДАРФ).

Незважаючи на правові, матеріальні й інші труднощі у вигнанні, провідна інтелігенція в еміграції своїм головним завданням вважала збереження національної культури. Представники її академічної наукової думки вивчали зокрема найновіші педагогічні ідеї та течії, переосмислювали досвід російської дореволюційної школи. На відміну від науки радянської Росії, котра відповідала цілям комуністичного будівництва і заперечувала будь-які інші підходи до її розвитку, педагогічна думка еміграції була представлена двома напрямками: ідеалістичний (проф. С.Гессен) та релігійний (проф. В.Зеньківський)².

Провідним напрямком наукових пошуків останнього за кордоном стало теоретичне обґрунтування всіх сфер життя людини, виходячи з її релігійного усвідомлення. Результатом цієї діяльності стало видання у 1924 р. в Лейпцигу «Психології дитинства»³. Пошук зв'язку між поняттями «віра» і «знання» у розвитку духовного світу дітей визначив перед ученим питання про структуру особистості. Визнаючи, що між різними сферами душі існує глибокий зв'язок, В.Зеньківський стверджував, що суто емпіричне розуміння особистості не дає можливості пояснити розвиток психічного життя дитини в цілому. Така позиція спонукала його сформулювати метафізичне поняття особистості⁴. Обґрунтування теорії про її позаемпіричні складники, котра обумовлювала пошуки

свого виявлення та одночасно не могла реалізуватись повністю, виявило новий аспект психологічних досліджень, який визначив розвиток релігійного підходу до проблеми виховання у системі православної педагогіки. В подальші роки своєї діяльності вчений займався розробкою останньої.

У вересні 1922 р. правління Союзу російських академічних груп, до числа котрого входив і В.Зеньківський, ухвалило рішення про створення Педагогічного університету імені Я.-А.Коменського у Празі⁵. Цей заклад став центром наукової розробки відповідних проблем в еміграції. Взявши активну участь у його створенні, в 1923 р. вчений був запрошений очолити у ньому кафедру експериментальної й дитячої психології. Він проявив себе як визначний теоретик цього предмета⁶.

Його курс загальної психології являв собою систему відповідних знань, що становили комплекс теоретичних наук про природу душі (людини ізольованої та тієї, котра перебуває в суспільному оточенні)⁷. Лекціям свого курсу В.Зеньківський надавав власного понятійного тлумачення, як психології педагогічного процесу, що відбувається у шкільному житті, визначаючи його соціальним⁸. Учений видав лекції з цієї тематики⁹.

Навесні 1923 р. В.Зеньківський брав участь у Першому педагогічному з'їзді еміграції, де його обрали головою¹⁰. Після цього форуму в квітні 1923 р. було створено Педагогічне бюро у справах початкової й середньої школи за кордоном, головою котрого також обрали вченого¹¹. Очолене В.Зеньківським останнє за допомогою уряду Чехословаччини встановило свої представництва в 13 країнах – Англії, Болгарії, Угорщині, Німеччині, Греції, Латвії, Польщі, Фінляндії, Франції, Швейцарії, Естонії та Югославії. Воно підтримувало також зв'язки з Америкою¹².

На сторінках журналу «Російська школа за рубежом», великого значення вчений надавав релігійному вихованню й освіті¹³. Не заперечуючи навчальну функцію школи, він відводив їй значимість на другий план, висуваючи на перше місце її виховну роль цього закладу, яка зводилася до пошуку шляху повної самореалізації творчих сил. У доповіді «Передумови в будівництві нової школи» В.Зеньківський висунув наступні завдання для останніх: свідомо і наполегливо боротись із першістю інтелектуалізму у ній; здійснити перехід від сучасного педагогічного волонтаризму до емоціоналізму. Це передбачало розвиток соціальних рухів у дитині для морального зростання, зміцнення в ній релігійного духу й естетичної творчості¹⁴.

Вже через 5 років свого існування Педагогічне бюро на чолі з ученим перетворилося в організацію, котра стала центром зарубіжної культурно-просвітницької діяльності. У 1928 р. воно скликало Перший позашкільний з'їзд у Празі, в якому взяли участь представники освітніх організацій різних країн¹⁵.

До 1926 р. В.Зеньківський поєднував роботу у Педагогічному університеті імені Я.-А.Коменського в Празі та Богословському православному інституті імені С.Радонезького у Парижі. Займаючись активною науковою діяльністю і приділяючи увагу дитячої психології, а саме фактору православної та

національної соціалізації, вчений, скориставшись наданою йому Фондом Рокфеллера стипендією та запрошенням Християнського союзу молодих людей, у 1926 р. відбув до США з метою вивчення досвіду впровадження системи релігійного виховання в цій країні. Спостереження, здобуті в Сполучених Штатах Америки, знайшли своє відображення в його статті «Школа і церква».

Проблема «світоглядної педагогіки» у 1930-ті рр. цікавила багатьох дослідників еміграції. Ряд статей з цієї тематики були спрямовані проти тоталітарної педагогіки італійського фашизму та німецького нацизму й авторитаризму радянської відповідної системи. В.Зеньківський підтримав критику тоталітаризму, надав новий напрямок обговоренню цього питання через роботу «Корінна проблема сучасної педагогіки»¹⁶.

Вивчаючи своєрідність соціального та психологічного статусу дітей емігрантів і чинників їх середовища, на сторінках педагогічних видань учений продовжив розгляд цих проблем. Виступаючи за поширення й розвиток позашкільної релігійної роботи, він стверджував, що допомога дітям та підліткам передбачає дещо більше, ніж те, що може дати школа чи навіть родина, – зміцнити духовне життя молодого покоління через різні види культури і творчості. При цьому релігійно-педагогічна проблема не може бути ізольована від загальної про повернення до ідеалу творчої культури. Духовне здоров'я дітей не може бути забезпечено без створення цілісної системи останньої, – і тільки на такому шляху можна достатньо серйозно ставити питання про релігійне виховання та освіту¹⁷.

В статті «Факти та роздуми» В.Зеньківський дійшов висновку, що для серйозного й продуктивного впливу на молодь необхідним є звернення до життя, побудованого на релігійному ґрунті. У середині сучасної культури повинні відкриватись острівки християнської культури – як повернення до цілісного церковного життя, що поєднує свободу і вірність православ'ю, творчий дух та традиціоналізм. Про це ж він говорив на в Парижі у вересні 1927 р., де запропонував перебудувати школу на церковних засадах, а в релігійному вихованні вбачати завдання кожного педагога. Вчений стверджував, що школа має бути самим життям дітей, викладання повинне пов'язуватись із християнським досвідом, а не обмежуватись теорією. Він наполягав, щоб уроки були не пасивним сприйняттям готового матеріалу, а актуальним переживанням дітьми релігійної реальності, котра повинна включати в себе як ставлення до вчителя, так і їх між собою¹⁸.

З педагогічної точки зору головна роль, на його думку, належить саме духовному життю, поза котрим «...релігійна свідомість може виродитися у безплідну холодну роботу чистого інтелекту»¹⁹. В.Зеньківський зазначав: «Релігійна сфера має центральне значення в ієрархії духовних сил, і немає ніякої психологічної необхідності для насичення релігійної сфери чистим релігійним матеріалом»²⁰. Відповідно до цього загальне завдання виховання в християнському дусі вчений бачив у розвитку духовних сил та запитів у дітей і підлітків. Цьому головному завданню останнього повинні бути підпорядковані усі інші.

З 1927 р. він працював у журналах «Питання релігійного виховання й освіти» й Релігійно-педагогічний бюлетень».

Аналіз праць науковця дозволяє стверджувати, що наприкінці 1920-х рр. В.Зеньківський цілеспрямовано звернувся до релігійного обґрунтування освітніх проблем. На кінець 1930-х рр. учений сформулював цілісну концепцію християнської педагогіки.

Одним з найбільш значних досліджень В.Зеньківського, в котрому було сформульовано його концепцію православної педагогіки, є праця «Проблеми виховання у світлі християнської антропології», видана в Парижі у 1934 р.²¹ Вказуючи на слабкість розвитку теоретичної бази сучасної йому педагогіки в зв'язку з її схильністю до емпіризму і новітніх філософських наукових побудов, які відповідають принципам натуралізму, він вважав, що своє осмислення відповідна творчість зможе знайти лише в системі православної антропології. На думку вченого, незважаючи на розвиток постійних пошуків у XX ст., релігійна природа педагогіки не вміщується в систему філософських ідей свого часу, створюючи цим внутрішні проблеми у цій науці. Вихід з такої ситуації – звернення до християнської антропології для осмислення нагромадженого довгими роками педагогічного досвіду, де розбіжність між прогресивними пошуками й слабким розвитком ідей православної педагогіки зведена в цілісну систему. З огляду на це, В.Зеньківський визначив завдання дослідити історичні шляхи християнського виховання та відновити потенціал останнього, зробивши акцент на його найбільш значимих аспектах. Розгляд різнобічних педагогічних теорій дозволив йому стверджувати, що всі вони зводяться до трьох форм: натуралістичної, де творче самовизначення особистості не виявляється, трансцендентальної, де не визначається залежність людини від вищих сил, і релігійної – єдиної вірної, на думку вченого, що дає людині пояснення своїх та вищих сил і мети²².

Отже, методологічною основою педагогічної концепції В.Зеньківського була християнська філософська антропологія. Це ідея тварності світу, особистості як образу Божого, Церкви, як соборної єдності у Богівільних духовних особистостей, первородного гріха й воскресіння. Вихід на проблеми педагогіки філософ визначив наступним чином: «Людина у метафізичному розумінні є ідеєю первородного гріха. Воскресіння людей у Царстві Божому відновлює втрачену за смертю живу цільність життя»²³. Шлях до цього починається вже в період земного буття через звільнення особистості від влади «душевних» дій, одухотворення всього складу останньої, що означає підготовку до «торжества вічного життя людини». Важливу роль у цьому повинна відіграти православна педагогіка. Сформульовані В.Зеньківським її принципи поєднували в собі християнсько-моральні ідеали і загальнолюдські цінності. Він не додержувався ідеології ортодоксально-релігійного напрямку, котра стверджувала теологію головним інструментом педагогіки. На думку вченого, педагогіка мала три підґрунтя – антропологію, філософію та православ'я. Християнська педагогіка В.Зеньківського вважається однією з цілісних відповідних систем початку XX ст.

Як педагог, у своїх працях він розглянув особливості та труднощі всіх вікових періодів. Особливу увагу, як окремії темі у дослідженні педагогіки, вчений надавав періоду юнацтва або «пізнього дитинства». В.Зеньківський неодноразово звертався зокрема до питань його статевого виховання. В 1929 р. Він видав працю «Бесіди з юнацтвом з питань статі»²⁴. Її наступне перероблення і доповнення зумовило видання в 1952 р. Нового дослідження «На порозі зрілості»²⁵. Свої ідеї вчений обґрунтовував новітніми знаннями про особистість, зокрема психопатології, наголошуючи на тому, що вчення про людину завжди містило й християнство як окремії вид знання. Воно, за В.Зеньківським, не тільки затвердило принцип моногамії, сприяло гуманізації відносин між чоловіком і жінкою, підвищенню їх духовності, а й високо підняло ідею незайманості. Християнство засудило уникнення шлюбу та освятило останні.

Увага вченого до питань історії педагогіки, а також попереднє висвітлення відповідних поглядів К.Ушинського, Л.Толстого, Н.Пирогова у статтях визначили написання та видання нарису «Російська педагогіка у ХХ ст.» у «Записках Російського наукового інституту у Белграді»²⁶. Працю було перекладено німецькою мовою й опубліковано в Німеччині, перевидано в Парижі 1960 р. й Москві 1997 р.²⁷ В нарисі В.Зеньківський поставив за мету виявити внутрішню діалектику російської педагогічної думки, розуміння котрої ускладнювалось подіями 1917 р., і визначити напрямок подальшого розвитку, який мав зумовити її шлях у відродженій Росії. Незважаючи на те, що в згаданій праці подано характеристику лише вітчизняної педагогічної думки та свідомо залишено без огляду тему російської школи, її форми та еволюцію, вона відіграла значну роль у подальшому розвитку відповідної науки. Зазначимо, що на той час характеристики останньої в ХХ ст. у літературі не існувало, а дослідження з історії педагогіки П.Каптерева, Є.Мединського та А.Пінкевича мали однобічний характер.

Виокремлюючи три напрямки в розвитку російської педагогіки – натуралізм, ідеалізм і релігійний, учений прослідкував її зв'язок з розвитком психологічної й філософської науки ХХ ст., що зумовило виникнення православно-церковного аспекту відповідної науки.

У російській педагогіці ХХ ст. В.Зеньківський надавав великого значення ідеї органічного синтезу в ній, котра була розроблена українським ученим К.Ушинським, та мотиву «свободи» А.Толстого, що відіграли провідну роль у цій науці в ХХ ст. Ідеї цих діячів зумовили загальний релігійний перелом, який був підготовлений у філософії й літературі М.Гоголем, Ф.Достоевським, В.Соловйовим і знайшов своє втілення в ідеях дореволюційних християнсько-філософських товариств Петербурга, Москви та Києва. Однак, як зазначав учений, своє наукове вираження релігійно-педагогічний напрямок знайшов лише в еміграції.

Вважаючи, що система радянської педагогіки вже сформована, він подав її цілісне розкриття. В останній він відмічав філософські протиріччя, утопізм, прагматизм і моноідеологізм, що були головними прерогативами комуністичної ідеології, як своєрідної атеїстичної установки. Намагаючись подати об'єктивний

аналіз філософського плюралізму різних систем російської педагогіки XX ст., вчений висвітлив історико-педагогічні проблеми з позицій релігії.

В останні роки В.Зеньківський посилено працював над виробленням основ християнської гносеології. Вважаючи, що проблема знання повинна бути базою будь-якої системи, він звернув увагу на недоліки новітніх теорій, основи котрих були закладені в епоху секуляризації культури й містили у собі ідею принципового відокремлення філософії від релігії. Для вченого – християнського мислителя – зазначені теорії були неприйнятними.

Отже, в основі відповідної системи В.Зеньківського лежали єдність та самостійність трьох чинників його наукових і духовних інтересів – релігійної філософії, педагогіки й психології, де загальною ідеєю було заперечення ідеології більшовизму і зосередження на гуманізмі. Важливим напрямком його психологічної концепції стала ідея ієрархічної побудови людської особистості та її душі.

¹ Кирдяшова Е. Становление и эволюция педагогических воззрений В.Зеньковского: личность и факторы ее формирования. Дис. ... канд. пед. наук. – Саранск, 1998. – 195 с.

² Зеньковский В. Русская педагогика XX ст. // Педагогика. – 1997. – № 2. – С.73–89.

³ Галай О. Науково-педагогічна діяльність української еміграції в Чехословаччині (1918–1939): Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1998. – 164 с.

⁴ Зеньковский В. Психология детства. – Лейпциг, 1924. – 384 с.

⁵ Кирдяшова Е. Указ. соч.

⁶ ГАРФ. – Ф.Р.5773. – Оп.3. – Ед. хр.317. – Лл. 1–216.

⁷ Там же. – Ф.Р.5773. – Оп.2. – Ед. хр.173. – Лл.1–476.

⁸ Верховский С. Отец В.Зеньковский // Новый журнал. – 1962. – № 70. – С.271–285.

⁹ Кирдяшова Е. Указ. соч.

¹⁰ ГАРФ. – Ф.Р. 5773. – Оп.1. – Ед.хр.102. – Лл. 1–210.

¹¹ Там же. – Ф. 5773. – Оп.1. – Ед.хр.48. – Лл. 1–49.

¹² Зеньковский В. Очерк внутренней моей биографии // Вестник РСХД. – 1962. – № 66–67. – С.8–12.

¹³ Педагогічне бюро зі справ середньої та нижчої школи за кордоном, м.Прага 1923–1933. – ДАРФ. – Ф.Р. 5785. – Оп.3. – Од. зб. 250. – Арк. 1–327.

¹⁴ Там же. – Оп.1. – Од. зб. 99. – Арк. 1–211.

¹⁵ Там же. – Оп.2. – Од. зб. 104. – Арк. 1–435.

¹⁶ Зеньковский В. О внешкольном религиозном образовании // Русская школа за рубежом. – № 26. – С.290–291.

¹⁷ Его же. Предпосылки в строительстве новой школы // Русская школа за рубежом. – 1935. – № 2–3. – С.216–230.

¹⁸ ДАРФ. – Ф.Р.5785. – Оп.3. – Од. зб. 250. – Арк. 1–327; Зеньковский В. Очерк внутренней моей биографии // Вестник РСХД. – 1962. – № 66–67. – С.8–12.

¹⁹ Его же. Коренная проблема современной педагогики // Русская школа. – 1935. – № 2–3. – С.11–18.

²⁰ Его же. Задачи и средства воспитания // Вестник Педагогического бюро. – Прага, 1929. – № 16–17. – С.4–5.

²¹ Его же. Факты и размышления // Путь. – 1927. – № 8. – С.73–88.

²² Кирдяшова Е. Указ соч.

²³ Зеньковский В. Проблема воспитания в свете христианской антропологии. – Париж, 1934. – 256 с.

²⁴ *Его же.* Беседы с юношеством о вопросах пола. – Париж, 1929. – 72 с.

²⁵ *Его же.* На пороге зрелости. – Париж, 1952. – 47 с.

²⁶ *Его же.* Русская педагогика XX ст. С приложением очерка О.Субботиной “Советская педагогика после 1931 г.” – Париж, 1960. – 55 с.

²⁷ *Его же.* Русская педагогика XX ст. // Педагогика. – 1997. – № 2. – С.73–89.

УДК 947.0835 (477)

І.А. Коляда
(м. Київ)

СІЛЬСЬКИЙ ВЧИТЕЛЬ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО- ПРОФЕСІЙНОГО ПОРТРЕТУ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Статтю присвячено реконструкції соціально-професійного портрета сільського вчителя Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст., з'ясуванню соціального, правового та матеріального становища останнього, характеристиці його повсякденних проблем та переживань.

Ключові слова: інтелігенція, сільська інтелігенція, сільський вчитель, соціальна ієрархія, соціально-правовий статус, ментальність.

В статтє сделана попытка реконструкции социально-профессионального портрета сельского учителя Надднепрянской Украины второй половины XIX – начала XX в., определению его социального, правового и материального статуса последнего, характеристике его повседневных проблем и переживаний.

Ключевые слова: интеллигенция, сельская интеллигенция, сельский учитель, социальная иерархия, социально-правовой статус, ментальность.

The article has reconstructed social and professional portrait of rural teachers in the Ukrainian department of Russian empire in the second half of 19th - beginning of the 20th centurycentury, definition its social, legal and financial status, characteristics its everyday problems.

Key words: intelligentsia, the rural intelligentsia, rural teachers, social hierarchy, social and legal status.

Особливості сучасного соціально-економічного розвитку України протягом останніх 19 років в умовах переходу від радянської командно-адміністративної економіки до ринкової не міг не вплинути на зміну ролі й місця різних соціальних груп та верств у суспільній ієрархії. Формування приватної власності сприяло тому, що на перше місце у визначенні соціального статусу вийшов на-самперед добробут, котрий визначає впливовість, авторитетність і успішність того чи іншого прошарку у суспільстві. Перехідний стан останнього визначає особливості соціальної стратифікації сучасної України. Представники української інтелігенції в основному сьогодні зайняті здебільшого працею у так званій бюджетній сфері та тому опинилися за своїм матеріальним, а як наслідок, і соціальним статусом далеко не на перших сходинках суспільної ієрархії. Окрім

того, сучасний стан речей обумовлює й той факт, що серед людей розумової, творчої праці можна виділити різні групи з неоднаковим рівнем матеріального забезпечення, соціальних гарантій. Однак суспільно-економічне становище основної маси інтелігенції, зокрема в освітянській сфері залишається незадовільним, особливо представників сільської частини вчителів та лікарів, котрі внаслідок матеріальних складностей починають поступово втрачати риси інтелектуально креативної й провідної верстви суспільства та нації, що були притаманні їм протягом минулих століть. Ця проблема, котра, на перший погляд, є недостатньо гострою, має дуже негативні наслідки, оскільки різке погіршення матеріального становища, а, як наслідок, і деморалізація інтелігенції веде до падіння загальносуспільного морально-культурного рівня й, насамперед, колиски українського народу – села. Якщо звернутися до історії, то саме сільська її верства взяла на себе роль його просвітителя, прививаючи селянству національне самоусвідомлення. Враховуючи сучасний стан речей та актуальність проблеми соціально-економічного становища інтелігенції загалом і сільської зокрема, вважаємо за необхідне звернутися до минулого, а саме до історії становлення сільської освітянської її частини й, відтворивши соціально-професійний портрет сільських учителів українських губерній Російської імперії XIX – початку XX ст., з'ясувати рівень матеріального забезпечення, соціально-правового статусу останньої у тогочасному суспільстві.

Деякі аспекти означеної наукової проблеми було розкрито у роботах Г.Петровського, В.Лейкіної-Свірської, О.Ілюхи, О.Драча, Г.Касьянова, І.Сучкова та Н.Шип¹.

Наукова новизна дослідження обумовлена залученням архівних джерел, напрацювань історіографії, спогадів сучасників, що дозволить більш цілісно відтворити соціально-професійний портрет сільських учителів українських губерній Російської імперії XIX – початку XX ст., охарактеризувати рівень його матеріального забезпечення, соціально-правового статусу, представити їх повсякдення.

Поняття «інтелігенція» (від лат. *intelligens/intelligentis* – обізнаний, розсудливий; знавець, фахівець) склалося насамперед для окреслення мислячого творчого ядра «освіченого прошарку» або «освіченого класу» суспільства, котре характеризується великою розумовою, естетичною і моральною активністю, ініціативою й творчістю. Термін «інтелігенція» з'явився в Росії у 1860-х рр. завдяки письменнику П.Д.Боборікіну (1836–1921 рр.). В трансформації її соціальної природи XIX ст. стало переломним етапом. Відносно загальної чисельності населення 9 українських губерній частка представників педагогічної сфери становила усього 0,2 %².

Учителів і вихователів бракувало, особливо на селі, що було виявом зневажливого ставлення держави до потреб народної освіти та загальної відсталості суспільно-політичного й державного устрою імперії Романових. У цьому простежувалася і певна політика царського уряду щодо України. Населення її губерній, насамперед сільське, мало нижчий рівень освіти, аніж у центральній

Росії. Так, 1897 р. в перших на 100 осіб припадало 13 письменних. У Полтавській, Подільській, Харківській, Волинській, Катеринославській та Чернігівській губерніях із двома третинами українського населення грамотні становили 24 %, у той час як у Росії аналогічний пересічний показник дорівнював 30 %³. Не в останню чергу подібне злиденне становище в освітній сфері в Україні спричинялося дефіцитом кваліфікованих педагогічних кадрів.

Учителі перебували у гіршому соціальному становищі порівняно з іншими категоріями працівників розумової праці. За «Табелем про ранги», їх посада відповідала XIV класу – найнижчому, але під різними приводами адміністрація зволікала з присвоєнням цього чина, що тривало звичайно упродовж декількох років

Кваліфікаційний рівень сільських педагогів був нижчим за їхніх міських колег. Переважна більшість із них мали підготовку на рівні вчительських семінарій або училищ, нерідко взагалі вони мали лише початкову освіту. В земських школах, наприклад, у 1910 р. педагогів із середньою або спеціальною освітою було лише 53 % – кожний другий⁴.

Національна структура інтелігенції в українських губерніях серед учителів, вихователів і загалом працівників педагогічної галузі відзначалася певними особливостями. Це була одна з професійних груп, де переважали євреї, й українці поступалися кількісно не лише росіянам. Можливо, це пояснювалося значною кількістю євреїв – викладачів та вихователів у нижчих ланках народної освіти, а також тим, що більша частина зайнятих навчальною й виховною діяльністю осіб концентрувалася в невеликих містах, містечках і селах із традиційним домінуванням відповідного етносу. Значна кількість євреїв займалася приватною педагогічною діяльністю*.

У сільській місцевості фактично мешкало дві третини всієї української інтелігенції.

Аналізуючи зміни соціальної природи працівників розумової праці в другій половині XIX – на початку XX ст., неможливо уникнути з'ясування питання щодо матеріально-побутових умов життєдіяльності сільських учителів.

Аналіз засвідчує про їх перебування на нижчих щаблях матеріального добробуту серед працівників розумової праці.

Відповідно з даними перепису початкових шкіл імперії Романових, що відбувся 1911 р., середній оклад сільського вчителя сягав 343 руб. на рік, його міський колега пересічно отримував 528 руб.⁵. Подібні заробітки уможлилювали цим фаховим групам інтелігенції підтримувати релятивно високий життєвий рівень, вищий, ніж більшості підданих Російської імперії. За оцінкою Г.В.Касьянова, тогочасна українська інтелігенція, основна її маса, змикалася за своїми життєвими стандартами з тими міськими верствами, котрих на Заході окреслюють терміном «середній клас»⁶.

* Див.: Гриневич Л. В., Гриневич В. А. Євреї в Україні // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е – Й. – С.75–76.

Як уже вище зазначалося, матеріальне становище сільської інтелігенції мало власну специфіку й відрізнялося від її міських колег.

Так, наприклад, у перші роки після здійснення реформи 1861 р. заробітна плата сільського народного учителя коливалася в межах 30–120 руб на рік⁷. Наприклад, 1871 р. максимально в педагогів Миргородського повіту Полтавської губернії вона сягала 120 руб. Наприкінці XIX ст. середній річний оклад сільського вчителя дещо зріс й становив від 240 до 300 руб.⁸. Загалом зарплата педагога була більшою у селах південних українських губерній, що пояснювалося регіональною специфікою, тобто значно вищим рівнем включення цього регіону в соціально-економічні відносини буржуазного типу⁹. Порівняльний аналіз прибутків вчителів з цінами другої половини XIX ст. дає підстави стверджувати про перевищення витрат над пересічною платнею педагога, отже, засвідчує неможливість для народного учителя прохарчувати родину, не кажучи вже про придбання пристойного одягу, наймання комфортного помешкання, формування власної бібліотеки тощо¹⁰.

Ще менше отримували вчителі парафіяльних шкіл. Їхні оклади аж до 1896/97 навчального року становили 120 руб., і лише відтоді були збільшені до 180 руб. на рік. Навчитель Закону Божого мав щорічно 40–60 руб. заробітної платні¹¹.

Після революції 1905–1907 рр. та початку запровадження загальної початкової освіти з 1909 р. на офіційному рівні було встановлено законом від 3 травня 1908 р. фіксовану норму основного окладу педагогів початкової школи, котра складала 360 руб. на рік¹². За цим законом мінімальна зарплата законовчителів зросла на 30 руб. за кожен клас. Причому оклад періодично збільшувався на 10 % надбавки за кожні п'ять років роботи¹³.

Матеріальний стан учителів середньої школи був набагато кращим, ніж народних. Їх істотною перевагою була наявність службових і пенсійних прав.

В 1913р., напередодні Першої світової війни, було запроваджено систематичні п'ятирічні надбавки за стаж, надавалися пільги для навчання дітей педагогів й ін.¹⁴ Як почасти небезпідставно вважає авторитетна дослідниця теми Н.А.Шип, сільські вчителі до певної міри перебували навіть у вигіднішому становищі за міських колег. Адже перші користувалися земельними ділянками (не менше 1 десятини), що їх обробляли самі або ж віддавали в оренду. Траплялися випадки, коли окремі сільські громади та товариства доплачували педагогам від 10 до 50 руб. у вигляді щорічної допомоги¹⁵.

Архівні джерела засвідчують, що вчителі сільських початкових шкіл отримували у період Першої світової війни 240, 288, 600, 1044, і навіть 1190 руб. на рік¹⁶. Отже, коливання рівнів «воєнної» зарплати останніх сягало, згідно з цими даними, пропорції 1:5. Рівень їх окладів залежав від багатьох обставин – навантаження, освіти, стажу, проробленого на одному місці часу, відомства, до котрого належала школа, тощо. У будь-якому разі становище педагогів не було стабільним у період війни, економічної розрухи й галопуючої інфляції.

Матеріальне становище сільських вчителів в умовах Першої світової війни значною мірою залежало від регіону, у котрому вони працювали. Тому і

не дивно, що їх становище по-різному оцінюють сучасні вчені-історики. Так, наприклад, коли вітчизняний дослідник О. Драч стверджує, що Перша світова війна спричинила значне скорочення бюджету Міністерства народної освіти Російської імперії¹⁷, то його російський колега О. Ілюха, навпаки, зазначає, що за умов воєнного часу *кожний учитель* (sic!) отримував так звані «воєнні надбавки» в розмірі 1120 руб. на рік¹⁸.

Як вказували самі сільські педагоги, у 1916/17 навчальному році на належні їм 40 руб. на місяць (річна зарплата 480 руб.) вже годі було прожити¹⁹. Тому вже з перших днів другої російської революції (з 1 березня 1917 р.) посадові оклади вчителів зросли та становили 600 руб. на рік²⁰.

За мізерного доходу сільському педагогу було важко утримувати родину, давати належну освіту власним дітям.

На думку сучасника тієї доби, відомого педагога й літератора С. В. Васильченка (1878–1932 рр.), вихованця Коростишівської вчительської семінарії, – сільський педагог мав лише три можливості одружитися, а саме: взяти шлюб з «дяківною», «урядниківною» або ж «селянкою» – відповідно до зазначених категорій наречених та статусу їхніх батьків. Перші два варіанти пророкували йому, за С. Васильченком, «доживати свій вік посеред горілки, сільських пересудів і вести свій нікчемний скотячий, нікому не нужний труд у школі, дожидаючи начальства та екзаменів, немов кари господньої». Не рятувала становища й дружина із сільських дівчат, оскільки вона «не підніма, а ще більше підрива авторитет учителя в селі». Бо спершу остання слухає свого вченого мужа, вчиться у нього, але з появою дітей і додаткових клопотів – сміливішає та бере чоловіка «в оборот»: мовляв, треба працювати і сім'ю глядіти, а не газети читати. Й, як підмічав С. Васильченко, одружений із селянкою педагог мав іти за нею, бо «усі люди в селі – усі її сторонники», а він «із своїми замірами, із своїми питаннями один у селі, як палець»²¹.

Очевидно, вищенаведена картина «вибору без вибору» для сільського вчителя, котрий мав намір одружитися, була занадто песимістична. І насправді, за певних обставин ця дилема для нього перетворювалася на болочу проблему вибору поміж жертвовною (й невдячною?) працею задля народу та особистим щастям. Ідеалістом був далеко не кожний сільський вчитель. Але їх у цьому середовищі все ж не бракувало.

Пересічна тривалість служби учителя на селі була звичайно меншою, аніж у його міського колеги, і становила загалом 6–8 років. Відтак значною була плінність кадрів сільських педагогів і перманентно великою кількістю незайнятих вакансій. Найстійкішими, за визначенням В. Р. Лейкіної-Свірської, виявляли себе випускники учительських семінарій та учительки з єпархіальних шкіл²². 20-річна педагогічна праця надавала право на пенсію в розмірі третини учительської плати, 25-річна – двох третин, 30-річна – 100 % окладу. Втім, із кожних 100 педагогів допрацьовували до 25-річного стажу лише 5–6 осіб (відповідно 5–6 %) ²³.

Траплялися випадки, коли сільський учитель залишав школу після 10 років роботи, яку він любив і з якою звикся усією душею, й вступав до числа студен-

тів Київських вищих комерційних курсів, щоб покращити у майбутньому власне матеріальне становище та отримати сприятливішу кар'єрну перспективу²⁴. Аби отримати додаткові джерела заробітку, сільські вчителі масово підробляли в земствах (зокрема, збирали й опрацьовували статистичні дані), наймалися помічниками писарів, виконували іншу малокваліфіковану канцелярську роботу²⁵.

Правове становище сільського педагога було невисоким. Дипломовані випускники вчительських семінарій звільнялися від багатьох особистих повинностей, але це все одно було меншими привілеями, ніж ті, що їх собі міг дозволити чиновник найнижчого 14-го рангу. Його педагог міг отримати лише після 12-ти років бездоганної праці. За інших обставин він залишався у податному стані²⁶.

У власній практичній діяльності сільський учитель залежав від численних представників влади. За ним пильно стежили інспектори, священники, сільські та повітові урядовці й поліція²⁷. За свідченням сучасників: «Чим розумніший, освіченіший і більш відданий своєму обов'язку був учитель, тим швидше він викликав підозру у свого начальства та суворо осуджувався яким-небудь поліцейським шпигуном, як підбурювач до підривної діяльності й розбещувач молоді. Якщо він, навпаки, неук і бездара, п'яниця та ледар, його ніколи не обвинуватять, що він вовк в овечій шкурі й таємний революціонер»²⁸.

Мінімальною мірою покарання, до якої вдавалися жандарми, коли не могли довести причетність того або іншого педагога до революційного руху, було брутальне і неумотивоване переведення його до іншої школи; другим ступенем покарання – усунення з роботи з оповіщенням усіх шкільних адміністрацій щодо його політичної неблагонадійності й позбавлення права бути народним учителем; третій ступінь – ув'язнення і заслання до Сибіру²⁹.

Перевірка на політичну благонадійність була обов'язковою фактично для всіх мешканців села, які прагнули обіймати службові, вчительські, лікарські та інші посади³⁰. На початку ХХ ст. це було особливо актуально для влади. Адже досвід попередніх десятиліть засвідчив, що інтелігенція бере активну участь в антиурядових акціях.

Поряд із владними структурами цькувало останню на селі й православне духовенство. Один з сільських учителів характеризував діяльність тогочасних священників таким чином: «Отці церковні, корисливі, живуть майже в розпусті, займаються кляузми та очевидними наклепами, не шкодуючи ближнього свого»³¹.

Під час учительського з'їзду у Москві (29 грудня 1902 р. – 6 січня 1903 р.), що на ньому були репрезентовані й українські педагогічні товариства, висувалися вимоги щодо звільнення учителя від нагляду духовенства і попечителів училищ за політичною, моральною та релігійною ознаками, а також унезалеження його від сільських властей³².

Отже, вищенаведений архівний матеріал дозволяє стверджувати, що в окреслений період завершився процес формування загального соціально-психологічного портрета сільських вчителів, як представників інтелігенції – самостійної соціальної верстви.

¹ *Петровський Г.* З революційного минулого. – М., 1958. – 210 с.; *Лейкина-Свирская В.* Интеллигенция в России во второй половине XIX в. – М., 1981. – 285 с.; *Илюха О.* Сельский учитель в Олонецкой губернии: труд и социальный облик // Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской. – СПб., 2003. – С.426–443.; *Драч О.* Початкова освіта у Черкаському повіті Київської губернії в контексті загальноукраїнських тенденцій (друга половина XIX – початок XX ст.) // Черкащина в контексті історії України: Матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської обл. – Випуск 9 – Черкаси, 2004 – С.48–50.; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – 176 с.; *Сучков И.* Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX–XX вв. // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С.65–73; *Шин Н.* Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. – К., 1991. – 172 с.

² *Касьянов Г.* Вказ. праця. – С.30.

³ *Петровський Г.* Вказ. праця. – С.78–79.

⁴ *Веселовский Б.* История земства за 40 лет. – Том 4. – СПб., 1911. – С.233.

⁵ *Лейкина-Свирская В.* Русская интеллигенция в 1900–1917 гг. – М., 1981. – С.65.

⁶ *Касьянов Г.* Вказ. праця. – С.19.

⁷ *Драч О.* Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Український селянин: Зб. наук. праць. Вип.9. – Черкаси, 2005. – С.48.

⁸ *Борисенко В.* Борьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. – К., 1980. – С.51; *Драч О.* Формування системи оплати праці сільського вчителя в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – С.50.

⁹ *Драч О.* Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2001. – С.118.

¹⁰ *Заволока М.* Загальноосвітня школа України в кінці XIX – на початку XX ст. – К., 1971. – С.39.

¹¹ *Илюха О.* Указ. соч. – С.433.

¹² *Миронов Б.* Социальная история России периода империи (XVIII – нач. XX веков): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2-х т. – Т.2. – СПб., 1999. – С.294.

¹³ *Сучков И.* Указ. соч. – С.65.

¹⁴ *Илюха О.* Указ. соч. – С.434.

¹⁵ *Шин Н.* Указ. соч. – С.57.

¹⁶ Державний архів Черкаської обл. (Далі – Держархів Черкаської обл.). – Ф.4. – Оп.1. – Спр.6 – Арк.2; Спр.9. – Арк.13; Спр.10. – Арк.7; Спр.18. – Арк.1а; Спр.24. – Арк.1.

¹⁷ *Драч О.* Початкова освіта у Черкаському повіті Київської губернії в контексті загальноукраїнських тенденцій (друга половина XIX – початок XX ст.) – С.163.

¹⁸ *Илюха О.* Указ. соч. – С.434.

¹⁹ Держархів Черкаської обл. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.8.

²⁰ Державний архів Харківської обл. (Далі – Держархів Харківської обл.). – Ф.307. – Оп.1. – Спр.1а. – Арк.32 зв.

²¹ *Васильченко С.* Записки вчителя (Уривки) // Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. – К., 1961. – С.499.

²² *Лейкина-Свирская В.* Русская интеллигенция в 1900–1917 гг. – С.65.

²³ *Шин Н.* Указ. соч. – С.57.

²⁴ Держархів Черкаської обл. – Ф.3990. – Оп.2. – Спр.162. – Арк.19.

²⁵ *Сурин П.* Сельскохозяйственные учреждения при народных школах // Школьное хозяйство. – 1896. – № 2. – С.83–89.

²⁶ *Лейкина-Свирская В.* Интеллигенция в России во второй половине XIX в. – С.169–170.

²⁷ *Борисенко В.* Вказ. праця. – С.52.

²⁸ Шип Н. Указ. соч. – С.36–37.

²⁹ Там же. – С.38.

³⁰ Центральний державний історичний архів України м. Києва. – Ф.320. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.31 зв., 52–53, 81–82.

³¹ Держархів Черкаської обл. – Ф.Р-3990. – Оп.2. – Спр.162. – Арк.9.

³² Лейкина-Свирская В. Интеллигенция в России во второй половине XIX в. – С. 67.

УДК 347.471.7(477.74) «XIX/XX»

І.Ф. Кучерявенко
(м. Ізмаїл)

ЄДИНОВІРСТВО В ІЗМАЇЛЬСЬКО-БЕССАРАБСЬКІЙ СТАРООБРЯДНИЦЬКІЙ ЄПАРХІЇ в XIX – першій половині XX ст.

В статті висвітлюються основні методи впровадження єдиновірства в Ізмаїльській старообрядницькій єпархії. Аналізуються причини невдалих спроб цього запровадження з боку офіційної церкви.

Досліджуються взаємовідносини російських старообрядців із офіційною владою та церквою. Визначається роль старообрядницького населення у духовній та матеріальній культурі Південної Бессарабії.

Ключові слова: Ізмаїльсько-Бессарабська старообрядницька єпархія, старовіри, липовани, некрасівці, єдиновірство, старообрядницькі приходи, протирозкольничий місіонер.

В статье рассматриваются основные методы внедрения единоверия в Измаильско-Бессарабской старообрядческой епархии. Анализируются причины неудачных попыток этого внедрения со стороны официальной церкви.

Исследуются отношения русских старообрядцев с официальной властью и церковью. Определяется роль старообрядческого населения в духовной и материальной культуре Южной Бессарабии.

Ключевые слова: Измаильско-Бессарабская старообрядческая епархия, староверы, липоване, некрасовцы, единоверие, приходи старообрядцев, противораскольничий миссионер.

A complex of the problems, related to becoming, development and liquidation of Izmail diocese, which existed on South Bessarabia territory in XIX – beginning XX st. is considered in article.

Achievements of our historiography in sphere of staroobryadchestvo during the first half of XIX – beginning the XXI centuries are analyzed.

Causes of liquidation of the Izmail diocese are determined. Educational, theological and missionary activity of clergy of staroobryadchestvo diocese is lighted.

Keywords: diocese of Izmail-Bessarabia staroobryadchestvo, staroveri, lipovane, necrasovtsi, edinoverie, arrivals of staroobryadtsev, protirascolnichiy missionary.

Старообрядництво (до 1905 р. членів течії називали розкольниками, само-назва – старовіри) зародилося в Росії в середині XVII ст. і набуло самостійного розвитку (поза офіційною церквою) після собору (РПЦ) 1666–1667 рр. Цей собор закріпив розкол, засудивши як супротивників Никона («поборників духовного благочестя»), так і його самого. І тільки в 1971 р. РПЦ зняла прокляття із старообрядців, накладене на них ще в XVII ст.¹ Слід зазначити,

що старообрядництво – нехарактерне явище для України і його зародження та розвиток у XVII ст. могли здійснитися лише в російській церкві, для якої релігійний обряд, форма релігійного життя набували величезного значення і часто переважали його суть. Будь-які зміни обряду, навіть запропоновані патріархом, наштовхувалися на великий опір значної частини кліру та мирян. Українці, зважаючи на особливості українського православ'я, що сформувалося у Київській митрополії (європейськість, толерантність тощо), не абсолютизували обряд і інколи запозичували дещо із католицизму та протестантизму. І навіть географічно старообрядництво розвивалося в Україні на землях, найбільш близьких до Росії. Тому розкол на українських теренах на перших порах був суто російським явищем і зумів укріпитися тут завдяки відходу православ'я в Україні від традицій українського православ'я та перетворенню церкви на елемент державно-бюрократичної системи. Це відштовхувало багатьох вірних православної церкви в ряди старообрядців чи духовних християн.

Проте не можна розглядати розкол як реакційне явище. Виступаючи на перших порах як реакційний рух, старообрядництво перетворилося згодом на фактор, який сприяв очищенню православної церкви, гальмував її надмірну централізацію й одержавлення. Власне саме це й стало притягальним моментом для православних України, котрі підтримали старообрядницький рух.

Оселившись в Південній Бессарабії, старообрядці знайшли тут відносний спокій. Місцеве українське населення ставилося до старообрядців терпимо, а чиновники синодальної канцелярії, військові команди певний час сюди не добиралися, що забезпечувало в цілому нормальне релігійне життя прихильників давньоправославного обряду. Громади фактично існували ізольовано, склалися, як свідчать документи місцевої адміністрації, виключно з росіян-переселенців, для яких відособленість від українського оточення мала принциповий характер і була гарантом збереження релігійних переконань, способу життя, обрядів тощо. Імовірно, міркування самозбереження визначали релігійну поведінку старообрядців стосовно українського православного оточення – вони не робили спроб розширити коло своїх прихильників за рахунок українських неофітів з різних причин, у тому числі через побоювання втратити терпиме до себе ставлення².

В різні періоди церковної історії взаємовідносини між двома релігійно-церковними таборами – офіційно-православним і старообрядницьким – коливалися від більш-менш мирного співіснування до гострої нетерпимості, провокованої значною мірою державно-політичними чинниками. Останні вбачали в старообрядництві не лише релігійну опозицію державній церкві, а й вірогідне, фінансово сильне, впливове угруповання торгово-промислового капіталу, яке було зацікавлене у знищенні кріпацтва та його рудиментів.

Документи свідчать, що зміни у міжцерковних відносинах цих споріднених течій у ті чи інші періоди були викликані не стільки конфесійними інтересами на первинному, місцевому рівні, скільки державно-синодальними указами, циркулярами, що виходили з міркувань високої політики. Тому, з одного боку,

помилково відносити здебільшого протиправну політику в державі щодо старообрядництва суто на рахунок офіційної православної церкви, а, з іншого, вважати, що остання була стороннім спостерігачем репресій, гонінь прихильників дониконівського православ'я, що відбувалися в XVII – XIX ст.

Близьке розташування поселень до кордонів Російської імперії визначило терпляче ставлення влади до старообрядців. В цей час підтримувалися досить коректні взаємовідносини між старообрядцями й представниками державної влади. Географічне положення краю давало можливість успішно розвиватись господарству. Тому поява російських поселенців в глухому межиріччі Дунаю і Дністра зіграла важливу роль в процесі заселення і економічного освоєння цього району в XVII – на початку XVIII ст.

Однак, що стосується наслідків та впливу старообрядців на подальший історичний розвиток країни, то слід зазначити, що були в цьому явищі і негативні моменти, які призвели до того, що під впливом фанатиків-проповідників відбувалося самоспалення сотень розкольників, нерідко разом з родинами. Керівники розколу проповідували ненависть до нововведень й тим самим взагалі до всього нового, сіяли ворожнечу до інших народів та їх культури.

Позитивним слід вважати те, що в середовищі розкольників-старовірів ретельно зберігалися і переписувалися старовинні книжки і рукописи, що сприяло збереженню цінних пам'яток вітчизняної культури. Переслідування з боку влади змушувало старообрядців переселятися на нові землі, об'єктивно сприяючи внутрішній колонізації в країні.

Хоча старообрядництво – явище цілком російське, певне місце в історії православної церкви на українських землях воно займає. У міру того, як у Росії політика роз'яснень, умовлянь, викривань щодо прихильників дониконівської православної церкви виявляла свою безрезультатність і змінювалася політикою переслідувань, гонінь, репресій з боку держави та Синоду («канцелярия розыскных раскольничьих дел»), ширилася міграція старообрядців-утікачів на окраїни України. Одним з таких місць став південь Бессарабії. Старовіри пройшли складний, багатогранний шлях історичного розвитку за довгі десятиліття свого перебування на цій землі. Багато в чому цей шлях визначала політика держав, на чий території оселялися російські утікачі в кінці XVII – на початку XVIII ст. та в інші історичні епохи.

Різні держави (Росія, Туреччина, Румунія), володіючи бессарабською землею, давали згоду на поселення в цих краях старообрядців-липован, керувалися своїми політичними та економічними інтересами. Отже, старообрядницькі общини Південної Бессарабії перебували в особливих умовах розвитку, не притаманних старообрядцям іншої частини Російської імперії. Старовіри зуміли використати цю ситуацію на свою користь – створили Ізмаїльсько-Бессарабську старообрядницьку єпархію (1857 р.).

Старообрядницьке населення Південної Бессарабії вело замкнуте життя. З одного боку, до цього призводила релігійна відокремленість, а, з іншого, старовіри вважали себе вище решти населення. Стосунки із запорізькими козаками

були спочатку ворожими, але потім російські поселенці дотримувалися добрих, переважно господарчих відносин з ними. Те, що чиновники та військові командири певний час не добиралися до Бессарабії, забезпечувало в цілому відносний спокій старовірів. Міркування самозбереження визначали релігійну поведінку старовірів – вони не робили спроб розширити коло своїх прихильників за рахунок інших народів.

Старообрядницьке населення завдяки своїй колонізаторській діяльності розширило кордони Російської імперії. Не дивлячись на законсервованість своїх общин, старообрядці Південної Бессарабії сприяли її економічному та господарському розвитку завдяки своїй активній торговій та господарській діяльності.

Отже, можна сказати, що відокремленість старовірів призвела до того, що гоніння на прихильників давньої віри, метою яких було приєднання їх до пануючої церкви, закінчилися безрезультатно. Залишившись не такими, як всі, старообрядці зберегли свою самобутність та віру.

Один з варіантів послаблення розколу РПЦ вбачала в єдиновірстві. Спроби його запровадження вживались ще на початку XIX ст. У 1826 р. некрасівці-старообрядці, що проживали в м. Ізмаїлі, звернулися до цивільного начальства з проханням про те, щоб у них було дозволено відбувати служби церковному священику Михайлову, що прибув до них з Калузької губернії. Новоросійський генерал-губернатор, уповноважений намісник Бессарабської області, граф М.С.Воронцов повідомив про це архієпископа Кишинівської єпархії Дмитра Сулиму (1821–1844 рр.) для того, щоб він видав необхідне розпорядження. Архієпископ відповів: «Якщо ізмаїльські некрасівці та старообрядці погодяться, подібно старообрядцям м. Одеси, повернутися до лона православної церкви, тоді на підставі найвищого указу, даного самому святому урядуючому Синоду 1800 р. вересня 27 дня, їм надається право обирати і проміж себе достойних священиків які, по благословенню єпархіального архієрея, будуть відправляти для них службу Божу, таїнства за стародрукованими книгами». Тоді ж архієпископ Дмитро доручив ізмаїльському православному протоієрею М.Глизяну порадити некрасівцям, що проживають в м. Ізмаїлі, обрати зі свого середовища гідну людину для посвяти в священики. Протоієрей М.Глизян доповів архієпископу, що «він всіляко радив некрасівцям вчинити так, але вони заявили, що вже привезли з Росії готового священика»³. Перша спроба запровадити єдиновірство в Ізмаїльсько-Бессарабській старообрядницькій єпархії не вдалася.

Друга спроба запровадити єдиновірство відбулась за правління Кишинівською єпархією православного архіпастиря Неофіта (1892–1898 рр.). Архівні документи свідчать про заснування саме в Ізмаїльсько-Бессарабській старообрядницькій єпархії єдиновірської школи. Зокрема, місіонер 6-го відділення Кишинівської єпархії Феодосій Воловій в своєму рапорті від 1894 р. в Ізмаїльську міську управу зазначає, що «необхідність дійсної освіти визнається нашими ізмаїльськими старообрядцями, серед яких більш розумні втратили із

старообрядництвом вже усякий зв'язок і стали чадами святої православної церкви – вірного орієнтиру в релігійній освіті. На початку цього року до мене звернулись так звані єдиновірці з проханням про допомогу для відкриття церковно-приходського училища»⁴. За донесенням в Ізмаїльську міську управу уповноважених від єдиновірської громади м. Ізмаїла Івана та Єрмолая Душакових, «святий Синод дав дозвіл на відкриття в м. Ізмаїлі єдиновірського приходу з церквою та школою із забезпеченням церковного причту жалуванням від казни»⁵. Таким чином, за клопотанням Неофіта, єдиновірський прихід був відкритий 19 лютого 1895 р. з призначенням для нього жалування (священнику 300 руб., псаломщику 100 руб.). В наступному році в м. Ізмаїлі була побудована єдиновірська церква. Через 5 днів після освячення вона була спалена. Але оскільки вона була застрахована, то отримана була страхова премія у розмірі 12 500 руб. На ці гроші влаштована була інша кам'яна церква протягом 1897–1898 рр. і 16 жовтня 1898 р. урочисто освячена преосвященним Аркадієм⁶.

Результатом діяльності місіонерів став перехід деяких старообрядців в православ'я. Хоча таких було небагато, але серед них були особи, які зіграли свого часу помітну роль в старообрядництві Ізмаїльського повіту.

Дій Несторович Качалкін – 65-річний старець, повірений з боку ізмаїльських некрасівців, по різних справах був в Москві, в Петербурзі, був радником та співробітником старообрядницького єпископа Анастасія, був його секретарем в єпархії. В останні два роки Д.Качалкін під впливом місіонерських бесід виявив рішучість залишити старообрядництво та приєднатися до православ'я. Анастасій дізнався про це і всіляко намагався відмовити його, але марно.

Ферапонт Івлев родом із Старої Некрасівки був старообрядницьким вчителем. За свою начитаність і бездоганну поведінку вважався першим кандидатом у священники. Разом з Качалкіним вели бесіди зі своїми родичами по вірі.

Авраам Осипов був старообрядницьким священником Архангело-Михайлівського монастиря Ізмаїльсько-Бессарабської старообрядницької єпархії, який також перейшов у православ'я⁷.

Переходи старообрядців до єдиновірської громади настільки сколихнули ізмаїльських старообрядців, що вони почали вступати в полеміку з православними. Старообрядці переслідували своїх єдиновірців, які сумнівались в істинності старообрядницького вчення. Православний вчитель В.Праведний в своїй статті «Жебріанські старообрядці (із записок сільського вчителя)», яка була вміщена в КЄВ за 1891 р., пише, що «липовани, узявшись за дубинки, вигнали із села священника Ф.Усова за його перехід до православ'я»⁸.

Апологет старообрядництва Ф.Мельников, розуміючи в єдиновірстві наймогутніший засіб підризу устоїв старообрядництва, в своїй старообрядницькій газеті «Слово правди» у № 6 за 1898 р. надрукував статтю «Дещо про єдиновірство та єдиновірців», яка була розповсюджена окремою брошурою в Ізмаїлі та повіті. За словами Ф.Мельникова, «Єдиновірці – це колишні старообрядці, але зараз при кожному вдалому випадку прагнуть відхреститися від

своєї належності до старообрядництва. Вони відмінні від старообрядців тим, що мають своїх священиків, які підпорядковуються ортодоксальній церкві»⁹.

Ці статті викликали великий резонанс серед православних місіонерів, які намагались дати своє пояснення, яке б характеризувало єдиновірців з позитивного боку. У зв'язку з цим на сторінках КСВ в № 9–14 за 1898 р. виходять друком статті Ф.Мельникова з поясненням редакції КСВ. На сторінках 8 номеру КСВ за 1895 р. вийшла друком стаття ізмаїльського старообрядця Єрмолая Душакова, в якій автор наводить істинні переваги православної церкви та помилки старообрядницького вчення. Подібні статті виходили друком дуже часто, в яких православні (а в минулому – старообрядці) повчали своїх братів «у плоті і крові» щодо хибності їх віри¹⁰.

У зв'язку з цими подіями старообрядницький єпископ Анастасій (Лебедев) у 1902 р. видає розпорядження про невідвідування старообрядцями місіонерських бесід. На противагу православним місіонерам в цьому ж році в Ізмаїльському повіті запровадилась посада «противониконівського місіонера» в особі священика Архангело-Михайлівського старообрядницького монастиря Веніаміна Резанова. За даними православних місіонерів: «Цей апологет розколу, що отримав як би офіційне призначення з боку єпископа Анастасія, роз'їжджає по Ізмаїльському повіту і укріплює розкол своїми бесідами і розповсюджує брошури, направлені проти святої церкви. За його ініціативою старообрядці на дверях своїх церков прибили дощечки, на яких намальована двоперстно складена правиця і написано під правицею: «Аще кто сего до наст крестного до не употребляетъ, до есть яко печать антихристову» (Великий Катихизис, с.102)¹¹.

3 і 10 березня 1902 р. в м. Ізмаїлі відбулися публічні бесіди з двома місіонерами розкольниками і православними В.Резанова і Ф.Воловія. Останній відзначив: «Підкуплива простота і релігійність складають відмінну рису етичного вигляду розкольничого місіонера Резанова»¹².

За даними православних місіонерів, публічні бесіди старовіри відвідували неохоче, на захист своєї віри вони пропонували статті колишнього старообрядницького архімандрита Михайла. На особистих бесідах проявляли більшу активність, були більш відвертими. Старообрядці Ізмаїльсько-Бессарабської старообрядницької єпархії отримували настанови з Москви, в яких заборонялось відвідувати місіонерські бесіди, від яких «виходить розлад душевний і хитання у відданості давньопраславної вірі». Православні місіонери зазначають, що керуючись статтями професора М.Каптерева, старообрядці нападають з особливою ненавистю на собор 1655 р., вони кажуть, що цей собор «не був виявленням вільного голосу всієї російської церкви, а особистою справою Никона, який діяв під впливом навіювань випадково заїжджого до Москви по милостиню антиохійського патріарха Макарія, оскільки члени собору зовсім не схвалювали перебудови росіянами церковних чинів та обрядів, що проводив Никон, і якщо вони не повставали проти нього на соборі, то тільки тому, що боялися жорстокої розправи з боку Никона, який не допускав ніякої суперечності своїм діям, що ясно видно на прикладі єпископа Павла Коломенського»¹³.

Старообрядці для полеміки з місіонерами також цитували статтю «Громогласова с раскольником»: «Я в своїх статтях постійно уникав цих сумнівних термінів і думаю, що нічого не можна мати против того, щоб їх вважати духовними ієрархічними особами»¹⁴.

Під час діяльності Ізмаїльсько-Бессарабської старообрядницької єпархії частка єдиновірців неухильно скорочувалася, тоді як частка «розкольників» в цілому знаходилася приблизно на одному і тому ж рівні протягом більш ніж 60 років. Відсутність у 1870-х р. приєднань до РПЦ на правах єдиновірства дозволяє стверджувати, що спочатку така форма не користувалася серед старообрядців Південної Бессарабії популярністю.

Місіонерський з'їзди Кишинівської єпархії в кінці XIX ст. дійшли висновку, що єдиновірство в Ізмаїльсько-Бессарабській старообрядницькій єпархії не отримало розповсюдження і з часом перестало існувати. Такий процес мав ряд причин. Перша з них – те, що приєднання здійснювалося поспіхом, без належної підготовки неофітів. Другою причиною було формальне з боку старообрядців приєднання із причини можливості відкрито слідувати вірі батьків, зокрема – можливість укласти шлюб за старим обрядом. Третя причина – змішаний склад селищ, що входять до складу єдиновірського приходу. Четвертою причиною був низький загальний освітній рівень єдиновірських священників. П'ята причина полягала в недостатньому забезпеченні єдиновірських церков богослужбовою літературою, що приводило до спотворення служби, подиву єдиновірців і прямого обурення старообрядців. Самостійною причиною було невіддале, з погляду семантики слова, найменування старообрядців, що приймають ієрархію РПЦ, «єдиновірцями». Останньою з причин є поява на півдні Бессарабії в другій половині 1860-х р. Ф.Мельникова, С.Кравцова та І.Усова, які поклали край переходу старообрядців до єдиновірських приходів¹⁵.

Можна погодитися з М.Покровським, що невдала спроба використання гнучкої тактики єдиновірства для ліквідації старообрядництва яскраво свідчить про те, що само старообрядництво не «зводилося лише до формального обрядового протесту; розкол на Русі мав глибоке коріння соціального протесту проти пануючої церкви, держави та їх ідеології»¹⁶.

Однак, на думку деяких дослідників книжності старообрядництва, бессарабські старообрядці, які не відчули таких утисків, як їх одновірці з центру Росії, займались не полемікою з православними, а зберігали етнічну культуру та істинну віру, що і знайшло відображення на сторінках їх видань.

¹ Національні меншини в Україні: Інформ.-бібліогр. покажчик / І.Винниченко (упоряд.): Інститут досліджень діаспори. – К., 2000. – С.87.

² Пригарин О.А. Формирование старообрядческого населения Придунавья в конце XVIII – начале XIX вв. // Липоване: история и культура русских-старообрядцев. – Вып.3. – Одесса, 2007. – С.26.

³ Воловей Ф. Отчёт епархиального миссионера южного района Кишинёвской епархии за 1900 г. // Кишинёвские епархиальные ведомости. – 1901. – № 18. – С.400.

⁴ ЦДІАК України. – Ф.442. Киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – Оп.795. – Спр.16. Донесення про надання Австрійським урядом дозволу російським розкольникам у Буковині вибрати єпископа з числа їх одновірців у Росії. 1845 р. – Арк. 6.

⁵ Там само. – Арк. 7.

⁶ *Воловей Ф.* Указ. соч. – С.401.

⁷ Там же. – С.403.

⁸ *Праведный В.* Жебриянские старообрядцы (Из записок сельского учителя) // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1891. – № 16. – С.494.

⁹ *Воловей Ф.* Указ. соч. – С.405.

¹⁰ *Виденеева А.Е.* Ростовский архиерейский дом и система епархиального управления в России XVIII века / А.Е. Виденеева; отв. ред. С.М. Каштанов; Ин-т всеобщей истории. – М., 2004. – С.128.

¹¹ *Воловей Ф.* Указ.соч. – С.232.

¹² Там же. – С.406.

¹³ НАРМ. – Ф.208. Кишинёвская духовная консистория. – Оп. 2. – Спр. 412. Отчет измаильского протоиерея Глызьяна Никиты об исполнении указов Кишинёвской духовной консистории за январь – июнь 1833 г. – Арк. 13.

¹⁴ Там же. – Арк.14.

¹⁵ Старообрядческая мысль (Ежемесячный церковно-общественный журнал). – Москва, 1916. – С.137.

¹⁶ *Покровский Н.* Русские епархии в XVI – XIX вв., их открытие, состав и пределы: Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. – Т.2. – Казань, 1913. – С.137.

УДК 323.382.058.237.94(477).

О.В. Лисенко
(м. Київ)

СПІВПРАЦЯ МІЖ ПЕРЕДОВОЮ УКРАЇНСЬКОЮ, РОСІЙСЬКОЮ, ПОЛЬСЬКОЮ ТА ЄВРЕЙСЬКОЮ ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ – ЯК ПЕРШИЙ ЕТАП ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Стаття присвячена співпраці між представниками української, російської та єврейської інтелігенції та її впливу на формуванні модерної української нації.

Статья посвящена сотрудничеству между представителями украинской, русской и еврейской интеллигенции и ее влияния на формирование современной украинской нации.

The article is devoted to cooperation between Russian, Ukrainian and Jewish intelligentsia and its impact on the formation of modern Ukrainian nation.

Після скасування кріпосного права у 1861 р. в Наддніпрянщині почав повільно розвиватися капіталізм. Ця уповільненість пояснювалася тим, що селяни у той час не мали достатніх оборотних коштів для інтенсивного розвитку свого господарства, а поміщики в переважній більшості виявилися зовсім не готовими до ведення його у нових, вільних економічних умовах і масово розорялися. Потрібний був певний проміжок часу, за який би українські міцні господарі мали можливість викупити в поміщиків земельні угіддя й почати вести інтенсивне сільське господарство. На жаль, цього часу українські селяни не мали. Через двадцять років після скасування кріпосного права, у березні 1881 р. Олександра II було вбито революціонерами-терористами, а його наступник, Олександр III несподівано для всієї Російської імперії пішов на союз із недавніми ворогами по Кримській війні – Англією та Францією. В результаті цього у Наддніпрянщину ринув англо-франко-бельгійський капітал. Звичайно, сам по собі факт іноземних інвестицій в економіку країни був є чимось негативним, але ситуація погіршувалася тим, що в Російській імперії в цілому і у Наддніпрянщині, зокрема, не було сталого прошарку місцевих підприємців, здатного до цивілізованої конкурентної боротьби із західними капіталістами. Надзвичайно негативно впливало на розвиток продуктивних сил держави й те, що із зовнішньополітичних причин російський уряд усіяко потурав європейському капіталу на шкоду як власним підприємцям, так і місцевим робітникам.

Щоправда, деяку користь від іноземних інвестицій отримала й Україна. Так, О.Донік стверджує, що «у Катеринославі істотні зрушення відбулися на-

прикінці 70-х – протягом 80-х рр. XIX ст., коли через місто пролягла Катеринська залізниця, був споруджений міст через Дніпро. На кінець XIX ст. це місто перетворилося на важливий індустріальний центр Півдня Російської імперії, куди широким потоком вливалися капітали російських та особливо іноземних промисловців і банкірів. У 1897 р. у Катеринославі бельгійське товариство проклало одні з перших в Україні трамвайні колії, на початку XX ст. тут електрифікуються і телефонізуються вулиці та будинки, місто розбудовується і впорядковується. Відповідно стрімко зростало населення. Так, приміром, в 1910 р. у Катеринославі вже проживало 195 577 осіб п'ятдесяти національностей. З останньої чверті XIX ст. Катеринослав та прилеглий до нього промисловий регіон, з огляду на їх бурхливий індустріальний розвиток, сучасники не випадково називали «новою Америкою»¹. На підтвердження своїх поглядів О.Донік навів слова відомого вченого-історика Д.Яворницького, котрий стверджував, що «на високу ступінь економічне і промислове життя нашої губернії одразу піднялося, коли в надрах землі були відкриті багаті поклади залізної руди і кам'яного вугілля. Тоді Катеринославська губернія перетворилася на одну з найбагатших губерній у Росії, а саме місто Катеринослав стало великим фабрично-промисловим центром»².

Однак, цей здавалося б стрімкий промислово-урбаністичний розвиток не був закріплений соціально-економічною та культурно-освітньою інфраструктурою в селах, які з усіх боків оточували Катеринослав й інші великі промислові міста Наддніпрянщини. Ситуація погіршувалася також тим, що ще з часів Катерини II російський уряд усіяко гальмував розвиток сільського господарства в Україні. У своїй праці «Українська революція і робітництво» О.П.Рєєнт зазначав: «У 60-ті роки XVIII ст. Запоріжжя вже позбулося економічної залежності від Росії і стало її серйозним торговельним конкурентом на Півдні. Це не могло не турбувати царський уряд, котрий втрачав контроль над козацькою старшиною і добре розумів, що економічна незалежність рано чи пізно поставить на порядок денний питання про незалежність політичну. Помітивши загрозу традиційній колоніальній політиці, Катерина II вжила превентивних заходів, щоб запобігти їй. Слід зауважити, що Катерина II зовсім не сприймала можливість самостійного розвитку України й на практиці проводила жорсткий, послідовний курс на її закабалення. Наслідки такої політики одразу ж згубно позначилися на розвитку краю. Насамперед це стосується запровадження переважного права володіння землею некорінним населенням. Якраз росіянам і колоністам надавалися величезні пільги перед усіма іншими, хто хотів би цією землею володіти. Крім того, низька вартість українського земельного фонду не давала можливості корінному населенню бути конкурентоздатним у відстоюванні свого права на володіння землею. І останнє – кредити й позички росіянам та колоністам на пільгових умовах знову ж таки не давали корінному населенню можливостей для створення і зміцнення своїх господарств»³.

Великі промислові центри за своїми розмірами займали мізерну частину від загальної площі Наддніпрянщини. Вони з'єднувалися між собою надійним

залізничним сполученням, але його загальний кілометраж був знову ж таки мізерним порівняно із кілометражем ґрунтових доріг, які сполучали між собою українські села. Вони у весняний та осінній період перетворювалися на непрохідне болото, і майже будь-який зв'язок між селами фактично припинявся. Отже, селяни навіть із сусідніх сіл не мали певного постійного контакту одні з одними. Це призводило до того, що психологічно жителі Іванівки вважали себе іванівцями, а Богданівки – богданівцями, і майже зовсім не відбувався процес усвідомлення їх себе українцями, громадянами, приналежними до однієї нації. Промислові центри були сполучені між собою телефонним та телеграфним зв'язком, але знову ж таки число городян, котрі мали можливість користуватися цими благами цивілізації, було незначним навіть у великих містах, бо коштували вони дуже дорого. Всі статистичні дані про те, наскільки зросло в Наддніпрянщині виробництво сталі, чавуну й вугілля, у скільки разів збільшилася протяжність залізниць й телеграфного сполучення, не мають до абсолютної більшості українського населення майже ніякого відношення. Всі ці блага стосуються порівняно невеликого відсотка міського населення, серед якого частка етнічних українців була дуже незначною. Кількість виробленої сталі, чавуну й вугілля, а особливо кошти, отримані від їх реалізації, варто було б взагалі відносити до історії розвитку економіки та фінансів таких країн, як Англія, Франція та Бельгія, а не Російської імперії й тим більше України. Тобто всі наявні успіхи в справі індустріального та інформаційного розвитку Катеринославщини стосувалися не етнічних українців, а невеликого відсотку інонаціонального елемента, котрий діяв виключно заради свого збагачення й не вважав за потрібне поширювати ці блага цивілізації на українські села. Тому значно ближчими до реального стану речей варто вважати слова члена «Товариства для сприяння російській промисловості і торгівлі» С.Ф.Шарапова на одному з його засідань у березні 1899 р.: «Тільки велика наївність наших фінансистів змушує їх думати, що у великих мільйонних підприємствах, заснованих на іноземні капітали, є що-небудь окрім звичайного збирання вершків та пересічного промислового обкрадання, в якому російський народ (а до нього тогочасна практика включала й українців – О.Л.) грає таку ж роль, як індуци, китайці, негри. Не випадково Катеринославська губернія досить відверто називається Білим Конго»⁴.

Ця обставина була тим більш тривожною, що і в останній, та у в цілому в усьому південно-східній частині України великі підприємства були збудовані не у хліборобській зоні з більш-менш усталеними нормами суспільного буття, а в ще недавно майже незаселеному степовій регіоні, де раніше панували кочівники і вирував дух схильної до силових дій та погромів козацької вольниці. Визначний діяч українського національного відродження початку XX ст. гетьман П.Скоропадський, наголошуючи на неоднорідності української нації, зазначав: «Загалом, українці – це просто населення, що складалося віками з кочових прийдшлих племен і місцевих землеробських. Час від часу кочові начала розпочинають брати гору, бунтують, доводять край до революції та руїни. Козацтво,

не осіле, не землеробське, в своїй основі – це прояви кочівництва, непокори, часом і несамовитості. Саме ці елементи протягом століть і не дають сформуватися українцям у хліборобську високопродуктивну державу. Нині ці кочівники здійняли революцію в Україні, руйнують за століття набудоване хліборобами. ... Махновська анархія – це найвищий прояв української кочової стихії»⁵.

Крім того, наприкінці XIX – на початку XX ст. в ці мало заселені й майже суспільно не структуровані регіони ринув потік люмпен-пролетаріату із великоросійських губерній. Це також був контингент у більшості своїй далекий від цивілізованих європейських норм життя, схильний до алкоголізму, п'яної поножовщини та зневаги до суспільної моралі. Здавалося, що хоча б із власних інтересів недопущення на своїх підприємствах соціального вибуху англо-франко-бельгійські підприємці повинні були б сприяти підвищенню культурно-освітнього рівня робітників – відкривати школи, художньо-хореографічні гуртки, а для того, щоб забезпечити продуктами харчування постійно зростаюче населення великих промислових центрів, вкладати хоча б частину із отриманих високих доходів в інтенсифікацію сільського господарства. Дійсно, надання пільгових кредитів могло б суттєво посприяти тому, щоб процес викупу поміщицьких землеволодінь та насичення селянських господарств передовою на той час технікою пішов би значно швидше. Все це повинно було відчутно зменшити ризики соціального вибуху у Наддніпрянщині. Але підвищення культурного, освітнього й матеріального рівня життя українців неминуче повинно було привести до того, що вони почнуть вимагати гідної оплати своєї праці, а цього західні капіталісти найбільше боялися та не бажали. Поки російське самодержавство мало достатню силу, українські робітники змушені були працювати за мізерну порівно із їхніми європейськими колегами заробітну плату. Ця обставина створювала в іноземних капіталістів ілюзію того, що вони й надалі зможуть безкарно визискувати український народ, і ніяке громадянське суспільство, у котрому робітникам потрібно платити гідну заробітну плату, їм не лише не потрібне, але й зовсім небажане, навіть шкідливе. Тут видно, наскільки небезпечним є факт, коли великі підприємства, на яких працюють сотні тисяч робітників, належать не місцевим, а іноземним бізнесменам. Якби великі підприємства в Україні належали представникам корінної нації або представникам тих російських, польських, єврейських кіл, котрі пов'язали свою долю і долю своїх дітей з цією землею, то вони б, безперечно, почали вкладати кошти в зміцнення соціально-економічної та культурно-освітньої інфраструктури цього ще напівдикого краю, якщо і не з власної доброти й щедрості, то принаймні через бажання забезпечити себе і своє потомство від агресії місцевого населення.

Однак, західні капіталісти намагалися заощадити на заробітній платі робітникам, витратах на соціальну та культурно-освітню сфери, тим самим провокуючи соціальний вибух у майбутньому, аби лише негайно отримати якнайбільше матеріальних прибутків. Це пояснювалося тим, що іноземні підприємці розуміли, що їм й їхнім родинам у разі необхідності є куди тікати, і тому осо-

бисто їм гинути не доведеться, а вкладені в Україну інвестиції вони у будь-якому випадку встигнуть повернути шляхом нещадної експлуатації її жителів.

Як бачимо, той устрій, котрий на рубежі XIX – XX ст. склався в південно-східній Україні, лише помилково вважався класично капіталістичним. Адже економічний розвиток завжди йде поряд із вільним розвитком громадянського суспільства – зростанням цивілізованої політичної та профспілкової активності значних верств трудящих, підвищенням їхнього добробуту, а отже, й нейтралізує їхню схильність до погромницьких дій.

У справді вільному ринково-демократичному суспільстві надзвичайно зростає роль інтелігенції. Саме до неї від правоохоронних органів переходить функція нейтралізації лівацько-погромницької ідеології на кшталт «смерть буржуазії». Безперечно, левову частку фінансових витрат на цю вкрай необхідну справу бере на себе великий та середній бізнес, який розуміє, що у протилежному разі він буде фізично знищений. Ці взаємовигідні стосунки між капіталом й інтелігенцією роблять країни західної демократії найбільш стабільними в суспільно-політичному і соціально-економічному плані. Саме тому, що великий бізнес прямо та відверто визнає свою фінансову відповідальність за добробут інтелігенції, ці держави досягли такого значного прогресу. Інтелігенція у західних демократичних країнах, одержуючи свій гідний відсоток матеріальних благ, не лише не зацікавлена в підбурюванні соціальних низів до погромницьких дій проти верхніх прошарків суспільства, а, навпаки зацікавлена в тому, щоб шляхом культурно-освітньої діяльності відвернути робітників та селян від деструктивних дій. В Україні ж, англо-франко-бельгійські безсовісні ділки-грабіжники не бажали вкладати ніяких коштів в національну культуру та освіту, сприяти розвитку вільної демократичної преси. Все це призводило до того, що значна частина української інтелігенції, не бачачи перед собою ніяких матеріальних вигід та перспектив від розвитку великої промисловості у регіоні, вирішила кращим для себе спробувати досягти благополуччя й поліпшення власного соціального становища шляхом революційної та соціалістичної діяльності, провокуючи робітників та селян до насильницьких дій.

Дуже чітку оцінку цим діям згодом дав міністр внутрішніх справ за гетьманату П.Скоропадського І.Кістяківський, котрий стверджував: «Інтелігенція, яка в кожній нації є елітою і, при досягненні певного відсотка, негайно творить свою державу, в нас не є елітою національною, а в своїй більшості – продажною, заздрісною, полохливою й неорганізованою юрбою, що служить будь-яким окупантам»⁶. Дуже негативно оцінював соціалістичні експерименти останньої також сам гетьман: «Соціалізму серед нашого народу ніколи не було. А коли він і є, то в середовищі відірваних від народу диваків-інтелігентів, позбавлених міцного ґрунту під ногами і духовно нездорових»⁷.

Разом з тим наміри українських соціалістів захопити владу не були такими вже й безнадійними, тим більше, що сам великий західний капітал створював для цього всі передумови. Маючи на меті перетворити українців на дешеву робочу силу, він свідомо сприяв консервації в Наддніпрянщині напівфеодально-

поліцейського ладу, гальмував розвиток, як суспільно-політичного, так і національно-культурного та економічного життя у регіоні. Для того, щоб придушувати справедливе невдоволення українців, колонізатори вимагали від слухняного їм уряду Миколи II посилення каральної поліцейсько-жандармської імперської машини, котра оточувала робітниче середовище суцільними шпигунськими мережами, в яких працювали тисячі філерів⁸.

Тобто вперше в історії людства капіталізм почав сприяти не розвитку вільної преси, свободи зібрань і праву кожної особи висловлювати свої думки, а, навпаки, посиленню феодально-поліцейського деспотизму, придушенню робітничої ініціативи, забороні мітингів, зібрань й інших форм робітничої самодіяльності. Російська імперія стрімко перетворювалася у напівколонію та поліцейську державу, котра витрачала сотні мільйонів золотих карбованців не на інноваційний шлях розвитку промисловості, не на інвестиції в інформаційний сектор економіки, а на гігантську армію поліцейських та філерів, які лише шкодили становленню вільного, демократичного суспільства, здатного продукувати новітні технології.

Це призводило до того, що в останньому посилювався вплив жандармсько-поліцейських структур, серед співробітників котрих традиційно було багато людей з німецькими прізвищами і яким не подобався новий зовнішньополітичний курс Миколи II на розрив відносин з їхньою історичною батьківщиною, Німеччиною, на користь стосунків із країнами Антанти. Вони були реакційними та антиукраїнськими не тому, що виступали проти зближення Росії із цими державами, а тому, що прагнули реставрації кріпосницьких порядків часів германофіла Миколи I. Ненавидячи антантівський капітал, ці пронімецькі сили були зовсім не проти того, щоб самим перейняти варварські методи експлуатації, котрі впроваджував в Україні останній, але щоб зиск від цього йшов не англійцям, французам та бельгійцям, а саме їм. Для цього із числа найбільш підступних та безпринципних провокаторів була створена більшовицька партія, яка виступала знаряддям в руках орієнтованих на Німеччину реакційних сил Російської імперії для фізичного витіснення англійських, французьких, бельгійських капіталістів та захоплення їхнього майна шляхом збудження погромницьких настроїв серед робітників. Програмою мінімум для більшовицької партії було повалити проантантівський уряд Миколи II і відновити дружні стосунки з Німеччиною з одночасною експропріацією та націоналізацією майна західних капіталістів; програмою максимум було знищення під вивіскою «диктатури пролетаріату» всіх українських національно-культурних, економічних та освітніх закладів і створення умов для безконтрольного розгулу грабіжницького «дикого капіталізму».

Для досягнення своїх цілей більшовики використовували соціалістично налаштовану місцеву інтелігенцію, аби розхитати ситуацію в Україні й потім на хвилях хаосу прийти до повної й необмеженої влади. Українські соціалісти, не розуміючи, яку долю їм буде уготовано після того, як вони виконають свою деструктивну роботу, активно почали дестабілізувати ситуацію у регіоні.

Їм намагалася протистояти національна еліта – нащадки тієї старшини, котра за кілька століть до того фактично зрадила свій народ, перейшовши на службу до російського самодержавства. За цей час вони встигли стати невід’ємною частиною панівної верстви російського суспільства, обросли потрібними зв’язками із найвпливовішими родинами імперії. Це давало їм перспективні стартові умови для того, аби гідно повернути борг своєму зраженому колись їхніми предками народу. Отже, в умовах Наддніпрянщини вперше у світовій історії виникла така ситуація, коли за цивілізований, демократичний розвиток своєї країни боровся не великий капітал проти представників старої, феодальної еліти, а, навпаки, нащадки колишньої козацької старшини виступали проти останнього, який із метою отримання дешевої робочої сили всіляко гальмував соціально-економічний, суспільно-політичний і культурно-освітній розвиток України. Особливо успішно відстоювали соціально-економічні й національно-культурні права українського народу «Просвіти» і кооперативи, котрі часто об’єднувалися за допомогою земств, на чолі яких у більшості своїй стояли вітчизняні інтелігенти – нащадки колишньої козацької старшини.

Між представниками обох груп української інтелігенції розпочалися тривалі непримиренні конфлікти. Показовим тут є випадок з Ф.А.Лизогубом – представником відомого козацько-старшинського роду. В 1901–1905 рр. він на посаді голови Полтавської губернської земської управи зарекомендував себе великим покровителем української культури й мистецтва. Разом з тим Ф.Лизогуб цілком ігнорував «новітній» український рух, за що багато представників вітчизняних соціалістичних партій негативно оцінювали його діяльність, вважаючи ворогом національного відродження. Так, коли П.Скоропадський звернувся до останнього з проханням з’ясувати, чого домагаються політичні діячі нової хвилі у справі українізації міністерств і урядових установ, то він почав обурюватися: «Та я сам українець, куди більший, ніж ці так звані горлопани-патріоти. Звідки вони взялися? Чи їм відомо, що мій предок Лизогуб мав чин полковника?»⁹.

Подібні конфлікти між українськими соціалістами й кооператорами відбувалися і на Поділлі. Тут справу розвитку національної економіки взяли на себе польські інтелігентні сили з числа великих землевласників на чолі з І.Волошиновським. Вони гуртувалися навколо могилів-подільської філії кам’янець-подільської «Просвіти» й у розвитку кооперації вбачали найкращий засіб для згуртування селян на здоровому прагматичному ґрунті, аби вони не стали легкою здобиччю для соціалістичних демагогів, котрі підбурювали їх до повстання проти польських поміщиків¹⁰.

Тобто українські соціалісти виступали і проти вітчизняних інтелігентів – нащадків колишньої козацької старшини, – й проти польських із числа шляхти. Спільний ворог сприяв тому, що українські та польські прагматично налаштовані інтелігентські сили почали об’єднувати свої зусилля. Фактично у «Просвітах» та кооперативах, на ґрунті протидії розповсюдження в українському суспільстві соціалістичної демагогії, розпочалося примирення між нащадками

тих козаків і шляхтичів, які в криваві часи Хмельниччини в жорстокій міжусобній війні нищили і Польщу, і Україну.

Українські кооперативи та «Просвіти» своєю економічною, культурною та освітньою діяльністю сприяли підвищенню національної самосвідомості та самоповаги в українських робітників, котрі починали активно протидіяти колонізаторській діяльності великого західного капіталу. Розвиткові вітчизняної кооперації багато в чому посприяла допомога з боку єврейської громади в Україні. Без неї українцям, в силу їх національної ментальності навряд чи вдалося б за порівняно короткий строк вивести свій кооперативний рух на такий рівень, що українські кооперативні установи почали становити певну конкуренцію навіть більш фінансово та промислово потужним підприємствам, заснованим західними капіталістами.

Допомога українцям з боку євреїв була цілком закономірною. Останні почали активно допомагати українцям у справі заснування власних фінансово-економічних інституцій, вбачаючи в них своїх спільників проти російських чорносотенних сил. Навчені гірким попереднім досвідом, євреї розуміли, що головним компонентом у чорносотенній ідеології є теза про обов'язок кожного віддати життя в ім'я чи то імперії. У разі, коли подібні марення захоплять розум значної маси населення, можна переходити до наступного етапу – заклику до пограбування та фізичного знищення євреїв, звинувативши їх у тому, що вони не бажають віддавати своє життя заради «вищих ідеалів» і тому є «ворогами нації». Для того, щоб запобігти цим злочинам, найбільш передові представники єврейства головну увагу акцентували на сприянні тому, щоб український національний рух був рухом прагматичних ділових людей, які будують свій бізнес на реальних економічних законах і, отже, є несприйнятливими до чорносотенно-погромницької демагогії. Саме євреї першими закликали до об'єднання національної та кооперативної ідеї. Так, відомий діяч кооперативного руху в Україні, євреї за походженням, М.Гехтер писав: «Кооперація мусить бути збудована на національному ґрунті, бо поза межами національності нема ніякого поступу, ніякого розвитку, ніякої культури. З іншого боку, національна ідея мусить мати своєю базою економічні потреби народу, бо інакше вона повисне в повітрі і жодних видів на реалізацію не матиме»¹¹.

Саме завдяки допомозі більш жвавих у фінансовій діяльності євреїв українцям пощастило закласти досить вагомий підмурок під своє національне відродження. Завдяки цьому наддніпрянська інтелігенція починала сповідувати модерні погляди на шляхи цього відродження та розвитку, основною ідеєю котрих є теза про об'єднання зусиль передових представників усіх народів, які заселяли регіон, – українців, росіян, поляків, євреїв заради створення модерної української нації, в котрій не буде місця для конфліктів між представниками різних етносів.

У взаємостосунках з євреями та поляками українці досягли повного успіху. Вони в той час були ідеальними. І тут немає нічого дивного, адже в тоді ні поляки, ні євреї не мали своєї держави і тому повністю підтримували ідею

формування модерної української нації з кращих представників усіх етносів, що проживали тоді в Наддніпрянщині. У взаємостосунках між собою перодові українські, польські та єврейські діячі заради досягнення спільної мети охоче йшли на дуже суттєві поступки одні одним. Цей факт відзначали навіть найзапекліші їхні вороги. Так, один із ідеологів російського чорносотенства С.Щоголев зазначав із приводу того, що українці тимчасово зняли питання про автономію свого краю: «Завоювання такої автономії пов'язане було б для малоросів із перспективою таких поступок польським та єврейським союзникам, що народ би висунув нових антисемітів-Тарасів, нових Гонт і Богданів»¹². Українці, поляки та євреї у своїх спільних діях не гналися за негайними політичними та економічними дивідендами, а працювали на перспективу із врахуванням усіх можливих негативних сценаріїв. У цьому плані вони були різочим контрастом у порівнянні із грабiжницькими діями західного капіталу, який у гонитві за сьогоденними прибутками штовхав Україну в хаос соціальних потрясінь.

Однак головним питанням для українців, притому не лише в політичній, а й у економічній царині, все ж залишалося питання про методи взаємодії з більш численними росіянами. І тут успіхи були вже далеко не такими вражаючими. Притому провина за це лягала як на перших, так і на других.

Росіяни протягом століть звикли вважати українців за «інородців», людей другого, а то й третього сорту і тому були майже неспроможними до компромісів навіть перед лицем спільного ворога. Так, гетьман П.Скоропадський згадував: «Багато шкоди наробили всілякі громадські об'єднання та організації старої Росії. Серед них траплялися і шановні діячі, але вони губилися серед крикливої братії, яка незрозуміло чому лютувала при згадці назви «Україна» або були підкреслено байдужі до нашої справи. Громадські діячі мали великі зв'язки серед київської громадськості. Вони б мені, якби бажали, добряче допомогли б, але найчастіше знаходилися в опозиції. ... Якби вони до питання України підходили не упереджено, якби вони не дивилися зверхньо на українських діячів, а познайомилися з ними, дізнавшись про їхні вимоги та при цьому висловили свої міркування, тоді б із цього обміну думками можна було б отримати велику користь. Ні тоді, ні зараз ці люди із свого середовища не висунули видатних осіб і не створили нічого корисного для Росії»¹³.

Одночасно й серед українських діячів спостерігалось відверте русофобство. Притому воно виявлялося не у ставленні до чорносотенних російських великодержавних шовіністів та українофобів, а стосовно російських видавничих інституцій, котрі в цілому лояльно ставилися до вітчизняного національного руху, видаючи не лише російські, але й українські книжки. Проти подібних ганебних проявів у ньому знову ж таки активно виступили найбільш прогресивні українські діячі. Так, коли певна частина національної інтелігенції виступила в пресі з нападками на російські культурні установи, звинувачуючи їх у русифікаторській діяльності, то проти цього рішуче виступив С.Петлюра. На сторінках газети «Слово» останній переконливо звинуватив цих українців у тому, що своєю «патріотичною» патетикою вони, насправді, прикривають власне не-

вміння та небажання займатися конкретними справами. «Візьмемо, приміром, такі інституції, як Київське або Харківське Товариства Грамотності, – зазначав він, – адже обидва Товариства не вороже ставляться до української просвітньої справи. Обидва видавали й українські книжки... Очевидно, що видавництво цих книжок було б куди більшим, коли б про це подбали самі українці, коли б вони жвавіше взялися до роботи в цих товариствах... Обвинувачення проти русифікаторської діяльності російських культурно-просвітніх товариств на Україні – то доказ нашої байдужості, нашого невміння використати те, що у нас під руками, то доказ нашого безсилля і браку ініціативи»¹⁴. У С.Петлюри, як, до речі, у більшості східних українців, над усім превалювало бажання жодним чином не образити якоїсь нації й усе вирішувати виключно на ринково-демократичних засадах. Так, приміром, він особливо підкреслював, що «Україну заселяють не тільки одні українці. Є в ній також і інші нації, культурному розвитку яких ми не маємо ніякого права робити перешкод та заборон. Але ті товариства, які удержуються на гроші українського народу, повинні стати національними, з російських змінитися на українські. Здійснити це завдання можуть тільки самі українці»¹⁵. Своєю виваженою позицією, котру він потім зрадив, С.Петлюра в той час завоював неабиякий авторитет у провідних прогресивних українських, російських та єврейських діячів.

Про непрості стосунки українців та росіян красномовно свідчили дискусії, що розгорнулися навколо питання про принципи кооперативного будівництва на II Всеросійському з'їзді кооператорів, який відбувся 1913 р. у Києві. Українські представники вимагали, щоб кооперативне будівництво йшло знизу вгору, а керівники московських відповідних установ проектували покрити територію України своїми відділами. Хоча сам з'їзд проходив у нервовій обстановці, оскільки ніхто не хотів поступатися, все ж було прийняте рішення, в котрому обидві сторони зробили крок назустріч один одному. Так, представники Москви згодилися не створювати загальноімперського кооперативного союзу, доки на місцях не будуть сформовані обласні структури. Українські кооператори зняли вимогу про те, щоб розбудова кооперації в імперії йшла обов'язково знизу вгору¹⁶.

Ці невеликі взаємні поступки між росіянами та українцями були разом із тим великим кроком у справі формування в Наддніпрянщині ідеології здорового глузду, коли на зміну голим закликам до боротьби не на життя, а на смерть прийшло вміння правильно оцінювати обстановку, ставити конкретні завдання та досягати їх, виходячи з існуючих умов.

Отже, напередодні Першої світової війни представникам передових українських, російських, польських та єврейських кіл, не зважаючи на деякі, а часом і значні розбіжності в ідейних позиціях, все таки пощастило покращити матеріальний і культурно-освітній стан значної частини українського суспільства. В результаті українці вже не згоджувалися працювати за мізерну плату на західних капіталістів і більш активно відстоювали свої економічні та національно-культурні права. Все це викликало невдоволення великого іноземного капіталу,

представники якого постійно тисли на маріонетковий уряд Миколи II, аби він посилював репресії проти українців.

Ці репресії особливо посилилися напередодні Першої світової війни. Для цього проантантівський імперський уряд не соромився використовувати відвертих російських чорносотенців-антисемітів. Так, один вже згадуваний російський шовініст С.Щоголев, вимагаючи знищення українських кооперативних інституцій, зазначав: «У Києві виникли нотаріальним порядком товариства «Український агроном», «Український вчитель» та «Український технік», які мають на меті пропаганду української мови, видання брошур для народу, а також товариство «Наша кооперація», що видає досить тенденційну газету того ж найменування.»¹⁷ Він вимагав негайно закрити всі українські кооперативні установи. Це вже було безглуздя. Адже лише люди, які абсолютно втратили розум, могли вимагати знищити соціально-економічну інфраструктуру прифронтового регіону напередодні війни, щоб лише не давати населенню альтернативні засоби заробітку.

Після початку Першої світової війни російський уряд, не маючи юридичних підстав закрити у зв'язку із воєнним станом українські економічні інституції, спромігся все ж суттєво обмежити їх успішну діяльність, заборонивши такі українські періодичні видання як «Рілля» та «Наша кооперація». Показово, що цей свавільний акт царизму в Петроградському бюро при департаменті землеробства навіть «не помітили». Так, у «Справочнике по сельскохозяйственной периодической печати на 1915 год» і «Рілля», й «Наша кооперація» фігурували як такі, що виходили на 15 травня того року¹⁸.

Утиски по відношенню до українських агрономічних та кооперативних установ, завдавши значної шкоди національному рухові, разом з тим викликали ще більший потяг до українського друкованого слова. Притому цей процес стрімкого втягування рядових кооператорів до боротьби за національні права українців проявлявся на всій території Наддніпрянщини. Тобто, ми можемо говорити, що утиски царизму по відношенню до українців на початку Першої світової війни не змогли знищити національний рух, котрий черпав свої сили із самої гущі народних мас.

Так, приміром, у Полтаві 8 листопада 1915 р. відбулося засідання місцевих кооператорів з нагоди 50-річчя кооперації в Наддніпрянщині. На ньому було висунуто вимогу вести кооперативну пропаганду українською мовою, і у зв'язку з цим постало питання про національну школу. Разом із тим було вказано на недоліки в діяльності самих кооперативів, які не використовували всі можливості для пропагування кооперації українською мовою. Зокрема, сільськогосподарському товариству було зауважено, що воно користується тільки російською. Після бурхливих дебатів було ухвалено друкувати українською мовою газету «Полтавський кооператор» та прийнято резолюцію: «В школах у місцевостях з українським населенням викладання має вестися українською мовою»¹⁹. На аналогічному з'їзді в Одесі в тому ж 1915 р., незважаючи на утиски з боку міської адміністрації, також були прийняті рішення, які сприяли впровадженню україн-

ської мови в кооперативну діяльність²⁰. Відповідний з'їзд у Києві, який відбувся на початку 1916 р., беручи до уваги численні перешкоди, що стосуються обмеження українського слова, прийняв таку резолюцію: «Визнаючи, що широка культурно-просвітня діяльність кооперативів... повинна в основі своїй мати національний ґрунт, з'їзд визнає необхідність відміни національних обмежень для всіх національностей, і в тому числі: 1) відміни обмежень українського слова, 2) відміни обмежень української преси та видавництв, 3) відновлення колишніх та відкриття нових культурно-просвітніх і наукових українських організацій, 4) необхідність української школи»²¹. Цю резолюцію з'їзд ухвалив видрукувати українською мовою та розповсюдити по селах. На Поділлі, під час Першої світової війни також спостерігається зростання національної активності серед місцевих кооператорів. На початку серпня 1916 р. відбувся з'їзд Подільського союзу кредитових товариств, на якому відверто зазначалося те, що під час проведення своєї економічної діяльності його представники мають користуватися українською мовою. Було вирішено до наступного річного з'їзду розробити програму кооперативного журналу останньою²².

На жаль, під час Першої світової війни український кооперативний рух зазнав великих втрат. Це пояснювалося тим, що багато українських кооператорів, як законслухняних громадян, пішли на фронт і там загинули, заплативши своїм життям за тупість та бездарність царських генералів і ненажерливість тих, хто наживався на цій не потрібній для українського народу братовбивчій війні, коли галичани та наддніпрянці змушені були стріляти одні в одних. Так, 3 вересня 1915 року в бою під Перемишлем поліг смертю героя видатний кооперативний український діяч, інструктор по кооперації Подільсько-Губернського земства П. Брага. Загиблий був сином священика і виховувався в Подільській семінарії. Він став в перші ряди борців за зміну системи освіти, за поліпшення матеріального стану українського народу. За участь в цій боротьбі він разом з 60 товаришами був виключений із семінарії перед самими іспитами. Після цього П. Брага навчався на сільськогосподарських курсах при Київському політехнічному інституті, бо йому завжди хотілося знайти таку роботу, щоб бути ближче до народу, працювати на його користь. Потім він зайняв посаду інструктора по кооперації на Волині, а пізніше – в рідному Поділлі»²³.

В той же час переважна більшість українських соціалістів на чолі з В. Винниченком усіяко ухилялася від служби в російській армії, оберігаючи власне життя для подальшої революційної боротьби. Разом з більшовиками вони вели серед українців формально цілком правильну агітацію проти війни в інтересах великого західного капіталу, нещадно критикуючи тих лояльних до російської влади українців, котрі не поділяли їхніх поглядів.

Тобто під час Першої світової війни в українському суспільстві відбулася надзвичайно трагічна для подальшої долі нашого народу подія – крах представників нації, не зорієнтувавшись у складній політичній ситуації, пішли по хибному шляху, підтримавши у питанні війни проантантівську російську владу, а гірші зуміли оперативно правильно визначити свій політичний курс. Усе

це підірвало сили поміркованої частини української інтелігенції, і, навпаки, посилило агресивну позицію українських соціалістів та більшовиків.

В результаті у 1917 р. владу в Україні захопили саме українські соціалісти, створивши майже недіездатну так звану «Центральну Раду», відтіснивши на узбіччя тих вітчизняних діячів, які були здатними працювати, а не займатися політичним словоблудством та популізмом. Дуже скоро українські соціалісти розвалили всю і так постраждалу від війни економіку України. Як потім згадували сучасники тих подій, слова «Центральна Рада» і «Генеральний Секретаріат» стали для українського загалу лайливими. Їх справедливо критикували за те, що вони демобілізували армію, не зміцнили влади, не провели земельної реформи, довели країну до руїни, анархії, голоду. Й найгірше, що ненависть та зневага перекидалися на все українське – мову, газети, культуру, книги, побут²⁴.

Використовуючи ці обставини, а також свої попередні успіхи в ідеологічній обробці українського населення, більшовики під командуванням Антонова-Овсієнка 30 грудня 1917 р. розпочали агресію проти України. У своїх діях лєнінці спиралися на своїх агентів, котрі напередодні вступу червоних до Катеринослава, Павлограда й Олександрівська вчиняли там заколоти, що суттєво полегшувало просування більшовиків²⁵. Переважна більшість українського війська або зберігала нейтралітет, або навіть чекала приходу більшовиків, котрі обіцяли забрати землю в багатих і роздати її бідним. Як бачимо, на початку 1918 р. вперше спрацював план більшовиків використати українських соціал-демократів для розхитування ситуації в Україні з метою подальшого захоплення влади. Лише за допомогою німецької армії українцям вдалося тимчасово скинути більшовицьке ярмо і замість кволої та безсилої Центральної Ради проголосити уряд гетьмана П.Скоропадського.

Йому вдалося майже відразу стабілізувати сільське господарство та легку промисловість, у той час як велика була майже повністю дезорганізованою. Це стало наслідком того, що дрібний та середній бізнес в Україні був у руках національних сил, котрі орієнтувалися на задоволення нагальних життєвих потреб українського народу, а велика промисловість, навпаки, належала антинациональним силам, які не були органічно пов'язані з суспільством. Більш того, дрібні, часто кустарні чи напівкустарні українські підприємства, об'єднавшись у спілки, почали активно субсидувати вітчизняну культуру, науку й освіту. Виділяючи гроші українським школам, підприємці вимагали від них, щоб учням тут викладалися основи кооперації. Так, правління «Дніпросоюзу» надало фінансову допомогу Ржищівській гімназії на Київщині з умовою, що вона навчатиме своїх учнів кооперації. Крім того, останній на свої кошти організував кооперативну школу ім. В.Доманицького, в якій викладали українську мову, історію і теорію кооперації, українознавство, основи політекономії та статистики. Накладом «Дніпросоюзу» було видруковано величезну кількість нових шкільних підручників українською мовою. До жовтня 1918 р. він видав 4 млн друкованих аркушів цієї продукції²⁶.

При видавничому відділі «Дніпросоюзу» було створено склад книжок і книгарню для продажу його видань. Якщо за 6 місяців 1917р. було продано друкованої української продукції на суму 142.232 крб, то в 1918 р. – понад 1 млн крб. За фінансової підтримки з боку «Дніпросоюзу» й «Українбанку» наддніпрянські просвітяни приступили до створення та відкриття українських університетів. На відкритті першого Державного українського університету у Києві 6 жовтня 1918 р. голова правління «Українбанку» Х.Барановський заявив: «Банк бере на себе ініціативу в справі утворення організації, котра дбатиме про матеріальну допомогу українському студентству, і сам допомагатиме цій організації матеріально»²⁷. Під час відкриття просвітянами Державного українського університету у Кам'янці-Подільському 22 жовтня 1918 р. «Українбанк» асигнував 25 тис. крб. «Дніпросоюз» й «Українбанк» фінансували «Просвіти» на Катеринославщині та українське видавництво «Рух» у Харкові, київський «Союзбанк» опікувався місцевою «Просвітою»²⁸. Як бачимо, українська нація за П.Скоропадського почала набирати модерних, цивілізованих європейських форм, усіяючи сприяючи забезпеченню як високих соціальних стандартів українського населення, так і його культурно-освітнього рівня.

У своїх діях гетьман підкреслював, що для національного відродження потрібно виховати нове українське громадянське суспільство із числа людей різних національностей, але здатних мислити по-державницьки. Так, П.Скоропадський зазначав: «Якщо нині Директорія не набереться розуму, вижене всіх російських чиновників, а посадить на їхнє місце своїх безграмотних молодиків, то матимемо той же хаос, що й при Центральній Раді. Колись я казав лівим українцям: «Почекайте, не поспішайте, виростіть свою інтелігенцію, своїх спеціалістів для всіх галузей державного управління, а потім вже беріться за українізацію»²⁹.

Як бачимо, гетьман, котрого завжди і більшовики, і українські соціалісти зображали людиною з минулого, ретроградом, який в той час, як в Європі рушилися імперії, намагався відродити в Україні вже відмираючий монархічний лад, насправді був людиною з майбутнього. Він розумів, що новітня українська нація зможе виникнути лише при плідній взаємодії всіх етнічних груп, які проживали тоді у державі. А українські соціалісти, всупереч широко афішованій ними прихильності до суспільного прогресу, насправді, були ретроgrадами, які роздмухували в Наддніпрянщині і соціальну і міжнаціональну ворожнечу. Так, згадуваний вже представник української соціал-демократії С.Петлюра, підбурюючи українських селян іти на повстання проти П.Скоропадського та будучи неспроможним дати хоч якусь конкретну економічну програму, скотився до відвертого чорносотенства під соціалістичними лозунгами. Так, він обіцяв повсталим селянам після здобуття Києва віддати на пограбування єврейські квартали міста³⁰. Це вже було навіть не ретроградством, а якимось диким середньовіччям. Однак і те, що недосвідчених, без належних знань молодиків С.Петлюра ставив на керівні пости, і єврейські погроми подобалися значній частині українського селянства, котрій хотілося самим стати керівниками і ко-

ристуватися всіма благами свого панівного становища, байдуже, що вони не спроможні були виконувати елементарні адміністративні функції. Особливо ці настрої були розповсюджені серед соціалістично налаштованої селянської молоді.

Головною причиною цього була недостатня свідомість та освіченість селян. Адже українським просвітянам та кооператорам було фізично неможливо за такий незначний проміжок часу швидко навчити мільйони людей орієнтуватися у кон'юктурі ринку, правильно розраховувати перспективи зростання чи падіння курсу акцій того чи іншого підприємства тощо. Для вкорінення цієї ідеології у свідомість переважної частини українського суспільства потрібен був значний проміжок часу без воєн та революційних потрясінь, якого, на жаль, у просвітян не було. Тому свідомість наддніпрянців дуже відставала від свідомості громадян європейських країн. Так, І.Кістяківський зазначав: «Ми всі, хто суціль в Україні, за винятком галичан, не жили ніколи за конституційного ладу, нездатні вибирати вождів нації і самим бути обраними. Хто більше пообіцяє, до того юрба й перебігає. У цьому плані більшовики, як найбільші брехуни, цілком можливо, перетягнуть на свій бік більшість українців. Вони не дадуть нашим селянам землі, бо категорично проти приватної власності. Більшовики повернуть кріпосне право в найгірших його проявах і заженуть селян у рабство. Селяни для більшовиків – найбільші вороги після буржуазії, бо також є власниками. Я не пророк, але скажу, що саме селян, за їхню неперемінливість, за їхню продажність, за їхню байдужість до національної ідеї і держави, чекає велика трагедія. Більшовики їм, селянам, переламають хребта...»³¹.

Однак, на жаль, переважна більшість українських селян, особливо молоді, не мала інтелекту, рівного інтелекту І.Кістяківського, і тому не могла розібратися в підступності більшовицької пропаганди. Разом з тим, їх приваблювала перспектива отримати все й одразу, вони не усвідомлювали того, що безплатний сир буває лише в мишоловці. Так, майбутній український поет В.Поліщук, пізніше розстріляний більшовиками, писав у своєму «Щоденнику»: «17 квітня 1918 року. Учора вибрано мене головою Волосного Земельного комітету. Земля цілої волості: сади, ліси, води, будинки – панські і громадські – переходять у моє керування. А ще робочі люди, машини, коні, насіння, риба... Оклад 200 карбованців у місяць, прогонні, суточні на роз'їзди по селах, опалення, світло, коні. А мені всього 20 літ»³². Особиста вигода для українських соціалістів не лише змушувала їх ігнорувати справжні інтереси українського народу, але й подавлювала у них інстинкт власного самозбереження, не дозволяючи збагнути того, що вони будуть знищені одразу після виконання ними злочинної роботи по дестабілізації суспільства шляхом знищення економіки та розпалювання міжнаціональної ворожнечі.

Оцінюючи злочинні й антидержавні дії українських соціалістів, гетьман П.Скоропадський зазначав: «І тоді, і зараз я не сумніваюсь, що коли б ці люди взялися проводити свої соціалістичні експерименти, створивши свій соціалістичний уряд, то негайно, за шість тижнів Україна стане здобиччю

ненажерливого молоха більшовизму. А далі більшовизм знищить в країні всяку культуру, а наш чудовий край перетворить на пустелю. І тоді, аби вийти якось із руїни, катастрофи і хаосу, до якого довів більшовизм, у нашому краї запанує дикий капіталізм. І не той, що жеврів у нас с'як-так, кволий і безсилий, а всесильний, під ногами якого плазуватиме наш обманутий народ»³³. Як бачимо, ще у 1918 р. гетьман передбачав, що в російському більшовизмі за мішурою лівацьких гасел приховується потворне обличчя дикого капіталізму, якому для захоплення абсолютної влади в Україні потрібно спочатку знищити всі національно-культурні, освітні та економічні надбання її народу.

Попри військову поразку, за нетривалий час свого правління П.Скоропадському пощастило закласти у свідомості населення підвалини принципово нової української національної ідеї, в основі якої була співпраця кращих представників всіх народів, що населяли територію держави. Тобто 1918 рік в історії України був таким переломним моментом, коли старий негатив, що нагромаджувався в українській нації протягом століть, своєю гігантською масою наклав, але так і не зміг повністю придушити паростки того нового, що почало виникати в українському суспільстві на рубежі XIX – поч. XX ст. У 1918 р. об'єктивно показав свою повну неспроможність інтегральний націоналізм Д.Донцова, а нова ідея П.Скоропадського про створення модерної української нації на основі співпраці всіх етносів, які населяли державу, почала поступово проникати в свідомість вітчизняного загалу.

Ця ідеологія допомогла українцям вистояти і в часи сталінського терору, і в часи гітлерівської окупації, коли поневолювачі намагалися нацькувати одні народи України проти інших. Так, в часи страшного сталінського голодомору міське населення, котре в той період складалося переважно з росіян, поляків та євреїв, ділилося останнім шматком хліба з вмираючими селянами, серед яких переважали етнічні українці. А коли трохи згодом фашисти спробували нацькувати останніх на росіян, поляків та євреїв, то лише жменька виродків погодилася співпрацювати із окупантами, а сотні тисяч українців, ризикуючи життям, рятували євреїв від смерті у фашистських катівнях.

Перемога в Другій світовій війні, попри надзвичайно тяжкі людські та матеріальні втрати, надзвичайно зцементувала суспільство. Українцям у той час сприяли і зовнішні обставини. Так, під час війни на перші ролі в комуністичній партії та у військовому відомстві СРСР прийшли колишні фронтовики, які в жорстокій боротьбі перемогли фашизм і вже не бажали терпіти знущання сталінсько-берієвського режиму та його каральних органів, які, як і раніше, продовжували лишатися збіговиськом патологічних садистів та вбивць. У 1953 році оновлена КПРС за допомогою армії скинула владу чекістів. У СРСР в цілому та в Україні зокрема розпочалася хрущовська відлига. По українському радіо регулярно звучали українські пісні, читалися поетичні й прозові твори вітчизняних класиків та тогочасних авторів. Це в свою чергу підносило національну самосвідомість українців, створювало в суспільстві інтерес до того чи іншого питання їх історії, культури, освіти.

Важливим було також те, що в Україні всі ці зміни провадилися під керівництвом не якогось партійного бюрократа, якому було байдуже, яку вказівку Москви виконувати – чи дозволяти українську культуру, чи забороняти, а під орудою П.Шелеста – людини, котра, справді, любила українську мову, культуру та історію. Йому вдалося найти такі форми подальшого розвитку суспільства, котрі були прийнятними для населення заходу, центру й південного сходу України, бо на перше місце були поставлені не якісь абстрактні, відірвані від реального життя ідеї, а задоволення нагальних потреб широкого загалу. І це також було ідеологічною спадщиною від короткочасного правління П.Скоропадського. Однак головним, у чому збігалася політика П.Шелеста та гетьмана, було визнання того, що новітня українська нація має формуватися із кращих представників абсолютно всіх етносів, які заселяли республіку, і головну роль у цій справі мала відігравати передова інтелігенція.

Більшовики, які здобули владу в Україні завдяки тому, що місцеві соціалісти розпалили тут міжетнічні конфлікти, добре розуміли, що їхня влада, та й взагалі влада Росії над Україною буде тривати лише за умови того, що останні будуть продовжуватися і надалі. Це добре розуміли й російські неосталіністи на чолі з Л.Брежнєвим, які на початку 70-х років XX ст. спробували повернути старі порядки. Для того, аби розпалювати в Україні міжетнічну ворожнечу, московські правителі використовували найбільш підступні єзуїтські засоби. П.Шелест згадував: «Брежнєв мені дав завдання доповісти, чому наш «Політвидав» та видавництво «Молодь» видають літературу не російською мовою. Я відповів: «Та тому, що є українська мова і нею розмовляє 75–80% населення республіки. До того ж ці видавництва видають літературу, періодику українською, російською, навіть румунською та словацькою мовами. А якщо, – сказав я, – ми випускатимемо літературу тільки російською мовою, то тоді хто ж буде випускати її українською? Москва? ... Відчувалося, що тут діє якась сила, що намагається внести ворожнечу між народами. Така постановка питання про мову – це прояв справжнього шовінізму. Невже не може зрозуміти вождь всю шкідливість і неспроможність такої постановки питання? Тим більше я знав і бачив, що ми все робили і робимо для інтернаціонального виховання кадрів нашого народу. Я завжди, скрізь можу заявити і підтвердити, що український народ за своїм складом інтернаціональний. Але, як кажуть, у хорошій сім'ї теж можуть бути виродки, адже це стосується не тільки України. Іноді таких виродків породжує не менш потворне і зневажливе ставлення до гострих національних і справедливих прагнень – збереження своєї мови, культури, звичаїв, врешті вікових традицій»³⁴.

Серед радянських високих посадовців, котрі розпалювали в Україні міжетнічну ворожнечу, особливо виділявся тодішній голова республіканського Комітету держбезпеки В.Федорчук – патологічний антисеміт та садист, який особисто катував українських патріотів. Так, П.Шелест згадував: «Негідно поводить себе Федорчук стосовно Нікітченка (попереднього керівника українського КДБ – О.Л): звинувачує його в тому, що послабив дисципліну в комітеті та органах КДБ. Чому київські євреї писали листи до Ізраїлю? (Наче вони

менше пишуть із інших міст, з тої ж Москви?). «Докопується», чому не було справжньої боротьби проти націоналістів і «праці» Дзюби. На його думку, боротьба – це тоді, коли, не розбираючись, запроторюють до в'язниці. ... Від таких тупоголових і народжуються націоналісти.»³⁵. Тут, безперечно, П.Шелест мав рацію – діяльність В.Федорчука посилила серед українського суспільства радикальні антиросійські настрої.

Окрім цього, тодішнє керівництво союзного КДБ на чолі з Ю.Андроповим, за мовчазної згоди Л.Брежнєва, взяло курс на повернення кадебістського контролю над КПРС. Той же П.Шелест зазначав стосовно цього питання: «Мовчати не буду, бо не погоджусь із тим, що партійні органи та їхні керівники ставляться під контроль КДБ. Нехай у Москві знають, що мені все відомо. Знаю, що при прямій постановці цього питання будуть вилити, і в першу чергу Брежнєв, це він організатор цього ганебного явища в партії.»³⁶. На жаль, П.Шелесту та іншим чесним комуністам з числа колишніх фронтовиків не вдалося зупинити процес кадебізації КПРС. Остаточо завершився цей процес на початку 80-х рр., коли до влади в СРСР прийшов голова радянського КДБ Ю.Андропов, а згодом його ставленик М.Горбачов.

У той час КДБ почало діяти особливо підступно. Для нового пограбування українського народу воно вирішило використати тих покидьків, котрі ще раніше активно співпрацювали з радянськими репресивними органами. Замість того, щоб закликати до боротьби із розграбування партноменклатурою державної власності, ці «патріоти» почали закликати до боротьби з росіянами та євреями, провокуючи тим самим в Україні міжнаціональну ворожнечу. У той же час комуністичний режим безжалісно знищував в афганській кривавій бійні тих українців, котрі виступали за дружбу і співробітництво між усіма народами, які населяли Україну. По відношенню ж до тих українців, які не хотіли бачити своїми ворогами росіян, поляків та євреїв, комуністи діяли за принципом: не хочеш сіяти розбрат між народами України – то іди на вірну смерть, виконуй свій так званий «інтернаціональний обов'язок». Фактично комуністичний режим створив таку ситуацію, коли виступати з антиросійськими, антипольськими та антисемітськими закликами стало матеріально вигідно, а виступати за збереження міжнаціонального миру в Україні – смертельно небезпечно. В результаті значна частина українців, особливо молоді, пішла за вироцценими кадебістами діячами начебто «нової хвилі» руху. Як результат – поки Україну роздирали штучні міжнаціональні протиріччя, партійно-кадебістська номенклатура приватизувала всі створені народом матеріальні цінності. Ситуація вкрай загострилася наприкінці 2004 р., коли стала реальною загроза збройного конфлікту між україномовним заходом і центром України та її російськомовним південним сходом. І знову спрацювали захисні механізми, закладені гетьманом П.Скоропадським та його однодумцями з числа українських кооператорів та просвітян. Відчуття того, що всі українці, незалежно від мови та віри, є громадянами однієї великої європейської держави, переважило штучно роздмухані національні суперечності та ворожнечу.

- ¹ Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К., 2008. – С.85.
- ² Там само. – С.86.
- ³ Ресніт О. Українська революція і робітництво. – К., 1996. – С.36.
- ⁴ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні. – К., 1999. – С.164.
- ⁵ Осауленко Л., Засєкін В. Гетьман України Павло Скоропадський. – Луцьк, 2003. – Книга I. – С.483.
- ⁶ Там само. – С.396.
- ⁷ Там само. – С.475.
- ⁸ Сарбей В. Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі. – К., 1986. – С.53.
- ⁹ Осауленко Л., Засєкін В. Вказ. праця. – С.105.
- ¹⁰ Допис редакції // Світова зірниця. – 1909. – С.11–12.
- ¹¹ Гехтер М. Сільська кооперація в Україні російській // Перший український просвітньо-економічний конгрес. – Львів, 1910. – С.596.
- ¹² Щеголев С. Современное украинство, его происхождение рост и задачи. – К., 1913. – С.142.
- ¹³ Осауленко Л., Засєкін В. Вказ. праця. – С.482–483.
- ¹⁴ Петлюра С. Російські культурно-освітні інституції на Україні // Слово. – 1907. – № 27.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Вітанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк 1964. – С.168.
- ¹⁷ Щеголев С. Указ. соч. – С.97.
- ¹⁸ Сельскохозяйственная пресса на Украине // Украинская жизнь. – 1915. – №11–12. – С.164.
- ¹⁹ Кооперативные съезды // Украинская жизнь. – 1915. – №11–12. – С.129–130.
- ²⁰ Там само. – С.130.
- ²¹ Кооперативный съезд в Киеве // Украинская жизнь. – 1916. – №2. – С.94–95.
- ²² Вести с Подолии // Украинская жизнь. – 1916. – №9. – С.71–72.
- ²³ Смерть на позициях // Украинская жизнь. – 1915. – № 2. – С.86.
- ²⁴ Осауленко Л., Засєкін В. Вказ. праця. – С.49.
- ²⁵ Там само. – С.48.
- ²⁶ Вітанович І. Вказ. праця. – С.241.
- ²⁷ Там само. – С.241.
- ²⁸ Там само. – С.243.
- ²⁹ Осауленко Л., Засєкін В. Вказ. праця. – С.450.
- ³⁰ Там само. – С.396.
- ³¹ Там само. – С.397.
- ³² Там само. – С.136.
- ³³ Там само. – С.475.
- ³⁴ Спогади і щоденникові записи Петра Шелеста // Петро Шелестб «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. – К., 2003. – С.317.
- ³⁵ Там само. – С.329.
- ³⁶ Там само.

УДК 94 (477): 323. 1 «А. Жук»

А.М. Магурчак
(м. Київ)**«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ»
В ДІЯЛЬНОСТІ А.ЖУКА НАПЕРЕДОДНІ
ТА ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

У статті аналізується еволюція поглядів А.Жука щодо розв'язання українського національного питання напередодні і під час I світової війни. Показанні позиції А.Жука щодо вирішення найважливіших питань українського національно-визвольного руху на засіданнях Головної української ради і Загальної української ради.

The article analyses the evolution of A.Zhuk's views on solving Ukrainian question before and during I World War. The position of A.Zhuk due to solve the most important questions of the Ukrainian liberation movement on session of General Ukrainian Council and Supreme Ukrainian Council are shown.

Напередодні Першої світової війни частина галицьких політичних діячів активно обговорювала можливі події у ній. А.Жук, котрий змушений був із 1907 р. проживати в Львові, також не був осторонь цих подій. Хоча він сам народився на Полтавщині й брав активну революційну діяльність у лавах РУП та УСДРП, під загрозою арешту емігрував до Львова. Саме в цьому місті він фактично був «розкутий» у своїй діяльності і переглянув донедавна соціал-демократичні погляди відкинувши штампи, які існували серед діячів цього напрямку в Наддніпрянській Україні. Історіографія даної проблематики є незначною¹.

А.Жук розробив своєрідну платформу дій у разі війни. Вона була покладена в основу програми «Вільної України»* на нараді 4–6 березня 1911 р. у Львові. Основні її постулати зводилися до наступних пунктів: культурно-економічний розвиток української нації можливий тільки за відповідних для цього умов; відсутність останніх для її розвитку в імперії; основний акцент української політики – пробудження свідомості у народу щодо діаметральних культурно-економічних інтересів України і Росії, що в свою чергу приведе до масового національно-політичного руху; базою основних постулатів для всіх соціальних груп українського народу є економічний та культурний колоніалізм другої щодо першої; національна незалежність забезпечить культурний і економічний розвиток нації; одним її може бути прилучення України або її частини

* «Вільна Україна» – громадська організація Наддніпрянських українців, які висували гасло створення незалежної України.

до Австрії, об'єднання з Галичиною й Буковиною та утворення національно-територіальної одиниці; поразка у майбутній війні Росії в інтересах усіх національностей, які проживають на її території; для боротьби використовувати всі наявні методи у громадській діяльності; практичним національно-політичним постулатом для Австрії є поділ Галичини².

Підтримував А.Жука і В.Степанківський котрий пропонував створювати український політичний рух на Наддніпрянщині. Про це можна дізнатися із його листа до А.Жука від 2 липня 1912 р.: «На нашім обов'язку лежить створити дійсний, широкий політичний рух на російській Україні. На мою думку, дужий політичний український рух саме тепер є необхідністю. Ми мусимо його створити, бо без нас нікому. Це є нашим обов'язком, бо ми єсмо сучасним поколінням української нації»³.

А.Жук вважав, що вітчизняні емігранти «увійшли глибше в політику, краще орієнтувались в міжнародних відносинах, ніж це було можливо для українських політиків в Києві, й цілком ясно відчували, що в міжнародних відносинах незабаром наступлять важкі й рішачі події, які безпосередньо торкнуться й українців»⁴.

Балканська війна була предтечею майбутньої шорокомаштабної війни. Зокрема А.Жук був переконаний, що цей локальний конфлікт стане одним із джерел майбутніх війн імперій. «Балканська завірюха, якої так давно всі чекали і так всі боялися, відбулася у своїм першій і другій акті. Тепер є пауза. Але вона не буде тривати вічно, може, навіть не буде тривати довго»⁵. А тому останній закликав інтенсивніше пропагувати ідею соборності України перед представниками європейських країн. Для цього також повинні бути готові й політичні діячі Наддніпрянщини, які на його думку, були пасивними, не моделювали майбутні військово-політичні баталії на карті Європи. «... Скоро вдарить гармата і розпочнеться великий крах тої Європи, в котрій ми живемо сьогодні, – зазначав А.Жук, – а на її руїнах стане нова Європа, в котрій матимемо собі місце й ми – один з найбільших європейських народів... ближчі акти європейської драми можуть стати блискучими розділами нашої власної національної історії»⁶.

Щоб реалізувати гасло державності України, потрібна була реальна сила, яка на той час уособлювалася А.Жуком в Австро-Угорщини та Німеччини. Такий вибір він пояснював так: «... Це не може нас вести до відвороту від Центральних держав, бо нема куди-інде повернутись. Українство в Росії слабе. Русифікація може нас навіки задавити. Коли не буде поза межами українського руху, то нам грозить загибель»⁷.

А.Жук, будучи не байдужим до долі України активно включився у створення організації, котра б відстоювала національні інтереси її народу. Такою організацією став СВ. Своє ставлення до майбутньої війни і місце України в ній він у співавторстві з В.Липинським висвітлив у статті «З чим австрійська й німецька армія мають йти на територію України у війні з Росією». А.Жук розглядав розпад імперії тільки за умови, коли «радикально ослаблення Росії може бути dokonane лише через створення окремої української держави»⁸. Отже, він

пов'язував створення незалежної України із звільненням її території військами Австро-Угорщини та Німеччини. Для реалізації своїх геополітичних цілей, на думку А.Жука, вони повинні піти на «зустріч основним інтересам і домаганням українських народних мас»⁹. Щоб австро-німецька армія цих держав мала підтримку в Україні, їхня правляча еліта повинна основний акцент зробити на селянство вирішити його найголовніше, земельне питання.

«Ідея вільної України в останніх роках розуміє нарід в сей спосіб, – зазначав він, – що паном в своїй власній державі може бути він тільки тоді, коли посіятиме землю, яку він по історичній, національній традиції з дідів, прадідів вважає своєю власністю...»¹⁰. При цьому А. Жук застерігав, що під час вирішення аграрної проблеми на російській Україні не слід використовувати західноєвропейські принципи. Звільняючи її землі, австрійці й німці не повинні проводити аграрну революцію у повному розумінні цього слова, а насамперед не допустити, щоб маси селянства створювали бунти та анархію.

Землі великих землевласників мають бути передані в тимчасову адміністрацію місцевим громадським установам, при цьому передавати цій землевласникам не більше 2 га. Якщо земельна ділянка належала росіянам, то відбирати її треба без будь якої компенсації. Окреслюючи державний устрій, котрий мав базуватися на «рівнім, прямім і таким виборчим праві, від рад громадських до найвищої законодавчої інституції – українського парламенту»¹¹ й водночас застерігаючи союзні держави від того, якщо вони не втілюватимуть ці постулати в життя, то, вважав останній, «лишать знов поле для демагогії царя, для туманення нашого народу новими царськими маніфестами»¹².

Перехідний період на звільненій території повинен бути дуже коротким, щоб «ворожі сили не використали усунення населення від участі в правлінню проти основ самої української держави і тих, хто її створить»¹³.

Розглядаючи майбутню форму правління в Україні як конституційно-монархічну з однопалатним парламентом, він не виключав, що адміністративна вертикаль на перших порах буде складатися з австрійців та німців. Підсумовуючи, А.Жук зазначав, що політика союзних держав буде мати позитивний результат тільки тоді, коли вони будуть дотримуватися таких чинників: земля – хліборобам, повні політичні права і релігійна свобода – всьому населенню. Тоді останній також знайдуть підтримку й серед інших національних груп, котрі проживають у під російській Україні.

Орієнтир на Австро-Угорщину і Німеччину дасть «... українцям змогу проявити себе в тилу армій центральних держав як самостійний національний чинник. Задачею національної політики є незалежно від того, чи в плани центральних держав входить завоювання України чи ні, розвиненням самостійницького руху поставити центральні держави перед проблемою самостійності України яко перед явищем, якого не можна б було поминути, з яким мусіло ся б рахуватися»¹⁴.

В перші дні війни він як член «Союзу» надіслав меморіал «Про план діяльності СВУ у зв'язку з війною» до Міністерства закордонних справ Австро-

Угорщини, в котрому зазначав, що «...уважаємо за потрібним заявити, що Союз визволення України стоїть на сепаратнім від Росії становищі, а свою політичну акцію веде в напрямі улегшення побіди австро-німецьким військам і одірвання від Росії українських земель»¹⁵.

Просування царських військ у глиб Галичини змусили місцеву громадськість та небайдужих до ідеї визвольної боротьби проти Російської імперії скликати загальноукраїнську політичну конференцію й реорганізувати Головну Українську Раду. В підготовці її роботи й виробленні резолюцій активну участь брав і А.Жук. На нараді ГУР 26 жовтня 1914 р. він запропонував проект скликання форуму на котрому б зазначалося, що окупація царською армією Галичини змінила політичну ситуацію у краї: «...Наступила дезорганізація, дезорієнтація, яка шкідливо впливає на хід національної політики. Внаслідок того між різними політичними організаціями українськими утратився контакт, нема між ними порозуміння в найважливіших національних справах і нема скоординованого спільного діяння. Треба всім нам усвідомити, в яких обставинах жиємо, до чого маємо стреміти і якими дорогами»¹⁶. Найголовніше завдання – координація політичних акцій усіх українських організацій, не зважаючи на кордони. Щоб це завдання якнайкраще було б зреалізовано, слід запросити на конференцію широку громадськість – від преси до греко-католицького кліру. Запропонована А.Жуком концепція майбутнього заходу була підтримана більшістю членів наради. Він також запропонував теми постанов форуму з таких питань: оцінка міжнародного становища української справи; формулювання основ національної політики; переслідування українців у Галичині та нищення української культури; вивезення митрополита А.Шептицького до Росії. Для опрацювання даних резолюцій було створено комісію в складі Є.Олесницького, М.Василька й А.Жука¹⁷.

Під час обговорення проектів останніх були заклики не запрошувати релігійних діячів на конференцію. З цим не погодився А.Жук, оскільки, на його думку, греко-католицька церква займала важливе місце у національному житті і відповідно проти неї росіяни спрямують свій удар, тому «коли українська політика має боротися з руйнуючою роботою в Галичині, то конференція, яка буде обговорювати способи боротьби, не може обійтися без репрезентантів церкви»¹⁸.

Звичайно, він усвідомлював, що боротьба із царськими військами буде нелегкою. Для рішучих заходів, на думку А.Жука, потрібно провести українізацію суспільно-політичного життя на зайнятих територіях. А це треба зробити в спеціальному декреті, у котрому би проголошувалася українська мова в школах, уряді, церкві й т.д. Фінальним акордом повинне бути скликане національне зібрання, яке має ухвалити конституцію та вирішити нагальні державні питання.

Головною практичною метою під час війни, на його думку, є «організація національних сил на окупованій українській території приготування населення до нових форм громадського і державного життя, проголошення великої земельної власності і фактичне його переведення через передачу маєтків гро-

мадським організацій, фактична націоналізація органів адміністрації і суда, школи і церкви»¹⁹.

Зокрема беручи участь в засіданнях Загальної української ради (ЗУР), як член СВУ, 30 жовтня 1915 р. А.Жук зазначив, що: «остаточним результатом акції союзу в парі з акцією інших чинників може бути сотворення прихильного настрою серед українського населення для Німеччини і Австрії і їх армій, не є виключені і активні революційні виступи населення позаду армії російської, особливо в разі її пораження та коли в урочистий спосіб буде заповіджено, що воюючі проти Росії армії несуть українському народові національне визволення, дадуть йому землю і волю. Союз головний натиск кладе, одначе, на організаційну національно-політичну роботу позаду союзних армій в міру окупації земель російської України»²⁰. Цим самим він підтвердив позицію СВУ й заперечив, що останній намагався робити революцію в Україні. При цьому він не твердив, що такий рух можливий, якщо Австрія та Німеччина офіційно підтвердять, що принесуть визволення українцям. Водночас А. Жук сумнівався, що ці держави посправжньому хотіли незалежності України. Для підтвердження цього він процитував статтю вченого і політика П.Рорбаха, який у свою чергу цитував одного з австро-німецьких діячів Ляйтнера²¹. При цьому А.Жук закликав своїх соратників не вірити ніяким чуткам та не піддаватися на провокації.

Отримати якоїсь конкретної відповіді від офіційних представників Австро-Угорщини не вдалося, але їх дії давали підстави йому сумніватися у справжніх намірах центральних держав. Тому на засіданні ЗУР 30 жовтня 1915 р. А.Жук закликав не панікувати й залишатися оптимістами: «Та нема причин в розпуку впадати. Треба йти вибраними шляхами, вибору иньшого нема. Хоч факти проти нас, але об'єктивні обставини з нами. Об'єктивно ми можемо й в ліпшій положенню як поляки, але до створення хоч би куцої Польщі може прийти, а ми мусимо бути приготованими і на страчене того, що маємо. Треба бути готовими до гіршого, щоби найтяжчий удар перенести. Се не є ширення песимізму, тільки чуйність політична»²².

Обговорюючи поточні питання на засіданнях Загальної української ради він знов зупинився на проблемі взаємовідносин з австрійською владою. Він зазначив, що остання надавала тільки обіцянки й реальних кроків не робила, щоб надати українському рухові в Галичині підтримку та у тому числі висловитися чітко щодо національного питання. Все це породжувало в А. Жука зневіру в австрійській владі й у власних силах: «Ми перед двома роками мали аспірації і надії, тепер стоїмо перед будучністю. Задаю питання, чому ми такі безсильні? ... Се діється тому, що ми дранте, не тільки тому, що не маємо шляхти, учених і т.д., а тому, що ми раби і похолки. Гріх був би, якби таких нас хтось респектував. Ми не уміємо себе поводити ані супроти других народів, ані супроти міністрів. Коли люде на чолі так себе поведуть, то хто буде числити ся з ними?»²³. При таких обставинах останній пророкував втрату Галичини та закликав тверезо оцінювати ситуацію. Також він сумнівався, що центральні держави виграють війну, а Росія легко завоює Польщу, а з нею й Галичину, щоби

з'єднати всі «руські землі». Тому А.Жук закликав зробити основний акцент пропагандистської роботи на широкі маси у боротьбі за незалежність: «Нам треба опертися на маси, коли ми не маємо опертя – нічого не значимо, бо не маємо ані капіталу, ані шляхти, ані інших чинників, лиш маси. Від нового правительства треба домагатися заступника в коронній раді, створення українського університету, поділу Галичини»²⁴. Отже, до певної міри він тверезо оцінював ситуацію і тим самим закидав керівникам ЗУР бездіяльність, неспроможність вирішувати важливі питання. Така різка констатація подій останній викликала заперечення серед членів Ради та особливо її керівників.

На засіданні Загальної української ради 26 серпня 1916 р. А.Жук запропонував заявити світовій громадськості від її імені протест проти окупаційної політики Росії щодо Галичини й Буковини²⁵. Це свідчило, що він намагався вивести дане питання на міжнародне обговорення. Його ініціатива була підтримана діячами ЗУР у вигляді відозви «До культурних народів світу» від 15 вересня 1916р.

На прикладі інших країн А.Жук зазначав, що не потрібно припиняти боротьбу. «Історія знає вже приклади повстання самостійних держав, – писав він, – от хоч би балканських держав, не так наслідком визвольних зусиль дотичних народів, як наслідком того, що постороння держава мала свій інтерес у «визволенню» інших народів»²⁶. Подальша тактика і поведінка українців має залежити від політики Австро-Угорщини й Німеччини. Залежно від цих обставин необхідно висувати національно-політичні завдання та намагатися їх вирішити під час війни або при будь-якій кращій можливості²⁷.

А.Жук був позбавлений ілюзій відносно того, що російська ліберальна інтелігенція із співчуттям поставиться до українського питання. Про це яскраво ілюструє його «З приводу «заяви» Мілюкова», котра була опублікована у Віснику Союзу визволення України в 1916 р. Зокрема у ній автор зазначав: «Стверджуємо, за цілий час війни жодний російський політик, жодна російська політична партія не сказали публічно й офіційно такого слова в українській справі, яке управнювало б українців до якихось надій і до зміни дотеперішньої своєї політичної позиції»²⁸.

А.Жук закликав орієнтуватися в основному на власні сили для боротьби за незалежність. Таке бачення знаходиться у статті «Не заманите й не залякаєте!». Він зокрема наголошував: «Цілий час спільного життя України з Росією – се безперечний ланцюг терпінь, визиску, поневір'яння аж до видирання душі українського народові – його рідної мови. І тому найстрашніші погрози не залякають і не спинять свідомих синів України в змаганню порвати той ланцюг, скинути ярмо неволі»²⁹. Тверезо оцінюючи міжнародне становище України, А.Жук не плекав великих надій на зовнішню допомогу від Німеччини: «Ми знаємо, що ніхто нам нічого не дасть, коли самі не придбаємо. Нічого й німець не дасть, й нічого ми від нього не ждемо. Але бажаємо розбиття тої тюрми, в якій наш народ уже понад 250 років нидіє. І чи це зробить німець, чи хто інший – нам все одно, аби тюрму розбито й аби наш народ найшовся в інших умовах національно-політичного існування. Німці ведуть війну для себе, в ім'я влас-

них інтересів. Не брали вони на себе ніяких «визвольних» задач, як це зробила Росія, і нам нічого не обіцяли»³⁰.

Підписання Брестського мирного договору А.Жук вважав великою перемогою, завдячуючи цим Німеччині. «Відтепер доля нашого народу тісно зв'язується з долею німецької нації. І нас наповнює вдоволенням обставина, що ми були першими піонерами цієї думки в часі війни, що наша організація – Союз визволення України – не тільки виставила прапор державної самостійності, але й відважилася піти з тим прапором у ворожий табір. І тепер ми дожили до перемоги нашої орієнтації, дожили до жнив з нашого посіву. Але чи знайдуться жінці, чи зуміють по-господарськи походити коло поля?»³¹.

Отже, А.Жук вважав, що для отримання незалежності прийнятні різні форми, котрі мають реальну основу. Треба скористатися вигідною міжнародною ситуацією, використавши іноземну силу для досягнення мети. Водночас він сумнівався, що найближчим часом вдасться отримати незалежність.

Орієнтація на Австрію пояснювалася тим, що в ній українці мали більше демократичних свобод, що у перспективі давало можливість створити власну державу. Слід зазначити, що в діяльності А.Жука відбулася своєрідна еволюція від орієнтації на початку війни на Австро-Угорщину та Німеччину до зосередження на власні сили, починаючи з 1916 р.

¹ Адамович С. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914–1918 рр.). – Івано-Франківськ, 2003. – 148 с.; Качмар Л. Галичина в політичному житті наддніпрянських емігрантів на початку ХХ століття. – Л., 2002. – 155с.; Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Л., 2000. – 344с.

² Патер І. Вказ. праця. – С.54–55.

³ National Archives of Canada (далі NAC). – The Andry Zhuk Collection MG30, C167. – Volum. 4. – File 10.

⁴ Жук А. До історії української політичної думки перед світовою війною // Визволення. – Відень; Прага, 1923. – Ч. 2. – С.32.

⁵ ЦДАЛ України. – Ф. 779. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 7–8.

⁶ Там само. – Арк. 8–9.

⁷ NAC. – The Andry Zhuk Collection MG30, C167. – Volum. 9. – File 10.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4405. – Оп.1. – Спр. 36. – Арк. 1.

⁹ Там само. – Арк. 3.

¹⁰ Там само. – Арк. 7.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Жук А. Союз Визволення України // Пам'яткова книжка Союзу визволення України і календар на 1917 рік. – Відень, 1917. – С. 370.

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4405. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1.

¹⁶ Там само. – Ф. 3807. – Оп.2. – Спр. 2. – Арк. 2.

¹⁷ Там само. – Арк. 3.

¹⁸ Там само. – Арк. 4.

- ¹⁹ Там само. – Ф.4405. – Оп.1. – Спр. 36. – Арк. 9.
²⁰ Там само. – Ф. 3807. – Оп.2. – Спр. 3. – Арк. 165.
²¹ Там само. – Арк. 167.
²² Там само. – Арк. 172.
²³ Там само. – Арк. 309–310.
²⁴ Там само. – Арк. 310.
²⁵ Там само. – Арк. 294.
²⁶ Жук А. Союз Визволення України. – С.370.
²⁷ Там само.
²⁸ Жук А. З приводу «заяви» Мілюкова // Вісник Союзу визволення України. – Відень, 1916. – N 61. – С.682.
²⁹ Вісник Союзу визволення України. – Відень, 1916. – N 58. – С.633–634.
³⁰ Там само. – С.634.
³¹ Вісник політики, літератури й життя. – Відень, 1918. – N 7. – С.81.

УДК 054.6.572.024.94(477): XVIII/XIX ст.

О.М. Машкін
(м. Київ)

ІНОЗЕМЦІ В УКРАЇНІ у XVIII – першій половині ІХ ст.: ЗВИЧКИ, ПОВЕДІНКА, ВПОДОБАННЯ, ЕЛЕМЕНТИ ПОБУТУ

Стаття присвячена способу життя, звичкам та традиціям, яких дотримувалися іноземці, що проживали на українських землях наприкінці XVIII – на початку XIX ст. У доробку розглядається ряд актуальних питань, пов'язаних з їх менталітетом, ступенем асиміляції, взаємодією з суспільством, у якому їм доводилося жити.

Статья посвящена образу жизни, привычкам и традициям, которых придерживались иностранцы, проживавшие на украинских землях в конце XVIII – начале XIX в. В исследовании рассматривается ряд актуальных вопросов, связанных с их менталитетом, степенью ассимиляции, взаимодействием с обществом, в котором им приходилось жить.

Article is devoted to lifestyle, habits and traditions followed by the foreigners who lived in the Ukrainian lands late XVIII – early XIX century. In the The investigation is devoted to a number of current issues related to their mentality, degree of assimilation, interaction with the community in which they had to live.

Прибуваючи у зазначений період часу з Європи на території Волинської, Подільської, Київської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній Російської імперії, більшість колоністів, окрім грошей та певного сільськогосподарського реманенту, везли с собою також ще і вантаж зовсім іншого гатунку, котрий можна окреслити суто філософським поняттям «внутрішній світ». Будучи за визначенням надзвичайно складним, це останнє включало в себе перш за все мову, культуру, освітній рівень, одяг, прикраси, ті звички й навички, що були характерні для переселенців на їх батьківщині, той, образно кажучи, «modus vivendi», якого кожний із них там дотримувався, ту систему сприйняття довкілля, котру мав у власній голові навіть самий останній емігрант, гамму почуттів, що буяла в окремо взятому серці, нарешті, віру, яка, запліднюючи душу, тільки і робить людину людиною. Крім того, кожному вихідцеві з-за кордону були властиві певні естетичні погляди, схильності, примхи, вади, рівень освіти, котрі, на його думку, мали б, звісна річ, бути задоволені і на тих землях, куди він, підштовхуваний обставинами, від'їздив на постійне проживання. Тим більше, що підданство далекої вітчизни, її паспорт та громадянство спонукали до того, щоб й у Росії відчувати себе не автохтоном, а посланцем тієї чи іншої держави.

Звичайно, отримати із джерел і звести воедино факти, які б розкривали саме ці параметри життя іноземців в Україні, наприклад, у 1796–1856 рр., надзвичайно важко. Вже хоча б тому, що вони, на відміну демографічних показників, дуже рідко привертають до себе увагу, ще важче фіксуються. Так, відповідно до спостережень лише одиниці з дослідників того часу, зазначаючи про щойно прибулих до краю колоністів, звертали увагу на те, чи живуть вони ще «по-своєму», чи, може, перейняли вже звички своїх сусідів – слов'ян; більшість же їх у кращому разі висловлювала захоплення з приводу незвичного для даної місцевості зовнішнього виду їх осель, не маючи натхнення, а може, й часу, зазирнути, образно кажучи, за їх стіни. Тим більше, що і самі господарі, намагаючись зберігати власні «лаштунки» поза увагою сторонніх осіб, не завжди відповідали на подібного роду бажання доброзичливістю.

Проте наука – така річ, що, вже почавши збирати про щось інформацію, не заспокоїться доти, аж поки не набере її «під саму зав'язку», щоб можна було й цілісну картину змалювати, і до необхідних узагальнень вдатися. На щастя, не стала винятком також дана тема. По літері, по рядочку, по абзацу «висмикуючи» з різних книжок дорогоцінні факти, на сьогоднішній день можна скласти більш-менш повну картину буття емігрантів на території України у зазначений проміжок часу, причому в усіх її як позитивних, так і негативних проявах. Потрібно лише вміти прочитати та інтерпретувати написане, й тоді результати пошуку не забаряться.

Хай з даних сторінок постануть постаті тих іноземців, котрі, не боячись ані відстаней, ані зміни умов існування, переїхали на Україну, щоб, «у людей чомусь повчитися і себе показати» в усіх проявах місцевого життя.

Значаючи взагалі про колоністів у Малоросії, перш за все слід підкреслити, що тут стосовно їх донині чомусь найповніше дійшли лише такі доволі мало сумісні свідчення, як їх освіченість та рівень карної злочинності у власному середовищі. Прекрасно розуміючи, що ці два моменти далеко не вичерпують теми, все ж таки дозволимо собі, задовольняючись тим, що є, якомога повніше зафіксувати дану наявність на папері.

Збираючи у перші пореформені роки статистичні матеріали щодо Чернігівщини, Генерального штабу Російської імперії підполковник М. Домонтович, сам походячи, до речі, з давно обрусілого сербського роду, виявив, що у 1800 р. в учбових закладах губернії навчався тільки 1 іноземець. Це був лише початок процесу, відповідно до якого наступного року їх стало тут уже 17, у 1802 р. – 26, у 1803 – 31, у 1804 – 29 осіб¹. Так поступово, крок за кроком, і формувався той «кадр», котрий у наступні чверть століття дозволив як місцевим «чужоземцям», так й їх щойно прибулим з-за кордону колегам, не тільки навчатися, але і викладати. Зокрема, в 20–30-х рр. XIX ст. у розташованій на території згадуваної губернії Ніжинській гімназії (або училищі, більше відомому, як «Гімназія вищих наук», що з 1832 р. почала називатися «Ліцеєм князя Безбородка») на посадах викладачів працювали чимало закордонних спеціалістів². В усякому разі – набагато більше, ніж у той же самий час сиділо там за партами їх дітей-

земляків, чия кількість може бути проілюстрована наступними цифрами: в 1833 р. – 2 учні, для котрих російська мова не була рідною, та шість неповнолітніх обрусілих нащадків місцевих колоністів, у 1850 р. відповідно – 1 і нуль, а в 1855 р. – жодного й чотири особи³.

До речі, навички, практичні кроки та навіть розмови заїжджих гостей не тільки стовосно оточуючої їх російської дійсності, але відносно, так би мовити, самих себе не завжди зустрічали розуміння серед місцевої громади. Наприклад, у жовтні 1830 р. в чернігівському дітищі «найулюбленішого канцлера царя Павла Петровича», як часто-густо називали тоді О.А.Безбородка, місцева адміністрація, за поданням поліції й III Відділення його імператорської величності канцелярії, провела розслідування впливу побутової поведінки і поглядів іноземних викладачів ніжинського ліцею на тамтешнє юнацтво, в результаті котрого «було вирішено тих із них, хто не росіянин, вислати за кордон»⁴. Можна як завгодно ставитися до цього явища, однак факт залишається фактом – світогляд іноземців, котрий далеко не завжди збігався з постулатами самодержавства, а також пристрасть деякого з них до «веселих напоїв», зло пожартували з них. Це для великої групи людей закінчилося втратою не тільки грошей, витрачених ними на переїзд до Росії, а й професійних перспектив у себе на батьківщині. Коли ж подібного типу недоліки були властиві для осіб інтелектуальної праці, що вже казати про тих, для кого вершиною творчої думки було змайструвати верстат чи запустити у дію паровий механізм.

З іншого боку, існують свідчення і про те, що іноземці-колоністи подекуди напряму були не в ладах із законом. На даний момент точно невідомо, за рахунок чого та чому настільки деформувався їх життєвий шлях у новому оточенні, що їм доводилося ставати на шлях карних злочинів. Можливо, таким чином проявляла себе данина, що її декому з іноземців доводилося платити за процес асиміляції у чужому для них оточенні, а може, перед нами – банальні жертви так званої «різниці законодавств», внаслідок якої останні страждали через те, що вчинки, дозволені в одній країні, заборонені в іншій. Не можна виключати з цієї схеми й дій суб'єктивного чинника, завдяки котрому приїжджі, позбавлені конкретних знань у сфері російського законодавства, за «підказкою» своїх сусідів – «добррозичливців» – учиняли дії, що йшли в розріз з юридичними нормами імперії. Були і випадки прямої «підстави», коли, наприклад, колоністи, не маючи уяви про вартість земельних наділів, купували ділянки під посіви за три, а то й за чотири, ціни. Спроби ж ошуканих людей відновити справедливість закінчувалися притягненням їх до суду. Дійсність підросійської України виявилася більш складною, ніж могли уявити собі найрозумніші іноземці, яким доводилося платити за незнання законів тюремним ув'язненням у кардинально нових для них умовах.

«Материалы для географии и статистики России», що стосувалися такої губернії, як Чернігівщина, свідчили про певну невідповідність поведінки тамтешніх колоністів Повному зібранню законів країни, в результаті чого у 1852 р. до судової відповідальності було притягнуто 8 іноземців. Через два

роки ця хвиля негативу в їх середовищі, певне, трохи впала, оскільки на лаві підсудних опинився лише один колоніст⁵. Разом із тим напередодні Східної (Кримської) війни ще 12 іноземців отримали різного виду покарання, аж до заслання в Сибір включно⁶. Тому не можна погодитися з думкою про те, що вихідці з-за кордону були мало не янголами з крильцями.

Таким чином, аналізуючи свідчення стосовно буття іноземців у Малоросії, слід відзначити, що існували щонайменше дві протилежні тенденції: з одного боку – потяг до знань, котрий можна назвати продовженням звичок, набутих ще за кордоном, а з іншого, – певна схильність їх до порушення юридичних норм країни перебування. Не має жодних сумнівів щодо того, що цими двома моментами дана проблема ні в якому разі не обмежується; однак, не враховувати наведені тут факти просто недоречно. Отже, незважаючи на свою лапідарність, вони прямо відбивали реалії існуючої тоді дійсності.

Ще більше даних із розглядуваної теми дають сюжети з життя Новоросії. Зокрема дослідник Катеринославської губернії останнього періоду існування кріпаччини відзначав: «В порівнянні з волохами та сербами більше особливостей у даному плані можемо знайти в колоністах інших націй, як людей не лише чужого росіянам походження, а й таких, котрі притримуються з усією суворістю і неприступністю власних звичаїв та обрядів, так що початкова мета російського уряду, який намагався розповсюдити серед власного народу, спираючись на іноземців, покращені методи господарювання, не досягається тому, що самі вихідці з-за кордону, тримаючись своїх звичаїв і навіть мови (а серед них дуже мало осіб володіють мовою місцевого населення), майже не спілкуються з нашими селянами»⁷. Наведена цитата переконливо засвідчує, що іноземці, прибувши на південь України, ще впродовж тривалого часу зберігали національну ідентичність, залишаючись своєрідним «міцним горішком» не лише по відношенню до уродженців цього краю, а й навіть для представників місцевої адміністрації.

Однак заглиблюючись у вивчення звичок катеринославських колоністів, дослідники поступово змогли реставрувати окремі моменти не просто їх зовнішніх ознак, а і внутрішнього побуту. При цьому виявилось, що останні відрізнялися від автохтонів за більшістю показників.

Розглянемо, наприклад, таке нагальне для виживання кожної людини питання, як харчування. «Їжу колоністів, – зазначалося в одному з тогочасних досліджень, – можна було б вважати дуже гарною. Вона складається із м'яса яловичини та свинини у свіжому й солоному вигляді, коров'ячого масла, яєць, сметани, сиру, різного виду круп і муки. Зранку й ввечері колоністи п'ють каву: багаті – справжню, а бідні – зроблену із жита або пшениці. Однак приготування страв навряд чи буде до вподоби людям, котрі звикли до суто російської кухні»⁸.

А ось як характеризувалися вітчизняними дослідниками окремі побутові риси іноземних мешканців регіону: «З числа оригінальних обрядів їх слід відзначити той факт, що господар та господиня будинку їдять окремо, хоча б і ті ж самі продукти, що й інші домочадці, – тобто діти та наймана челядь; проте,

коли молодий чоловік одружується, то разом із дружиною своєю, поки вони ще знаходяться під дахом власних батьків, харчуються разом із ними»⁹.

Не можна обійти увагою і деяких, образно кажучи, «економічних уподобань», що існували у середовищі новоросів іноземного походження: «В колоністів та менонітів, – писав свого часу капітан В.Павлович, – існує звичка, відповідно до котрої кожен чоловік, одружившись, відокремлюється від батька й заводить власне господарство. А після смерті ж батьків всі діти їх, як брати, так і сестри, отримують спадок у рівних долях, й хоча молодшому сину і може дістатися навіть батьківська садиба, однак він сплачує частину вартості її іншим братам та сестрам»¹⁰. І далі: «Податки в колоністів розкладаються на платників не так, як у російських селян – на загальну кількість ревізських душ, але на число працівників чоловічої й жіночої статей віком від 15 до 60 років порівну, виключаючи лише частку, попередньо відраховану від загальної суми податків, накладених на землю; остання виплачується лише хазяям, тобто володарям цієї землі»¹¹.

Цікаво спостерігати також і домашні звички вихідців із-за кордону: «Побут усіх колоністів Катеринославської губ, порівняно з навколишніми мешканцями може стосовно житла та одягу вважатися майже зразковим. Жилі кімнати в них завжди відштукатурені й побілені, підлога, як правило, вимощена дошками, меблі покращені масляними фарбами, у багатіїв зустрічаються дивани і стільці поліровані, м'які або ж виготовлені із соломи, італійські шафи, скрині, а інколи – й комоди, дзеркала та навіть картини; останні, однак, самого простого малярства. Саморобного одягу колоністи не носять зовсім, а купують всі матеріали для нього з крамниць навколишніх міст. Особливо гарно одягаються чоловіки в святкові дні, так що незнайомі з їх станом люди можуть прийняти їх за городян. Є, проте, деякі літні іноземці, особливо серед менонітів, котрі суворо дотримуються старовинного одягу, привезеного з собою ще з власної батьківщини»¹².

До певної міри відслідковувався і вплив на життя колоністів власних релігійних уподобань. Розподіляючи за цією ознакою всіх прибулих на Катеринославщину іноземців на католиків, лютеран та реформатів, тогочасні вітчизняні джерела чітко розмежовували їх залежно від конфесійної приналежності. Так, на першому місці в даного рейтингу перебували переселенці – прибічники М.Лютера, стосовно яких православні дослідники пишуть лише хороше. Далі йдуть прочани реформістської церкви й, нарешті, останню позицію займають ті, хто своїм духовним вождем завжди вважав Папу: «Колоністи римсько-католицького сповідання, – читаємо в одному з досліджень, – стоять значно нижче всіх інших»¹³.

Аналогічного типу ідеологічне розмежування спостерігаємо подекуди також стосовно окремих націй. Наприклад, австрійці Малоросії, за даними 1852–1856 рр., досить чітко ділилися на католиків та реформатів, причому кожна з даних категорій являла собою особливий етнографічний тип, представники котрих а) були відносно автономними по відношенню до іншої, б) також, живучи у різних поселеннях, вони ніколи не намагалися змішуватися одні з одними. Крім того, джерела свідчать, що як перші, так і другі, походзячи з теренів

спільної батьківщини – Австрії (Австро-Угорщини), мали свої разючі відмінності й сплутати їх між собою було практично неможливо. Якщо ж враховувати той факт, що серед обох груп зустрічалися німці з ерц-герцогства Австрія, суто австрійці, чехи, мадяри, русини і представники інших національностей¹⁴, то слід визнати, що у розглядуваний період ті, кого сучасники називали одним словом «австрійці», являли собою в етнографічному плані явище досить складне, висвітлюючи котре, дослідник повинен використовувати гаму кольорів – від вузько національного до суто конфесійного включно. Тим більше, що кожен із підданих цісаря намагався щонайдовше зберігати отриману від діда-прадіда самоідентичність.

Переходячи до розмови про новоросійських волохів, насамперед слід відзначити їхню стійкість по відношенню до різного виду зовнішніх впливів. У межах зокрема Катеринославського та Бахмутського повітів відповідної губернії останніх була відносно невелика кількість, однак усі вони утворювали єдине ціле, стійке до автохтонного проникнення, потрапити до якого не могли подекуди й представники уряду. Майже кожен волох вивчив широко розповсюджену в зоні його нового проживання російську мову, однак, на відміну, наприклад, від сербів, вважав для себе за честь вільно говорити і своєю рідною говіркою. Разом із тим, будучи зовні схожими з іншими жителями краю, волохи корінним чином відрізнялися від слов'ян. Мав рацію Павлович, котрий писав: «Є тут маленька група поселенців із волоського племені, що належать частково відомству казенних селян. Вони не настільки поріднилися з малоросами, як, наприклад, представники інших націй. Мова їх не втратилася й, хоча вони також розмовляють російською мовою, а за зовнішнім виглядом майже нічим не вирізняються серед інших поселенців, але норовом та звичками вони зовсім чужі їм»¹⁵.

Коли у другій половині 60-х рр. XX ст. радянська дослідниця О.І. Дружиніна, спираючись на творчий доробок німецького мандрівника Гакстгаузена і видану ще в 1910 р. в Гальбштадті (Німеччина) монографію П.М. Фрізена «Староевангелічне товариство в Росії (1789–1910) у межах загальної історії менонітів», вивчала історію голландців, котрі виїхали тоді в Україну, то вона, цитуючи власних попередників, дійшла наступних висновків: «Меноніти приїжджали сюди на конях та власних возах з отарами найкращої худоби; крім того, вони везли з собою меблі, посуд, інші предмети побутового вжитку. «Деякі меноніти, – писав із даного привод знавець їх життя німець Гакстгаузен, – мали при собі від 10 до 12 дукатів чистими грішми, а всі 347 сімей «першого поселення» 1803 р. мали у власності до 150 дукатів». Про матеріальні статки цих мігрантів свідчив навіть їх зовнішній вигляд. Нащадки цих переселенців у 1904 р. згадували, що їх діди й прадіди носили сукняні капелюхи, піджаки з ефектними гудзиками, короткі штани, шовкові шкарпетки до самих колін, капці із срібними застібками. Бабусі їх хизувалися у сукнях із дорогої шерсті з рюшами на рукавах. Усе це було привезено із собою та потім чимало разів перешивалося на підростаюче покоління»¹⁶. Зрозуміло, що подібного роду дорогоцінні, хоча й дещо уривчасті свідчення сучасників не можуть залишатися поза увагою до-

слідників. Оскільки вони, навіть не беручи до уваги їх раритетність (бо більшість таких фактів, як правило, заховані в архівах й недосяжні для наукової громадськості), вказують на а) образ голландців – колоністів взагалі, б) їх початковий добробут та здатність з цієї причини ефективно займатися бізнесом відразу ж після прибуття в Україну, в) схильність вихідців із Нідерландів до певної консервації традицій, котрі передавалися дітям навіть через віки.

Окрему групу переселенців становили греки, стосовно яких написано, принаймні, не менше, якщо не більше, ніж про всіх інших іноземців тогочасної України, разом узятих. Для окреслення образу ніжинського грека з Чернігівщини, маємо наступне свідчення підполковника М.Домонтовича: «Греки живуть у місті Ніжині й становлять окреме Ніжинське грецьке братство, котре користується особливими правами і привілеями. Права ці зараз полягають у тому, що ніжинські греки звільнені від податків, постачання до армії підвід та особистої служби. Навіть оселяючись в інших містах імперії, ніжинські греки, однак, не залишають свого товариства, й, продовжуючи рахуватися у ньому, надсилають до грецького Ніжинського магістрату про себе ревізійні довідки, а також щорічно отримують від останнього посвідчення для життя в інших місцевостях. Зберігаючи у зовнішності своїй власний природний тип, ніжинські греки майже нічим іншим не вирізняються серед іншого купецтва вказаного поселення. Між іншим, характерну рису обіднього столу тих греків становлять бринза (сир) і качкавал (ковбаси). В тому ж таки Ніжині знаходиться грецький інвалідний будинок, де постійно утримується 16 осіб, щорічні витрати на який становлять більше ніж 11 171 руб. До речі, будинок цей було зведено в 1820 р. на суто грецькі пожертви у розмірі 20 тис. рублів асигнаціями»¹⁷. Щоб мати портрет іншого, більш південного за регіоном проживання типу елліна, достатньо відкрити одну з наукових книжок та прочитати там: «Особливу категорію місцевих жителів, котрих навіть не завжди називали колоністами, але які, однак, нічим не вирізнялися від цих останніх, являли собою маріупольські греки. Вони були переселені сюди з Криму разом із вірменами, грузинами й волохами ще в 1770-х рр. Довге перебування у Криму поруч із місцевими татарами наклало відбиток на маріупольсько-таганрогських греків: більшість із них розмовляли по-татарськи і носили татарський одяг. Ті ж, хто продовжував ще поруч із татарською, користуватися й грецькою, змінили цю останню настільки, що нові прибульці до Новоросії з материкової Греції їй майже не розуміли. Серед цих греків мало зустрічається людей з повною освітою, однак дуже мало і відвертих невігласів. Вони мають від природи спритний розум, хитрість та проникливість. Більша частина їх відрізняється працелюбством, охайністю, заощадливістю і турботливістю про влаштування власного майбутнього, під котрим греки розуміють здебільшого процес особистого збагачення. В грецькій вдачі мало щирості; навпаки, поведінка їх інколи викликає недовіру, особливо у справах, які стосуються матеріальних інтересів. Поруч із цим, однак, в їх психології не тільки немає зіпсованості, а й навіть проглядає певна азіатська суворість, не зважаючи на те, що, наприклад, подружні стосунки ґрунтуються у них

виключно на зацікавленості та становлять деяку подобу комерційної угоди. В окремих сім'ях, що походять з острова Хіос, серед котрих є найбагатші негоціанти Таганрога, існує звичка одружуватися виключно на хіоссках, і більша частина зазначених шлюбів укладається заочно, за попередньою домовленістю з батьками нареченої. Спосіб життя тих же самих таганрогських греків має дещо спільне з нашими російськими звичками. Їх чоловіки засвоїли ту витонченість манер та ввічливість, яка властива людям із вищих кіл суспільства. На противагу цьому гречанки відрізняються невітськістю й нелюб'язністю. В них немає звички приймати гостей, як кажуть, без жодних умовностей. Тому гречанки, щойно вийшовши на публіку, тримаються подалі від власних чоловіків. Звісна річ, при такому вихованні вони не мали нагоди засвоїти гарних манер і тої м'якості поведінки, що так високо цінується в суспільстві. Звичайно, є винятки з цього правила, але вони дуже рідкісні. Те, що сказано було про дворян та купців – греків, стосується й їх міщанства, котре, однак, не маючи достатніх коштів, поступається цим класам у рівні освіченості¹⁸. Коли ж треба скласти уяву стосовно приморських еллінів, для цього можна залучити подорожні нотатки князя А. Демидова, який у 1837 р. мандрував даним регіоном¹⁹.

Отже, зазначаючи про греків, котрі переселилися у той час в Україну, слід підкреслити, що етнографічний образ їх тут складався щонайменше з «ніжинського», «таганрогсько-мариупольського» й «кримського» типів, кожен з яких, маючи власні особливості, у сумі однак являв собою узагальнюючий портрет тамтешнього елліна-колоніста.

Не менш цікаві свідчення збереглися і щодо вельми широко представлених в тодішній Україні німців. Зокрема існує оригінальна інформація про те, як вихідці з берегів Рейну, опинившись на півдні Бессарабії, дбали не тільки про реалізацію на новому місці своїх господарських умінь та навичок (що, до речі, було запорукою їх успішного виживання тут), а й намагалися якомога довше зберегти від асиміляції у навколишньому середовищі рідної мови, обрядів, інших рис культури предків. Втім, щоб не бути голослівними, наведемо з цього приводу лише один факт, що відносився до осені 1837 р.: «Після Тирасполя ми, – відзначав А. Демидов, – проїхали повз Кучерони, де зовсім недавно було засновано німецьку землеробську колонію, одну з 8-ми, котрі виникли в краї. Ці колонії дають велику користь: колоністи привезли з собою німецький спосіб обробки землі, німецький тихий норів і навіть німецькі назви областей. Так, наприклад, вчора ввечері ми проїжджали через «Мангейм» та «Страсбург», де німецька мова нагадала нам про інші країни, не менш, звичайно, родючі, однак набагато більше залюднені; останнє доводиться вже тим, що жителі їх вимушені переселятися на схід»²⁰.

Декілька слів у даному плані можна сказати також відносно тих німецьких колоністів, котрі в період з 1796 по 1856 рр. осіли у межах Чернігівської губернії. Так, емігранти лютеранського обряду з Франкфурта-на-Майні й Геленгаузена, які розселилися в колонії Біла Вежа, «являють собою плем'я здорове, високе на зріст, чий представники тут зберегли германський тип та німецьку мову.

Втім, вони розмовляють і на малоросійському наріччі, навіть удома постійно змішуючи між собою ці дві говірки»²¹.

Наявні джерела дають змогу відтворити й окремі риси зовнішності чернігівських німців: «Всі вони, – ділився набутими спостереженнями згадуваний вище підполковник М.Домонтович, – взагалі то негарні, особливо – молоді колоністи; люди ж старшого віку, навпаки, мають своєрідну, вельми привабливу зовнішність, а в їх поставі відбивається певна огрядність та велич»²². «Костюм колоністів, – продовжує далі цей військовий статистик, – являє собою суміш німецького елемента з малоросійським. Чоловіки носять чекмені, свитки й інколи своєрідний тип куртки, баранячі шапки і круглі високі капелюхи; тільки вузькі панталони їх відрізняються від місцевих широких малоросійських шароварів. Німкені ж за своїм вбранням відрізняються від мешканок оточуючих сіл: вони всі носять білі чепці, іноді – з шитими на них візерунками, вовняні спідниці та фартуки»²³. Для задоволення власних духовних потреб німці-лютерани регіону мали євангелістську кірху у поселенні Біла Вежа й при ній – пастора, котрий, окрім щорічної платні в розмірі 285 руб., мав ще і 80 десятин землі; крім того, у середині помешкань колоністів на чільному місці знаходилися кольорові лубочні картинки релігійного змісту²⁴.

Трохи інакше виглядали та поводити себе ті з них на Чернігівщині, які вважали себе прибічниками Папи Римського. «Поселяни-німці з католицьких колоній майже не зберегли власної мови, розмовляючи здебільшого помалоросійськи. Чоловіки одягаються так само, як й їх лютеранські співвітчизники; в одязі ж жінок є деяка відмінність, а саме – вони не носять чепців, через що головне вбрання у них складається з високо накрученої, подібної до чалми хустки»²⁵. Характеризуючи етичний світ даної категорії німців, джерела відзначали, що «вони взагалі то гарної моральності, хоча багато хто з них не знає міри у вживанні горілки. Злочини в їх середовищі трапляються дуже рідко. За свідченнями місцевого духівництва, в їх колоніях майже немає випадків незаконного народження дітей»²⁶. Торкаючись питань медицини, можна констатувати, що німці-католики Чернігівської губернії «хворіють взагалі то рідко та живуть порівняно довше за малоросів; у цих німецьких колоніях багато 70-літніх дідуганів. Таку довговічність ми мусимо віднести на рахунок тих статків, у котрих живуть колоністи, а також до обставин незалежності їх від несприятливих обов'язків (рекрутської, подвірної, транспортної повинностей, необхідності утримувати російські війська під час походів і т.п. – *О.М.*), що обтяжують значну частину нашого сільського населення»²⁷. Віросповідні ж потреби їх задовольнялися через а) розвішані у відповідному кутку хати ікони, б) костьол, збудований у с.Великий Вердер, б) тамтешнього пастора, який отримував 77 руб. на рік жалування та мав у власному господарюванні надані державою 100 десятин угідь»²⁸.

Певна різниця між представниками двох конфесій одного народу спостерігалася також у розташуванні жител. Це важко пояснити, але факт залишається фактом: у той час, як у німців-лютеран у середині кожної з

колоній будинки розташовувалися один за одним, а самі поселення начебто виструнчилися майже паралельно річці Остер, в їх католицьких земляків у забудові відчувався певний, так би мовити, хаос²⁹. Котрий поширювався не тільки на внутрішнє планування помешкань в межах окремого села, але й на їх співвідношення до навколишніх предметів. Даний феномен можна пояснити тим, що лютерани приділяли занадто уваги матеріальній стороні буття, в той час як католики мали схильність до більшої духовності (звичайно, у тих межах, коли можна зазначати про неї по відношенню до представників цієї конфесії).

Якщо спробувати зазирнути, образно кажучи, за паркан німецького колоністського подвір'я Чернігівської губернії другої половини XVIII – початку XIX ст., виявиться, що як лютерани, так і католики, котрі свого часу залишили батьківщину й у пошуках кращої долі подалися світ за очі, її тут багато в чому знайшли. Стверджувати останнє дозволяє зокрема та обставина, згідно з якою «села колоністів там гарно збудовані. Не лише будинки їх вельми просторі й красиві, хоча і дещо одноманітні, а й амбари, клуні, стайні, загорожі – все це приготовлене з прекрасної соснової деревини. Є багато будинків з претензією на оригінальність, котра особливо виявляє себе в манері розфарбовувати віконні рами. Майже всі будинки мають високий дах з великими горищами, куди частково засипається зібраний як урожай хліб»³⁰.

Однак цей комфорт у краї, вже тоді бідному будівельним матеріалом, де нагально відчувалася нестача придатного для цього лісу, потрібно було відвойовувати, що називається, з боєм, а для придбання буквально кожної балки доводилося здійснювати подекуди дуже неблизькі подорожі. Деревину для себе, за показаннями джерел, «поселенці купують таку, що була сплавлена із східних повітів Чернігівської губ., а для її купівлі спеціально вирушають на пристань Устье»³¹. Коли ж прийняти до уваги складності зворотнього транспортування цього вантажу, стає зрозумілим, чому вже зведені хороми німецьких колоній навіть звиклі до розкошей чужинці шляхетного походження описували з деяким захопленням, так, як це подано в наступній цитаті: «Житла колоністів як ззовні, так і з середини надзвичайно схожі між собою, всі розташовані по одному плану й складаються з чотирьох кімнат, розміщених по обидва боки від прохідних сіней; з правого боку зазвичай – «чисті» жилі приміщення, з лівого ж – комора та кухня, або «господарські». В усіх без винятку кімнатах обов'язково облаштовано вкриту дошками підлогу, а у «чистих покоях» підвіконня і двері завжди покрашені в яскраві, інколи строкаті фарби. У кутку біля дверей, що ведуть у сіні, майже завжди є шафа з посудом, стіни прикрашено дешевими шпалерами й знаходиться стіл. Лави та лавки є лише в «господарській» частині будинку; у житлових же помешканнях обов'язкова наявність стільців»³². Читаючи наведені рядки, важко позбутися ілюзії, що це – не опис, наприклад, місцевої дворянської садиби «середньої руки», а всього лише ессе з життя представників, власне кажучи, окремої категорії селянського стану, чий господарства, до речі, вирізнялися з оточуючого середовища тільки певними покращаннями в скотарстві, «тоді як

у землеробському плані німці-колоністи Борзенського пов. Чернігівської губ. не мали на тубільне населення жодного впливу»³³.

Як відомо, значний вплив на здоров'я, спосіб життя і світосприйняття нації має харчувальний раціон її представників, вивчення якого може дати в розпорядження історика цінний фактографічний матеріал, який допомагає краще зрозуміти важливі, зовсім не пов'язані із споживанням, моменти суспільно-економічного буття цілих регіонів.

Усе вищезазначене стосується й чернігівських німців, котрі, за нашими спостереженнями, у повсякденні вживали більше рослинну та молочну їжу. Навпаки, м'ясна була на їх столі досить рідко, головним чином у літній, робочий, час, коли німці-господарі тим робітникам, котрі працювали в них на подвір'ях, давали м'ясо у достатній кількості. Й знаменно тут навіть не те, що «кляті» експлуататори-іноземці щедро годували чужих їм за національністю наймитів, а те, що німці-хазяї численних отар свійської худоби сами були завзятими вегетаріанцями, підштовхуванні до подібного раціону перш за все, певне, звичками власної батьківщини.

Окремі джерела донесли до нас і образ німецького переселенця, який у середині XIX ст. мешкав на території Полтавської губернії. Зокрема осілі там із часом «колоністи-фабриканти зберегли свій німецький одяг», – факт, що свідчить про певну стійкість їх по відношенню до місцевих етновпливів. Навпаки, тамтешні німці-землероби, які мешкали в більшості своїй у межах «села Хрещатик, наслідують в одязі малоросіян, зберігаючи із свого лише національний жилет сукняний, синій, із дутими мідними гудзиками, в один борт»³⁴.

Зовсім інший тип німця, як мешканця великого міста, дає Харківська губернія. Звичайно, колоністи, що оселилися тут з давніх-давен, мали безліч особистих рис та вподобань, чиє розмаїття навряд чи вдалося б якось узагальнити й тим більше звести до спільного знаменника. Однак наявні джерела «стискають» образ харківського німця до окремих фрагментарних проявів, серед котрих на першому місці стоїть, звичайно, тріада: «Мова! Школа! Дозвілля!».

Перш за все слід відмітити, що німецькі громадяни Харкова майже зовсім не знали говірки місцевих жителів. «Живучи певний час у Росії, – зазначали дослідники Д.І.Багалій і Д.П.Міллер, – зовсім не оволодів російською мовою професор Харківського університету Швейкардт. «Його російська, – писав сучасник стосовно останнього, – нагадувала мені російську тамтешнього професора римського права, котрого я зустрів у Кенігсбергу. Панові Швейкардту в Харкові дуже став до вподоби наш будинок; це був світський, освічений чоловік та надзвичайно приємний співбесідник. Швейкардт розповідав мені, що відразу ж після прибуття свого до Харкова він познайомився з однією місцевою дамою й вирішив прийти до неї з візитом. Удома, перш ніж іти, вивчив він про всяк випадок декілька російських слів і виразів та, спираючись на них, сміливо ввійшов до передпокою своєї господині. Швейкардт знав всю різницю між словами «бариня» і «баранина», однак, прямуючи в гості, забув про неї, й, опинившись у вітальні, врочисто запитав: «Баранина вдома?» Лакеї, які по-

чули це, так і впали зі сміху»³⁵. Якщо подібного типу «філологічні ерудити» траплялися в середовищі викладачів вищих навчальних закладів, то що вже казати про звичайнісінького собі німецького ремісника, котрий приїхав в Україну, може на заробітки влаштуватися або ж спробувати власну справу відкрити!

Неповторним національним колоритом відзначалися й гуляння, які регулярно організовували німці Харкова. «Наше міське товариство, – відзначав якийсь Рейнгардт, – влаштовувало вечірки, чимось схожі на розваги росіян середнього статку. Той же сімейний характер, однак трохи більш *gemutlich*. Дами займають місце у вітальні навколо чайного столика за рукоділлям, котре кожна приносить із собою, частіше за все – в’язанням. Розмовляють про новини, розглядають модні журнали, вголос розмірковують стосовно прочитаних романів, цікавляться справами благодійності. Господарка дому також приймає активну участь у цій бесіді, не забуваючи, втім, про милих її серцю гостей – розливає для них каву, шоколад або ж чай. Чоловіки сидять за бостоном, палять цигарки та п’ють пунш із ромом. Молодики походжають із дівчатами по залу, обговорюючи ті враження, що вони винесли з театру, останнього балу, маскараду, розгадують шаради, розмовляють про літературні твори, сідають до столу групами і грають у різні ігри: доміно, «мушку», «мельника», фанти (улюблену гру всіх німців), у кільця, «кицьку й мишку». При розіграванні фантів часто-густо мають місце палкі поцілунки»³⁶.

Наступним етапом даних гулянь були танці. «Починаються танці, – сповіщав той самий інформант, – і, головним чином, виконують вальс (так званий «Augustin»), котильйон та, між іншими, – «гросфатер». Ті, хто танцює, попарно, тримаючи дам під руку, повільно походжають один за одним, зупиняючись при закінченні кожного з куплетів. Після цього, ставши навпроти один одного, кавалер вклоняється своїй дамі, у відповідь на що остання з глибоким «кніксе-ном» йому присідає. Далі, коли звучить другий куплет мелодії, повторюється те саме, включаючи «походження», – тільки в більш прискореному темпі, а ще трохи пізніше – у дуже швидких (шалених) ритмах, взявшись під руки та змінюючи одне одного, чоловік і його дама роблять «*tour de mains*». Це – дуже веселий танок, при виконанні якого завжди буває багато сміху! Також залюбки танцювали попури й галоп»³⁷.

Розпашілі від стрімких рухів, трохи втомлені, але надзвичайно радісні, гості салону після закінчення танців поволі розходилися по кімнатах того будинку, що в даний вечір привітно відкрив для них свої двері. Однак «пустою» пауза, котра виникала, була, як правило, недовго – вже через декілька хвилин розпочиналися гра на фортеп’яно (клавікордах), виконання улюблених арій, спів хором тощо³⁸.

І завершувала подібні зібрання, звичайно ж, щедра вечеря, коли «після закінчення танцювальної програми гостей запрошували до столу, заставленому пляшками з пивом та різного типу бутербродами: з ковбасою, шинкою, яловичиною, голландським та зеленим сиром, ікрою, кожному, за його бажанням та до смаку. Звичайно ж, бував торт або домашнє тістечко. Відкривалася також

пляшечка чи дві червоного вина («медку»), а для літніх людей – шнапс із маленькими чарками. Страви, як бачимо, недорогі, однак всі приготовлені власними руками шановної господині, котра вміє бути привітною до всіх і тримати свій турботливий погляд на всьому. Допомогала ж їй одна домашня служниця, чисто вдягнена. Освітлення – свічки із сала на срібних підсвічниках, причому на кожному спеціально обладнані щипці»³⁹.

Проте, окрім подібного типу суто «домашніх розваг», німецькі харків'яни з часом відкрили в місті й спеціальний центр їх, більш відомий тамтешнім красзнавцям під назвою «Німецький клуб». «Він, – писав сучасник тих подій, – розташовувався на Московській вулиці, у колишньому будинку купця Чистякова, а потім – Воїнової. Сама зала для танців знаходилася в бель-етажі; всі ж інші кімнати були дуже гарні та для потреб тодішнього товариства досить пристойні. Клубом цим довго завідував Турне, а потім – Альбінос. Обидва ці французи, особливо Альбінос, залишили по собі чудову пам'ять у всіх, хто відвідував клуб. Великий оркестр постійно справляв чудове враження, особливо ж, коли під'їхали богемиці й грали в Німецькому клубі дві або і три зими. Плата за вхід до клубу: з кавалерів – 1,5 руб., для дам – безкоштовно. Фруктами та питвом там пригощали тільки гостей жіночої статі»⁴⁰. Порівнюючи цей заклад з іншими установами аналогічного призначення, інший свідок відзначав: «У 40-х роках XIX ст. Німецький клуб вирізнявся в Харкові своїми зібраннями і дуже конкурував з Дворянським зібранням тим, що у ньому не було такої офіційності та етикету, як серед дворян. Навпаки, саме тут за всієї світськості манер і делікатності атмосфери були вишукана простота, душевність та повна насолода тими розвагами світу, що їх молодь шукає в таких клубах. У Дворянському ж зібранні було набагато більше багатства, блиску й краси суто зовнішньої, а в Німецькому клубі – теплоти, симпатій та внутрішньої краси. Тут усі веселилися досхочу, і нерідко сюди «залітали» також гонористи аристократи»⁴¹.

Однак було б дуже великою помилкою вважати, що німці Харківщини тільки те й робили, що розважалися. Навпаки, більшу частину свого вільного часу останні віддавали суспільно корисній праці, котра, задовольняючи їх власні потреби, приносила вигоду також іншим категоріям населення. Вони зокрема дуже опікувалося проблемами освіти. У цьому можна переконатися, згадавши історію становлення в місті німецької школи.

Ось як приблизно виглядав сам цей процес: «Школа дівчаток і хлопчиків місцевого євангелічно-лютеранського німецького товариства була однією з найстаріших у Харкові. Ще в 1826 р. церковний староста Гільдебрандт вніс пропозицію до церковної ради про відкриття при тамтешній парафії школи для сиріт, бо у Харкові тоді було дуже багато бідних іноземців, чії діти не отримували необхідних знань із Закону Божого, конфірмації та німецької мови. Але оскільки його парафія в той час була зайнята будівництвом церкви, то Гільдебрандт узяв справу у власні руки – відкрив зазначену школу в своєму будинку. Однак вона б дуже скоро припинила існування через відсутність матеріальних коштів, аби не допомога пастора Розенштрауха, який надав у розпорядження Гільде-

брандта власну заробітну плату в розмірі 400 руб. на рік, а також частину своїх прибутків за навчальні посібники; заможні ж батьки вносили платню за своїх дітей. Кількість учнів невпинно зростала; й викладання в школі деяких предметів добровільно взяли на себе студент-медик Ф.Шперк та Д.Шмерфельд»⁴². А після того, як у цей, спочатку чисто німецький навчальний заклад почали зараховувати власних дітей і православні городяни (що в 1831 р. було дозволено урядом за умови наявності у класах священика)⁴³, засновникам його стало зрозуміло – їхня справа пішла. Причому настільки успішно, що в 1832 р. спеціальна комісія почала зведення нової будівлі школи, котре, за фінансової підтримки російської адміністрації у розмірі 20 тис. руб., було завершено в 1837 р., вже після смерті ініціатора цієї справи Гільдебрандта⁴⁴.

На другому етапі свого існування дирекція цього навчального закладу вирішила питання щодо збільшення загальної кількості учнів. Так, якщо у 1837 р. в двох відділеннях німецької школи Харкова отримували початкову освіту 10 хлопчиків та 12 дівчаток, то у 1838 р. їх стало вже відповідно 27 і 22, а в 1842 р. – 23 й 26 дітей обох статей⁴⁵.

Заключний же крок у діяльності закладу полягав у тому, щоб досягти рівня класичної освіти Російської імперії. Зокрема саме з цією метою школа 11 квітня 1840 р. була віддана під керівництво директора місцевої гімназії Корженевського, а ще через рік у ній з'явився спеціальний гімназійно-підготовчий клас, де викладалися Закон Божий православного та лютеранського зразків, німецька, російська, а для бажаючих ще і французька мови, арифметика, географія, природознавство, чистопописання й правопис, а також почала працювати бібліотека⁴⁶. З 1844 р., після поділу закладу на 3 рівні, в ньому почали викладати ще латинську мову та рукоділля (останнє, проте, лише для дівчаток)⁴⁷. У 1846 р. в школі з'явилося два відділення: одне включало у себе підготовчий і перший класи для хлопців, а друге – для так званих дівчаток-переростків. 1847 р., маючи на меті вберегти своїх учнів від «поганого» впливу російської підростаючої молоді, дирекція закладу остаточно відвела хлопцям перший та підготовчий, а дівчатам – 1 – 3 класи⁴⁸. В 1849 р. завдяки пожертвам представників таких заможних німецьких родин, як Шретери, Сартісони, Фрейдлінги та фон-Мейери, приміщення школи зазнало чергового розширення⁴⁹. У цілому ж розвиток цього німецького закладу по висхідній тривав до 1854 р., коли за розпорядженням Міністерства народної освіти імперії православним дітям заборонили навчатися в лютеранських школах⁵⁰. Втім, за іншою інформацією, винним у настанні для закладу «чорних днів» був не хто інший, як безпосередньо причетний до його роботи й програм голова Харківської євангелічної ради професор Ейнбродт – вільнодумець, людина, котра боролася з будь-якими проявами церковного традиціоналізму⁵¹.

Щонайменше декілька типів німців знаходимо і в межах Новоросії. Зокрема, окрім міщан «німецької породи», на котрих в етнографічному плані розповсюджувалися всі переваги та вади, властиві їх урбанізованим одноплемінникам із Харківщини, тут існували: а) общини менонітів, б)

спільнота лютеран, в) католики. Різниця кліматично-господарських умов між Чернігівщиною і Катеринославщиною породжувала на останній свій, особливий і ні на що більше не схожий тип німця-колоніста, про який варто поговорити окремо. Тим більше, що й наявні джерела відзначають, що «за описами сільського господарства тамтешніх переселенців уже було видно – всі вони поділяються на менонітів, чия назва походить від імені релігійної секти, на колоністів лютеранського та римсько-католицького сповідань»⁵².

Документи наступним чином окреслюють загальний контур прибулих свого часу з-за кордону катеринославських прибічників анабаптизму: «Хоча ці меноніти німецького походження, однак в їх характері й звичках є певна різниця з іншими іноземцями, котра визначалася саме їх духовними вподобаннями»⁵³. Тобто конкретно зазначалося про те, що поведінка і світосприйняття цих сектантів формувалися перш за все під впливом належності останніх до товариства прирейнських шанувальників голландського реформата С.Менона.

А раз так, тоді стає абсолютно зрозумілим, чому «меноніти становлять братство, кероване церковним причтом, який у свою чергу складається з обраних деканів, духовних учителів та старшин, що мають великий вплив на моральність поселенців, їх спосіб життя»⁵⁴. Головним змістом буття менонітських общин було посилене служіння їх Господу. Їх члени, на думку сторонніх спостерігачів, вміли читати і писати, але не були освічені в світському розумінні цього слова. «Вони займаються вивченням Біблії й інших Священних Книг, і це зробило їх дещо схильними до мрійливості та розмірковування; не маючи належної освіти, вони до певної міри грубі, хоча й щирі у поведінці; їх уява про абстрактні предмети багато в чому уривчаста»⁵⁵. Водночас «братство менонітів, облаштоване на засадах моралі, має дуже позитивний вплив на всі сторони їхнього життя. Меноніти відрізняються високою моральністю, котра інколи сягає навіть межі суворості у взаємовідносинах між чоловіком і жінкою. Їх чесність, любов до людини, подружня вірність та багато інших чудових якостей впадають у вічі кожному спостерігачеві, дуже відрізняючи німців-менонітів від, наприклад, колоністів лютеранського сповідання, хоча й ці останні багато в чому схожі на своїх земляків»⁵⁶.

Вищезазначеними чеснотами своїми німці-меноніти Катеринославської губернії дивували багатьох тодішніх дослідників: «Братство менонітів, – писав, наприклад, В.Павлович, – являє собою рідкісний виняток у низці реформістських сект. Воно облаштовано в душі справжнього християнства: у менонітів діє звичка, що має силу закону, не допускати співбратів своїх до злидарювання, розбещеності та вад; ці останні прояви людської слабкості вони суворо карають, однак, окрім репресивних заходів, всіляко намагаються в середовищі власної молоді запобігати розвиткові зазначених моральних вад. Багато щирої доброзичливості збереглося у лавах цього братства, і заможність менонітів не можна навіть порівнювати з рівнем статків інших класів населення Катеринославської губ. Без перебільшення можна сказати, що вони мають економічний успіх завдяки застосуванню високих істин християнства до матеріально-побутових

умов»⁵⁷. А про те, що то були не лише слова, свідчать наступні факти, добре відомі сучасникам тих подій та незаслужено забуті пізнішими поколіннями українців:

1). Під час страшеного голоду й епідемій 1848 р. поза межами цих пошестей на території Катеринославщини опинилися тільки господарства німців-менонітів, чий хазяї зуміли нагромадити в себе значні запаси зерна і кормів. Бачачи, однак, бідування своїх сусідів, ці колоністи, за спогадами одного місцевого поміщика, котрого вони таким чином буквально врятували від голодної смерті, «запропонували декому з них обробити та засіяти зерновими культурами їх лани у тій кількості, в якій ці останні засівалися у звичайні роки»⁵⁸. «Причому зроблено все це було ними, – із захватом додавав дослідник, – без усіякої винагороди для них із боку постраждалих і дуже старанно»⁵⁹.

2). Катеринославські німці-меноніти не те, що ніколи не пиячили, але в їх середовищі вважалося неприпустимим навіть зайти до корчми, не зазначаючи вже про те, щоб хильнути там чарку – іншу (хоча вдома вони зазвичай перед їжею вживали трохи горілки «для апетиту»);

3). Впродовж усього періоду існування колоній останніх на Катеринославщині не було жодного випадку, щоб дружина якогось меноніта зрадила б свого чоловіка, або ж, навпаки, чоловік повів себе так, щоб за нього доводилося червоніти перед сусідами його «слабкій половині» чи дітям;

4). Працелюбність менонітів, їх охайність, порядок, що підтримувався у кожному їх поселенні, покора владі й ступінь виконання своїх перед нею обов'язків «доведені серед них до межі крайньої можливості»⁶⁰. «Можна було б, – відзначав капітан Генерального Штабу В.Павлович, – наводити ще багато прикладів, котрі б засвідчували високий рівень менонітської моральності, однак, здається, і наведені достатньо характеризують її»⁶¹.

Звичайно, економічні реалії тогочасної Новоросії вносили свої корективи в цю ідеальну «картину» то у вигляді, скажімо, феномена безземелля менонітів або ж через появу в середовищі останніх значної групи малоземельних⁶². Однак навіть ці негативні риси, що, дійсно, нагромаджувалися з роками серед них, не можуть зневірювати той позитивний внесок, який зробили німці-меноніти Півдня України в складну мозаїку етнографічного образу своїх місцевих співвітчизників взагалі.

До певної міри підлягає розгляду й образ колоністів-лютеран із тієї ж Німеччини, котрі, прибувши на південь України у 1796–1856 рр., жили тут досить великими групами на чолі із своїми пасторами, чий резиденції знаходилися в тамтешніх колоніях Іозефсталь та Грунау⁶³. Вони «відрізнялися від менонітів у моральному відношенні й навіть за способом життя. Достатньо лише заїхати до будь-якої колонії, щоб зрозуміти, хто там мешкає – меноніти чи лютерани. В останніх відсутня охайність перших, немає стільки чистоти і взагалі більше свободи у звичках»⁶⁴.

Й, завершуючи розгляд сюжетів відносно німців Катеринославщини, дозволимо собі ще одну цитату, котра важлива перш за все своїм смисловим на-

вантаженням: «Колоністи римсько-католицького віросповідання, – зазначено в ній, – у всіх відношеннях стоять нижче від лютеран»⁶⁵.

На півдні Новоросії та у багатьох районах Таврії у 1836–1837 рр. розселилися меноніти – вихідці з Пруссії, які порівняно з місцевим населенням – ногайцями, з їх жовтою шкірою - особливо вирізнялися білими обличчями⁶⁶. Як і колонії менонітів в інших районах тогочасної України, таврійські поселення їх мали гарно зведені будинки та великі амбари, облаштовані високими дахами⁶⁷. Однак новою рисою, котра не зустрічалася ніде в інших місцях, був той факт, що господарські будівлі цих іноземців, наприклад, поблизу Ногайська, були вщент обсажені акаціями⁶⁸. А взагалі то, за виразом А.Демидова, «присутність німців тут змінила оточуючу пустелю на країну, де є змога тепер дістати всі предмети, необхідні для цивілізованого життя»⁶⁹.

Таким чином, етнотип «українського німця» мав, умовно кажучи, три «іпостасі» – менонітську, лютеранську й католицьку, кожна з яких настільки відрізнялася від попередньої, наче мова йшла про представників різних націй. З іншого боку, особливою категорією цього населення слід вважати німців – городян з їх схильністю до збереження власної мови і культури.

Переходячи до розмови про сербів, перш за все слід відзначити, що всім без винятку спостерігачам впадав у вічі той факт, що вони, опинившись на новому для себе місці проживання, вельми швидко змішалися з оточуючим їх місцевим населенням, причому за неповне століття асиміляція була настільки цілковитою, що вони «до такої міри вже втратили свою національність та навіть мову, що можна лише дивуватися, як можна за такий короткий проміжок часу так «породичатися» з іншим народом»⁷⁰.

За індивідуальним характером своїм «сербі – люди тихі й покірні; звички ж їх схожі на манеру поведінки малоросів, хоча і позбавлені багатьох кумедних сторін цієї останньої»⁷¹. Вони дещо рухливіші за корінних жителів, у них більше енергії та ініціативи, хоча в цілому вони ще нічого не зробили для «покращення власного тут становища, а їхні поселяни – надзвичайно грубі, «як взагалі народ, котрого ще не торкнулася освіченість»⁷².

Дійшли до сьогоденного часу й окремі риси зовнішнього вигляду французів, які проживали в Південно-Західному краї, Мало-і Новоросії. Ця нація в «російських» умовах існування за більшістю своєю була настільки урбанізована, що навіть ті з представників її, котрі мешкали в українській «глибинці», поводитися так, неначе живуть у великих містах. Це найкраще за все може бути змальоване словами одного із учасників тих подій на Харківщині: «Я пам'ятаю, – писав він, – одного емігранта з Харкова, який з голови до ніг був, як кажуть, «людиною старого режиму», котрий завжди ходив містом з напудреною головою, в французькому каптані, штанях та черевиках. Звали його граф Буассере; він одружився в Росії на французенці й мав від неї двох доньок, які, народившись у Харкові, були, за відсутністю ксьондза, охрещені в греко-російську віру. Це був добрий старий, що дуже мало базикав про політику і добував собі «хліб насущний», то працюючи гувернером або ж разом

із дружиною своєю утримуючи дівочий пансіон. Він звик до Росії та неохоче повертався у Францію. Я пам'ятаю, що, від'їжджаючи з Харкова на батьківщину, Буассере взяв із собою декілька так званих «солодких хлібців», що їх він дуже любляв і віз із собою у подарунок своїм французьким родичам. Наші люди називали його по своєму – «граф Баслет»⁷³. Слід відзначити, що так або майже так само виглядали всі французи, що потрапляли сюди в період Реставрації у Франції (1813–1830 рр.); й тільки в останню чверть століття того хронологічного проміжку, який розглядається, коли Париж поринув у чергову добу республіканських змов, образ представників цієї нації, котрі переселилися в Україну, втратив притаманний йому раніше національний колорит, все більше еволюціонізуючи в бік портрета середньостатистичного європейця.

Отже, вивчаючи проблему соціально-економічного буття іноземців в Україні у другій половині XVIII – в перших десятиліттях XIX ст. з етнографічної точки зору, можна констатувати, що:

- представники кожної з націй, які прибували сюди на еміграцію або тимчасове проживання, намагалися зберегти в недоторканості мову, культуру, навики, звички, обряди і навіть світосприйняття своєї історичної батьківщини;
- таким народам, як, наприклад, волохи, німці, голландці та французи, зазначена вище «консервація» вдавалася краще, що було зумовлено цілим рядом обставин, найважливішими з котрих слід вважати: а) наявність, образно кажучи, «за спинами» мігрантів власних держав із своїми традиціями, б) релігійними віруваннями переселенців, в) їх індивідуально-лінгвістичними особливостями;
- окремих же групам іноземців, навпаки, не вдалося втриматися у межах своїх національних традицій, і вони, менш ніж за століття втративши ці останні, повністю злилися з місцевим населенням;
- всі вихідці з-за кордону, незважаючи на їхню національність, залежно від того, проживали вони в межах великих населених пунктів чи у селах, саме за цією ознакою розподілялися, умовно кажучи, на «городян» та «провінціалів», причому кожному з цих типів були властиві свої «персональні» відмінності.
-

¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Черниговская губерния. – Сост. Генерального Штаба подполковник *М.Домонтович*, действительный член Императорского Русского Географического общества. – СПб., типография Ф.Персона, 1865. – С.459.

² Там же – С.496.

³ Там же. – С.498.

⁴ Там же. – С.497.

⁵ Там же. – С.510.

⁶ Там же. – С.522.

⁷ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – Сост. Генерального Штаба капитан *В.Павлович*. – СПб., типография Департамента Генерального Штаба, 1865. – С.265.

- ⁸ Там же. – С.268.
- ⁹ Там же. – С.269.
- ¹⁰ Там же. – С.268.
- ¹¹ Там же. – С.268–269.
- ¹² Там же. – С.267.
- ¹³ Там же. – С.267–268.
- ¹⁴ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Черниговская губерния. – Сост. Генерального Штаба подполковник *М.Домонтович*, действительный член Императорского Русского Географического общества. – СПб., типография *Ф.Персона*, 1865. – С.543.
- ¹⁵ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – Сост. Генерального Штаба капитан *В.Павлович*. – СПб., типография Департамента Генерального Штаба, 1865. – С.265.
- ¹⁶ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. – М., 1970. – С.127.
- ¹⁷ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Черниговская губерния. – Сост. Генерального Штаба подполковник *М.Домонтович*, действительный член Императорского Русского Географического общества. – СПб., типография *Ф.Персона*, 1865. – С.528, 542–543;
- ¹⁸ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – Сост. Генерального Штаба капитан *В.Павлович*. – СПб., типография Департамента Генерального Штаба, 1865. – С.261, 262–263; *Дружинина Е.И.* Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. – М., 1955. – С.328; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. – М., 1970. – С.118.
- ¹⁹ *Демидов А.Н.* Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году. – М., типография *А.Семена*, 1853. – С.294–295.
- ²⁰ Там же. – С.249.
- ²¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Черниговская губерния. – Сост. Генерального Штаба подполковник *М.Домонтович*, действительный член Императорского Русского Географического общества. – СПб., типография *Ф.Персона*, 1865. – С.544.
- ²² Там же. – С.544–545.
- ²³ Там же. – С.543–544.
- ²⁴ Там же. – С.544.
- ²⁵ Там же. – С.544–545.
- ²⁶ Там же. – С.544.
- ²⁷ Там же. – С.544–545.
- ²⁸ Там же. – С.545.
- ²⁹ Там же. – С.543–544.
- ³⁰ Там же. – С.544.
- ³¹ Там же. – С.543–544.
- ³² Там же. – С.544–545.
- ³³ Там же. – С.545.
- ³⁴ *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году. – В 3-х частях. – Ч.2. – Полтава, в типографии губернского правления, 1849. – С.255.
- ³⁵ *Багалея Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1665 по 1905 год). – В 2-х томах. – Т.2. – XIX и начало XX века. – Харьков, типолитография «М.Зильберберг и сын», 1912. – С.952.
- ³⁶ Там же. – С.953.
- ³⁷ Там же. – С.953–954.
- ³⁸ Там же. – С.953.
- ³⁹ Там же. – С.952–953.

- ⁴⁰ Там же. – С.953.
- ⁴¹ Там же. – С.953–954.
- ⁴² Там же. – С.726–727.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Там же.
- ⁴⁵ Там же. – С.727.
- ⁴⁶ Там же. – С.726.
- ⁴⁷ Там же. – С.727.
- ⁴⁸ Там же. – С.727–728.
- ⁴⁹ Там же. – С.727.
- ⁵⁰ Там же. – С.727–728.
- ⁵¹ Там же. – С.727.
- ⁵² Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – Сост. Генерального Штаба капитан *В.Павлович*. – СПб., типография Департамента Генерального Штаба, 1862. – С.265–266.
- ⁵³ Там же. – С.266.
- ⁵⁴ Там же. – С.265–266.
- ⁵⁵ Там же. – С.266.
- ⁵⁶ Там же. – С.265–266.
- ⁵⁷ Там же. – С.266.
- ⁵⁸ Там же. – С.266–267.
- ⁵⁹ Там же. – С.266.
- ⁶⁰ Там же. – С.267.
- ⁶¹ Там же. – С.267–268.
- ⁶² Там же. – С.268.
- ⁶³ Там же. – С.280.
- ⁶⁴ Там же. – С.267.
- ⁶⁵ Там же. – С.267–268.
- ⁶⁶ *Демидов А.Н.* Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году. – М., типография А.Семена, 1853. – С.300–301.
- ⁶⁷ Там же. – С.300.
- ⁶⁸ Там же. – С.301.
- ⁶⁹ Там же. – С.300–301.
- ⁷⁰ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – Сост. Генерального Штаба капитан *В.Павлович*. – СПб., типография Департамента Генерального Штаба, 1862. – С.265.
- ⁷¹ Там же. – С.265–266.
- ⁷² Там же. – С.266.
- ⁷³ *Багaley Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1665 по 1905 год). – В 2-х томах. – Т.2. – XIX и начало XX века. – Харьков, типолитография «М.Зильберберг и сын», 1912. – С.952.

УДК 069.231.73.(477-25): XIX ст.

Н.В. Пархоменко
(м. Київ)

ІСТОРИЧНІ РЕЛІКВІЇ КИЄВА – ТВОРИ ХУДОЖНЬОГО МЕТАЛУ XIX ст. (у фондах НХМУ)

Статтю присвячено дослідженню історичних реліквій Києва, що зберігаються в фондосховищах Національного художнього музею України. Основну увагу автор дослідження акцентує на експонатах, що представляють собою твори художнього металу.

Статья посвящена исследованию исторических реликвий Киева, хранящиеся в фондохранилищах Национального художественного музея Украины. Основное внимание автор исследования акцентирует на экспонатах, представляющих собой произведения художественного металла.

The article investigates the historical relics of Kyiv, which are stored in the Repository of the National Art Museum of Ukraine. The main attention in the article is been devoted to works of art metal.

Ця стаття виникла внаслідок досліджень пам'яток, котрі знаходяться в фондосховищах Національного художнього музею України ще із дореволюційних часів, а також з 1920-х – 1930-х рр. До них не було доступу ні працівникам музею, ні фахівцям-мистецтвознавцям у цій галузі, як наприклад, М.Петренкові. На жаль, у своїй книзі «Українське золотарство» (К., 1970) він не зміг вмістити безліч важливих для науки творів. Адже його просто не пустили для роботи в фонди. Впродовж усіх цих років вони не реставрувалися, вкривалися пилюкою та грибком, внаслідок чого іконопис під окладами виявився майже зруйнованим. Кілька поколінь студентів художніх вузів, вітчизняних митців вирости і не бачили цих шедеврів українських майстрів XVIII–XIX ст.

Під час дослідження були використано архіви Інституту археології НАНУ (фонд Д.Щербаківського) й Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського (фонд Ф.Ернста). Внаслідок цього вдалося встановити первісне місцезнаходження пам'ятки, з котрої саме остання церква, хто врятував її.

В архіві Д.Щербаківського знаходяться акти конфіскації ікон із церков Києва при їх закритті – з Михайлівського, Видубицького Братського монастирів, і Києво-Печерської Лаври. На цих архівних свідченнях побудовано дану публікацію, що присвячена в основному творам першої половини XIX ст. (оскільки твори XVIII ст. уже висвітлені автором в окремих попередніх статтях).

Отже, першою у 1990-х рр. важливою несподіваною знахідкою стало відкриття вкритого пилюкою якогось покоробленого великого (172,5×72) мета-

левого артефакту (списаного, судячи з інвентарного номера, до п'ятої категорії музейного мотлоху – інв. № 0215).

Це, як виявилось, була надгробна плита з поховання голови великого князя Володимира (!), котру давно розшукували, вважалось, що остання загинула. Вона містилася відповідно до дореволюційних описів Києво-Печерської Лаври, зокрема Є.Болховітінова, у правому крилі Свято-Успенського собору й була встановлена 1825 р.

Це велика, у людський зріст, орнаментована металева плита св. Володимира у горностаєвій мантиї, з карбованим орнаментом; обличчя з закритими очима та сивою бородою намальовано олійними фарбами. По обидві сторони голови з німбом карбований напис: «Великий князь Владимиръ, нареченный в крещении Василием».

Автором пам'ятки, на нашу думку, міг бути відомий київський майстер по металу початку XX ст. – С.І.Стрельбицький, який виконав багато замовлень для Києво-Печерської Лаври й у переліку робіт котрого фігурує оклад для ікони князя Володимира.

Іншою, не менш важливою знахідкою стало знайдення надгробної чеканної срібної плити із зображенням Св. Феодосія Печерського (ХП – 227, розмір 155×65). Це засвідчують документальні джерела з історії Києво-Печерської Лаври і напис в інвентарній книзі: «З печер» у 1934 р. взято». Ймовірний автор – киянин Р.Якимович чи може іноземний автор Х.Бауер (зробив раку для мощей Феодосія).

Не менш цінними є два великих срібних оклади до парних ікон Богородиці й Христа, датовані 1818 р. (ХП-232, 229; розмір відповідно 123×74,5 і 122,5×75). Вони мають вишуканий бароковий орнамент та клеймо київського майстра М.Маньковського. Відомо, що він жив у Києві, на Михайлівській вулиці, мав свою майстерню. Йому ж належить оклад ікони Св.Миколая (ХП-23, 120,5×67,4) з красивим карбованим орнаментом. Ці твори поступили до музею в 1932 р.

Оклад іншої ікони Св.Миколая російського письма (ХП-234, розмір 151,7×75) має срібну шату початку XIX ст. із клеймом майстра, гербом Новгорода – оленем. Це виріб срібних справ майстра з цього міста С.Сивохина. Для українських ікон срібне карбоване оздоблення робилося й російськими майстрами. Такими виявилася шата (ХП-244) до Охтирської ікони Богородиці, зроблена А.Тихоновичем, московським срібних справ майстром, яка була врятована у 1922 р. із Феодосіївської церкви Києво-Печерської Лаври і передана до Музею культу (на території Лаври).

Срібне оздоблення на Козельщанську ікону Богородиці має клеймо київського майстра «А.И.» першої чверті XIX ст. Взагалі в Києві на початку XIX ст. було багато вправних майстрів срібної справи. Це З.Брезгунов, Ф.Коробка. Останній працював із 1816 по 1823 р. на замовлення Києво-Печерської Лаври, зробив срібну шату до ікони собору преподобних печерських отців у 1820 р. Сама вона нещодавно була виявлена в фондах музею. Талановитим майстром

срібного цеху першої половини XIX ст. Києва був І.Вінниковський, який жив у Фролівському провулку, з 1842 р. був почесним громадянином міста. В музеї у фондах було знайдено в розломаному вигляді унікальну гробницю його роботи з датою 1831 р. (ХП-196). Остання з мощами різних святих прикрашена срібними великими пластинами (36,5×43,5; 43,5×96,5; 57×36,5) із пейзажними зображеннями київських схилів, із докладними архітектурними спорудами Ближніх та Дальніх печер, Дніпра з вітрильниками й карбованим зображенням Братської Богородиці у центрі. Це геніальні твори майстра-срібляра, котрі мають дату 1831 р. Описано було цей унікальний витвір українського мистецтва ще К.Шероцьким – істориком Києва – в його путівнику по місту 1917 р., як такий, що знаходився на той час у Богоявленському храмі Братського монастиря на Подолі (Реставратор – О.Орищак). Мистецтвознавець К.Широцький зазначав, що ці пейзажі Києва були відтворені за гравюрами київського майстра XVIII ст. І.Мигури.

З Братського монастиря (надійшли в 1934 р.) походять ще три срібні оклади кінця XVIII ст. – до ікон Благовіщення (ХП-1794), Богородиці (ХП-315) і Христа (ХП-225, 226). (Реставратор – О.Головченко). Вони були в іконостасі; досі було невідомо, що твори з Братського Богоявленського собору збереглися. Надзвичайно цінними є також ікона Братської Богородиці, її багатий оклад.

До речі, ще одна ікона в окладі Братської Богородиці XIX ст. (ХП-238) невеликого розміру (ХП-196; 41X 32) із клеймом майстра «А.И.» була взята з церкви Всіх святих на Щекавиці у 1922р. Із цієї ж церкви у 1928 р. надійшла до музею також ікона в окладі XIX ст. Іоанна Хрестителя (И-78).

Цікавим є й оклад російської, московської роботи на ікону «Успіння», датований 1867 р. із клеймом майстра «А.Ф.» (ХП-204), а також російської роботи срібний оклад XIX ст. на велику ікону св. Пантелеймона на новий зріст (розмір 109×66).

Вражає красою вишуканого карбованого орнаменту по сріблу велика ікона (розмір 131,7×75) 1813 р. Св. Миколая (ХП-228), котра була врятована з київської церкви святих апостолів Петра і Павла під час її зруйнування у 1934 р. Такою ж майстерною роботою по сріблу відзначається й оклад ікони Тихвінської Богородиці, що була врятована Д.Щербаківським у 1922 р. з Георгіївської церкви Києва.

Майстри срібних справ вкладали весь свій хист в оздоблення богородичних ікон. Це зокрема оклади до великої ікони (розмір 90×72) Богородиці Почаївської (ХП-536) та Богородиці Новокодацької (датований 1823 р.) (ХП-200).

Крім шат, у фондах знаходиться ще багато художньо оздоблених предметів для літургійного вжитку, як-то – потири (для св. причастя), дарохранильниці, блюда для хлібів, свічки тощо. Колись вони робилися в подарунок церкві за зцілення, для поминання померлих родичів, замовлялися найкращим майстрам. Тому часто вони прикрашені, крім карбованого орнаменту, ще емаллями – кольоровими зображеннями переважно різних сцен із життя Христа. Таким є, наприклад, потир (ХП-494) висотою 34 см із чудовими емаллями (розмір їх 5×4),зі

сценами «несіння Хреста», «Христос перед Пілатом», «Поцілунок Іуди». Всі вони обрамлені вишуканими карбованими віночками, а тулуб чаші прикрашено бароковим орнаментом із листя й квітів. На піддоні чаші прорізано напис проте, що вона зроблена коштом київської міщанки К.Кондратіної, подарована до церкви Миколи Набережного.

Ці поодинокі мистецькі речі вдалося врятувати завдяки самовідданим зусиллям працівників Київської інспектури охорони пам'яток, котрі в 1930-х рр. склали реєстр усіх останніх, відстоювали їх від зруйнування перед Наркоматом освіти України. Активними її членами були С.Таранушенко, П.Жолтовський, Ф.Ернст, Г.Красицький, Д.Щербаківський, завдяки яким ще у 1919 р. в лютому було створено Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини (ВУКОПМИС). У тому ж році при Міністерстві культів було запроваджено і посаду комісара з питань охорони пам'яток церковної старовини в УНР. Було розроблено програму організації охорони історичних пам'яток культурного призначення, залучено до її виконання й священнослужителів. (Це докладно описано у виданій Інститутом історії України НАНУ книзі Нестулі О. Доля церковної старовини в Україні. – Ч. II. – К., 1995).

Все, що вони могли, зробили, врятували для музею залишки творів зі знищених уже церков, відстояли від переплавки їх «на допомогу голодуючим», зберегли для нащадків, часто жертвуючи своїм життям. А нащадки з 1920–1930-х і досі навіть не звернули уваги на ці надбання, створені талановитими поколіннями українських митців, не витягнули їх на світ божий, не реставрували, не показували своєму ж народові. Змінилися часи, президенти, політика держави, зберігачі фондів музею, «а віз і нині там».

Резюме

Статтю присвячено рідкісним пам'яткам української металопластики – окладам ікон, літургійним предметам першої половини XIX ст., котрі знаходяться у фондах Національного художнього музею України.

Вони ніколи не виставлялися, не експонувалися, не введені до наукового каталогу музею, проте за своїми високими художніми якостями становлять велику історико-мистецьку цінність.

Твори, пов'язані з історією церков та монастирів Києва, є поодинокими пам'ятками, які були врятовані під час закриття церков у 1920-х – 1930-х рр.

Крім того, вони опосередковано висвітлюють діяльність київських істориків, пам'яткоохоронців у ті важкі часи таких, як Ф.Ернст, Д.Щербаківський, М.Біляшівський, М.Макаренко.

УДК 061.235-054.57(477.75)«18/19»

А.М. Савочка
(м. Сімферополь)

ЕТНОКОНФЕСІЙНІ БЛАГОДІЙНІ ТОВАРИСТВА ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Стаття присвячена роль національних меншин в зародженні державної системи захисту населення в Таврійській губернії. Вірмени, греки, кримські караїми, євреї та інші народи утворили в регіоні на початку ХХ ст. більше 70 благодійних організацій. Філантропічна діяльність цих національних меншин охоплювала основні категорії бідних верств населення, такі, як сироти, вдови, ветерани війни та інваліди.

Статья посвящена роли национальных меньшинств в генезисе общественной системы защиты в Таврической губернии. Армяне, греки, крымские караимы, евреи и другие народы создали в регионе в начале ХХ в. более, чем 70 благотворительных организаций. Их филантропическая деятельность, охватывала основные категории бедных слоев населения, такие, как, сироты, вдовы, ветераны войны и инвалиды.

The article is devoted to the national minorities' role in genesis of the public protection system in the Taurida province. The Armenians, the Greeks, the Crimean Karaites, the Jews and other nations had established more than 70 welfare organizations in the region by the beginning of the 20th century. Charitable activity of these national minorities covered the main categories of impoverished population such as orphans, widows, war veterans and disabled people.

Процес відродження суспільної благодійності, який розпочався у 90-ті рр. ХХ ст. в Україні, супроводжується зростанням інтересу з боку вітчизняних науковців до цього соціокультурного явища. Розбудова громадянського суспільства в сучасній державі потребує залучення досвіду минулих поколінь у царині громадського піклування та відповідної діяльності, оскільки організована благодійність була і є наразі ефективним інструментом у боротьбі з жебрацтвом, безпритульністю і злочинністю. Вивчення історії добродійної діяльності національних меншин, що мешкали на теренах України в ХІХ – на початку ХХ ст., є важливим елементом не тільки у контексті дослідження історії філантропії, а й невід'ємним чинником сучасного культурного відродження народів країни.

Вітчизняні історики розпочали докладно вивчати філантропічну діяльність вірмен, греків, євреїв, караїмів, які проживали в українських губерніях Російської імперії, з початком ХХІ ст. Так, наприклад, О.Г.Бистряков у монографії «Євреї Катеринослава – Днепропетровска» окремих розділ присвятив добродійності відповідної громади міста¹. 2004 р. О.О.Терентьева захистила канди-

датську дисертацію «Просвітницька та громадська діяльність грецьких купців діаспори: на прикладі родини Зосимів (кін. XVIII – сер. XIX ст.)». У ній досліджується благодійність останніх в Україні². На жаль, вичерпні дослідження з цієї проблеми в сучасній кримській історіографії практично відсутні.

Становлення і розвиток добродійності національних громад у Таврійській губернії мали свої специфічні регіональні ознаки, пов'язані з національним складом її населення. Протягом XIX ст. на теренах Тавриди відбувались складні етнотомографічні процеси, котрі були обумовлені цілим комплексом чинників – російсько-турецькими війнами, колонізацією південних земель, еміграцією кримських татар – та багатьма іншими факторами, що привели до утворення у Криму й Північній Таврії поліетнічного населення, яке складалось з вірменів, греків, євреїв, караїмів, кримських татар, росіян, українців і представників багатьох інших національностей³.

Активний розвиток суспільної благочинності в губернії розпочався під час реформ Олександра II, уряд котрого не тільки зняв таємну заборону Миколи I на діяльність філантропічних товариств, а й значно спростив законодавство стосовно заснування громадських добродійних організацій. Завдяки полегшенню реєстрації останніх, послабленню контролю за ними з боку поліцейських органів та соціально-економічним реформам благодійні спілки почали масово створюватися по всій території Російської імперії наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст.⁴ В Таврійській губернії відбувались процеси, які відповідали загальнодержавним тенденціям, тому становлення і розвиток філантропічних об'єднань, котрі надавали допомогу за національною й конфесійною ознакою, відбувалися в той же період.

Важливо зазначити, що серед представників національних меншин регіону спостерігалось досить значне майнове розшарування. Так, наприклад, караїмська спільнота Криму мала у своєму складі як заможних представників (С.Е.Дуван, С.М.Пампулов), котрі володіли мільйонними статками, так і надзвичайно збіднілих осіб, що не мали змоги придбати собі навіть їжу. В умовах соціальної нестабільності та зростання революційного руху у Таврійській губернії на початку XX ст., участь багатих представників національних меншин у добродійній діяльності, забезпечувала їм підтримку населення, а також згладжувала суспільні суперечності. Саме тому промисловці, підприємці, діячі науки й просвіти відігравали надзвичайно важливу роль у розвитку етноконфесійної благодійності в регіоні⁵.

Головними напрямками діяльності всіх етноконфесійних добродійних організацій, які існували в межах Таврійської губернії, були: надання їжі, одягу та грошової допомоги збіднілим співвітчизникам, сприяння останнім у пошуках роботи, надання їм необхідних матеріалів та інструментів, а також забезпечення медичними препаратами, послугами лікарів та розміщення хворих у лікарнях за рахунок коштів товариства, влаштування осіб похилого віку до богадільень, сиріт до притулків та ясел, виплата нужденним коштів, розповсюдження серед знедолених літератури морального змісту⁶.

Караїмське товариство піклування про бідних (м. Євпаторія), засноване 1872 р. за ініціативою міського голови С.М.Пампулова, було першою благодійною спілкою, котра надавала допомогу населенню за національною ознакою. Основною метою організації стало забезпечення матеріальною і грошовою допомогою, медикаментами збіднілих караїмів міста, а також сприяння їм у пошуках роботи⁷. Завдяки допомозі цього об'єднання в Євпаторії було створено Жіноче ремісниче училище, в якому дівчат з бідних родин навчали грамоті та рукоділлю. На жаль, після того як С.М.Пампулов залишив пост голови товариства через кілька років після його заснування, справи спілки пішли значно гірше: кількість пожертв та членських внесків значно скоротилася, об'єднання існувало здебільшого на кошти міської управи і земства повіту.

Караїмська спільнота Євпаторії дбала про освітній рівень своєї молоді. 1882 р. у місті заснували Товариство допомоги особам, що навчалися в караїмських училищах, котре займалось підтримкою учнів з бідних родин. Діяльність добродійної спілки було зосереджено на наданні одягу й взуття нужденним дітям, сплаті за навчання останніх, а також придбанні для них підручників, зошитів та письмового приладдя⁸.

Ініціативу створення благодійних товариств підтримали караїми інших міст Таврійської губернії. Так, у Сімферополі ними було засновано дві добродійні спілки. За ініціативою представників міської громади, 1897 р. до Міністерства внутрішніх справ було направлено клопотання про необхідність створення в губернському центрі благодійної організації, що мала б своїм завданням сприяти поширенню загальної й профільної освіти серед караїмів. 4 липня 1898 р. МВС затвердило статут Сімферопольського караїмського благодійного товариства. До складу об'єднання ввійшли 122 особи, серед яких був загальновідомий громадський діяч і меценат С.Е.Дуван та караїми Вірменського Базару, Євпаторії, Карасубазара, Москви, Миколаєва й Харкова. Філантропічна спілка надавала учням з бідних родин матеріальну допомогу, а також сплачувала за їх навчання в гімназіях⁹. На жаль, невідомо, чи вдалося товариству розширити свою діяльність і підтримувати зубожілих караїмів губернського центру, оскільки до нас дійшов лише один звіт цієї організації.

Турботу про сімферопольських караїмів також було покладено на Товариство допомоги нужденним, яке утворилося у 1906 р. Оскільки останнє мало досить невеликий початковий капітал, його діяльність зосереджувалась на роздачі бідним невеликих щомісячних та одноразових пожертв і на допомозі похованні померлих караїмів¹⁰. Представники караїмської спільноти створили також організації допомоги співвітчизникам практично у всіх великих містах Таврійської губернії – Вірменському Базарі, Мелітополі, Керчі, Севастополі, Феодосії й Ялті.

Серед національних меншин Таврійської губернії найбільш активно добродійною діяльністю займалась єврейська громада. Це явище було обумовлено рядом факторів – таких, як релігійні традиції цього народу, високий відсоток нездолених серед осіб іудейського віросповідання, а також їх по-

стійне переслідування з боку царського уряду¹¹. В таких важких умовах лише активна благодійницька діяльність заможних та суспільно активних представників єврейського народу могла врятувати цю національну громаду від повного вимирання. Саме тому у Таврійській губернії з'явилося більше двадцяти філантропічних спілок, що надавали допомогу бідним євреям. 1898 р. в Сімферополі, Севастополі й Керчі було засновано перші Товариства допомоги останнім у регіоні. Надалі подібні об'єднання з'явилися практично в усіх містах Таврійської губернії та навіть у селах – таких, як Михайлівка Мелітопольського повіту¹².

Сімферопольське єврейське благодійне товариство було одним із найбільш послідовних об'єднань у справі боротьби з професійним жебрацтвом. Організація розподілила губернський центр на окремі ділянки, котрі мали дільничних піклувальників, які збирали свідчення стосовно знедолених і жебраків. Крім того, правління спілки запровадило спеціальні «марки» номіналом в одну, п'ять, десять копійок, які розповсюджувалися серед нужденних євреїв. Їх можна було обміняти на гроші, лише звернувшись до Товариства. Подібний захід дозволяв контролювати кошти організації, що розповсюджувалися серед бідних, запобігаючи розповсюдженню професійного жебрацтва серед осіб іудейського віросповідання¹³. Об'єднання з кожним роком покращувало свою роботу – 1903 р. до складу організації належали бібліотека-читальня та притулок для бідних єврейських паломників. Того ж року видатки філантропічної спілки на благодійність сягнули 7845 крб.¹⁴

На кінець XIX – початок XX ст. припадає розквіт діяльності єврейської спільноти у царині громадської доброчинності. В містах Таврійської губернії з'явилися не тільки об'єднання, котрі намагались надавати благодійну допомогу нужденним, а й організації, що підтримували окремі групи єврейського населення. Так, у 1898 р. в губернському центрі було засновано Товариство надання коштів жіночому єврейському училищу А.М.Коган¹⁵. За кілька років у Сімферополі з'явилася спілка «Лінас-Гацедек», яка займалась опікою хворих євреїв міста. Подібне об'єднання також було засноване в Керчі 1910 р. Крім того, єврейська спільнота Керч-Єнікальського градоначальства створила низку благодійних організацій, що надавали знедоленим співвітчизникам їжу, можливість працевлаштування і тимчасовий притулок, – «Гімас-Хесед», «Менад-Гацедек» та «Лехем-Евіонім»¹⁶.

Одним з головних напрямків доброчинної діяльності єврейської спільноти Тавриди було надання їжі збіднілим співвітчизникам. Усі без винятку єврейські благодійні товариства губернії організовували безкоштовні обіди й вечери під час іудейських свят, – таких як Ханука, Песах тощо. Згодом у Сімферополі з'явився проект з утворення окремої філантропічної спілки, котра мала надавати їжу бідним євреям за низькими цінами. Так у губернському центрі з'явилося Товариство для надання коштів їдальням для бідних євреїв, які видавали дешеві обіди вартістю 10 коп. і безкоштовно годувало знедолених. Протягом року така їдальня надавала їм у середньому близько 8000 обідів¹⁷.

Однією з форм доброчинності серед представників іудейської громади було поховання померлих та присутність на них збіднілих («галвоят гамет»)¹⁸. Для реалізації цього виду благодійної допомоги спільноти Бердянська та Сімферополя створили особливі філантропічні об'єднання. Так, Єврейське поховальне товариство було сформовано в губернському центрі 1910 р. у зв'язку з необхідністю організувати нове кладовище, оскільки старе було переповнено. Загальні видатки його по створенню нового цвинтаря й наданню допомоги нужденним з поховання родичів щорічно сягали 2500 крб.¹⁹

З початком Першої світової війни єврейська спільнота півострова активно брала участь у наданні допомоги біженцям із західних регіонів Російської імперії. В травні 1915 р. було засновано Таврійське єврейське товариство допомоги постраждалим від війни, яке мало відділки в Євпаторії та Сімферополі. Наприкінці 1915 р. – на початку 1916 р. до Криму щомісячно прибували тисячі біженців, причому велика кількість з них хворіла на туберкульоз й інші захворювання, тому була непрацездатна, що значно ускладнювало ситуацію. Новостворена благодійна організація займалась наданням дешевого житла, медичної допомоги, сприяла пошукам освітніх закладів й робочих місць для постраждалих від бойових дій. Витрати спілки лише за рік (з 9 травня 1915 р. по 1 травня 1916 р.) становили 100 000 крб.²⁰

Серед інших народів іудейського віросповідання, що проживали у Криму, були кримчаки. Цей нечисленний народ також досить активно займався доброчинною діяльністю. На початку ХХ ст. його представники сформували шість благодійних об'єднань в Євпаторії, Карасубазарі, Керчі, Севастополі, Сімферополі та Феодосії. Кримчацька спільнота Таврійської губернії не відзначалася значною кількістю великих підприємців та промисловців, більшість із них сама потребувала матеріальної підтримки. Це явище обумовило колективний характер філантропічної допомоги серед представників цього народу. Зусилля кримчаків були спрямовані на забезпечення співвітчизників паливом під час зими й надання їм грошової підтримки у невеликих розмірах²¹.

Кримськотатарська громада Таврійської губернії активно розвивала мережу доброчинних товариств, котрі надавали допомогу як за національною, так й релігійною ознакою. У Сімферополі та на південному березі Криму активно діяли спілки допомоги бідним кримським татарам, в інших містах (Карасубазар, Севастополь, Феодосія) – мусульманські благодійні організації. У 1896 р. в губернському центрі було засновано найбільш заможне об'єднання губернії – Товариство допомоги бідним мусульманам Криму. Завдяки бурхливій діяльності голови спілки Ізмаїла Мурзи Муфтія-заде, а також його найближчого помічника Асана Мурзи Уланова, організації вдалось заручитися підтримкою бакинського мільйонера Аджі Зейнала Талієва. На його пожертви товариство відкрило школу, вартість будівництва якої становила 11.000 крб. Об'єднання брало участь у будівництві першого в губернії мусульманського училища, у котрому викладали російською й татарською мовами. Учбовий заклад, що був відкритий 25 жовтня 1905 р., проіснував лише 5 років, після чого його було

зачинено за розпорядженням місцевої адміністрації. На той час філантропічна активність спілки майже припинилась, оскільки до його складу входило лише 40 осіб²².

Товариство піклування про мусульман-паломників виникло в Сімферополі у 1909 р. Головною метою організації була охорона і допомога віруючим, які прямували до святих місць. Спілка допомагала паломникам дістатися Феодосії, де знаходився комітет об'єднання, що дбав про подальшу долю мандрівників. Загальна кількість членів товариства нараховувала більше, ніж 140 осіб, добродійну спілку очолював Таврійський магометанський духовний муфтії Аділь Мурза Карашайський²³.

Вірмени, котрі брали участь у заселенні Криму та Північної Таврії з 1783 р., також намагались утворити мережу добродійних об'єднань для своїх співвітчизників на теренах губернії. Перше вірменське добродійне товариство було засновано 1880 р. у передмісті Перекопа – Вірменському базарі. На жаль, ця філантропічна спілка не визначалась активною діяльністю. Організація була об'єктом критики з боку сучасників, які зі сторінок місцевих періодичних видань наголошували про необхідність реорганізувати останню й залучити до її керівництва активних та заможних вірмен²⁴.

Справжній розквіт добродійної діяльності вірменської спільноти стався лише після революції 1905 р. Наступного року розпочало свою роботу Вірмено-католицьке жіноче благодійне товариство. Об'єднання, яке нараховувало 60 членів, утримувало за власний кошт загальноосвітню школу, а також допомагало знедоленим та учням, що не мали коштів на навчання. За рік у Сімферополі з'явилося Вірмено-католицьке благодійне товариство. Головним завданням його було покращення матеріального стану незаможних осіб вірмено-католицького віросповідання. Маючи досить невеликий початковий капітал (1200 крб.), організація зосередила свою діяльність на видачі грошової допомоги нужденним. Вірменська громада Сімферополя також створила церковне піклувальництво, що допомагало бідним парафіянам, надаючи їм безкоштовне житло, медичний нагляд і гроші²⁵. Крім того, вірмени губернії утворили філантропічні спілки у Євпаторії, Карасубазарі, Мелітополі і Ялті.

Грецька спільнота Тавриди також досить активно займалась добродійною діяльністю. Їх перше філантропічне об'єднання – Ялтинське грецьке благодійне братство – було засновано 1900 р. На початок 1903 р. вона нараховувала 253 члени. Філантропічна спілка відрізнялася від інших високим ступенем організації. Її правління розділило територію міста та повіту на шість ділянок, які очолювалися дільничними піклувальниками, до обов'язків яких входило визначати розмір матеріальної допомоги нужденним та наглядати за витратами осіб, які отримували гроші. За кошти грецьких добродійних товариств Євпаторії, Карасубазара, Керчі, Севастополя, Сімферополя, Феодосії й Ялти будувались школи, зводились та ремонтувалися храми, підтримувались лікарні²⁶.

Представники польської спільноти не мали на теренах Таврійської губернії жодного об'єднання, яке б надавало допомогу за національною ознакою, хоча

вони і брали активну участь у діяльності римо-католицьких благодійних товариств. Ці організації не тільки сприяли працевлаштуванню незаможних осіб, купували медикаменти, їжу та одяг для бідних, але й намагалися відкрити в губерньському центрі бібліотеку, притулок і початкове училище²⁷. Крім того, члени цих філантропічних спілок організували добродійні акції, вечори, лотереї. Так, наприклад, узимку 1910 р. представники Ялтинського римо-католицького благодійного товариства провели концерт на користь бідних міста, на котрому виконувались польські національні пісні, танці та короткі театральні вистави²⁸.

Національні меншини Таврійської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. утворили більш ніж 70 добродійних товариств. Надзвичайно високим рівнем філантропічної діяльності відзначались євреї, караїми, кримчаки. Так, лише єврейська спільнота регіону створила більше 20 благодійних спілок. Вірмени, греки, кримські татари, поляки також досить активно брали участь у розбудові системи громадського піклування регіону. Більшість філантропічних організацій губернії було зосереджено в Криму, особливо у причорноморських містах – Євпаторії, Керчі, Феодосії, Ялті, оскільки саме ці населені пункти були найбільш національно розмаїтими. В містах Північної Таврії (Бердянську, Мелітополі, Олешках), у яких це явище було виражено не так сильно, спостерігався значно менший відсоток добродійних об'єднань, що надавали допомогу за національною і релігійною ознаками.

Філантропічні організації й спілки, котрі засновувались вірменами, греками, караїмами, кримськими татарами, охоплювали своєю допомогою практично всі верстви нужденного населення: дітей, учнів, інвалідів, осіб похилого віку. Крім того, народи Таврійської губернії надавали допомогу своїм співвітчизникам, які мешкали за межами регіону – паломникам, мандрівникам, емігрантам тощо. Завдяки діяльності етноконфесійних благодійних товариств у Криму та Північній Таврії вдавалось успішно втримувати рівень безпритульності й злочинності на досить низькому рівні, а також налагодити і підтримувати конструктивний міжнаціональний діалог у межах краю.

Таблиця.

Кількість благодійних товариств заснованих національними меншинами Таврійської губернії (кінець XIX – початок XX століть)

Національність	Кількість товариств	%
Вірмени	7	10
Греки	7	10
Євреї	26	36
Караїми	8	11
Кримчаки	6	8
Кримські татари	13	18
Німці	1	1.4
Поляки	4	5.6
Загальна кількість	72	100

Зауважимо, що не всі народи, котрі мешкали на теренах Таврійської губернії, створили добротні товариства. Так, нами не було виявлено жодного болгарського, молдавського чи естонського благодійного об'єднання та лише одне німецьке (в м. Ялта). Це пояснюється тим, що ці народи у більшості випадків проживали компактно в межах своєї поселень. Оскільки лише невеликий відсоток із них мешкав у містах регіону, заснувати національну філантропічну організацію було надзвичайно важко. Саме тому болгар, молдаван, німців, естонців вважали за краще надавати допомогу нужденним співвітчизникам традиційними засобами, такими як громадська взаємодопомога й опіка над зубожілими.

¹ *Быстряков А.Г.* Евреи Екатеринослава – Днепропетровска – Днепропетровск, 2001. – С.44–55.

² *Терентьєва О.О.* Просвітницька та громадська діяльність грецьких купців діаспори: на прикладі родини Зосимів (кін. XVIII – сер. XIX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 20 с.

³ *Крючков А.В.* Присоединение Крыма к России начальный этап его включения в общеимперское пространство (последняя треть XVIII – начало XIX вв.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Саратов, 2006. – С.21.

⁴ *Соколов А.Р.* Российская благотворительность в XVIII – XIX веках (к вопросу о периодизации и понятийном аппарате). // Отечественная история. – 2003. – № 6. – С.152–153.

⁵ *Савочка А.М.* Благодійність у Таврійській губернії: пошук громадської злагоди чи спроба вирішення приватних питань? // Література та культура Полісся. Вип. 48: Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях. – Ніжин, 2009 – С.155–156.

⁶ Устав Общества пособия бедным евреям г. Симферополя. – Симферополь, 1897. – С.3–4.

⁷ Устав Евпаторийского общества попечения о бедных. – Симферополь, 1897. – С.3–5.

⁸ Отчет о приходе и расходе сумм Общества вспомоществования нуждающимся учащимся в караимских училищах г. Евпатории за 1912 г. – Евпатория, 1913. – С.6.

⁹ Отчет Симферопольского караимского благотворительного общества. – Симферополь, 1900. – С.3–10.

¹⁰ Памятная книжка Таврической губернии, 1917. – Симферополь, 1917. – С.64.

¹¹ Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Т. 6. – № 24299. – П. 1 – Санкт-Петербург, 1906.

¹² Памятная книжка Таврической губернии, 1915 г. – Симферополь, 1915. – С. 243.

¹³ Упорядочивання дела благотворительности // Крым. – 1902. – 16 июня.

¹⁴ [Эйдлин М.М.] Годовое собрание Еврейского благотворительного общества. // Крым. – 1904. – 25 мая.

¹⁵ Устав Общества для доставления средств бесплатному женскому профессиональному училищу, учрежденному А. М. Коган [Текст]. – Симферополь, 1898. – С.4.

¹⁶ Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф.162. – Оп.1. – Спр.3613. – Арк. 1–77.

¹⁷ Отчет правления Общества для доставления средств столовой для бедных евреев города Симферополя за 1910 год. – Симферополь, 1911. – С.19.

¹⁸ Тора. Быт. 3:21. – Иерусалим, 1990.

¹⁹ Отчет Еврейского погребального братства. – Симферополь, 1913. – С.3.

²⁰ Краткий очерк деятельности Симферопольского отдела Таврического еврейского общества помощи пострадавшим от войны. – Симферополь, 1913. – С.25.

²¹ Крымчаки как благотворители и как «благотворимые». // Южный курьер. – 1902. – 15 (28) февраля.

²² Отчет правления Общества для пособия бедным мусульманам Крыма в г. Симферополе. – Симферополь, 1913. – С.3–4.

²³ В. Г-нъ. Среди паломников-мусульман. // Русская Ривьера. – 1910. – 16 января.

²⁴ Б. Благотворительное общество в Армянске // Салгир. – 1902. – 7 апреля.

²⁵ Справочная книга по г. Симферополю за 1911 год. – Симферополь, 1911. – С.143.

²⁶ Отчет правления Греческого благотворительного братства в г. Ялте за 1900 г. – Севастополь, 1901. – С.6–8.

²⁷ Устав Симферопольского Римско-Католического благотворительного общества. – Симферополь. – 1913. – С.1–2.

²⁸ Я. Вечер католического благотворительного общества. // Русская Ривьера. – 1910. – 30 декабря.

УДК 94(477) «19»

В.Е. Савчинський
(м. Севастополь)

ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА: ЦЕНЗУРНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX СТ.)

В статті розглянуто деякі аспекти цензурної політики уряду Російської імперії щодо періодичних видань протягом другої половини XIX ст.

Ключові слова: цензура, цензурна політика, преса, Російська імперія.

В статье рассмотрены некоторые аспекты цензурной политики правительства Российской империи по отношению к периодическим изданиям на протяжении второй половины XIX ст.

Ключевые слова: цензура, цензурная политика, пресса, Российская империя.

In the article some aspects of the censorship policy of the Government of the Russian empire during the second half of the nineteenth century for periodicals art reviewed.

Key words: censorship, censorship politics, Russian empire.

Одним з основних гасел ліберальних рухів, котрі, виступаючи за утвердження засад демократичного суспільства, намагаються модернізувати суспільну дійсність, є проблема вільної преси. Неодноразово питання свободи слова порушувалось у ході європейських революцій XIX ст. Адже в умовах нестворених та недосконалих демократичних інститутів модерного суспільства вільна преса мала відігравати ключову роль у формуванні громадянського контролю за владними структурами. В умовах того століття як у Європі, так і в Російській імперії преса була основним джерелом поширення інформації, що зумовлювало її надзвичайний вплив на формування громадської думки. З другої половини XIX ст. у країні відбувався стрімкий розвиток журналістики, що супроводжувався кількісним зростанням періодичних видань, на сторінках котрих з'являлися статті з різною тематикою. У цих умовах влада за допомогою механізмів цензури намагалася контролювати, спрямовувати, обмежувати різноманітну за змістом та аудиторним спрямуванням інформацію, що подавалася в цих виданнях. Саме добір методів та механізмів цензурного контролю за пресою становили певну частину інформаційної політики держави. Й у цій іпостасі об'єктивний аналіз сучасних відносин першої та другої в Україні неможливий без детального розгляду державної політики уряду Російської імперії щодо періодичних видань.

Науковою новизною даного дослідження є спроба розглянути деякі аспекти цензурної політики самодержавства щодо цих останніх, її втілення через відповідні органи, проаналізувати тематику матеріалів преси, яка викликала

занепокоєння у влади, і методи діяльності з недопущення їх до широкого загалу читачів.

Аналізу взаємовідносин цензури й преси присвячено праці таких дослідників як К.Арсеньєв, М.Лемке, Б.Балуєв, В.Чернуха П.Зайончковський та Г.Жирков¹.

Однією зі складових реформаторського курсу імператора Олександра II стала цензурна реформа 1865 р., котра започаткувала процес трансформації відповідного відомства в умовах капіталістичної модернізації, пристосування його у відповідності до вимог часу².

Передумовою запровадження згаданої реформи у Російській імперії став стрімкий розвиток журналістики протягом 50-х рр. XIX ст., що характеризувався значним зростанням кількості приватних періодичних видань. За даними публіциста К.Арсеньєва, в останні десять років (1845–1855 рр.) царювання Миколи I цензурою було дозволено випуск 6 газет і 19 журналів (серед яких були дитячі, медичні, модні), а вже у перші десять років (1855–1865 рр.) правління Олександра II – 66 газет та 156 журналів. Якщо право висвітлювати політичні події за Миколи I мали лише 2 газети, то в наступне десятиліття, хоч і неформально, воно поширилося на всі періодичні видання³. Йї тому ситуацію, що склалась у журналістиці протягом 1855–1862 рр. дослідники цензури називають періодом «всеохоплюючої гласності». Історик та державний діяч другої половини XIX ст. барон М.Корфа знайшов таке пояснення цьому явищу: «Влада не ставила собі за мету лібералізувати видавничу діяльність, ніяких законодавчих змін у цензурному законодавстві спочатку не передбачалось, але процес лібералізації відбувався стихійно, бо коли в суспільстві виникає потреба свободи слова, то ця потреба стає силою, котру неможливо зупинити»⁴.

В цих умовах однією з важливих тем суспільно-політичного життя Російської імперії наприкінці 50-х рр. XIX ст. залишалось селянське питання. Воно було ключовою проблемою минулої епохи, а його вирішення мало кардинально вплинути на подальший розвиток країни. Тому центральна влада прагнула не допустити його обговорення у пресі серед широкого загалу. Аби контролювати ситуацію довкола аграрної тематики, уникнути неконтрольованості висвітлення цієї проблеми у пресі, уряд встановив особливі вимоги щодо останнього. Так, у циркулярі від 16 січня 1858 р. цензорам не дозволялося допускати до друку статті, в яких би критично трактувалися розпорядження уряду щодо «селянських справ»⁵.

На наше переконання, урядова політика так званої «гласності» в журналістиці й літературі впродовж 1855–1862 рр. була «способом випуску пари з самодержавного механізму», котрий мав за мету вивільнити громадське невдоволення. Контрольоване урядовим чиновництвом управління цензурою хоча і було мало-ефективним, часто навіть імпульсивним, проте дозволяло реагувати на суспільну температуру, відкриваючи та закриваючи «заслони» для свободи слова.

Наступний етап у виробленні цензурної політики Російської імперії щодо періодичних видань пов'язаний із діяльністю міністра внутрішніх справ гра-

фа П.Валуєва (1861–1868 рр.), який вніс зміни у відносини влади й преси, застосувавши нові форми впливу на громадську свідомість. Зокрема, останній, аби протистояти поширенню невігідної для уряду інформації приватними виданнями, почав засновувати офіційні періодичні. За його безпосередньою участю було розпочато випуск офіційної урядової газети «Северная почта», редактором котрої став відомий тогочасний цензор О. Нікітенко. Цей крок уряду міністр внутрішніх справ обґрунтовував таким чином: «Суть та значення офіційної преси полягає перш за все в зменшенні кількості читачів неофіційних видань, а потім спростування завжди тенденційного і майже недобросовісного змісту матеріалів у цих виданнях»⁶. У цьому ж напрямку, з ініціативи П. Валуєва, було введено нову цензурну практику, яка передбачала таємне державне субсидування популярних серед населення періодичних видань, котрі погоджувалися подавати інформацію у вигідному для уряду світлі. Таке сприяння могли отримати не тільки періодичні видання, а й відомі публіцисти⁷. З 1862 р. з метою формування позитивного міжнародного іміджу імперії Романових, за розпорядженням міністра внутрішніх справ, почала передаватись офіційна інформація про події в країні до міжнародних інформаційних агентств, зокрема, лондонського «Рейтер»⁸. Поряд із забезпеченням непрямого впливу на журналістику та пресу уряд намагався одночасно посилити охоронно-поліційні функції цензури, вдаючись на початку 60-х рр. XIX ст. до поступової передачі відповідних повноважень від Міністерства народної освіти до Міністерства внутрішніх справ. Цю систему було закріплено новим статутом, затвердженим від 6 квітня 1865 р., відомим в історії журналістики під назвою «Тимчасові правила про цензуру і друк»⁹.

Останній влада презентувала, як такий, що відкривав можливості для більшої свободи слова, котрий мав створювати сприятливі умови для видавців та журналістів. Так, перша частина цього закону передбачала можливість, за бажанням власників, звільняти від попередньої цензури всі періодичні видання, що існували в обох столицях – Москві й Петербурзі, а також оригінальні твори обсягом не менші ніж 10 друкованих сторінок і твори перекладної літератури – не менше ніж 20 друкованих сторінок. У інших регіонів від попередньої цензури звільнялися лише державні, університетські газети та видання стародавньої класичної літератури. В другій частині закону зазначалося, що коли у періодичних виданнях або оригінальних творах порушувалися цензурні норми, то автори чи інші відповідальні особи підлягали судовому переслідуванню, а щодо періодичних видань передбачалися ще й адміністративні стягнення. Частина третя закону констатувала, що цензура повністю підпорядковувалася Міністерству внутрішніх справ, безпосереднє відання нею належало такому його підрозділу, як Головне управління у справах друку (далі ГУД)¹⁰.

«Тимчасові правила про цензуру і друк від 6 квітня 1865 р.» вступали в дію з 1 вересня того ж року¹¹. Цей закон також передбачав, що кожній редакція чи власник безцензурного видання, після отримання ним дозволу МВС мало внести завдаток, котрий у разі порушення ним правил конфісковувався. З метою

контролю за дотриманням норм цензурного законодавства, щоденні та щотижневі видання після їхнього опублікування мали передаватися до відповідних комітетів для додаткового перегляду цензором¹².

Для решти підцензурних періодичних видань процедура залишалася без змін. Так, кожна стаття мала відправлятися на розгляд цензора, який мав подати свій висновок у термін, котрий би не перешкоджав вчасному виходу номера часопису. В журналі ресстрації рукописів поданих до цензурного комітету робився відповідний запис із відміткою про її схвалення чи заборону. Статут регулював тематику періодичних видань. Зокрема, стаття 73 регламентувала порядок видання газетних публікацій, що стосувались імператора й членів його родини. Вони мали друкуватися тільки з дозволу міністра імператорського двору. Приватним виданням і видавництвам, зазначалося у статті 74, дозволялося друкування законів та офіційних розпоряджень уряду тільки після їхнього опублікування в офіційних документах Сенату. Також стаття 75 обмежувала свободу слова при висвітленні судових справ, матеріалів досудового слідства, забороняла поширювати особистісні образи тощо¹³.

Порушення цензурного статуту підпадали під дію статей з «Уложення про покарання». Так, друк матеріалу у періодичному виданні без дозволу цензури, який хоч і не містив недозволеного, підлягав штрафу в розмірі 50 руб. за кожний номер чи опубліковану статтю. За видання забороненого цензурою матеріалу редактор перший раз мав сплатити 50 руб. штрафу, другий – 100 руб., третій – 200 руб.¹⁴ За нормами ряду статей закону (ст. 1035–1045) суд взагалі міг закрити друкарню чи періодичне видання, якщо у них публікувалися заклики до страйку або зміни державного ладу тощо.

В правовому відношенні зміст та тематика статей періодичних видань, окрім цензурного статуту, регулювались ще й циркулярами ГУД, розпорядженнями міністра внутрішніх справ, постановами генерал-губернаторів. У кожного цензурного комітету чи окремого його представника для керівництва в роботі знаходився «Список распоряджений г. министра внутренних дел, объявленных редакциям газет на основании ст. 140 уст. о цензуре и печати и сохраняющих обязательно силу», котрий включав розпорядження з 1876 по 1897 рр.¹⁵ Згадана стаття статуту була спрямована проти недопущення опублікування статей у періодичних виданнях так званого «шкідливого змісту»¹⁶. Водночас суспільно-політичне життя імперії характеризувалося наростанням активності антисамодержавних терористичних сил; у відповідь уряд вдався до посилення репресивних цензурних заходів. «Тимчасові правила в справах цензури та друку 1865 р.» поступово доповнювалися ще рядом нормативно-правових актів. Так, згідно з постановою Ради міністрів від 13 червня 1867 р., аби надрукувати матеріали й звіти дворянських, земських, міських зборів, необхідно було отримати дозвіл губернського начальства. Новий закон від 14 червня 1868 р. давав право міністру внутрішніх справ призупиняти на деякий час роздрібний продаж періодичних видань, які грубо порушували норми цензури. А за законом від 6 липня 1872 р. за опублікування статті без відповідного дозволу

міністр внутрішніх справ міг накласти арешт на тираж видання або взагалі закрити його. Законами від 30 січня 1870 р. і 4 лютого 1875 р. журналістам заборонялося висвітлювати в періодичній пресі матеріали судових процесів¹⁷. Ведучи боротьбу з революційно-терористичними організаціями, МВС протягом 1879–1882 рр. випустило ряд розпоряджень, котрим заборонило висвітлювати матеріали судових засідань, де розглядалися справи, пов'язані з політичними злочинами (20 січня 1879 р.), згодом – повідомляти про політичні арешти та хід слідства у цих справах (18 січня 1880 р.), й, нарешті, публікувати взагалі будь-які відомості про політичні злочини (29 вересня 1882 р.)¹⁸.

Загибель імператора Олександра II внаслідок терористичного акту сколихнула суспільну свідомість. Уряд вдався до так званої «політики затискання гайок», котра в першу чергу торкнулася свободи слова і преси. Так, у 1881 р. ГУД розповсюдив циркуляр, яким наказав цензорам не пропускати статей, котрі навіть побіжно натякають на необхідність зміни існуючого державного ладу, недостатність патріотизму у вищих верствах суспільства та їх байдужість до інтересів народу¹⁹. Особливого значення в той період набував закон від 14 серпня 1881р., який надавав право генерал-губернаторам у разі оголошення надзвичайного стану в губернії чи повіті закривати всі газети й журнали²⁰. У 1881–1882 рр. вийшов ряд розпоряджень ГУД про боротьбу з розповсюдженням чуток і відомостей стосовно селянського землекористування й землеволодіння, життя селян після реформи²¹. Розпорядженнями 1881, 1882 і 1898 рр. МВС і ГУД заборонили друк статей у журналах і газетах, котрі торкалися питань, пов'язаних з університетським життям, а саме заворушеннями в середовищі студентів, покараннями їх та внутрішніми порядками як світських, так і духовних навчальних закладів²².

Зважаючи на суспільно-політичну обстановку в імперії уряд намагався контролювати не тільки соціально-політичну тематику статей у пресі, а й втручався в зміст гуморесок. Зокрема у квітні 1885 р. було розповсюджено циркуляр ГУД, котрий вказував цензорам про необхідність звернення особливої уваги на гумористичні публікації й анекдоти, оскільки в них можуть міститись образливі речі стосовно конкретних службовців та чиновників узагалі.

В умовах загострення робітничого питання на початку 1890-х рр. з'явилися циркуляри, котрі заборонили вміщувати будь-які матеріали про зарплату робітників, конфлікти останніх з роботодавцем, а тим більше про їх виступи²³.

Результатами посилення цензурних норм і пильності відповідних органів, як зазначав П.Зайончковський, за порушення законодавства протягом 1881–1894 рр. періодичні видання зазнали 174 адміністративних стягнень (за перші 7 років – 104, за інші – 70), 15 їх узагалі припинили своє існування²⁴.

У полі зору цензури завжди знаходилося зокрема національне питання. Після проголошення заборон на українське книговидання Валуєвським циркуляром та Емським указом необхідно було ліквідувати й дискусії стосовно мовного питання. Це завдання реалізовувалося циркуляром ГУД від 24 лютого 1881 р., котрий містив такі настанови цензорам: «Не дозволять к напечатанию

статей пропагандующих мысль о чествовании поэта Шевченко и говорящих о необходимости введения малорусского наречия в церковной проповеди, школе и вообще относится с особой внимательностью к статьям о малорусском наречии»²⁵. Подібного спрямування був також циркуляр ГУД від 15 березня 1898 р., розісланий відповідним комітетам й окремим цензорам. У ньому останнім рекомендувалося проявляти особливу уважність до статей та створів в яких йшлося про ювілей польського поета А. Міцкевича і не допускати до опублікування ті рукописи та гранки статей, де цій події надавалося політично-го й національного забарвлення²⁶.

Таким чином, протягом другої половини XIX ст. влада Російської імперії, реагуючи на загострення ситуації, вибудовувала відповідним чином цензуру, обмежуючи появу у пресі статей, де б не те щоб критикувалася тогочасна соціально-політична дійсність, а й просто описувалися гострі проблеми. В умовах прискороного розвитку журналістики, створення нових періодичних видань уряд імперії вдосконалював цензурне законодавство, доповнюючи його окремими розпорядженнями. Ці заходи дозволяли йому контролювати інформаційні потоки, впливати на суспільну думку та стримувати поширення і розголос негативних соціально-економічних, політичних, культурних й особистісно-побутових аспектів з життя Російської імперії другої половини XIX ст.

¹ *Арсеньев К.* Законодательство о печати. – СПб., 1903. – 264с.; Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859–1965 годов. – СПб., 1904. – 515с.; *Балуев Б.* Политическая реакция 80-х гг. XIX в. и русская журналистика. – М., 1971. – 254 с.; *Чернуха В.* Правительственная политика в области печати: 60-70-е годы XIX века. – Л., 1989. – 205 с.; *Зайончковский П.* Российское самодержавие в конце XIX века. – М., 1970. – 444 с.; *Жирков Г.* История цензуры в России XIX – XX вв. – М., 2001. – 368 с.

² *Арсеньев К.* Указ. соч. – С.102.

³ Там же. – С.2.

⁴ *Лемке М.* Указ. соч. – С-Пб., 1904. – С.11.

⁵ *Жирков Г.* Указ. соч. – М., 2001. – С.108.

⁶ *Чернуха В.* Указ. соч. – Л., 1989. – С.42.

⁷ *Жирков Г.* Указ. соч. – С.131.

⁸ *Чернуха В.* Указ. соч. – С.42.

⁹ *Лемке М.* Указ. соч. – С.391–392.

¹⁰ Полный свод законов Российской империи. Книга 2 Т.VIII–XVI. – СПб., 1911. – 4679 с.

¹¹ *Лемке М.* Указ. соч. – С.391–392.

¹² Там же. – С.393.

¹³ Полный свод законов Российской империи. – С.3347.

¹⁴ Там же. – С.3686–3687.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України м. Києва (Далі – ЦДІАК) – Ф.294. – Оп.1. – Спр.4а – Арк.178–179.

¹⁶ Полный свод законов Российской империи. – С.3350.

¹⁷ *Чернуха В.* Указ. соч. – С.78–79.

¹⁸ ЦДІАК – Ф.294 – Оп.1. – Спр.4а. – Арк.178–179.

¹⁹ Там же. – Арк.120.

²⁰ *Балуев Б.* Указ. соч. – С.35–36.

²¹ ЦДІАК – Ф.294 – Оп.1. – Спр.4а. – Арк.136.

²² Там же. – Арк.178–179.

²³ Там же. – Арк.179.

²⁴ *Зайончковский П.* Указ. соч. – С. 280–281.

²⁵ ЦДІАК. – Ф.293. – Оп.1. – Спр.552. – Арк.292.

²⁶ ЦДІАК – Ф.294. – Оп.1 – Спр.4а. – Арк.89.

УДК [261.5:281.9] (477) «18/19»

Г.В. Степаненко
(м. Київ)

**ДЕТЕРМІНУЮЧІ ЧИННИКИ УЧАСТІ
ПРЕДСТАВНИКІВ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА
У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ І АКТИВІЗАЦІЇ
НАУКОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ У СФЕРІ ДЖЕРЕЛЬНОЇ
ЕВРИСТИКИ ТА ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ
(кінець XVIII ст. – 1860- ті рр.)**

Основна увага у пропонованій статті зосереджується на виявленні і класифікації чинників пошукової та літературно-наукової діяльності представників православного духовенства у сфері історичних досліджень, а також визначенні і аналізі існуючої інтелектуальної градації суб'єктів означеної діяльності.

Основное внимание в предложенной статье уделено выявлению и классификации факторов поисковой и литературно-научной деятельности представителей духовенства в сфере исторических исследований, а также определению и анализу существующей интеллектуальной градации субъектов указанной деятельности.

The focus of the proposed article is identifying and classifying factors and the search of literary and scientific activities of the clergy in the field of historical research, as well as the identification and analysis of the principles of the existing intellectual gradations of subjects of such activities.

Культурницька діяльність представників інтелектуальної еліти духовенства, зокрема у сфері формування і становлення джерельної евристики і історичної регіоналістики, є суттєвою складовою соціокультурного контексту епохи XIX ст. Високо цінуються медієвістами упорядковані у ході означеної діяльності багатотомні історико-статистичні описи Херсонської і Таврійської, Харківської, Чернігівської, Катеринославської, Подільської, Волинської єпархій¹, котрі містять студії із регіональної церковної історії та церковного пам'яткознавства, а також описи парафій, церков та причтів із різноманітними довідково-статистичними відомостями про них, які наведені у неформалізованому стилі, і зосереджені на матеріалах історико-географічного і етнографічного характеру. Численні краєзнавчі, церковно-історичні, археографічні розвідки представників духовенства побачили світ протягом 1850–60-х рр. на сторінках місцевих і профільних часописів «Губернские ведомости», «Епархиальные ведомости», «Записки ООИД», «Записки РГО», «Журнале министерства народного просвещения» тощо. Виявлена також участь представників духовен-

ства українських єпархій у діяльності науково-популяризаторських товариств, орієнтованих на вивчення історії, зокрема Товаристві історії і старожитностей російських, Петербурзькій та Київській археографічних комісіях, Одеському товаристві історії і старожитностей, Російському географічному товаристві, а також губернських статистичних комітетах². Досліджені, щоправда у меншій мірі, семінарські організації (комітети і комісії), орієнтовані на вивчення місцевої церковної і світської історії і статистики, котрі були запроваджені майже в усіх українських єпархіальних центрах протягом 1850-х. Насамкінець, означена діяльність представників духовенства пов'язана із іменами Євгенія (Болховітінова), Гавриїла (Розанова), Філарета (Гумілевського), Інокентія (Борисова), Феодосія (Макаревського), Митрофана (Семашкевича), Петра Лебединцева, Андрія Страдомського, Никодима Алешковського, Степана Руданського, Павла Глищинського та інших, котрі визнані минулими дослідниками і сучасниками як визначні культурницькі діячі епохи.

Ознайомлення із історіографією проблеми дозволило, між іншим, зауважити на певні закономірності. Героями всіх сюжетів, в котрих йдеться про пошукові й науково-дослідні здобутки духовенства в означеній сфері протягом першої половини XIX ст., є представники його інтелектуальної еліти. Позаяк дослідники не ставили за мету відокремити і визначити цю групу в межах духовного стану, така спроба є одним із завдань представленої статті. Це по-перше. По-друге, більшість дослідників приписують ініціативу або активізацію відповідного напрямку культурницької діяльності духовенства виключно духовній потребі окремих інтелектуалів духовного звання в межах певного регіону. Натомість зовсім не вивченими, або дослідженими фрагментарно, лишаються інші чинники, та, відповідно, мотиви, котрі спонукали до подібної діяльності як сільських парохів, так і представників означеної еліти. Виходячи з того, що чинники певного процесу формують відповідні мотивації його суб'єктів, представлена стаття є спробою окреслити, в першу чергу, сукупність факторів науково-пошукової діяльності представників духовенства, орієнтованої на вивчення регіональної церковної і світської історії на початковому етапі їхнього поступу в Російській імперії (кінець XVIII – 1860-ті рр.).

З кінця XVIII ст. джерельна евристика, історія, історична географія, статистика, етнографія у межах окремих історичних регіонів, котрі існували на той час у вигляді адміністративних складових Російської імперії, швидко набирали популярність у рамках нового культурницького напрямку, що отримав назву «батьківщинознавства»³. Це була універсальна і досить змістовна сфера культурного життя, якщо дивитись на неї крізь призму сучасного стану гуманітарних наук. Її складові протягом першої половини XIX ст. проходили процес відділення і галузевого розформування⁴. Генеза батьківщинознавства у вітчизняній історичній науці триває: в XX ст. дослідників (науковців і amatorів) і охоронців місцевої давнини на нових інституційних засадах об'єднувало краєзнавство, котре на початку XXI ст. «остаточно набуло дисциплінарний статус у якості одного із різновидів історичної регіоналістики»⁵. Однак, повертаючись

до періоду кінця XVIII – перших двох третин XIX ст. зазначимо, що це був початковий, установчий етап поступу означеної галузі гуманітарних знань⁶. Виходячи з того, що в пропонованому дослідженні піде мова як про «історію» окремих сіл та парафій, складену сільськими парохами у достатньо вільному стилі, так і про їхні зібрання у складі історико-статистичних описів єпархій, де вони здобували наукової редакції та певних аналітичних узагальнень, ми, спираючись на ознаки, що їх пропонують провідні фахівці⁷, окреслили досліджувану у статті сферу історичною регіоналістикою. Крім того, матимемо на увазі діяльність духовенства, спрямовану на пошук, збереження, опис і вивчення археографічних і археологічних джерел, об'єднаних, принаймні, у першій половині XIX ст. під загальною назвою «старожитності».

Засадничі принципи участі духовенства у означеному культурницькому процесі не зазнали суттєвих змін до кінця 60-х рр. XIX ст. – до тих пір, поки зміна урядової політики у сфері духовної освіти, а також вжиті заходи у напрямку знищення станової замкненості духовенства, суттєво вплинули, між іншим, на наукову діяльність його представників, зокрема у сфері історичних досліджень⁸. А I Археологічний з'їзд 1869 р. та введення цього ж року до навчальної програми КДА церковно-історичного відділення (факультету) дали новий імпульс подальшій еволюції церковно-історичної науки, котрий характеризувався поступовим розвитком у її складі окремих наукових напрямків, зокрема церковної археології і церковно-археологічного музейництва, поступ яких тривав у рамках спеціалізованих товариств та інших відповідних регіональних організацій⁹. Обравши об'єктом дослідження духовний стан та різні сфери життя його представників, аналіз чинників їхньої діяльності у сфері джерельної евристики і історичної регіоналістики в цьому контексті цілком може виступити у якості «лакмусового папірця».

Сучасна історіографія помітно просунулася у цій проблематиці протягом останніх років, і забезпечила достатню кількість фактів і якість аналітики, враховуючи регіональну специфіку становища українських єпархій у складі Російської імперії. Передусім відзначимо, що для досліджуваної нами проблеми вельми важливий доведений попередниками факт державного регулювання гуманітарно-наукової сфери, в межах котрої діяли відповідні товариства та здійснювалися загальноімперські та регіональні науково-популяризаторські проекти. На використанні історичних знань у якості необхідного засобу патріотичного виховання і пропаганди легітимності абсолютної влади монарха і російської імперської присутності на новоприєднаних територіях, зокрема на українських землях, наголошується у концептуальній монографії *О.П.Реснта*¹⁰. Основні засадничі принципи, на яких базувалося існування українських науково-популяризаторських товариств в Російській імперії, в тому числі, орієнтованих на вивчення історії, визначила *В.С.Шандра*¹¹. Вивчаючи зміст і методи імперської внутрішньої політики на українських землях, авторка наголошує на контролі з боку влади над будь-яким із проявів культурницького життя. Визнаючи, що активність інтелектуальної еліти у науковій сфері перебувала

у фарватері загальноєвропейських культурницьких тенденцій, дослідниця доводить, що її прояви у вигляді науково-популяризаторських товариств були регламентовані владою, яка, надаючи їм можливість певної самостійної діяльності, утримувала їх у рамках зрегульованої державної системи. Підтримуючи у такий спосіб розвиток наукових знань в гуманітарній галузі, імперська влада використовувала їхній інтелектуальний потенціал з русифікаторською метою, зокрема на Півдні і Правобережжі¹². Схожих висновків доходять *О.І. Журба*¹³ і *Л.В. Баженов*¹⁴, досліджуючи діяльність окремих наукових товариств, зокрема у Правобережній Україні. Отже, вивчені попередниками означені особливості поступу історичної науки в умовах існування імперської державної системи спрямовують до необхідності виявлення нормативної площини відповідної діяльності служителів православної церкви як урядової інституції, котра була залучена до означеного процесу на центральному (через обер-прокурора Св.Синоду) та місцевому (через взаємодію генерал-губернаторів та спархіальних архієреїв) рівнях.

Загалом для вітчизняної історіографії історії становлення та розвитку окремих складових гуманітарної сфери наукових знань характерний регіональний підхід, за виключенням мабуть лише оглядової монографії *Сергія Заремби*¹⁵ з історії українського пам'яткознавства. Особливо популярною цілком закономірно виявляється ретроспектива означеного процесу у межах Правобережної¹⁶ та Південної України¹⁷ – регіонах, в котрих гуманітарні науки історичного спрямування набули інтенсивного розвитку. Попри те, що представники православного духовенства виступають в цих роботах або епізодичними чи другорядними персонажами, або факт їхньої діяльності просто констатований, висновки цих студій залишаються надзвичайно важливими для здійснення дослідження за обраною темою. Перш за все, вони дають нам підстави умовно віднести до сфери історичної регіоналістики статистику, археографію, пам'яткознавство, археологію, етнографію, історичну географію, котрі протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. залишалися складовими в цілому єдиного напрямку культурницького процесу. Крім того, виявлено і зафіксовано діяльність достатньої кількості знаменних та маловідомих організацій, що дає змогу зробити певні узагальнюючі висновки щодо методів їхньої діяльності та ступеня входження до цього процесу представників православного духовенства. В цьому плані особливо прислужилася робота *Л.В. Баженова* «Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – початку XX ст.» опублікована 1995 р. а також її пізніше видання, змістовно зосереджене на території Поділля¹⁸. Залучивши до наукового обігу велику кількість джерел переважно із архівосховищ Києва і Кам'янця-Подільського, а також фондів ІР ЦНБУ, дослідник запропонував періодизацію становлення історичного краєзнавства в регіоні у XIX – на початку XX ст., виявив і описав певні його осередки, а також відзначив багатьох осіб, у тому числі духовного звання, котрі прислужилися на означеній ниві. Хоча виявлення і класифікація чинників, так само як і ступінь залучення духовенства до означеного процесу не ставали завданнями дослідження, автор по деяких

сюжетах не обминув ці проблеми. Зокрема, він наголосив на політизованості краєзнавчого руху, його українофільській спрямованості, а також на провідній ролі духовенства регіону у його поступі.

Огляд наукової літератури з проблематики культурницької діяльності власне духовенства хотілося б розпочати з досліджень професора Бердянського національного педагогічного університету *І. Лимана* з історії православної церкви на Півдні України. Попри те, що студії дослідника, серед яких дві монографії: «Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861)» і «Російська православна церква на Півдні України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.», котрі вийшли друком у 2004 р., стосуються окремого регіону, їхні висновки в багатьох аспектах є правомірними для решти українських епархій у складі РПЦ. Аналізуючи імперську внутрішню політику на Півдні України, *Ігор Лиман* визначає її основною метою інкорпорацію новоприєднаних територій і забезпечення там підтримки легітимності абсолютизму, а її найбільш популярними засобами – уніфікацію та централізацію. Щодо становища православної церкви, то автор притримується розповсюджені у сучасній історіографії думки про необмежене її входження до бюрократичної системи імперського державного апарату, а духовенство розглядає як службовців на захисті державних інтересів. Означена монографія є єдиною у вітчизняній історіографії спробою дослідити процес формування імперським урядом правового поля церковного життя на українських землях¹⁹. Завдяки застосованому регіоналістському підходові, учений також доходить цікавого висновку про наявність певних розбіжностей між синодальними розпорядженнями та ступенем їхнього виконання на місцях. Дослідження православного духовенства у роботі структуроване згідно до його традиційного розподілу на групи: парафіяльне духовенство, чернецтво, військово духовенство, придворне та закордонне, що видається цілком правомірним і науково виправданим. Проте вважаємо, що духовенство має, незалежно від професійної (розподілу на священників і ченців), також і, так би мовити, «культурницьку» стратифікацію, в котрій підгрупи формуються відповідно до інтелектуального рівня. Додамо, що дослідження *Ігоря Лимана* викликає повагу великою кількістю залучених документів із архівних, бібліотечних та музейних зібрань і колекцій, зокрема, Санкт-Петербурга, Москви, Києва, Дніпропетровська, Одеси, Херсону тощо.

Про формування у зазначений період (першу половину XIX ст.) правового поля функціонування православної церкви в імперії говорить і російський учений, доктор історичних наук *Юрій Кондаков*. У своїй монографії «Государство и православная церковь в России: эволюция отношений в первой половине XIX века» (2003), він доходить висновку, що до початку 1860-х рр. була остаточно сформована система законів, які регламентували основні сфери церковного життя, а також наголошує на поступовому збільшенні і розширенні сфер впливу синодального обер-прокурора, зокрема за часів О.М.Голіцина і М.О.Протасова. Означені зміни призвели до встановлення чіткої регламентації

діловодства в Синоді, завдяки чому переважна більшість сфер церковного життя контролювалися у канцелярії обер-прокурора без участі архієреїв-синодальних членів. Проте, на відміну від попередника, автор не є надто категоричним у ствердженні односторонності впливу державної влади на церкву. Він доходить цікавих, обґрунтованих висновків про те, що православна церква, в свою чергу, певним чином впливала на імперську владу: по-перше, в якості духовного лідера глибоко релігійного суспільства, по-друге, в якості «транслятора» відповідної ідеології, здійснюючи означений вплив через провідних авторитетних ієрархів, чия традиційно необмежена влада над духовенством власних єпархій залишалася практично недоторканою до кінця імперської доби²⁰.

Такий висновок спрямовує дослідників до застосування методу локальної історії та мікроісторії, аби вивчити процес життєдіяльності церкви на єпархіяльному та парафіяльному мікрорівнях. Про відсутність унісону у синодальних розпоряджень і ступеня їхнього втілення в життя йдеться й у статті *Л.Кучумової*. Авторка вважає, що проблема взаємодії церкви і держави має вивчатися «через настрої священнослужителів в парафіях», а не через настрої церковних ієрархів²¹. Тут, до речі, її думка співпадає із висновками київської дослідниці *О.Прокоп'юк*, яка також зауважує, що, розглядаючи історію церкви, варто звертатися до аналізу мікрорівня: єпархій, благочинній, парафій²². Тим більше, що у сучасній вітчизняній історіографії подібних звернень бракує.

Однією з найважливіших праць з історії православного парафіяльного духовенства залишається відома студія *Грегори Фріза*²³. Досліджуючи загальну еволюцію православної парафії, він проаналізував здійснені протягом XIX ст. заходи уряду у напрямку підвищення життєвого рівня сільських парохів. Особливо цікавими в контексті обраної проблеми є висновки, котрих дослідник дійшов, відтворюючи функціонування церковної адміністрації на місцевому рівні і співвідношення у зв'язку із цим політики і практики. Аналітика *Г.Фріза* у напрямку дослідження менталітету парафіяльних священників наштовхує на думку про необхідність вивчення мотиваційної сфери їхньої культурницької діяльності²⁴. До речі, самоусвідомлення і світосприйняття духовенства XIX ст. дуже мало висвітлювалися в історичних дослідженнях. Сьогодні першість в цьому питанні належить російській історіографії. Попри те, що її представники ґрунтували свої висновки переважно на матеріалах російських єпархій, загальні тенденції в означених процесах були великою мірою характерними і для України.

Перш за все варто згадати студії *Т.Г.Леонтєвої*, чії роботи в даній проблематиці можна вважати піонерськими у пострадянській історіографії. У численних публікаціях дослідниці еволюція духовного стану розглядається крізь призму модернізаційних процесів у суспільстві. У контексті нашого дослідження цікавим є твердження *Т.Г.Леонтєвої* про те, що парафіяльне духовенство за своїм світоглядом та способом повсякденного життя було ближче до селянства, ніж до інших верств населення²⁵. Проте відзначимо, що у відношенні до духовенства українських єпархій, дане твердження потребує певного уточнення. Адже вплив наслідків, зокрема економічних, минулої станової мобільності

українського духовенства ще спостерігався у першій половині XIX ст.²⁶ В свою чергу, *Ю. Освальд*, проаналізувавши на матеріалах церковної періодики ставлення духовенства до реформ Олександра II, дійшов висновку, що бурхливий розвиток церковної журналістики спричинив появу дієвої церковної громадськості: від єпископів до парафіяльних священиків і навіть мирян, котрі усвідомлювали наявні проблеми у церковному житті і намагалися їх розв'язати²⁷. *С.В. Римський*, розглянувши специфічні риси духовенства, доводить, що у його представників до середини XIX ст. сформувався особливий становий менталітет²⁸.

Серед вітчизняних досліджень з історії православної церкви і духовенства українських епархій, зокрема у його культурницькій діяльності, використаних нами в процесі роботи²⁹, помітно виділяється монографія доктора історичних наук, професора *Надії Андріївни Шун* «Київська духовна академія в культурно-освітнянському просторі України (1819-1919)»³⁰, котра нещодавно побачила світ після багаторічної підготовчої роботи. Її лаконічна назва не видається «вузькою» навіть на перший погляд, зважаючи на фундаментальність і глобальність впливу, який справляла КДА на світське і церковне культурно-наукове життя України XIX – початку XX ст. А професійна майстерність і сумлінність дослідниці, її прагнення не залишити без відповіді жодного питання, перетворили монографію на справжню енциклопедію культурницької діяльності православного духовенства кінця XVIII – початку XX ст. На її сторінках аналізуються академічні реформи і специфіка їхнього впровадження в КДА, особливості навчального процесу, педагогічна, науково-педагогічна, культурно-пропагандистська, політична, громадська діяльність її викладачів та вихованців, котрі залишили помітний слід в історії України. Аналізуючи наукові роботи академічної професури, дослідниця доходить важливого для нас висновку про формування у стінах КДА сильної наукової школи, котра забезпечила культурний поступ другої половини XIX ст. непересічними дослідниками, зокрема у сфері історичних студій. Крім того, безліч біографічних відомостей, поданих у роботі із обов'язковими посиланнями на відповідне джерело (здебільшого – оригінальний документ) дозволяють користуватися монографією *Н.А. Шун* в якості певного путівника-довідника у ході просопографічних досліджень.

Зрештою, ми підійшли до огляду студій, котрі безпосередньо присвячені діяльності духовенства у царині джерельної евристики і історичної регіоналістики³¹. Примітно, що огляд урядової політики у сфері організації означеної діяльності був до останнього часу цілеспрямовано зроблений лише авторами кінця XIX – початку XX ст. Поворотною подією у вивченні проблеми стали нещодавно опубліковані фундаментальні джерелознавчі видання сучасного пітерського історика-архівіста *Олексія Раздорського*. Ці роботи являють собою покажчики практично всіх відомих сьогодні рукописних та надрукованих епархіальних історико-статистичних описів і довідкових видань, котрі побачили світ протягом другої половини XIX – початку XX ст.³² Особливий інтерес викликають великі передмови автора, котрі, між іншим, містять результати дослідження передісторії появи означених видань. Введені до наукового обі-

гу документи із фондів РГІА, доводять координуючу роль Синоду у процесі укладання єпархіальних історико-статистичних описів. В той же час, учений доводить, що ідея складання історико-статистичних описів єпархій виникла в провінції і належить представникам духовенства, котрі не обіймали керівних посад в єпархіальній ієрархії. Така ініціатива зафіксована в трьох російських єпархіях за двадцять років до видання відповідних синодальних розпоряджень. Примітно, що процес укладання історико-статистичних описів єпархій розпочався до отримання директиви із Синоду і у двох українських єпархіях: Херсонській і Таврійській, а також Харківській. Але тут він був пов'язаний, на думку *О.Раздорського*, передусім із діяльністю місцевих архієреїв: Гавріїла (Розанова) та Філарета (Гумілевського).

Культурницька та церковно-історична діяльність представників єпископату – Гавріїла (Розанова), Філарета (Гумілевського), Феодосія (Макаревського), Інокентія (Борисова) та ін. – ставала предметом чималої кількості ґрунтовних та сюжетних студій.³³ Дослідники вважають їх не лише організаторами науково-пошукової і літературно-наукової роботи в підвідомчих єпархіях, а й першими істориками-археографами, авторами фундаментальних історико-статистичних описів єпархій. Попри певний аматорський характер подібних праць, вони сьогодні високо цінуються і широко використовуються переважно у якості джерел з вітчизняної історії. Однак, якщо дивитись на діяльність означених архієреїв крізь призму особливостей ієрархічних взаємовідносин у тогочасному церковному середовищі, зокрема на єпархіальному рівні, з'являється можливість поглянути на означену діяльність представників єпископату під іншим кутом зору. Адже неможна не враховувати того значення, котрий мала фігура єпархіального владики для місцевого духовенства і тих можливостей, котрі ця посада йому надавала. В цьому відношенні особливо цікавою є стаття чернігівської дослідниці *Ольги Гейди* «Хто був автором семитомного опису Чернігівської єпархії?», котра надрукована цього року в УІЖ. Авторка доходить висновків, що семитомне «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» віднесене до монографічних праць чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) помилково. Натомість видання вміщує результати 20-річної науково-пошукової діяльності представників інтелектуальної еліти місцевого духовенства, а також історико-статистичні описи парафій, складені парафіяльними священиками у ході виконання відповідних розпоряджень єпархіального керівництва. Діяльність Філарета (Гумілевського) *О.Гейда* безпідставно зводить до організаторської та редакторської роботи³⁴, що засвідчив здійснений археографічний аналіз зазначеного видання. Подібний висновок видається очікуваним і, навіть, певною мірою природним, зважаючи бодай на велику ступінь залежності підлеглого духовенства від свого патрона. Ймовірно, що його може підтвердити і розширити детальний розгляд «підготовчої кухні», зроблений з урахуванням мотиваційної сфери означеної діяльності єпархіальних преосвящених та підлеглого духовенства. Однак подібний підхід не стояв серед завдань *О.Гейди*, чий численні студії (зокрема, кандидатська) пам'яткознавчої, краєзнавчої та на-

укової діяльності представників чернігівського духовенства відзначаються передусім сумлінністю та наявністю великої кількості нововиявлених джерел³⁵, що, до речі, значно полегшило дослідницьку роботу автору цих рядків. Цікаво також, що дослідниця вважає антикварну діяльність представників чернігівського духовенства у XVIII ст. «значною мірою ініційованою урядом та науковими установами Російської імперії»³⁶, проте стосовно XIX ст. подібного загального висновку не зроблено, хоча фрагментарно авторка наголошує на ініціативній ролі окремих світських науково-пропагандистських товариств, орієнтованих на вивчення історії³⁷ у ході упорядкування певних відповідних розвідок. Серед факторів, що сприяли поступу церковно-історичної науки зазначається введення до курсу духовних навчальних закладів історичних дисциплін. Надзвичайно цінним є також перелік основних біографічних відомостей, здійснений *О.Гейдою* у додатках до дисертації, адже, зібрані авторкою із різних джерел, вони стають у пригоді у ході просопографічних досліджень.

Зауважимо, що оглянуті студії не були присвячені духовенству як соціально, а, особливо, інтелектуально диференційованому стану тогочасного суспільства. Натомість вони досліджували процес становлення і поступу історичної науки у межах єпархій чи українських історичних регіонів. Відтак, згадані публікації зосереджені не на аналізі відповідної діяльності духовенства, а на становленні та розвитку церковної археології та церковного музейництва, історії певних товариств та комісій, окремих персон із духовенства, котрі особливо відзначилися на науковій ниві тощо. Єдина відома нам студія, де предметом дослідження було духовенство, а серед завдань спостерігається спроба окреслити чинники та визначити мотиви його краєзнавчої діяльності, це стаття російського професора *В.Бердінських* «Приходское духовенство в России и развитие краеведения в XIX ст.», надрукована у «Вопросах истории» 1999 р.³⁸ Визначаючи дієвим суб'єктом означеного процесу все парафіяльне духовенство, автор насправді розповідає лише про певну його частину (визначену ним у «багато десятків»), яка складається здебільшого із випускників духовних академій, викладачів та адміністрації духовних училищ і семінарій, священників губернських та повітових міст – членів духовних консисторій та духовних правлінь, благочинних, а також окремих, освічених, дійсно зацікавлених історичним краєзнавством сільських парохів. Відповідно і його висновок про те, що «духовенство було важливим джерелом формування наукової і творчої інтелігенції» насправді стосується лише означеної групи. Це видно принаймні із наведених автором статистичних даних 1870 р. про наявність майже 120 тисяч осіб парафіяльного духовенства, котрі разом із родинами склали, на думку автора, «значну частину письменного населення держави»³⁹. На наш погляд, наведена статистика потребує додаткового уточнення. У сфері зазначеної проблематики, цікаво, чи дійсно освітній рівень всіх тих майже 120 тис. (серед яких, до речі, лише третя частина – священники, а решта – церковнослужителі, освіта котрих, у кращому випадку, обмежувалася училищем), був достатнім задля бодай пошукової роботи на ниві історичного краєзнавства. Однак передусім, означена студія зацікавлює зверненням автора

до чинників і, головне, мотивів, котрі спонукали священників до церковно-історичних вправ. Серед перших заявлені громадський підйом 1860-х, наявність постійних організаційних краєзнавчих центрів у вигляді губернських статистичних комітетів, направленість краєзнавчих матеріалів у місцевій пресі на діяльного читача, вплив передової літератури. Щодо мотивів, то вони обмежені процесуально-змістовною мотивацією, для котрої характерна байдужість до зовнішніх факторів і зацікавлення виключно процесом і змістом діяльності. Серед таких *В.Бердинських* визначив бажання освіченої людини проявити себе на науковій ниві, прагнення більшої особистісної реалізації, бажання вийти із звичного кола занять⁴⁰. Подібна ідеалістична характеристика означеної діяльності духовенства, на наш погляд, потребує перегляду з урахуванням інших чинників, виявлених в ході дослідження проблеми.

Процес активізації представників духовенства у сфері джерельної евристики і історичних досліджень, проходив під впливом сукупності взаємопов'язаних факторів. Серед них, перш за все, загальноєвропейське піднесення суспільного інтересу до історії, продовження процесу оформлення її в якості наукової дисципліни, що, крім іншого, потребувало точних фактів про минуле. А вже до початку XIX ст. основним матеріалом, на яких базувалися історичні дослідження, залишалися літописи, акти та деякі законодавчі пам'ятки. Інший археографічний, а також археологічний, етнографічний, статистичний матеріал використовувався лише епізодично. Отже, з початку XIX ст. пошук, збирання та вивчення історичних пам'яток починають підніматись на якісно вищий рівень, отримуючи наукове підґрунтя та перетворюючись на самостійні напрямки наукової діяльності. Лише тепер, з початком XIX ст., відповідні знахідки починають набувати статусу історичних джерел, задля вивчення котрих годилося застосовувати спеціальні наукові методи. Отже, ставлення до таких предметів як до коштовностей, що мали велику грошову вартість, поступово змінювалося розумінням їх першочергового джерелознавчого та мистецтвознавчого значення⁴¹. Красномовним в цьому відношенні здається екскурс до еволюції терміну «пам'ятки старовини» (старожитності), котрий зробила згадувана дослідниця *Ольга Гейда*, з'ясувавши, що на початку XVIII ст. під ними розуміли «все что zelo старо и необыкновенно», у другій половині XVIII ст. їх визначали як «памятники замечательные по своей древности», а вже з початком XIX ст. ними стали «памятники до XVIII века, имеющие значение источников познания отечественной истории»⁴². Означений процес розвивався у рамках спеціалізованих науково-популяризаторських товариств, орієнтованих на вивчення історії. Вони стали виникати з самого початку століття з ініціативи декотрих вельмож-антикварів і, здебільшого, представників університетської професури, що зрозуміло, адже науки, зокрема історичні, розвивалися на той час переважно в університетських стінах.

Поряд із науковим поступом, помітно зріс суспільний інтерес до історії і старожитностей, котрий проявився у середовищі губернських і провінційних

інтелектуалів. За допомогою історії намагалися пояснити сучасність, фактами з минулого широко оперували в якості обґрунтування різноманітних внутрішньо та зовнішньополітичних практик. Історичні екскурси стали невід'ємною частиною публіцистичних, економічних та літературних публікацій, розповіді про минуле посіли чільне місце на сторінках тогочасної періодики⁴³. Характерний вислів сучасника: «И моя деревня должна принадлежать истории» ілюструє тогочасну популярність батьківщинознавства. Вивчення минулого стало духовною потребою багатьох освічених людей⁴⁴.

Величезною складовою проблематики тогочасних історичних досліджень були церковно-історичні студії, а серед актуальних старожитностей визначне місце посідали пам'ятки церковної давнини, котрі ставали, між іншим, цінним джерелом «громадянської» історії і входили до кола зацікавлення світських дослідників і аматорів-колекціонерів. Згадаємо, приміром, що левову частку першого тому АЮЗР (1859) складали «Акти, що стосуються історії православної церкви у Південно-Західній Росії»⁴⁵. Для першої половини XIX ст. характерним також був розвиток і становлення у стінах духовних академій церковної історії, котра поступово удосконалює форми і методи наукового аналізу, йдучи паралельно із поступом світської історичної науки шляхом методологічної еволюції від збирання та опису церковних пам'яток (Євгеній (Болховітінов)) до їхнього наукового аналізу, узагальнення та видання фундаментальних праць з історії російської православної церкви Макарія (Булгакова) (1846) та Філарета (Гумілевського) (1847–1849)⁴⁶.

Помітна актуалізація «історії» була спричинена не лише культурницьким поступом. Протягом першої половини XIX ст. європейські правлячі династії надавали особливу увагу народним культурним корінням та власній історії, котрі під впливом німецької ідеалістичної філософії лягли в основу поняття нації⁴⁷. Російські імператори, котрі постійно опікувалися підтримкою легітимності самодержавства, а також успіхом інкорпорації новоприєднаних до імперії територій, сформулювали, за допомогою осіб із найближчого оточення, відповідну ідею «імперського патріотизму з великоросійським забарвленням»⁴⁸, котра мала затверджуватися і серед населення українських земель. Таким чином, уряд потребував з одного боку нових фактів із арсеналу гуманітарних наук (історії, етнографії, мовознавства, джерелознавства, археології тощо) та їхнього відповідного наукового пояснення, а з іншого - здібних посередників, котрі мали розвивати та пропагувати суспільну думку у відповідному ключі, утворюючи у такий спосіб у межах імперії спільний ідеологічний простір. Потреба в останніх з часом підсилася, позаяк з другої чверті XIX ст. внутрішня політика формувалася у напрямку не лише встановлення контролю над суспільною думкою, а й можливого керування цим процесом. В цей час була розроблена програма, спрямована на підпорядкування основних сфер, які здатні впливати на формування суспільної думки. Вона була резюмована міністром освіти С.С.Уваровим у відомій тріаді «православие, самодержавие, народность» і спрямовувала формування імперської внутрішньої політики. С.С.Уваров, як

відомо, був прибічником пропаганди та взаємодії із інтелектуальною елітою замість силового тиску⁴⁹. Відтак він підтримував пропагандистські методи з використанням, крім інших, здобутків історичної науки, котрі відтоді надовго закріпилися у імперському внутрішньополітичному арсеналі.

З огляду на сказане, процес розвитку історичних знань, зокрема, історичної регіоналістики на українських землях, особливо на новоприєднаних наприкінці XVIII ст. – протягом першої третини XIX ст. Правобережній і Південній Україні, мав свою специфіку. Перш за все вона виявлялася у особливій увазі до науково-пошукової та пам'яткоохоронної діяльності в цих регіонах, як до такої, котра могла, між іншим, відповідним чином вплинути на формування «вірнопідданських настроїв» серед населення новоприєднаних територій⁵⁰. Так, перші в імперії регіональні гуманітарні товариства, орієнтовані на вивчення історії (Київська тимчасова комісія для розгляду давніх актів(1835) і Одеське товариство історії і старожитностей(1839)) були дозволені відповідно на Правобережжі і Півдні, де вони підпорядковувалися місцевим генерал-губернаторам, а Одеське товариство перебувало, до того ж, на казенному утриманні⁵¹. Показово, що у «Обзоре положения губерний Киевской, Подольской и Волынской и действий главного местного управления в 1859–1860 pp.», який готував Київський генерал-губернатор до доповіді цареві, повідомлення про роботу місцевої археографічної комісії вміщені до рубрики «Политическое состояние края»⁵². Крім того, протягом означеного періоду активно і результативно досліджували регіональну проблематику у правобережних українських губерніях поляки, розглядаючи ці території як «східні креси» колишньої польської держави⁵³. Це вважалося небезпечним, адже культурницька діяльність поляків сприймалася імперським урядом не лише як джерело ідей сепаратизму, а й як засіб небажаного розповсюдження західноєвропейських політичних вчень. Присутність владних національно-політичних мотивів підтримки науково-пошукової діяльності місцевих непольських наукових товариств переконливо засвідчений сучасними дослідниками. Так, приміром, професор Дніпропетровського університету *О.І.Журба* зауважив на залежності фінансування Київської археографічної комісії від ступеня «гостроти польського питання» в регіоні⁵⁴. На додачу відзначимо ще одну місцеву особливість: велика кількість археографічних та археологічних пам'яток, зокрема церковних, перебувала протягом означеного періоду переважно у власності католицького духовенства, котру вони ревно оберігали⁵⁵.

Помітним у зазначений період було поступове підвищення уваги імперського уряду до історії православної церкви, котрій у ідеологічній програмі правління Миколи I була відведена, між іншим, роль «хранителя національного минулого»⁵⁶. Великого значення, приміром, отримала давньоруська церковна архітектура, позаяк храми, виконані в цьому стилі, ставали «сучасними артефактами допетровського минулого, виявляючи сталість виключно російських мотивів»⁵⁷. А дослідження з церковної історії Правобережжя та Півдня були призвані, між іншим, забезпечити правомірність імперської місцевої конфесійної політики.

Важливим фактором активізації науково-пошукової діяльності представників духовенства у сферах джерельної евристики і історичної регіоналістики були модернізаційні реформаторські процеси у духовних академіях і, особливо, семінаріях, котрі, одночасно із іншими супутніми заходами, сприяли поступовому підвищенню освітнього рівня кліриків, зокрема у царині історичних знань. Всі 9 духовних семінарій і десятки духовних училищ, котрі діяли в українських епархіях РПЦ протягом першої половини XIX ст. у складі Київського духовно-навчального округу, входили до державної системи духовної освіти. Вона контролювалася імперською владою через Комісію духовних училищ (1808) (згодом – Духовно-навчальне управління (1839)), фактично і юридично керовані синодальним обер-прокурором.

До реформи 1867 р. в кожній семінарії щорічно навчалася близько 200–300 учнів⁵⁸. Постійно намагаючись підвищувати освітній рівень кліриків, уряд зробив навчання у духовних училищах обов'язковим для їхніх дітей, а отримання парафії поставив в залежність від наявності семінарської освіти. Проте багатьом батькам принаймні до кінця першої третини XIX ст. вдавалося різними засобами обминути означені урядові розпорядження, «рятуючи» дітей від необхідності вкусити всі «принади» семінарського життя, позаяк влаштування пристойних побутових і навчальних умов, а також збільшення кількості казеннокоштных учнів просувалося повільно приблизно аж до кінця 1870-х. Адже, протягом досліджуваного періоду основні проблеми семінарського життя – непридатність приміщень, відсутність уніфікованих програм, нестача підручників, недостатнє фінансування – залишалися актуальними⁵⁹. До того ж щорічно до 20 семінаристів відраховували за неуспішність. Більш освіченими і менш численними були «ритори» і «філософи» – учні, відповідно, 4 і 5 курсів семінарій. Вони лишали альма-матер, не доходючи до останнього курсу, поспішаючи отримати батьківську, або здобути, як посаг нареченої «з місцем», парафію⁶⁰. Отримавши сан, вони ставали сільськими парохами, обростали дітьми і турботами, і у переважній більшості випадків щоденний господарський клопіт і служіння (в основному виконання церковних треб) ставали головним зацікавленням їхнього життя, заступаючи місце набутих у семінарії знань⁶¹. У всякому разі результати ревізій сільських парафій ще по закінченні половини XIX ст. констатували відсутність будь-якої освіти, окрім елементарної, у третини сільських парохів⁶².

Зовсім інакше йшли справи у «богословів» – семінаристів, котрі доходили до старшого дворічного курсу і виявляли здібності у навчанні. У подальшому кар'єра таких випускників складалася схожим чином. Вони вступали до академій, по закінченні котрих ставали або семінарськими викладачами, або здобували зразкові парафії чи кафедри у соборних церквах губернських міст, або ж поповнювали ряди ученого чернецтва, завершуючи свій шлях в єпископському сані. Навіть ті із «богословів», котрі не навчалися в академіях, мали, завдяки своїм здібностям, цілком реальні можливості застосувати свій інтелектуальний потенціал на посадах благочинних, настоятелів значних соборів,

священиків зразкових першорозрядних єпархій. Тим більше, що пошук достойних і надійних кандидатів на означені вакансії був постійною «головною біллю» єпархіальних архієреїв⁶³. Здебільшого саме ці минулі семінаристи склали основу певної інтелектуальної і адміністративної еліти в єпархіях, саме вони також ставали дієвими суб'єктами місцевого культурного життя, зокрема у сфері організації історичних досліджень. Саме тут, у семінаріях, єпархіальне керівництво відзначало для себе здібних в тій чи іншій галузі культурницької діяльності, що формувалися згідно до актуальних потреб держави і церкви. І, нарешті, ймовірно, саме це порівняно невелике коло мав на увазі вже згаданий російський дослідник *В.Бердінських*, коли стверджував, що «духовенство у XIX ст. було важливим джерелом формування гуманітарної (творчої та наукової) інтелігенції в Росії»⁶⁴.

Зміст академічних і семінарських реформ, здійснених протягом XIX ст., відбивав, між іншим, черговий варіант урядового бачення ролі церкви і духовенства у суспільстві. Виходячи із цього варіювала спрямованість навчальних програм. Таким чином, у переносному сенсі певною відповіддю на висловлене 1814 р. риторичне запитання Євгенія (Болховітінова): «Кто же рыться будет в архивах?»⁶⁵, можна вважати поступове зростання значення історичних дисциплін у семінарських навчальних програмах, зокрема предмету «Історія Російської церкви», котрий з'явився спочатку у скороченому вигляді (1798), був згодом підтверджений в якості додаткового (1811), остаточно набувши 1838 р. статусу ординарної дисципліни. Вжиті урядом заходи у напрямку збільшення кількості семінаристів і стимулювання архієрейської опіки над єпархіальними навчальними закладами поступово розширювали коло освічених осіб духовного звання і згодом, між іншим, з'явилася реальна можливість формувати викладацький склад виключно із випускників академій. Відтак першочергове значення для досліджуваної теми мало впровадження і удосконалення курсу російської церковної історії у духовних академіях. Спочатку за скороченою програмою, зокрема у КДА за часів Євгенія (Болховітінова), а згодом, із створенням 1841 р. відповідної кафедри, у якості однієї із провідних дисциплін⁶⁶.

На думку *Георгія Флоровського*, російська школа церковних істориків виникла в Московській духовній академії протягом 1830-х рр. Виходячи із розшифровки поняття «наукова школа», однією з її основних ознак є наявність наукового лідера – видатного вченого, який згуртовує науковців на дослідження певних проблем, створює умови для дослідницької роботи⁶⁷. Саме таким став для МДА Філарет (Гумілевський) – майбутній Харківський і Чернігівський архієпископ, відомий автор згаданих праць з історії церкви і організатор церковно-історичних регіональних досліджень у своїх єпархіях. Протягом 30-х рр. він був студентом, професором та ректором МДА і зумів пробудити у своїх слухачів (котрі згодом, між іншим, ставали семінарськими наставниками) не лише інтерес, але й любов до історичних занять⁶⁸.

Однак, для нас, все ж таки, більш важливим був процес формування наукової церковно-історичної школи у стінах Київської духовної академії. Її (школи)

фундатором можна вважати митрополита Євгенія (Болховітінова). Відомий церковний історик, археограф і бібліограф, Київський митрополит (1822–1837) був непересічною фігурою у культурному житті імперії кінця XVIII – першої третини XIX ст. Активний співпрацівник Товариства історії і старожитностей російських (1804), він належав до кола перших істориків-аматорів, дослідників і антикварів, котрі стояли у витоків становлення джерельної евристики і церковно-історичних регіональних студій. Разом із ректором Київського університету М.О.Максимовичем, пам'яткознавцями М.Ф.Берлинським (до речі, випускник КДА) та К.А.Лохвицьким, митрополит Євгеній заснував Київський комітет із розшуку старожитностей (1835), котрому вдалося організувати певну науково-пошукову роботу, зокрема у напрямку вивчення монастирських книгозховищ.

Опікуючись Київською духовною академією і семінарією, чого, між іншим, вимагала митрополича посада, він не заохочував студентів до богословських вправ, натомість вважав більш потрібним спрямувати кращі інтелектуальні сили до архівної та бібліографічної роботи⁶⁹. Створивши в КДА сприятливі умови для розвитку історичних наукових знань, він спричинився до появи в її стінах плеяди майбутніх видатних дослідників минувшини. Його учнями шанобливо вважали себе випускники Арсеній і Петро Лебединцеві, Інокентій Борисов (згодом – ректор Академії), Дмитрій (Муретов), Макарій (Булгаков), а також, приміром, майбутні члени ОПС І. Міхневич, С. Серафімов та інші⁷⁰. Улюбленим учнем і протеже митрополита був Гавриїл (Розанов), котрий стверджував, що його любов до історичних студій виникла під керівництвом вчителя у часи спільного служіння у Володді⁷¹. Певною мірою вихованцем «болховітіновської школи» можна вважати і М.Д.Іванишева, котрий закінчив Київську духовну семінарію (1829), що теж знаходилася під відповідним впливом захопленого історією ієрарха.

Наступне покоління академістів, обізнаних із історією на більш високому рівні, вирросло у добу минулих випускників: Дмитрія (Муретова), котрий був організатором утворення окремої кафедри Історії російської церкви (1841) і Макарія (Булгакова), котрий цю кафедру очолив. Таким чином, в Академії тривало формування навчально-наукової церковно-історичної школи, що виявила себе вже в другій половині століття в діяльності таких непересічних для вітчизняного культурницького поступу особах як Іван Малишевський, Пилип Терновський, Феофан Лебединцев, Александр Воронов та ін.⁷² Її представником можна також вважати випускника КДА Феодосія (Макаревського) (1848) вже згаданого у зв'язку із своєю значною діяльністю у сфері регіонально-історичних і церковно-історичних досліджень на посаді, між іншим, Катеринославського владики.

Більшість означених осіб згідно до порядку, усталеного у тогочасній духовно-освітній та церковно-адміністративній практиці, по закінченні академії обіймали посади семінарських викладачів, зокрема історичних дисциплін. Такими були, приміром, у Подільській семінарії Леонтій Похилевич, Олександр Павлович, у Волинській семінарії – Микола Багинський тощо. Вони навчали

учнів на свій розсуд, адже не існувало в першій половині століття ustalених програм і уніфікованих підручників. Це давало можливість робити відповідні акценти, передаючи своє захоплення і модерністські наукові погляди наступним поколінням. Дуже красномовно висловився з цього приводу *Г.Флоровський*, «(...) У нас в историческую работу уходят лучшие и сильные люди, по внутреннему влечению, из духовной потребности. И силой их личного влияния и примера, всего больше и объясняется это характерное преобладание церковной истории в системе русского богословского преподавания»⁷³.

Основні чинники науково-пошукової діяльності представників духовенства, орієнтованої на вивчення місцевої давнини, формувалися згідно до відповідних імператорських указів. Вагомою їхньою складовою є такі, котрі відбивають еволюцію процесу залучення духовенства до організації розшуку, вивчення та збереження старожитностей, який набув послідовності та організаційного оформлення наприкінці XVIII – на початку XIX ст., отримавши за правління Катерини II і Олександра I модерні риси, котрі стали засадничими принаймні до половини XIX ст. По-перше, роль єдиного головного осередку вивчення, зберігання, упорядкування та оцінки стародавніх пам'яток перейшла від Синоду до світських установ⁷⁴. По-друге, такими установами на початку XIX ст. стали науково-популяризаторські товариства, орієнтовані на вивчення історії – імперський варіант громадських об'єднань, де останні виникали і діяли за ініціативою представників наукових кіл, перебуваючи одночасно у структурі певного міністерства⁷⁵, або підпорядковуючись місцевій адміністрації⁷⁶, що надавало уряду можливість координувати їхню діяльність. Серед таких, котрі розповсюджували свої науково-пошукові інтереси на українські землі, протягом досліджуваного періоду були Товариство історії і старожитностей російських (1804), Петербурзька археографічна комісія (1834), Одеське товариство історії і старожитностей (1839), Київська археографічна комісія (1843), Російське географічне товариство (1845), Комісія для описання губерній Київського навчального округу (1851). По-третє, запроваджена на початку XIX ст. система адміністративного управління у формі міністерств, до якої фактично можна зарахувати і канцелярію синодального обер-прокурора⁷⁷ (що особливо було відчутно за О.М.Голіцина (1812–1824) і М.О.Протасова (1833–1855)⁷⁸, супроводжувалася встановленням нової форми міжвідомчого діловодства, котра дозволяла головам міністерств та обер-прокурору Синоду звертатись безпосередньо один до одного, вирішуючи робочі питання в ході виконання відповідних імператорських указів. І нарешті, протягом зазначеного періоду майже вся культурницька (зокрема освітня, літературно-публіцистична, науково-пошукова тощо) діяльність представників духовенства зосередилася у відомстві синодального обер-прокурора, фактично обминаючи у ході вирішення відповідних питань, архієреїв-синодальних членів⁷⁹.

Специфіка згаданих товариств полягала у тому, що реальну наукову роботу у них виконували, як правило, декілька зацікавлених спеціалістів, в той час

як фундаторським напрямком їхньої діяльності була джерельна евристика (виявлення, пошук, збирання історичних джерел). Відтак, перш за все, товариства мали організувати надходження із провінцій оригінальних рукописів, стародруків та стародавніх речей. Найбільш дієвим способом вилучення цінних старожитностей була організація археологічних та археографічних експедицій, які являли собою суцільне дослідження одним або кількома кваліфікованими спеціалістами документального комплексу архівів і бібліотек певного регіону. Проте крайня обмеженість або повна відсутність фінансування подібних акцій робила такий спосіб малопродуктивним принаймні до кінця 1860-х.⁸⁰

Отже, найбільш реальним і розповсюдженим способом отримати цінні історичні джерела була організація їхнього надходження (або інформації про них) із регіонів. Означений спосіб був цілком легітимним і, навіть, передбачуваним в момент організації товариств, адже їхні Статути або Правила, затверджені імператорами, не лише дозволяли, а й пропонували у разі виникнення потреби звертатись до будь-якої установи, зобов'язуючи таким чином останню до співпраці⁸¹. Таким своїм правом товариства активно користувалися у ході пошукової діяльності. Приміром, Товариство історії і старожитностей російських прийняло 1823 р. «Програму розшуку, опису і дослідження старожитностей», котра передбачала проведення загальноімперської інвентаризації історичних пам'яток. За допомогою Товариство звернулося, наприклад, до Міністерства внутрішніх справ, котре низкою циркулярів зобов'язало підлеглих чиновників надсилати відомості про старожитності губерній⁸². Виходячи з того, що велика кількість археографічних та археологічних джерел зберігалися у установах духовного відомства (книгосховищах храмів, монастирів, семінарій та духовних академій), товариства активно залучали до джерельної евристики духовенство, користуючись для цього звичайним бюрократичним шляхом.

Перебуваючи у структурі Міністерства народної освіти (Петербурзька археографічна комісія, Товариство історії старожитностей російських, Комісія для опису губерній Київського навчального округу) такі організації протягом першої половини XIX ст. час від часу формальним бюрократичним шляхом від патрона-міністра до синодального обер-прокурора зверталися до єпархіальних архієреїв із запитами, анкетами тощо стосовно місцевих церковних та інших старожитностей або історичних та статистичних відомостей. Згідно до діючого законодавства, всі розпорядження отримані єпархіальними владиками із Синоду, були обов'язковими для виконання та звітності⁸³. Відтак преосвященні, в свою чергу, видавали низку відповідних розпоряджень певному колу виконавців із підлеглого духовенства⁸⁴. Приміром, 1804 р. за ініціативи Товариства історії і старожитностей російських єпархіальні архієреї, настоятелі лавр і монастирів силою імператорського указу (із Синоду) були зобов'язані організувати складання реєстрів літописів і хронографів, які містилися в бібліотеках монастирів та духовних навчальних закладів і відіслати означені реєстри до Товариства⁸⁵. Інший приклад: Петербурзька археографічна комісія на початку 1838 р. через Міністра народної освіти зверталася до Синоду з прохан-

ням надати розпорядження єпархіальним архієреям (котре, повторимось, було обов'язковим до виконання та звітності) виявляти та повідомляти Комісію про стародруки та рукописи, які мали історичну цінність в монастирях, архієрейських домах, церквах, консисторських архівах, семінарських бібліотеках для видання зібрання руських літописів⁸⁶.

Товариства, котрі патрунували генерал-губернатори (Одеське товариство історії і старожитностей, Київська археографічна комісія), також діяли у таких випадках формально, звертаючись до єпархіальних архієреїв через своїх патронів. Численні циркуляри Київського генерал-губернатора та його листування, між іншим, із церковними ієрархами свідчать, приміром, що Д.Г.Бібіков просив їх не тільки допомагати КАК, а й стимулював брати безпосередню участь у збиранні і збереженні історичних джерел⁸⁷. При цьому обов'язковими для виконання та звітування єпархіальних архієреїв були тільки *розпорядження* Синоду⁸⁸, а ступінь задовільнення *звернень* з боку місцевої влади залишалася, вірогідно, на розгляді місцевих архієреїв, адже згідно до законів, нормуючих діяльність єпархіальних владик, такі звернення не підлягали звітності чи будь-якій іншій обов'язковій реакції. Однак, враховуючи зміст і значення генерал-губернаторської форми правління, а також той факт, що і генерал-губернатори, і єпархіальні владики призначалися на посаду особисто імператором і діяли у напрямку встановлених ним внутрішньополітичних пріоритетів⁸⁹, а діяльність означених товариств була, між іншим, одним із засобів впровадження означеної політики, можна з великою вірогідністю припустити, що у подібних закликах генерал-губернатори не отримували відмови⁹⁰. Проте, це все ж таки припущення і можлива майбутня дослідницька тема, адже ми не знайшли наукової роботи, котра б допомогла зрозуміти бюрократичні особливості діловодства між цивільною та церковною владою на регіональному рівні.

Науково-популярнізаторські товариства першої половини XIX ст. практикували також і залучення широкого колу так званих «членів-кореспондентів», котрі мали відповідати на спеціально розроблені анкети. Можливість застосування подібної тактики була також офіційно зафіксована у нормативних документах товариств. Так, в Статуті Російського географічного товариства (1845) обумовлена можливість «увійти в контакт з якомога більшим колом осіб всередині імперії, через котрих можна сподіватись отримати потрібні відомості і факти»⁹¹. Увага до подібних анкет з боку духовенства була також забезпечена бюрократичним шляхом через синодального обер-прокурора. Приміром, за розпорядженням неодноразово згаданого Гавриїла (Розанова), котрий очолював Тверську єпархію з 1848 р., місцеве духовенство займалося географічним описом місцевостей, частина котрих була надрукована в «Записках РГО»⁹². В цілому, згадуваний *В.Бердінських* зазначає «масовий відгук» парафіяльних священиків на анкети РГО⁹³.

Окрім того, що лєвова частка старожитностей знаходилася у церковних інституціях, була ще одна причина намагання товариств залучити до джерельної евристики представників духовенства. Адже, серед світських гідних і здібних

кандидатів на подібні «вакансії» було небагато навіть в середині XIX ст., не кажучи вже про його початок, в той час як потреба в таких постійно росла з огляду на стрімкий поступ історичної науки. Наведемо двійко красномовних фактів. Так, звернення Товариства історії і старожитностей російських наприкінці 1830-х рр. за посередництвом Міністерства внутрішніх справ до підвладних місцевих чиновників «добровільно-примусовим» чином скласти реєстри старожитностей їхнього населеного пункту не мало очікуваної відповіді: чиновники здебільшого обмежилися відписками, а то й взагалі проігнорували міністерський циркуляр⁹⁴. Пізніше, продовжуючи вдосконалення діловодства в архівах всіх відомств, уряд у половині XIX ст. особливу увагу звернув на стан збереження цінних документів, котрі часто-густо знищувалися через необізнаність відповідних чиновників. У якості контр міри уряд ініціював утворення спеціальних Комісій для розгляду архівних справ на предмет вилучення особливо цінних з історичної точки зору документів. До таких комісій не було передбачено зараховувати представників духовенства, натомість здібних для загаданої справи шукали серед представників відповідного архівного відомства, а також наглядачів та директорів народних училищ. Проте, як зазначає сучасник, в ті часи (нагадуємо, що мова йде про 1850-ті) «вони не мали потрібних знань з археології і історії». Спроба діяльності такої комісії, приміром, у Чернігівській губернії, виявила суцільну відсутність спеціально підготовлених архівістів з одного боку, а також нагальну потребу в таких – з іншого⁹⁵. Залучені кандидати мало уявляли собі бодай сенс свого завдання, а також поняття «історичне джерело», адже основним критерієм для них залишався не зміст, а «давність» того чи іншого документа⁹⁶. Звичайно, від більшої частини духовенства, особливо від сільських парохів, годі було чекати потрібної обізнаності, але на випускників духовних академій, а також на семінарських «богословів», котрі склали інтелектуальну та адміністративну місцеву церковну еліту, можна було певною мірою розраховувати з огляду, перш за все, на поступовий процес становлення та розвитку історичної науки в цих навчальних закладах, про що мова йшла вище.

Поява іншої групи чинників, пов'язана з указами, котрі регламентували та супроводжували діяльність губернських статистичних комітетів, спрямовану на впорядкування системи збору та обробки статистичної звітності. Такі комітети являли собою філії Статистичного відділення, утвореного 1834 р. в структурі Міністерства внутрішніх справ для задоволення потреб держави у різноманітних адміністративно-господарських статистичних даних. Статус державної установи визначив як персон їхньої керівної адміністрації, до якого входили також і єпархіальні архієреї, так і методи їхньої діяльності. Це, відповідно, спричинило *обов'язкову* участь місцевого духовенства у певних акціях, влаштованих комітетами, зокрема у напрямку складання демографічної та культурно-освітньої статистики. Крім того, *обов'язкова* присутність представників духовенства у складі губстаткомітетів мала забезпечити останні всі-

ма потрібними відомостями із церковної сфери. Адже згідно до Правил, що регламентували їхню діяльність, всі члени комітету були зобов'язані надавати відомості стосовно сфер своєї діяльності. Додамо, що потрібні відомості склалися згідно до «Програми найважливіших статистичних питань», розповсюдженої 1836 р.⁹⁷

«Положение о губернских и областных статистических комитетах» 1860 р. наблизило їхню структуру до структури освітніх товариств, підвищивши статус секретаря як головного розпорядника і організатора їхньої діяльності. Це та ряд інших розпоряджень і обставин фактично закріпили тенденцію до перетворення комітетів з установ суто адміністративних на науково-адміністративні⁹⁸. На короткий післяреформений час більшість губстаткомітетів перетворилися на єдині місцеві осередки з дослідження батьківщинознавства. Однак певна їхня демократизація не торкнулася сталості і непорушності засад їхнього адміністрування – діяльність губстаткомітетів, як і раніше, підлягала контролю з боку Міністерства внутрішніх справ і місцевої адміністрації. А обов'язкове входження до їхнього складу (бодай в якості «почесних членів») єпархіальних владик було підтверджено Синодом одразу після комітетської реформи – у 1861 р. Крім того, місцеві преосвященні *були зобов'язані призначити* до членства у губстаткомітетах представників місцевого духовенства, а також забезпечити неодмінну участь підлеглого духовенства у сприянні їхній діяльності⁹⁹.

Протягом 1840–1850-х рр. каталізатором місцевих церковно-історичних, пам'яткознавчих та історико-статистичних студій були місцеві часописи «Губернские ведомости». Ініційовані і запрограмовані урядом у 1837 р., «ГВ» офіційно передбачали у своїй «Неофіційній частині» рубрики, які мали вміщувати красназнавчі матеріали історичного характеру. Проте, незважаючи на «директивне» походження, «ГВ» зосередили у редакціях своїх «неофіційних частин» провідних культурницьких діячів епохи, котрі значно прислужилися до вивчення місцевої давнини, досліджуючи українську народну культуру, звичаї, побут, а також регіональну історію. Подібні тематичні звернення, за влучним висловом *О.П.Ресни*, «жили українську ідею»¹⁰⁰.

Відмінність означеного чиннику культурницької діяльності духовенства, орієнтованої на вивчення історії полягає у тому, що редакція зверталася безпосередньо до освічених людей, в тому числі і до духовенства, не користуючись офіційним шляхом через єпархіального архієрея, тобто не наказовим чином. Члени редакцій, відповідно, виступали, між іншим, в якості організаторів громадськості, а деякі їхні заклики і акції стосувалися виключно священицької аудиторії. Приміром, редактор неофіційної частини «Черниговских губернских ведомостей» О.І.Шишацький-Ілліч, відомий український письменник та етнограф, намагався залучити місцеву аудиторію до вивчення фольклору і етнографії краю. «Ведомости» неодноразово друкували оголошення з проханням надсилати цікавий матеріал з історії губернії. Так, приміром, був підготовлений цикл публікацій про стародавні Євангелія, які зберігалися у храмах

епархії¹⁰¹. Студій та повідомлень за тематикою російської церковної історії в часописах 50-х і 70-х рр. з'явилося виключно багато¹⁰². Крім історико-церковної проблематики, окремі представники духовенства, принаймні українських епархій, були активними дописувачами етнографічних та історико-краєзнавчих студій. Приміром, у згаданих «ЧГВ» протягом 1850-х рр. місцевий священник, благочинний П.Огієвський надрукував близько десяти етнографічних розвідок¹⁰³, що із великою долею ймовірності може бути результатом актуалізації процесуально-змістовної мотивації, адже означена проблематика не входила до переліку тем, «замовлених» урядовими структурами. Більше того, як свідчить лист означеного пароха до редакції «ЧГВ», він отримав від епархіального керівництва розпорядження про здійснення дослідження у зовсім іншій сфері – П.Огієвському в цей час було доручено вивчення книгозховищ Ніжинських монастирів¹⁰⁴. Вірогідно також, що поява іншого типу публікацій – історико-статистичних та історико-географічних описів сіл, вміщених священниками у означених часописах, була певною мірою спричинена синодальним розпорядженням 1850 р., про яке мова піде далі.

Подібну структуру, зокрема наявність «офіційної» і «неофіційної» частин із схожим змістом, мали «Епархиальные ведомости» – церковні регіональні часописи, котрі почали централізовано видаватись з кінця 1850-х рр. Їхня структура (план) були запропоновані колишнім випускником та ректором КДА Інокентієм (Борисовим) у 1853 р. та затверджені Синодом як обов'язкові для всіх епархій. Отже, зважаючи на синодальне розпорядження про запровадження означених часописів, місцеві архієреї мали ними опікуватись і вживати певних заходів про забезпечення редакційного портфелю відповідними, у тому числі, історико-краєзнавчими матеріалами. Природно в такому разі, що від ступеня зацікавленості преосвященного історико-дослідною діяльністю, великою мірою залежала відповідна продуктивність місцевого духовенства і насиченість видання історичними матеріалами. Визначну роль відігравали також окремі духовні особи, котрим була доручена конкретна організаційно-редакційна робота. Саме завдяки їм подібні видання, незважаючи на «офіційне покликання», ставали каталізаторами місцевих історичних досліджень. Так, за підрахунками *Л.В.Баженова*, на сторінках «Подольських епархиальных ведомостей» протягом 1862-1865 рр. М.Я.Орловський, М.З.Доронович, П.І.Троїцький та інші опублікували 32 історико-статистичні описи парафій¹⁰⁵.

У Київській епархії активно займався організацією і редагуванням означеного видання впродовж перших 12 років місцевий кафедральний протоієрей, член Київської духовної консисторії Петро Лебединцев. На думку Ф.Титова активна і продуктивна науково-дослідна, редакторська та організаційна діяльність П.Лебединцева у редакції «КЕВ» у сфері вивчення місцевої історії була мотивована «почти исключительно научным стремлением своего редактора»¹⁰⁶. Однак зауважимо на присутнє «почти», котре перекликається із висловом М.Максимовича про те, що до вивчення місцевої історії П.Лебединцева на означеній посаді «побуждали... обстоятельства времени».¹⁰⁷ Ректор київського

університету, на нашу думку, мав на увазі, між іншим, чергове розпорядження Синоду (1865) про публікацію у «ЕВ» історико-статистичних описів парафій, монастирів і, навіть, єпархій (де такі були готові), котрі були упорядковані у ході минулого подібного розпорядження 1850 р. про обов'язкове укладання єпархіальних історико-статистичних описів, про що піде мова у наступному сюжеті.

Отже, означені фактори науково-пошукової діяльності представників духовенства, орієнтованої на вивчення історії, в багатьох випадках спричинилися до актуалізації процесуально-змістовної мотивації у її суб'єктів. Так, приміром, із Петербурзькою археографічною комісією плідно працювали прот. Андрій Страдомський¹⁰⁸, прот. Іоан Григорович¹⁰⁹; активними членами ОТІС були Гавриїл (Розанов), Інокентій (Борисов), Арсеній Лебединцев, Серафім Серафимов та ін.; на шпальтах, приміром, «Черниговских губернских ведомостей» представниками місцевого духовенства протягом 1850-х надруковано більш 50 статей з місцевої церковної і «громадянської» історії і етнографії; «Киевские епархиальные ведомости», як зазначено вище, за словами М.Максимовича, «в первые годы существования, когда их редактировал П.Лебединцев, разрабатывали преимущественно историю местного края»¹¹⁰ тощо.

Найбільш дієвим із «примусових» чинників виявилось розпорядження Синоду 1850 р. про укладання історико-статистичних описів єпархій. Ця ідея народилася безпосередньо в Синоді, але належить не архієреям, а відомству обер-прокурора, отже її можна також вважати світською ініціативою. Офіційно було заявлено, що ініціатором укладання єпархіальних історико-статистичних описів був директор Духовно-навчального управління А.І.Карасєвський. Синодальний обер-прокурор М.О.Протасов подав відповідну пропозицію на розгляд архієреїв-синодальних членів, котрі її, звичайно, підтримали¹¹¹. Так з'явилося розпорядження («определение») Синоду «О составлении церковно-исторического и статистического описания епархий» 19 травня 1850 р. Згідно до пояснювальної записки автора проекту, майбутні церковно-історичні і статистичні описи єпархій мали лягти в основу укладання фундаментального навчального курсу історії російської православної церкви. Ймовірно, що подібна ідея виникла згідно духу миколаївських часів, коли історії церкви надавалося, між іншим, пропагандистське значення, адже вона мала представити «непрерывный ряд доказательств, подтверждающих истину нашего православия»¹¹². Це по-перше. По-друге, дався взнаки досвід діяльності губернських статистичних комітетів, що засвідчує запропонована Програма укладання церковно-історичних описів єпархій, котра структурно і, в багатьох пунктах, змістовно нагадує відповідну програму губстаткомітетів. І по-третє, очевидно, що нова навчальна дисципліна, нещодавно введена до курсу духовних семінарій (1838) потребувала удосконалення програми і новітніх навчальних посібників. Відсутність останніх, а також єдиних уніфікованих програм була нагальною проблемою, яку періодично намагалися вирішити, створюючи спеціальні комітети у структурі Духовно-навчального управління (1837 і 1840).

Організація виконання означеного розпорядження була доручена особисто єпархіальним архієреям і відразу бралася під особовий обер-прокурорський контроль. Попри те, що керівники єпархій, як вже зазначалося, згідно до діючого законодавства мали звітувати в Синод про виконання кожного отриманого звідти розпорядження, цього разу їхні дії регламентувалися більш докладно. Вони мали обрати для організаційної роботи здібних осіб із місцевого духовенства, особливо тих, які мають «охоту к историческим исследованиям» і особисто контролювати їхню діяльність, вимагаючи щотримісяці звіти про зроблене, аби особисто щорічно сповіщати Синод про хід справи¹¹³.

Зупинимось більш докладно на Програмі А.І.Карасєвського, за котрою мали складатися історико-статистичні описи єпархій. Тим більше, що її зміст може указати, між іншим, на певний рівень освітньої підготовки, потрібний виконавцям аби впоратися із поставленими завданнями. Отже, у рамках зазначених описів передбачалося скласти історію певної єпархії із екскурсом до витоків розповсюдження православ'я на цій території, короткими життєписами місцевих ієрархів; історичні відомості про місцеві монастирі із реєстром цінних рукописів та стародруків із їхніх книгосховищ; відомості про церкви і собори єпархії, особливо про ті, що мають давню історію та архітектуру. Крім того, програма звертала увагу на наявність чудодійних ікон та святих угодників у єпархії із вимогою подати про таке найповніші відомості зараховуючи історичну ретроспективу, а також на місцеві релігійні обряди та інші прояви церковно-релігійного життя, що набули у рамках єпархії традиційності.¹¹⁴

Зауважимо, що перелік пропонованих напрямків дослідження містить стандартну проблематику відомих сьогодні нарисів з регіональної церковної історії, підготовлених принаймні протягом 1850-х–1870-х рр. і видрукуваних окремо або на шпальтах часописів. Не кажучи вже про те, що згідно до заявленої схеми були структуровані і укладені всі фундаментальні історико-статистичні описи (або матеріали до них), котрі вийшли друком протягом другої половини ХІХ ст. Цікаво, що виключення складають описи Херсонської і Таврійської (1848), Харківської (1852–1858), а також перша книга опису Чернігівської (1861) єпархій, котрі були упорядковані за ініціативи і під керівництвом місцевих архієреїв (відповідно Гавриїла (Розанова) і Філарета (Гумілевського) ще до видання синодального розпорядження 1850 р. та без урахування означеної Програми¹¹⁵. Однак, подібно до А.І.Карасєвського, вони орієнтувалися на схеми попередників, зокрема на згадувані вище анкети РГТ і програми губернських статистичних комітетів. Архієреї означених єпархій, відповідно, ніяк не відредагували на розпорядження Синоду. Щоправда Філарет Гумілевський, ще на той час Харківський владика, сповістив, що робота над укладанням історико-статистичного опису його єпархії була розпочата два роки тому і наразі добігає кінця¹¹⁶.

Репорти решти єпархіальних архієреїв (окрім Катеринославського) про виконання означеної постанови у Київській, Подільській, Волинській, Полтавській і Чернігівській єпархіях засвідчують, що вони опиралися виключно на представників інтелектуальної еліти місцевого духовенства. Так у 100

відсотках випадків відповідальними виконавцями були призначені викладачі місцевих семінарій (та академії у Київській єпархії), «которые по способностям и особенно по охоте к историческим исследованиям могут с успехом участвовать в совершении предположенного труда»¹¹⁷, під безпосереднім контролем ректорів цих навчальних закладів. На них покладалася координуюча, експертна та науково-дослідна робота з укладання замовлених описів згідно до представлені Синодом програми. Між іншим, їм доручалася робота над укладанням частин, присвячених церковній регіональній історії. В другу чергу голови єпархій у приказному порядку залучили до означеної діяльності священників (здебільшого протоієреїв) кафедральних та інших значних соборів та церков губернських та повітових міст, настоятелів монастирів, єпархіальних благочинних та членів духовних правлінь. Таким обранцям було доручено виявлення цінних історичних джерел у підвідомчих церквах та монастирях, складання їхнього опису, а також присилка відомостей про найбільш визначні з огляду історії та архітектури місцеві храми¹¹⁸. В Полтавській єпархії до означеної роботи були залучені 59 «членів-кореспондентів» (очевидно, під впливом методи діяльності РГО), проте ймовірно, що ними були ті самі благочинні, члени духовних правлінь та настоятелі значних храмів. Адже кількість означених осіб приблизно збігається із зазначеною кількістю «членів-кореспондентів» – духовні правління протягом досліджуваного періоду були влаштовані у всіх повітових містах і поділялися на благочинницькі округи з розрахунку від 10 до 30 арафій на одну¹¹⁹. Таким чином, на прикладі організації процесу підготовки і укладання історико-статистичних описів єпархій найбільш явно вимальовується коло осіб, котрі протягом першої половини XIX ст. залучалися до джерельної евристики та церковно-історичних регіональних досліджень.

Справа помітно загальмувала після відставки обер-прокурора М.О.Протасова 1855 р. та смерті автора програми А.І.Карасевського, який до того ж обіймав посаду обер-прокурора протягом 1855–1856 рр. Нове синодальне керівництво згодом захопилося новою формою означеної діяльності, що в свою чергу спричинило послаблення контролю за підготовкою укладання історико-статистичних описів з боку єпархіальних владик. 1865 р. Синод відмовився від власної координуючої ролі в означеному процесі і запропонував надрукувати напрацьовані матеріали на шпальтах єпархіальних часописів, що активно почали з'являтися протягом 1860-х, або видати окремими відбитками за єпархіальний кошт, залишивши це питання на особистий розсуд місцевої церковної влади.¹²⁰ Таким чином, можна стверджувати, що принаймні протягом 1855–1865 рр. за Синодом зберігалася координуюча роль у підготовки і укладання єпархіальних історико-статистичних описів. Відзначимо, що їхнє видання не припинилося. Більше того, саме протягом кінця 1860-х–1890-х рр. було опубліковано більшість подібних видань. Однак, до їхньої появи долучилися інші чинники, найголовнішим серед котрих була наявність у єпархії особисто зацікавлених осіб¹²¹, котрими виявилися здебільшого місцеві архієреї.

Повертаючись до розпорядження 1850 р. відзначимо, що у ході його виконання, а також виконання попередніх розпоряджень, визначилося коло осіб, переважно членів семінарських корпорацій, котрі в подальшому великою мірою прислужилися на ниві джерельної евристики та церковної регіональної історії. Серед таких, приміром, Павло Гліщинський – автор «Историко статистического описания Подольской епархии» (1862, «ПЕВ»), Никодим Алешковський – автор «Описания бывшей Новгород-Северской епархии» (1858, «ЧГВ») ¹²², Даниїл Юзефович, Михайло Гаврілков, Андрій Руткевич – автори низки досліджень з різних аспектів історії Полтавської єпархії, Степан Руданський, Анатолій Свидницький, Каленик Шейковський – подільські семінаристи, задіяні протягом 1850-1855 рр. до роботи відповідного подільського комітету ¹²³, майбутні відомі культурницькі діячі, зокрема у царині народознавства. *Ю. Земський* доводить, що із діяльністю Комітету було пов'язане започаткування місцевої школи етнографів та фольклористів Поділля ¹²⁴.

До того ж науково-пошукові та історико-літературні вправи учасників описуваної синодальної акції 1850-х рр. стали серйозним фундаментом відомих сьогодні історико-статистичних описів єпархій, авторами котрих номінально вважаються окремі архієреї Філарет (Гумілевський), Гавриїл (Розанов), Феодосій (Макаревський), Митрофан (Семашкевич) в той час як вірогідно, що їхня фактична участь полягала здебільшого у організаційній, редакторській і лише частково науково-дослідній роботі. Це добре видно, приміром, із вже згадуваної статті *Ольги Гейди* із красномовною назвою «Хто був автором семитомного опису Чернігівської єпархії?». До того ж, до деяких з цих видань синодальне розпорядження 1850 р. спричинилося, так би мовити, опосередковано, про що мова має піти у відповідному розділі. Однак принагідно зауважимо, приміром, що майбутній Катеринославський архієпископ Феодосій (Макаревський) ¹²⁵ – укладач «Материалов для историко-статистического описания Екатеринославской епархии» (1880) – вірогідно був членом відповідного Комітету Смоленської семінарії, перебуваючи у ній на посаді вчителя історії ¹²⁶.

Отже, сформовані при духовних семінаріях комітети здебільшого продовжили свою пошуково-дослідну діяльність і згодом перетворилися на церковно-красназавчі осередки. Вони, між іншим, заклали організаційні підвалини для появи протягом другої половини XIX ст. єпархіальних церковно-археологічних товариств і музеїв.

Протягом 1860-х рр. у відомстві синодального обер-прокурора приступили до реалізації нової ідеї – складанню церковнопарафіяльних літописів. Відповідне розпорядження Синоду від 12 жовтня 1866 р. ¹²⁷ можна також частково віднести до числа «примусових» чинників, адже воно, так само як і всі попередні, *зобов'язувало* єпархіальних архієреїв до організації відповідної діяльності підлеглих. У новому форматі запланованих церковно-історичних регіональних досліджень історичні матеріали описового плану суттєво скоротилися у об'ємі, або зникли зовсім, поступаючись відомостям довідково-статистичного харак-

теру. При цьому їхнім об'єктом ставали не лише найбільш видатні з історичної точки зору храми, а всі, навіть невеликі сільські церкви.

Отже, на відміну від історико-статистичних описів єпархій, які були заплановані як церковно-історичні регіональні дослідження, перед церковнопарафіяльними літописами поставали завдання скромніші. Від єпархій більш не вимагали наукових висновків і узагальнень, натомість чекали матеріалу від віддалених та найскладніших в дослідженні адміністративних центрів – парафій. Відтепер обер-прокурор звертався не скільки до єпархіальної еліти, як до всіх парафіяльних священників, зобов'язуючи їх складати церковнопарафіяльні літописи чітко за представленою схемою: адміністративне та географічне розташування, розумовий (!) та релігійно-моральний стан парафіян, склад причту з часу заснування парафії, наявність церковнопарафіяльних організацій. Проте окрім таких довідкових відомостей, яких ще можна було чекати від переважної більшості парохів, літописи мали і «утопічні» завдання: історія заселення краю, його економічний розвиток, детальна географічна мапа парафії, план всіх будівель, план та зображення храму (у кількох ракурсах), а також суміш із геологічних, археологічних, археографічних, агрономічних відомостей¹²⁸.

Методи роботи у ході виконання чергового синодального розпорядження були частково запозичені із досвіду попередньої акції. Так, приміром, протягом 1865–1870 рр. у Подільській єпархії набула нового імпульсу діяльність семінарського Комітету у складі вже наступного покоління викладачів та семінаристів: ректора Феогноста, прот. П.Троїцького, М.Соколова, Л.Лотоцького, М.Башинського, М.Дороновича, М.Яворовського, а також професорів семінарії Д.Синицького, О.Павловича, Є.Струминського та ін. Їхня увага ще більшою мірою зосередилася на організаційній, експертній та науково-літературній діяльності, адже основними авторами літописів мали відтепер ставати парафіяльні священники. Члени Комітету склали програму (уніфікованої версії Синод цього разу не запропонував) для упорядження описів монастирів, церков та парафій, яку розіслали по єпархії і визначили за кожним повітом своєрідних кураторів для безпосередньої роботи із передбачуваними авторами¹²⁹. Інша новація полягала в тому, що комітетчики більш не поклалися навіть на адміністративний провід місцевого духовенства у вигляді благочинних, самочинно виконуючи кураторські обов'язки. Відтак зрозуміло, що поступово церковно-історична регіоналістика в особі її лідерів і організаторів виходила на вищий професійний рівень, чого не можна сказати про сільських парохів, котрих вперше централізовано залучили до історичних вправ. Приміром, із 744 літописів, котрі надійшли від сільських Подільської єпархії, лише 231 були визнані рецензентами задовільними¹³⁰.

Про ступінь впливу означених синодальних розпоряджень (1850, 1866) на поступ церковно-історичних, етнографічних та статистичних регіональних досліджень, дуже однозначно і аргументовано висловився вже згадуваний російський історик-архівіст *Олексій Раздорський*. Аналізуючи вплив урядової

ініціативи на процес укладання церковних і світських регіональних довідково-інформативних видань в імперії, дослідник довів, зокрема, що єпархіальні довідкові книжки і адрес-календарі через відсутність контролю Синоду видавалися дуже повільно і проїхне більш-менш широкерозповсюдження можна казати лише наприкінці XIX ст. З тієї ж причини (відсутність синодального контролю) видання довідників та адрес-календарів мало нерегулярний, а деколи – разовий характер: серед 23 єпархій з середини XIX до початку XX ст. вийшло по 1–2 таких видання. Натомість історико-статистичні описи єпархій були під контролем Синоду, тому часто виходили кількома томами протягом декількох років¹³¹.

Природно, що у ході роботи над історичними красназвчими розвідками, було неможливо обминути етнографічний матеріал, близький представникам духовенства з дитинства, проведеного в українському селі серед одноліток – дітей парафіян, в атмосфері давніх національних культурних традицій, котрі залишалися у сільському повсякденні майже непорушними. До того ж подібні зацікавлення періодично стимулювалися і примусовим чином, зважаючи бодай на зміст анкет РГО, програм статистичних комітетів та «неофіційних частин» «Губернских» і «Єпархиальных ведомостей» і, власне, наявні питання із народознавчої сфери, що чекали на відповідь у рамках складання історико-статистичних описів єпархій. Відомі і більш конкретні, «примусові» чинники. Приміром, виявляється, що співпраця із Г.Чубинським у рамках його «Етнографічної і статистичної експедиції до Південно-Західного краю», була забезпечена, між іншим, і усталеним бюрократичним шляхом. Адже синодальний обер-прокурор указом із Синоду зобов'язав єпархіальних архієреїв довести через благочинних до кожного священика про необхідність сприяти Експедиції¹³². Це варто віднести до купи інших факторів, котрі вплинули на активну участь представників здебільшого місцевих семінарських корпорацій Чернігівщини, Київщини, Полтавщини, Поділля, Слобожанщини, котрі допомагали відомому фольклористу у процесі збору етнографічних матеріалів. Приміром, від вчителів Волинської духовної семінарії Н.Петрова і прот.А.Хойнацького П.Чубинський дістав великий збірник обрядів і вірувань українського народу, що відносяться до різних церковних свят, а також весільні і побутові обряди, записані учнями семінарії¹³³.

Отже, окреслені у статті чинники склали певну сукупність, котра призвела до активізації діяльності представників духовенства у царині означеної культурницької сфери. Складовими такої сукупності були як об'єктивні фактори (загальноєвропейський поступ історичної науки, внутрішньополітичні мотиви її розвитку в імперії, поступове підвищення освітнього рівня духовенства і генеза церковно-історичної науки, розвиток місцевої періодики в якості, між іншим, осередків історичної регіоналістики), так і конкретні чинники, які можна окреслити як «примусові» (залучення духовенства до діяльності науково-

популяризаторських товариств, орієнтованих на вивчення історії, губстаткомітетів, а також синодальні розпорядження про організацію упорядкування історико-статистичних єпархіальних описів).

До того ж, у ході проведеного дослідження стало зрозумілим, що за ступенем залучення до означеного культурницького процесу духовенство видається умовно розподіленим на дві великі групи, котрі формувалися незалежно від його класичного поділу на «біле» (священницьке) і «чорне» (монастирське). В першому випадку потрібно мати на увазі багатотисячну армію звичайних сільських парафіяльних священників та членів причтів, які склали чисельну групу духовного стану. Наприкінці XVIII – і практично до 1860-х рр. освітній рівень переважної більшості представників цієї групи обмежувався елементарними навичками читання, письма та певним набором основних професійних знань¹³⁴. Адже, незважаючи на те, що семінарська освіта стала де-юре обов'язковою умовою отримання парафії ще за павлівських часів, вона завойовувала домінування дуже повільно, продираючись крізь надзвичайно усталений, можна навіть сказати звичаєвий, корумпований механізм «влаштування» дітей та зберігання прибуткових парафій «в родині», котрий поступово розквітнув і в українських єпархіях після їхнього оформлення у складі РПЦ. Відзначимо, що такого освітнього рівня за інших обставин виявилось б цілком достатньо – щонедільна обов'язкова проповідь з церковної кафедри, читана із централізовано розповсюджуваної збірки, була майже єдиним проявом місцевого культурного життя. У половині позаминулого століття повсякденне життя та світогляд сільських парохів та їхніх парафіян мало відрізнялися: члени причтів жили переважно з церковних треб та сільськогосподарського зиску з причетницьких наділів, перебуваючи у залежності від симпатій парафіян, милості землевласника, прихильності благочинного та волевиявлення «далекого» архієрея.

Однак для свого часу і середовища члени сільських причтів були єдиними письменними, бюрократизованими через беззаперечне підкорення єпархіальному владиці¹³⁵ та авторитетними (принаймні протягом зазначеного періоду) особами. Це робило їх в очах місцевої і центральної влади не лише зручними реєстраторами демографічного стану (смерті, народження, шлюбу), а й потенційними кураторами формування офіційної ідеології у найдрібніших адміністративних ділянках імперії, конче затребуваних і в українських її складових у рамках трьох генерал-губернаторств: Київському, Малоросійському та Новоросійському. Поступово підвищуючи освітній рівень парафіяльних священників, уряд протягом всієї імперської доби час від часу робив спроби залучити їх до відповідних державницьких акцій, зокрема у культурницькій сфері¹³⁶. Починаючи з другої половини XIX ст. означені домагання влади ставали усе більш наполегливими, що робило із священників дієвих фігурантів культурно-громадського життя, здебільшого, так би мовити, «мимоволі».

Щодо представників іншої умовно визначеної групи, то саме вони здебільшого ставали основними суб'єктами культурницького процесу, у тому числі у сфері історичних досліджень. Ця група обмежується невеликим ко-

лом осіб щодо попередньої (у приблизному співвідношенні 1:330 на середину XIX ст.¹³⁷) і являє собою інтелектуальний провід духовенства, до якого у XIX ст. належали у рамках кожної єпархії представники семінарських і училищних корпорацій¹³⁸ та священницька еліта – священники (здебільшого, з титулом протоієрея) кафедральні й соборні, парафіяльних церков єпархіальних (губернських) й повітових центрів та благочинні (також, в основному, титуловані), котрі здійснювали контроль над провінційним і сільським духовенством у рамках благочинницької округи. Майже всі вони були тією чи іншою мірою задіяні у керуванні єпархією, звичайно в якості виконавчої гілки влади, перебуваючи членами консисторій, духовних правлінь, училищних та попечительських рад, а також обіймали відповідальні посади законовчителів світських навчальних закладів, депутатів від духовенства, слідчих від духовенства, духовників тощо.

Окреме місце у цій групі посідали представники так званого ученого чернецтва, яке розповсюдилося в українському православ'ї з XVIII ст. і, поступово трансформуючись під впливом імперської церковної політики, до початку XIX ст. утвердилося в адміністративній структурі РПЦ, формуючись з випускників духовних академій, котрі вступали до чернецтва не задля життя в монастирі, а з метою просування по церковно-адміністративній дробині. Учені монахи традиційно починали свою кар'єру викладачами і адміністрацією духовних навчальних закладів, а закінчували вікарними єпископами чи єпархіальними архієреями¹³⁹. Останні в XIX ст. уособлювали необмежену владу над всім духовенством єпархії, зокрема спрямовували і визначали зміст його культурницької діяльності. І священники, і учені монахи, і семінарські та академічні педагоги в рамках своїх губерній входили до складу місцевої інтелектуальної еліти, а в особі архієреїв та вікарних єпископів також до адміністративної верхівки, часто відіграючи в означених структурах не останню роль. У переважній більшості це були високоосвічені, інтелектуально та творчо обдаровані активні громадські і культурні діячі свого часу, чий відчутний вплив інколи розповсюджувався далеко за межами церковного життя. При цьому важливо відзначити, що майже всі вони, окрім більшості єпископату, були вихідцями з місцевого селянського культурного середовища, залишаючись українофілами у своїй подальшій культурницькій діяльності.

Як бачимо, приблизно на такі дві групи поділялася аудиторія кліриків, стосовно якої формувалися окреслені у статті чинники. Умовність запропонованого розподілу очевидна, позаяк серед адміністративної еліти духовенства вистачало байдужих до будь-якої культурницької діяльності, як і серед сільських парохів було достатньо випадків надзвичайної активності і продуктивності в означеному процесі. Відтак стає зрозумілим, що окреслені фактори є чинниками, передусім, формування мотиваційної сфери у суб'єктів означеної діяльності. Якщо, приміром, розвиток історичної науки у стінах духовних навчальних закладів, формування відповідної наукової школи у КДА, співпраця із видатними культурними діячами епохи, що гуртувалися навколо «ГВ» протягом 1850–

60-х або досліджували у рамках експедицій українську історичну минувшину, може розглядатися як чинник внутрішньої, процесуально-змістовної мотивації, то «примусові чинники», до котрих можна з великою долею вірогідності віднести перелічені в статті обер-прокурорські (читай – урядові) розпорядження стосовно залучення духовенства до науково-пошукової діяльності, орієнтованої на вивчення історії, прислужилися до формування зовнішніх мотивацій, серед котрих можливі престижні, матеріальні, негативні та інші. Таким чином, можна з великою долею вірогідності спрогнозувати, що дослідження мотиваційної сфери дозволить спробувати реконструювати дійсний стан справ у царині науково-пошукової і популяризаторської діяльності представників духовенства, орієнтованої на вивчення історії.

¹ *Гавриил (Розанов)*. Историко-хронологическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической, Одесса, 1848; *Филарет (Гумилевский)*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии, Москва-Харьков, 1852–1858; *Никодим Алешковский*. Описание бывшей Новгород-Северской епархии // Черниговские губернские ведомости, 1858; *П.А. Глицинский*. Историко-статистическое описание Подольской епархии // Подольские епархиальные ведомости, 1862; *Макаревський Феодосій*. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. Дніпропетровськ, 2000 (Репринт: *Феодосій (Макаревський А.Г.)* Матеріали для історико-статистичного описання Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII ст. (1880)); *Митрофан (Семашкевич)*. Историко-географическое и этнографическое описание Подолии (1875–1876); *Филарет (Гумилевский)*. Историко-статистическое описание Черниговской епархии, Чернигов, 1873; *Н.И. Теодорович*. Историко-статистическое описание церквей и приходоу Вольнской епархии. Почаев, 1888–1899.

² *В. Бердинских*. Приходское духовенство России и развитие краеведения в XIX в. // Вопросы истории. – 1998. – №10. – С.135.

³ *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – поч. XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. Хмельницький. – 1995. – С.30.

⁴ *Верменич Я.* Історична регіоналістика і краєзнавство: діалектика співвідношення // Історико-географічні дослідження в Україні. – 2004. – №7. – С.31–32; *Баженов Л.В.* Вказ. праця. – С.4, 30.

⁵ *Верменич Я.* Вказ. праця. – С.32.

⁶ *Баженов Л.В.* Вказ. праця. – С.7–8.

⁷ Див.: *Верменич Я.* Вказ. праця.

⁸ *Степаненко Г.В.* Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – поч. XX ст.). Дис. ... к.і.н. – К., 2002. – С.102–106.

⁹ *Карсим І.А.* Розвиток церковної археології та музейництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. – К., 2003. – С.6.

¹⁰ *Реснт О.П.* Україна в імперську добу: XIX – початок XX ст. – К., 2003. – С.117.

¹¹ *Шандра В.С.* Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством // УІЖ. – 2010. – №4. – С.59–83.

¹² *Шандра В.С.* Вказ. праця. – С.59–83.

¹³ *Журба О.І.* Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності. К.: Наукова думка, 1993. – С.86.

¹⁴ *Баженов Л.В.* Вказ. праця; *Баженов Л.В.* Alma mater подільського краєзнавства: Місто Кам'янець-Подільський – осередок історичної регіоналістики XIX – початку XX ст. – К., 2005.

- ¹⁵ *Заремба С.* Нариси історії українського пам'яткознавства. – К., 2002.
- ¹⁶ *Ярмошик І.* Становлення історичного краєзнавства на Волині в XIX – на початку XX ст. – Житомир, 1998; *Тарабукін О.О.* Початки археологічного вивчення Житомирщини (кінець XVIII – третя чверть XIX ст.) – Житомир, 2003.
- ¹⁷ *Сінкевич Є.Г., Макієнко О.А.* Статистичні служби Херсонської губернії в структурі адміністративної влади та органів місцевого самоврядування XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету, Запоріжжя, 1999, вип. 7; *Бобков В.В.* Розвиток статистичних досліджень в Таврійській губернії в XIX – поч. XX ст. Дис. ... к.і.н., Дніпропетровський національний ун-т, 2004; *Хмарський В. М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – О., 2002.
- ¹⁸ *Баженов Л.В.* Вказ. праця; *Баженов Л.В.* Alma mater подільського краєзнавства: Місто Кам'янець-Подільський – осередок історичної регіоналістики XIX – початку XX ст. – К., 2005.
- ¹⁹ *Лиман І.* Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861), 2004/<http://www.i-lyman.name/StateChurch/Intro.html>
- ²⁰ *Ю.Е.Кондаков.* Государство и православная церковь в России: эволюция отношений в первой половине XIX века. – СПб., 2003 – С.352–360.
- ²¹ *Кучумова Л.И.* Православный приход в концепции Церкви и государства и общественной мысли в России на рубеже 1850–1860-х годов//Православие и русская народная культура. – М., 1993. – Кн.2. – С.158–199.
- ²² *Прокон'юк Оксана.* Канцелярські службовці в місцевих органах епархіального управління: колективний портрет//Просемінарії. Медієвістика, історія церкви, науки і культури. – К., 2008. – С.231.
- ²³ *Фриз Грегори.* Приходское духовенство в России в XIX в.: кризис, реформы, контрреформа. (*Freeze G.L.* The Parish Clergy in Nineteenth Century Russia. Crisis reform, counter-reform.) – Princeton, 1983.
- ²⁴ *Фриз Г.* Менталитет приходского священника: «Мнения» об улучшении быта духовенства 1863 г. (Владимирская епархия) // Провинциальное духовенство дореволюционной России, вып.3, Тверь, 2008.
- ²⁵ *Леонтьева Т.Г.* Вера и прогресс: Православное сельское духовенство России во II пол. XIX – нач. XX в. – М., 2002; *Леонтьева Т.Г.* Жизнь и переживания сельского священника (1861–1904) // Социальная история. Ежегодник. – М., 2000.
- ²⁶ *Дианин А.* Малороссийское духовенство во второй половине XVIII века (по пунктам малороссийского духовенства, представленным в екатерининскую комиссию для составления нового уложения). – К., 1904. – С.13–14; *Смолич И.К.* История Русской Церкви. 1700–1917. – М., 1996.
- ²⁷ *Освальт Ю.* Духовенство и реформа приходской жизни. 1861–1865 // Вопросы истории. – 1993. – №11–12. – С.140–149.
- ²⁸ *Римский С.В.* Русская православная церковь в XIX веке. – М., 1997; *Римский С.В.* Российская церковь в эпоху Великих реформ. – М., 1999.
- ²⁹ *Жилюк С.І.* Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). – Житомир, 1996; *Чіркова О.А.* Православна церква в Україні в кінці 18–19 ст. (На матеріалах Київських епархіальних ведомостей, Полтавських епархіальних ведомостей, Чернігівських епархіальних известий). – К., 1998; *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII – перш. пол. XIX ст.). – Харків, 1999; *Степаненко Г.В.* Освітня діяльність православного духовенства в Україні у XIX – на початку XX ст. Дис. ... к.і.н. – К., 2002; *Яковенко Г.Г.* Церковнопарафіальна освіта в Харківській єпархії (1799–1917 рр.). Дис. ... к.і.н. – Харків, 2006; *Гладкий Сергій.* Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на поч. XX ст. – Запоріжжя, 1997; *Міну М.О.* Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861–1917 рр.). Дис. ... к. і. н. – Миколаїв, 2007; *Петренко І.М.* Церковнопарафіальні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1884–1917 рр.): Дис. ... к. іст. н. – К., 2005 та ін.

³⁰ *Шип Н.А.* Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1819–1819). – К., 2010.

³¹ *Карсим І.А.* Зазначена праця; *Кошель О.М.* Краєзнавство, історія й культура Поділля у діяльності представників православної та римо-католицької конфесій XIX – поч. XX ст.: Автореф. дис. ...к.і.н. – Чернівці, 1999; *Земський Ю.С.* Подільський єпархіальний історико-статистичний Комітет (становлення та діяльність): Ареф. дис. ...к. іст. н. – Хмельницький, 1997.

³² *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания Русской православной церкви (1848–1916): Сводный каталог и указатель содержания / Ред. В.В.Антонов. – СПб.: РНБ, 2007; *Раздорский А.И.* Справочные издания епархий Русской православной церкви (1861–1915): Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2000.

³³ *Тарасенко О.Ф.* Архієпископ Філарет (Гумілевський) та його внесок у розвиток церковно-історичних студій в Україні в середині XIX ст.: Дис. ... к. і. н. / Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г.Шевченка. Чернігів, 2001; *Журба О.І.* Культурницька та історико-археографічна діяльність архієпископа Гавриїла (В.Ф.Розанова) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник, 1997, вип. I; *Швидько Г.К.* Катеринославщина та її найвидатніші діячі духовного звання (XVIII – XIX ст.) // Макаревський Феодосій. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. – Дніпропетровськ, 2000.

³⁴ *Гейда О.* Хто був автором семитомного опису Чернігівської єпархії? // УДЖ, 2010, №2.

³⁵ *Гейда О.* Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XVII – на початку XX ст., Дис. ...к.і.н., Чернігів, 2004; *Гейда Ольга.* Охорона церковної старовини на Чернігівщині у 18 – на початку 20 ст. (рухомі пам'ятки) // З історії релігій в Україні. Праці XIII міжнародної наукової конференції (Львів, 20–24 травня 2002 р.), кн. 1.

³⁶ *Гейда О.* Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XVII – на початку XX ст., Дис. ...к.і.н. – Чернігів, 2004. – С. 46.

³⁷ Там само. – С. 58.

³⁸ *В.Бердинских.* Вказ. праця. – С. 134.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. – С. 137–138.

⁴¹ *Козлов В.П.* Колумбы российских древностей. – М., 1981. – С. 84–85.

⁴² *Гейда Ольга.* Охорона церковної старовини на Чернігівщині у 18 – на початку 20 ст. (рухомі пам'ятки) // З історії релігій в Україні. Праці XIII міжнародної наукової конференції (Львів, 20–24 травня 2002 р.). – Кн. 1. – С. 110–111.

⁴³ *Козлов В.П.* Вказ. праця. – С. 35–36.

⁴⁴ Там само. – С. 36.

⁴⁵ *Журба О.І.* Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності. – К.: Наукова думка. – 1993. – С. 77.

⁴⁶ *Прот. Георгий Флоровский.* Пути русского богословия. Париж. – 1983. – С. 365.

⁴⁷ *Реснт О.П.* Вказ. праця. – С. 115.

⁴⁸ *Уортман Р.С.* Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. В 2 т. Т. 1.: От Петра Великого до смерти Николая I. – М., 2004. – С. 186, 362.

⁴⁹ *Виттекер Ц.Х.* Граф С.С. Уваров и его время. – СПб., 1999.

⁵⁰ *Реснт О.П.* Вказ. праця. – С. 117; *Данилов И.* Правительственные распоряжения относительно отечественных древностей с императора Петра I, особенно в царствование императора Александра II // Вестник археологии и истории. – 1886. – Вып. 6. – С. 16.

⁵¹ *Данилов И.* Вказ. праця. – С. 24–25.

⁵² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 152. – Спр. 232. – Ч. 1. – Арк. 11. / За: *Журба О.І.* Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 44.

⁵³ *Баженов Л.В.* Вказ. праця. – С. 29.

⁵⁴ *Журба О.І.* Вказ. праця. – С. 86.

- ⁵⁵ Волинський єпископ Стефан цитується за: *Козлов В.П.* Вказ. праця. – С.77.
- ⁵⁶ *Уортман Р.С.* Вказ. праця. – С.496–497.
- ⁵⁷ Там само. – С.498, 503.
- ⁵⁸ ЦДІА України у м. Києві. – Ф.711. – Оп.2. – Спр.4692. – Арк. 12–15, 20–24, 35, 46, 51, 68, 75, 76, 81, 87, 88; Ф.442. – Оп.1. – Спр.1805. – Ч.П.
- ⁵⁹ Там само. – Ф.711. – Оп.2. – Спр.5818. – Арк.1–4, Спр.5328. – Арк.1–2; *Доброленский Ф.* Наши духовные семинарии в 50-х гг./Воспоминания бывшего преподавателя Волинской семинарии. – Почаев, 1904. – С.3–4.
- ⁶⁰ Принцип наслідування батьківських парафій, котрий розповсюджувався і на дівчат-спадкоємиць, був скасований де-юре 1867 р., але де-факто застосовувався принаймні до кінця століття.
- ⁶¹ Докладніше, наприклад: *Леонтьева Т.Г.* Жизнь и переживания сельского священника (1861–1904) // Социальная история. Ежегодник. – М., 2000.
- ⁶² ЦДІА України у м.Києві, ф.711, оп.2, спр.1517, арк.8–9; спр. 1631, арк. 1,2,7; ф.442, оп.809, спр.53, ч.ІІІ, арк.6,7,7зв.
- ⁶³ Письма митрополита Киевского Арсения к протоиерею Петру Гавриловичу Лебединцеву (с пояснительными примечаниями свящ. И.Гордиевского) // Киевская Старина. – 1900. – №10. – С.158.
- ⁶⁴ *Бердинских В.* Вказ. праця. – С.134.
- ⁶⁵ Письма Евгения Болховитинова к В. Г. Анастасевичу//Русский архив. – 1889. – Кн.2. – С.184–185.
- ⁶⁶ *Шип Н.А.* Вказ. праця. – С.183.
- ⁶⁷ Там само. – С.354–355.
- ⁶⁸ Прот. *Георгий Флоровский.* Вказ. праця. – С.364–365.
- ⁶⁹ Там само. – С.142.
- ⁷⁰ На память о д.ч.о. протоиерее *А.Г.Лебединцеве*// Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1900. – Т.22. – С.67.
- ⁷¹ Гавриил, архиепископ Екатеринославский, Херсонский и Таврический. Некролог. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т.5. – С.920, 921.
- ⁷² *Шип Н.А.* Вказ. праця. – С.183.
- ⁷³ Прот. *Георгий Флоровский.* Вказ. праця. – С.364–365.
- ⁷⁴ *Данилов И.* Правительственные распоряжения относительно отечественных древностей с императора Петра I, особенно в царствование императора Александра II // Вестник археологии и истории. – 1886. – Вып.6. – С.13.
- ⁷⁵ Там само. – С.20.
- ⁷⁶ Див.: *Шандра В.С.* Вказ. праця.
- ⁷⁷ *Кондаков Ю.Е.* Вказ. праця. – С.340–342.
- ⁷⁸ *Кондаков Ю.Е.* Вказ. праця; *Лиман І.* Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). – 2004/ <http://www.i-lyman.name/StateChurch/Intro.html>.
- ⁷⁹ Див.: *Кондаков Ю.Е.* Вказ. праця.
- ⁸⁰ *Козлов В.П.* Вказ. праця. – С.69.
- ⁸¹ *Данилов И.* Правительственные распоряжения относительно отечественных древностей с императора Петра I, особенно в царствование императора Александра II // Вестник археологии и истории. – 1886. – Вып.6. – С.16.
- ⁸² ДАЧО. – Ф.127. – Оп.1. – Спр. 9046, 9048 / За: *Гейда Ольга.* Охорона церковної старовини на Чернігівщині у 18 – на початку 20 ст. (рухомі пам'ятки)//З історії релігій в Україні. Праці 13 міжнародної наукової конференції (львів, 20–24 травня 2002 р.). – Кн.1. – С.109.
- ⁸³ Сборник действующих и руководственных церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. Составитель *Т.В.Барсов.* – СПб., 1885. – Т.1. – С.106.
- ⁸⁴ Протоколы заседаний Археографической комиссии. 1835-1840 г. Выпуск первый. – СПб., 1885. – С.514.

⁸⁵ Данилов И. Правительственные распоряжения относительно отечественных древностей с императора Петра I, особенно в царствование императора Александра II // Вестник археологии и истории. – 1886. – Вып.6. – С.13–14.

⁸⁶ Протоколы заседаний Археографической комиссии 1835–1840 гг. Выпуск первый. – СПб., 1885. – С.215.

⁸⁷ ЦДІА України у м.Києві. – Ф.442. – Оп.152. – Спр.232. – Ч.1. – Арк.292. / За: Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності. – К.: Наукова думка, 1993. – С.44.

⁸⁸ Сборник действующих и руководственных церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. Составитель Т.В.Барсов. – СПб., 1885. – Т.1. – С.105–106.

⁸⁹ Див.: Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття, К., 2005; Лиман І. Державна церква і державна влада: південна Україна (1775–1861) // <http://www.i-lyman.name/StateChurch/AdminSystem/Bishops.html>

⁹⁰ Степаненко А.В. «Киевский почин» о.Петра Лебединцева: попытка микроисторического анализа//Проблеми історії України XIX – початку XX ст., К.: Інститут історії України НАН України. – 2008. – №15.

⁹¹ Данилов И. Правительственные распоряжения относительно отечественных древностей с императора Петра I, особенно в царствование императора Александра II // Вестник археологии и истории. – 1886. – Вып.6. – С.28.

⁹² Гавриил, архиепископ Екатеринославский, Херсонский и Таврический. Некролог // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т.5. – С.951.

⁹³ Бердинских В. Вказ. праця. – С.135.

⁹⁴ ДАЧО. – Ф.127. – Оп.1. – Спр. 9046, 9048 / За: Гейда Ольга. Охорона церковної старовини на Чернігівщині у 18 – на початку 20 ст. (рухомі пам'ятки)//З історії релігій в Україні. Праці 13 міжнародної наукової конференції (львів, 20–24 травня 2002 р.). – Кн.1. – С.109.

⁹⁵ Данилов И. Вказ. праця. – С.32.

⁹⁶ Журба О.І. Вказ. праця. – С.44.

⁹⁷ Раздорский А.И. Справочные издания епархий Русской православной церкви (1861–1915): Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2000. – С.15.

⁹⁸ Сінкевич Є.Г., Макієнко О.А. Статистичні служби Херсонської губернії в структурі адміністративної влади та органів місцевого самоврядування XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету, Запоріжжя, 1999. – Вип. 7. – С.155.

⁹⁹ Черниговские епархиальные известия, Часть неофициальная. – 1861. – С.127–128.

¹⁰⁰ Реснт О.П. Вказ. праця. – С.115.

¹⁰¹ ІР НБУ. – Ф.204. – Спр.16. – Арк.1; Гейда О. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині 17 – на початку 20 ст., Дис... к.і.н, Чернігів, 2004. – С.67.

¹⁰² Прот. Георгий Флоровский. Вказ. праця. – С.339.

¹⁰³ Указатель статей по истории, археологии и этнографии, помещенных в «Черниговских губернских ведомостях» за 1838–1906 гг. // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1908. – Вып. 7. – Отд. 2. – С.1–142.

¹⁰⁴ ІР НБУ. – Ф.64. – Спр.99. – Арк.1.

¹⁰⁵ Баженев Л.В. Вказ. праця. – С.64.

¹⁰⁶ Киево-Софийский кафедральный протоиерей Петр Гаврилович Лебединцев. Некролог. свящ. Ф.Титова // Труды Киевской духовной академии. – 1897. – №1. – С.161.

¹⁰⁷ Там само. – С.162–163.

¹⁰⁸ Протоколы заседаний Археографической комиссии. 1835–1840 г. Выпуск первый. – СПб., 1885. – С.296.

¹⁰⁹ Там само. – С.210, 254, 296, 491.

¹¹⁰ Киево-Софийский кафедральный протоиерей Петр Гаврилович Лебединцев. Некролог. свящ. Ф.Титова // Труды Киевской духовной академии. – 1897. – №1. – С.162–163.

¹¹¹ Определение Синода о составлении церковно-исторического и статистического описания епархий // *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви: Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2007, Приложение 4, с.581; *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви: Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2007, Приложение 4. – С.579–580.

¹¹² Записка директора Духовно-учебного управления при Синоде А.И.Карасевского «О составлении церковно-исторического и статистического описания епархий» // *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви: Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2007, Приложение 4. – С.579–580.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви: Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2007. – С.16.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ РГИА. – Ф.802. – Оп.16. – Спр.60. – Арк.2-3 зв. // За: *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий Русской православной церкви: Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2007.

¹¹⁸ Обзор дел о составлении описаний епархий в РГИА (1850–1868 гг.) // *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий русской православной церкви (1848–1916): Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2007. Приложение 5: Обзор дел о составлении описаний епархий в РГИА (1850–1868 гг.). – С.585–648.

¹¹⁹ Сборник действующих и руководственных церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. Составитель *Т.В.Барсов.* – СПб., 1885. – Т.1. – С.162–164.

¹²⁰ Киевские епархиальные ведомости. – 1869. – №6. – С.20–21.

¹²¹ *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий русской православной церкви (1848–1916): Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2007. – С.24.

¹²² Там само. – С.20.

¹²³ *Баженов Л.В.* Вказ. праця. – С.38,40.

¹²⁴ *Земський Ю. С.* Подільський епархіальний історико-статистичний комітет (становлення та діяльність), Хмельницький, 1997.

¹²⁵ РІА. – Ф.802. – Оп.16. – Спр.92. – Арк.3–3 об. // За: Обзор дел о составлении описаний епархий в РГИА (1850–1868 гг.) / *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий русской православной церкви (1848–1916): Сводный каталог и указатель содержания, СПб., 2007. Приложение 5: Обзор дел о составлении описаний епархий в РГИА (1850–1868 гг.): С.585–648.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ *Раздорский А.И.* Историко-статистические описания епархий русской православной церкви (1848–1916): Сводный каталог и указатель содержания. – СПб. – 2007. – С.19.

¹²⁸ Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1889. – №16. – С.493–505.

¹²⁹ *Баженов Л.В.* Вказ. праця. – С.53.

¹³⁰ Там само. – С.53–54.

¹³¹ *Раздорский А.И.* Справочные издания епархий Русской православной церкви (1861–1915): Сводный каталог и указатель содержания. – СПб., 2000. – С.34.

¹³² Киевские епархиальные ведомости. – 1870. – №6. – С.46–47.

¹³³ *Степаненко Г.В.* Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – поч. XX ст.). Дис...к.і.н. – К., 2002. – С.146–147.

¹³⁴ *Шульгин В.* Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838–1863). – К., 1864; *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Варшава, 1932.

¹³⁵ *Кондаков Ю.Е.* Вказ. праця. – С.352.

¹³⁶ *Степаненко А.В.* «Киевский почин» о.Петра Лебединцева: попытка микроисторического анализа//Проблеми історії України XIX – початку XX ст., К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – №15.

¹³⁷ Историко-статистические сведения о состоянии Православной Церкви в России в течение последних 25 лет, именно с 1836 по 1858 г. // Руководство для сельских пастырей. – Киев, 1861. – Т.1. – С.341–344.

¹³⁸ Див.: Сборник действующих и руководственных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. Сост. *Т.В.Барсов*, СПб., 1885; Сборник церковно-гражданских постановлений в России относительно до лиц православного духовенства. Сост. *Н.Александровым*, Спб., 1860.

¹³⁹ Государственность России: словарь-справочник. Книга 5: Должности, чины, звания, титулы и церковные саны России. Конец XV века – февраль 1917 года. – Ч. II. – Москва, 2005. – С.462–463.

УДК 94 (478)

Н.П. Щербінін
(м. Тернопіль)

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА І.Г. НАУМОВИЧА В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (друга половина XIX ст.)

У статті проаналізовано літературну спадщину І.Г.Наумовича, її значення у розвитку національно-культурного відродження українців Східної Галичини другої половини XIX ст., простежено процес формування світогляду останнього, досліджено періодичні видання, започатковані ним.

В статье проанализировано литературное наследие И.Наумовича, его значение в развитии национально-культурного возрождения украинцев Восточной Галиции второй половины XIX в., прослежен процесс формирования мировоззрения последнего, исследованы периодические издания, основанные им.

The article analyzes the literary heritage I. Naumovich in the national-Ukrainian cultural revival of Eastern Galicia second half. Nineteenth century., Traced the formation of his outlook, the research of periodicals, initiated I. Naumovich.

Зміни, що відбуваються в сфері друкованого слова, яскраво відображають суспільно-політичне і культурне життя народу, тенденції його духовного відродження, свідчать про вирішальну роль у цьому видавничої справи. В сучасних умовах розвитку української історії та культури цілком закономірним є повернення до теорії й практики минулого. Важлива роль у цьому процесі належить редактору, громадсько-політичному, культурно-просвітницькому діячу, священику, депутату Івану Григоровичу Наумовичу (1826–1891рр.), який органічно поєднував у собі кваліфікованого видавця і невтомного популяризатора книги.

Незважаючи на певний науковий доробок у дослідженні особи останнього досі залишається малодослідженою його літературна діяльність, що зазнавала критики, зокрема з боку І.Франка, в основному через мову, котрою писав автор¹.

Проблематику літературної спадщини Івана Григоровича не висвітлено належним чином в українській історіографії. Одним з перших детальну інформацію про його життєвий шлях, громадську, політичну та літературну діяльність опублікував О.Мончаловський у праці «Житие и деятельность Ивана Наумовича»². У 1926 р. А.Генсіорський видав розвідку «И.Г.Наумович как народный писатель»³. Окремо про його видавничу діяльність у вказаних авторів не йдеться, оскільки вони не ставили перед собою такого завдан-

ня. Тому відчутною є потреба об'єктивного й науково виваженого аналізу літературної спадщини Івана Григоровича, обґрунтування значення його праць для національного відродження українців Східної Галичини, їх освітнього розвитку у другій половині XIX ст. Особливо важливими джерелами для дослідження проблеми є періодика, архівні матеріали, твори І.Наумовича, багато з котрих є автобіографічними.

Основними завданнями даної статті є розкриття основних аспектів літературної діяльності І.Наумовича, в котрих простежується формування світогляду останнього і вплив його політичних переконань на видавничу сферу, аналіз публікацій, пов'язаних із питаннями освіти народу, характеристика творчої спадщини І.Наумовича як важливого внеску у національно-культурне відродження українців Східної Галичини в другій половині XIX ст.

Захоплення видавничою діяльністю до Івана Григоровича прийшло у період «весни народів», якраз після того, як він відмовився від своїх польськофільських поглядів та почав знайомитися із самотньою українською культурою й мовою.

Спершу він виступив як поет. У 1848 р. І.Наумович написав вірш «Стих в честь Митрополита Михаїла Левицького»⁴. З того часу він майже все своє життя займався поезією, хоча остання була найслабшою з інших літературних жанрів його творчості. У своїх віршах він користувався народною мовою, зворотами, прислів'ями, порівняннями, притчами. Для того, щоб його твори були не лише цікавими, а й мали повчальний та виховний характер, Іван Григорович вивчав історію та культуру українського народу, слідкував за подіями в усьому слов'янському світі⁵.

Він завжди захоплювався поляками в тому плані, які вони згуртовані й як один одного відстоюють. Тому прикладом для спроби створення віршів, як і для більшості тодішніх поетів, були, очевидно, твори останніх. Від них перейняв І.Наумович на перших порах й не характерну для української мови польську віршовану форму та навіть пізніше повністю не зміг звільнитися від цього впливу. В 1849 р. він ознайомився із творами І.Котляревського і Г.Квітки-Основ'яненка, почав цікавитися українськими народними піснями та думами, що у подальшому знайшло відображення в його псевдонімі з характерним українським закінченням – І.М.Бужаненько. І.Наумович також мав учителів, у котрих вчився й яких ставив собі за приклад. Ними були Я.Головацький, О.Пушкін, М.Гоголь, Т.Шевченко. До останнього він відчував особливу прихильність.

Бажання писати в Івана Григоровича виникло не випадково. Соціальне та культурне становище українців у Східній Галичині спонукало його до цього. Наукою в той період займалися лише заможні люди та вихідці із вищих суспільних станів. Не маючи освіти, не вмюючи читати і писати, селяни не могли себе захистити, не володіли елементарними юридичними знаннями. До того ж симпатії австрійського двору належали полякам, котрі захопили все управління Галичиною й Крайовим сеймом. Навчання у школах масово переводили з німецької на польську мову. Для вивчення останньої відводи-

ли більше часу, ніж для оволодіння українською, яку часто проголошували не обов'язковою.

Іншою причиною написання праць І.Наумовичем, що мали повчальний характер у сфері, етнографії, було знову ж таки катастрофічне несприйняття та незнання верхами суспільства культури власного народу. За допомогою своїх публікацій, які мали бути дешевими і попадати в кожну хату, він бажав донести до останнього знання, бо іншого шляху для його навчання не бачив. Для того, щоб українці стали матеріально забезпеченими, потрібно було належним чином впорядкувати своє господарство, котре у селян на той час знаходилося в найгіршому стані. Про це свідчать історичні джерела. Вони не усвідомлювали важливості своєї праці для самих себе⁶. Тому бажачи дати їм позитивні знання в цьому питанні, Іван Григорович вирішив зробити це через свої публікації.

Отже, першопочатки літературної діяльності його були продиктовані тогочасним становищем суспільства, бажанням вивести українців на вищий рівень розвитку, реалізацію чого він вбачав у літературних виданнях.

Для того, щоб аналізувати творчу спадщину І.Наумовича в цілому, необхідно передусім проаналізувати його політичні погляди, особливо ті, що стосувалися мови. Він визнавав право російської мови бути спільною для науки й літератури для слов'янських народів. На нашу думку, орієнтація Івана Григоровича на останню була хибною. До написання творів російською мовою І.Наумович ішов поступово. До 1877 р. він писав двома мовами – народно-літературною для народу та русифікованою для газет і журналів.

Важливо зрозуміти позитивний бік використання Іваном Григоровичем народної мови. Адже написання ним повчальних творів на тій, якій селяни не розуміли, ніякого результату не дало б. Він вважав за потрібне навчати їх правильно го правопису з подальшим переходом від народної до літературної мови.

У 1850-х рр. І.Наумович написав перші повісті. Вони друкувалися у збірнику для дітей «Повісті для учащейся молодежи» 1858 р., а саме «Старый бузок калька» й «Василь Чаровник»⁷, котрі передруковувалися у подальшому в інших читанках для останніх.

Отже, Іван Григорович почав свою літературну працю, орієнтуючись спершу на найнижчий суспільний стан.

Після десятилітньої перерви в творчій діяльності І.Наумович знову повернувся до неї. Спершу майже всі свої праці він друкував у періодиці, засновником яких деколи був також. Починаючи з 1849 р., він почав працювати співробітником «Зорі Галицької» – літературного щотижневика, у котрому друкував свої праці. В 1863 р. у Львові вийшли дві газети, орієнтовані на найширші верстви населення: «Дім і школа, періодика, присвячена школам і сільському народу» та «Лист до громади». В обох виданнях Іван Григорович був активним співробітником.

1871 р. відзначився виданням журналу «Наука» у Коломиї, засновником якого став І.Наумович. Він не випадково видавав часописи, пояснюючи це тим, що книжку пише одна людина, від котрої не можна очікувати абсолютних

знань у різних сферах, у періодиці ж формуються різноманітні думки, кожен письменник висвітлює одну й ту ж проблему неоднаково, що дає можливість читачу побачити її з різних боків. На його думку, книжка – це щось закінчене; часопис же – нескінченний, як знання і практика людини⁸.

Отож результати своїх праць для народу Іван Григорович публікував в періодиці. Такі дії були передбачені й становищем у краї. Книги в той час видавалися тільки у Львові, тому люди, які жили в горах або віддалених селах, могли навіть не знати про вихід у світ книжок, часопис же завдяки поштової службі надходив у кожну хату.

Маючи на меті заснувати видавництво періодики, І.Наумович так обґрунтував основні засади та принципи її видання: «Часопис має займатися предметом віри і наскрізь дихати поезією. Сама назва часопису мусить бути релігійна, або поетична... Життєписи святих і релігійні повісті мають займати друге місце після Євангелії або молитви. Потім про великий Божий світ: Що таке сонце, зірки, земля? Які вони? Що таке зима, літо? Що таке місяць? Що таке море, ріки, гори, кордони? Які на світі народи? Чим займаються? Який в них побут, культура? Як вони управляють своєю землею, чи так як ми, чи краще?... про роль землі, про худобу, бджоли, жіноче господарство. Важливо щоб часопис видавався з ілюстраціями»⁹.

Майже всі статті до 1891 р. в «Науці» належать перу Івана Григоровича. Він присвятив одну з своїх передмов – звернень до народу роз'ясненню мети й завдань журналу: «Всі народи в Європі зробили крок вперед, український народ залишився позаду: він запізнився не зі своєї вини, а з вини тих, хто мав над ним владу; він повинен зрівнятися в культурі з іншими народами і зробити це може тільки за допомогою науки»¹⁰. Дуже вдало відображалися чотири завіти І.Наумовича у часописі, котрий, за його словами, повинен був прищеплювати та підтримувати релігійне й громадське виховання народу, поширювати серед нього потрібні йому відомості.

Літературна діяльність останнього принесла перші позитивні результати. І.Соколов у своїй книзі «Протоиерей Иоанн Григорьевич Наумович...» підкреслював, що цей журнал був найкращою енциклопедією для виховання народу¹¹. Позитивно відгукувався про часопис В.Логола, який зауважував: «Я вчився у четвертому класі народної школи у Бродах. Там релігію навчали на латинській мові і в латинських традиціях. І якраз в ту пору в 1871 році з'явилася «Наука», котра в багатьох примірниках попадала в наше містечко. «Наука» Наумовича була поштовхом до об'єднання молоді в тісне коло, яка самостійно завдяки журналу в вільний час від навчання вивчала початки руської мови і літератури. «Науку» читали і наші брати селяни, бо вона промовляла до них рідною мовою, а саме про нашу святую церкву, віру, обряди, про історію Русі, про розумне ведення господарства, про права і обов'язки кожного русина»¹². А ось яку характеристику Івану Григоровичу та його часопису та взагалі діяльності дав відомий редактор – видавець «Галицької Русі» й «Галичанина» Авдиківський: «Хто не знає заснованого ним журналу «Наука», – вона підняла народ

інтелектуально, з «Науки» народ вчиться любити свою землю, тверезо жити, осушувати мочарі, закладати сади, розводити пасіки»¹³. Цей журнал навчав найширші верстви населення історії, роз'яснював читачам закони і постанови, щоб виховати народ стійким та сильнішим для захисту своїх прав. Він висвітлював корисні факти з минулого Київської Русі й інших держав, розширюючи тим самим розумовий кругозір читачів. «Наука» навчала народ осмисленому та більш прибутковому веденню господарства. І.Наумович своїми статтями прагнув заохотити найбідніші верстви населення до посадки у себе різних рослин, навчав, як правильно розводити бджіл, заняттю ремеслом і торгівлею, привчав до працелюбства й бережливості. Все це робилося Іваном Григоровичем з метою економічного та соціального піднесення селянина й міщанина із бідності, з пияцтва, неграмотності. В часописі досить жваво обговорювалися справи буденного життя. І.Наумович давав неоціненні поради щодо медицини. «Наука», за словами людей, займала у домі кожного українського селянина друге місце після св. Євангелії. Часопис мав на меті підняти культурний рівень і покращити матеріальне становище найбідніших верств населення, поставити його в ряд з іншими культурно сформованими та багатими народами. Про роль свого видання Іван Григорович у статті «Земля – мати наша» писав так: «То про це нема що багато й говорити, чи наука потрібна, чи ні. Про це ми вже писали, і ви самі знаєте, що кращий плуг – легкий, як бувало наші старі були. Ви самі знаєте, що воно добре знатися на худобині, як її лікувати. Ви охоче слухаєте про те, як то там у Німеччині земля всюди приносить дохід, яка там по городах городина, які там сади, як там бджоли працюють і приносять багато меду. Ви про це любите вже слухати, бо ви вже знаєте, що нам на місці стояти не можна коли другі наперед поступають, а треба і нам поступати у всяких науках, як не хочемо втратити того, що ще й нині маємо. Наука піднесе нашу Русь з упаду до сонця правди і знань, полегшить боротьбу нашому народу із силами природи»¹⁴.

Важливий розділ у журналі являв собою «Богочестія». Адже тут було закладено всі моральні принципи поведінки людей, на котрих пізніше базувалося створення державних законів. І.Наумович друкував у «Науці» пояснення св. Письма, розтлумачуючи віру. Він пояснював догмати, правила, основні релігійні заповіді, тлумачив Євангеліє, апостол, псалтир, всі богослужіння: ранкову літургію, вечірню, детально розповідав про історію та розвиток церкви, життя і працю її сподвижників; навчав як себе слід вести в храмі, як дотримуватися посту й інших церковних настанов. Вміщалися в цьому розділі також короткі уривки із праць та житія святих, наприклад Іоанна Златоустого. Тут у найдоступнішому варіанті розміщувалися церковні історії для дітей. Усі відповідні статті історичного змісту були спрямовані на утвердження у народі православної віри. Журнал був настільки популярним, що навіть І.Франко, різкий критик І.Наумовича, відгукувався про нього так: «Під зиму 1871 року Наумович розпочав видавати в Коломиї популярний часопис «Наука», яка в перших роках видавалася доволі чистою, народною мовою і здобула собі велику популярність серед народу. «Наука» сприяла пробудженню

народного руху, спонукала до зацікавленості селян політичними і господарськими справами»¹⁵.

Багато уваги в часопису Іван Григорович приділяв вітчизняній історії. Для того, щоб поширювати ідею зближення Східної Галичини з усією Україною він писав статті загальноукраїнського історичного змісту, етнографічні розвідки, котрі відносилися до минулого усього краю, зокрема про життя й побут українських людей у різних регіонах. У розділі «Сад, город і пасіка» друкувалися вірші, розповіді, повчальні статті про ведення господарства, про землеробство, садівництво, городництво, скотарство, бджільництво. Останній І.Наумович вів від імені О.Грушкевича, який мав величезний досвід та прекрасно знав свою справу. Його публікації були настільки цінні, що друкувалися навіть у польських журналах.

Різні повчальні статті, тематика котрих стосувалася школи, пізнання світу, природи, наукових досягнень людей, Іван Григорович друкував від імені вчителя або священика. В кінці журналу друкувалася всяка всячина: етнографічні замітки, різні спостереження, анекдоти, смішинки, політика й ін. Саме на цих сторінках І.Наумович розповідав про Львів, Галич, Київ, Москву, про походження Русі, про боротьбу з Польщею та Австрією. У 1877 р. «Наука» стала систематизованою. Вона була розподілена на розділи: релігійно – звичасвий; науковий; частина господарська; пояснення законів; дописки; всячина.

Отож Іван Григорович робив дуже корисну справу. Він висвітлював історію рідного краю. Адже для того, вважав він, щоб доля була прихильною до людей, потрібно знати коріння свого роду, не відкидати досвід і мудрість своїх попередників. Відцуравшись минулого й свого коріння, людина втрачає свій головний оберіг – любов до батьківщини. І.Наумович своєю діяльністю формував національну свідомість українців.

В 1871 р. разом з «Наукою» під редакцією Івана Григоровича виходить «Руська Рада».

Детальніше зупинимося на окремих творах І.Наумовича, які дуже близькі до його життя. В творах останнього головними героями були селянин або священик, котрий виступав як керівник, захисник і борець за його права. Трудове життя селянина, його маленькі радощі та горе, його безпомічність і надія на краще майбутнє знаходили своє відображення з величезним співчуттям у творах Івана Григоровича.

Великої уваги заслуговують такі повісті І.Наумовича, як «Чотири путеводителя доброї життя: страх Божий, мудрость, трезвость, труд»¹⁶, «Псалтырник»¹⁷, «Сироты»¹⁸ та ін. Вплив на зміст цих творів здійснювало саме галицьке життя. Всі його праці пройняті глибоким співчуттям, гарячою любов'ю до народу, співчуттям щодо його вікових страждань під іноземним гнітом, глибокою вірою в Бога й надією на кращі часи – свободу і незалежність. Сюжети повістей надзвичайно цікаві. Зав'язки їх дещо випадкові, а розв'язки іноді досить несподівані, але завжди спрямовані на повчання.

Отже, твори Івана Григоровича були орієнтовані на найширші верстви населення. Вони доносили до людей ідеї добра, правди, любові до батьківщини, до

православної віри, навчали терпінню у тяжкі часи, висловлювали надію на краще майбутнє. Наміри І.Наумовича в його творах чисті, відкриті, благородні. Чи розповідає він про пригоди із часів польських конфедерацій, чи кріпосного права, гайдамаччини, повстань, всюди у нього на першому плані український народ із його стражданнями та бідами, котрий очолює пастир, керований силою віри й надією. Намагаючись висвітлити поляків з якнайгіршого боку, Іван Григорович розповідав про їх жорстокі насилля над українськими святинями, але це не розстроювало читача, а тільки посилювало у ньому гаряче почуття до батьківщини.

В працях І.Наумовича простежується процес їх впливу на формування національної свідомості, патріотизму у народі. В історичному минулому він відшукував ті моменти, котрі у першу чергу висвітлювали, підкреслювали героїзм останнього. Це, насамперед, захист рідної землі від завойовників, які посягали на його природні та культурні багатства.

Історичні повісті – найживіші уроки із минулого багатостраждального народу, кращий спосіб пробудження патріотичного духу. В них Іван Григорович настановляв народ до добродійного життя, навчав всьому доброму і корисному.

Повісті дали можливість працювати йому з більш широкою аудиторією. Майже у всіх творах головним героєм є священик, котрий живе одним життям із селянами, є його захисником. Устами пастиря автор прищеплював народу благородство, тверезість, бережливість й ін. Він зображав сцени довірливого ставлення селян до своїх священиків, своїми працями спонукав людей до праці на землі, що є першопричиною матеріального блага населення. І.Наумович писав своєрідним народним стилем, висвітлював справжнє селянське життя: «Він зображав наших галицьких Іванів такими, які вони, насправді, були»¹⁹.

В творах Івана Григоровича вміщено дуже багато фактів із власної біографії. Наприклад, у повісті «Сироти» змальовується благородна, працелюбна, віддана рідним традиціям особистість його прадіда по матері, священика І.Дроздовського.

Величезне значення мають твори І.Наумовича котрі останній писав для дітей – буквар, катехізис, часослов, математику та ін. Він виховував громадянина і патріота в чоловікові й жінці з їхнього дитинства; особливо цінними є його повчальні журнали для дітей шкільного віку та додатки до них – «Ластовка» додаток до «Вчителя». Іван Григорович писав для дітей вірші, прозу, навчав, чому останні повинні вчитися, коли вони мають лягати спати, коли вставати, як поводитись у школі, кому вклонятися і до чого прагнути, а любов до вітчизни він ставив попри все.

Отже, незважаючи на те, що у той час для українських дітей не публікувалася навчальна література, – твори І.Наумовича були знахідкою для них.

Щоб краще зрозуміти праці Івана Григоровича в галузі літератури, треба охарактеризувати деякі із його творів. Повість «Заветные тополи»²⁰ починається віршем й має повчальну мету. Головним героєм її є священик, котрий робить все можливе для поліпшення матеріального й соціального становища селян. Цей твір від початку до кінця виступає як порада для пастирів, як вони повинні

працювати серед народу. Отець Василь, саджаючи дерева, думав про смерть, про звіт перед вічною справедливістю та совістю і вирішив віддати всі свої сили на поліпшення становища найчисельніших верств народу. Взяття на себе обов'язків пастиря примушує його не змінювати парафії, працювати не тільки для себе, а й для селян, навчати народ православної віри, шкільної грамоти.

Дуже повчальна повість «Онуфрій Грушкевич – чаровник», написана І.Наумовичем у 1881 р.²¹ Тут у головному герої асоціювалися працелюбство, розсудливість, відданість вірі. Односельчани заздрили матеріальному становищу Онуфрія, навіть підозрювали його в зносінах з диявольською силою. Іван Григорович підкреслив, що дуже легко добитися високого матеріального становища, лише потрібно виховувати у собі якості працелюбства, відкидати ледарство, вчитись та бути вірним своїй вірі.

Великого значення набула сатира І.Наумовича. Негативні звички він висміював найблагороднішими способами. В українському народі затаївся порок за-своєння чужої мови, чужих звичаїв, котрими він користується деколи невміло. Нерідко бувало в українському селі таке: поверталися молоді хлопці із військової служби і говорили на польсько-німецькій суміші. Було звичайно смішно, але разом із тим й прикро. Необхідно було з цим якимось боротися. Дві комедії Івана Григоровича «Зньмченний Юрко» (1872 р.)²² і «Тимко капраль» (1873 р.) обійшли всі народні сцени і театри. Дивлячись на знівченого хлопця і слухаючи його перекручені слова, глядачі приходили до висновку, що вчили останнього німці, але дуже погано. Обурювало І.Наумовича його невігластво, адже хлопець шанував не свої традиції, а чужі, зовсім не зрозумілі йому. Це все створювало комічну ситуацію, яка застала героя твору зняти з себе страшну маску.

Отже, в своїх сатирах Іван Григорович, висміюючи невігластво, одночасно й повчав, що тільки тверда віра у себе і незламна сила свідомості та рук приводить до благополуччя людини.

В творі «Як чаровниця Омычиха водбирала коровам молоко» (1871 р.)²³ вище за все І.Наумович ставив моральність як основу на котрій стоїть людина і засуджував розпусту, звідки би вона не йшла.

Відомо, що Іван Григорович брав активну участь у політичній діяльності; вона відбилася також у його творах. Він зазначав, що український народ у Галичині хоче жити своїм життям, своєю культурою, унаслідованою від предків. Одночасно він вказував і на те, що самотні особливості в регіоні можна зберегти лише тоді, коли інтелігенція виходитиме з народу та буде тісно пов'язана з ним. Цьому питанню він присвятив свою повість «Сребни близнята», в якій зобразив алегорію: селяни й інтелігенція становлять один єдиний народ. І, дійсно, коли проаналізувати соціально-політичну ситуацію, то можна зробити висновок, що інтелігенція виходить з селянства, а селянство, у свою чергу, живить її, а вона є окрасою свого народу.

Найбільше літературних праць І.Наумовича вийшло завдяки створеному ним у 1874 р. Товариству імені Михайла Качковського. Воно опублікувало такі твори, як: «С Богом»²⁴, «Увядшій цвєток», «Молодые годы», «Недобрыє

товарищи», «Отец», «Псалтырник»²⁵, «Ксенька ковалиха», «Как в простоте люди живут»²⁶, «Роман Кузьмина» та ін.

Завдяки своїм народним повістям Іван Григорович мав велику кількість читачів. Внаслідок своєї літературної діяльності він не випадково отримав від народу звання «Просвітник Галицької Русі». Повісті, наукові статті, сатира залишили позитивний відбиток у житті українців. Адже селяни дізналися про свою історію, минуле інших народів, вивчали культуру, мову, закони, а найголовніше – це те, що цю інформацію, дуже важливу для українців, рідко хто друкував. Важливе значення мала мова написання творів письменника. Вона була не літературною, а народною з тією метою, щоб усе, що публікувалося, було зрозуміле найширшим верствам населення – селянам.

І.Наумовичем написано велику кількість статей і брошур, що стосуються християнської віри, в котрих він захищав чистоту православного обряду. У народі широкого значення набули «Посланник сладчайшого Ісуса» (1880 р.) та «Посланник св. Владимира» (1880 р.). Останній став у нагоді австрійському прокурору, щоб звинуватити Івана Григоровича в державній зраді. Це стало одним з доказів того, як він підбурював народ проти держави.

Отож, значення літературних творів І.Наумовича полягає не у вічних художніх цінностях. Він – не творець слова в загальноприйнятому значенні. Літературна форма у нього – проста, зручна для читання, дає йому можливість безпосереднього спілкування з найширшими верствами населення. Його творчість тенденційна. Пишучи про Івана Григоровича, А.Генсіорський зазначав, що разом із ним можна було б поставити лише І.Франка. Дуже позитивно відгукувався про письменника І.Соколов, котрий підкреслював: «До І.Наумовича, можна сказати, не було читачів з народу – він створив і читачів і наступників»²⁷. Його твори пробудили в народних масах волю до боротьби за свої права й свободу. Ці елементи його творчості приносили користь галицькому народу на перших порах виникнення капіталізму. За всіх складних обставин того часу творчість Івана Григоровича не зникла та протягом багатьох років не стала простим етнографічним і регіональним матеріалом. Він видав близько 300 книг. Після його смерті Товариство ім. М.Качковського опублікувало три томи його повістей та розповідей із народного побуту. Цінність праць І.Наумовича полягає в тому, що він органічно поєднував життя селян з інтелігенцією, навчаючи єдності український народ. Зрештою, його наукові статті й твори здійснили великий вплив на процес державотворення кінця XIX ст. Іван Григорович своїми працями здійснив великий внесок в історію України. З них можна дізнатися про побут та життя тогочасних людей. Тематика його творів на сьогоднішній час має також актуальне значення. Вивчаючи їх на сучасному етапі можна було б почерпнути багато корисної та повчальної інформації, зокрема, для молоді.

¹ Якимович Б. Видавнича діяльність І.Франка 70–80 роки XIX ст. – Л., 1996. – 311 с.

² Там само.

³ Генсіорский А. Наумович И.Г. как народный писатель. – Л., 1926. – 11 с.

- ⁴ Там само. – С.4.
- ⁵ Там само.
- ⁶ *Наумович І.* Сь Богом! – Львов, 1875. – [Издания Общества имени Мих. Качковско-го. – Ч. 286]. – С.53.
- ⁷ *Його же:* Повісті для учащейся молодежи. – Л., 1858 р. – 126 с.
- ⁸ О Науці // Наука. – 1883. – № 23, 24 – С.376–377.
- ⁹ *Мончаловський О.* Житие и деятельность Ивана Наумовича. – Л., 1899. – С.41.
- ¹⁰ Наумович И. Честный и любезный Русский народе. // Наука. – 1874. – № 7. – С.29–30.
- ¹¹ *Соколов И.* Протоиерей Иоанн Григорьевич Наумович... – Л., 1894. – С.8.
- ¹² Логола В. Воспоминания о жизни и деятельности Ивана Наумовича. // Наука. – 1926. – № 1 – С.5.
- ¹³ *Наумович И.* Иван Наумович. // Наука. – 1871–1872. – № 7. – С.4–6.
- ¹⁴ *Черниховченко М.* Тернистым шляхом... // Наука. – 1926. – № 1. – С.3.
- ¹⁵ *Ваврик Р.* Просвѣтитель Галицкой Руси Иван Г. Наумович. – Л. – Прага, 1926. – С.15.
- ¹⁶ *Наумович І.* Четири путеводителя доброй жизни: страх Божий, мудрость, трезвость, труд. – М., 1888. – 159 с.
- ¹⁷ *Наумович І.* Псалтырник. Повесть из галицко-русской народной жизни. – М., 1888. – 156 с.
- ¹⁸ *Наумович И.* Сироты. – Л., 1872. – 108 с.
- ¹⁹ *Марковъ Д.* Заметки и воспоминания. // Наука. – 1926. – № 1 – С.34–35.
- ²⁰ *Наумович И.* Завьтныє тополи. – М., 1896. – 32 с.
- ²¹ *Його же:* Онуфрій Грушкевич – чаровник. – Л., 1881. – Ч. 1–2. – 119 с.
- ²² *Его же:* Зньмченний Юрко. – Л., 1872. – 30 с.
- ²³ *Его же:* Якъ чаровница Омычиха водбирала коровамъ молоко. – Л., 1871. – 30 с.
- ²⁴ *Его же:* Сь Богом! – Л., 1875. – [Издания Общества имени Мих. Качковско-го. – Ч. 286]. – 96 с.
- ²⁵ *Его же:* Псалтырник. Повесть из галицко-русской народной жизни. – М., 1888. – 156 с.
- ²⁶ *Его же:* Как в простоте люди живутъ. – Л., 1900. – 191 с.
- ²⁷ *Соколов И.* Указ.соч. – С.4.

Розділ V. БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

УДК 93/94 0.91

Ю.В. Берестень, О.Л. Левін
(м. Дніпропетровськ)

НАРОДНИЙ ТРИБУН МЕНОНІТСЬКИХ КОЛОНІЙ МОЛОЧНОЇ – АБРАГАМ ТІССЕН

В статті всебічно проаналізовано життєвий шлях та громадська правозахисна діяльність лідера сільської бідноти менонітських колоній Молочної Абрагама Тіссена. Зазначені роль та місце колоніста в артикуляції соціально-економічних вимог соціальних низів громад менонітів.

Ключові слова: менонітська спільнота, лідер безземельних, соціальне розшарування.

В статтє всесторонне проаналізован жизненный путь и общественная правозащитная деятельность лидера сельской бедноты менонитских колоний Молочной Абрагама Тиссена. Определены роль и место колониста в артикуляции социально-экономических требований социальных низов общин менонитов.

Ключевые слова: менонитское сообщество, лидер безземельных, социальное расслоение.

The course of life and public activity of leader of the rural poor of Mennonites colonies of Suckling Abraham Thissen is comprehensively analyzed in the article. A role and place of colonist is certain in the articulation of socio-economic requirements of social bottoms of communities of Mennonites.

Keywords: Mennonites association, leader of landless, social stratification.

Постать Абрагама Тіссена – ватажка соціальних низів молочанських колоній 60–70-х років XIX ст. – є однією із самих суперечливих фігур історії менонітської спільноти Півдня України. Історія життя та соціальної боротьби А.Тіссена знайшла фрагментарне відображення на сторінках наукових розвідок закордонних вчених лише у контексті реконструкції процесів соціальної ентропії, які відбувались у відповідний період в громадах менонітів. Переважна більшість північноамериканських дослідників, як, наприклад, Г.Герц, Дж.Юррі, Д.Плетт, К.Кран негативно оцінювали правозахисну та організаційну діяльність колоніста в оформленні виступів соціальних низів проти олігар-

хічної верхівки колоній, підкреслюючи її руйнівний вплив на соціальну структуру та господарську систему молочанських громад¹. Відзначимо, що активна соціальна боротьба сільської бідноти під приводом А.Тіссена не вписувалася в традиційний історіографічний концепт історії менонітів, як досконало організованої спільноти вірних, що не зазнала деструктиву соціального розбрату на економічному ґрунті². Оминули своєю увагою визначну постать колоніста та його внесок в організацію соціального протистояння й вітчизняні дослідники³. Мета даної статті полягає у комплексному відтворенні головних етапів життя, визначенні ролі та місця А.Тіссена в оформленні соціально-економічних вимог та становленні руху соціальних низів менонітських громад.

Абрагам Тіссен – майбутній ватажок сільської бідноти Молочної – народився в 1839 р. в селищі Шенау Молочанського менонітського округу в родині дрібних землевласників Петра Тіссена та Маргарити Фрізен⁴.

При дослідженні біографії А.Тіссена, звертає на себе увагу той факт, що в різних історичних джерелах та фахових розвідках його називають мешканцем або колонії Шенау, або Ней-Гальштадт⁵. Докладний аналіз джерельної бази дає можливість розв'язати дану історіографічну проблему. Так, мешкаючи в колонії Шенау, меноніт був приписаний за ревізією, як це впливає зі документів, до селища Ней-Гальштадт – спеціалізованої колонії, де були оселені царським урядом ремісники⁶.

Мати Абрагама була донькою одного з лідерів «Малої громади» - релігійної конгрегації, яка відрізнялась від інших церковних громад менонітів ортодоксальним ультра консерватизмом, крайнім релігійним ригоризмом та надзвичайно суворими нормами церковної дисципліни, які визначали характер та специфічний формат особистого та громадського життя колоністів⁷.

Попри складне матеріальне становище, батьки Абрагама, були спроможними дати сину початкову освіту, яку майбутній лідер безземельних колоністів здобув у школі колонії Шенау. Під час навчання обдарований юнак не тільки вивчив повний курс традиційних шкільних дисциплін, але й самостійно опанував російську мову, що було справжнім нонсенсом серед консервативно налаштованих членів менонітських громад, які сповідували ідеологію мовного пуризму та ізоляціонізму.

Досягнувши шлюбного віку, молодий колоніст одружився з Агатою Гардер, донькою місцевого дрібного землевласника⁸. Поява родини змусила Абрагама активно зайнятися господарськими справами: обробітком власної земельної ділянки та вирощуванням сільськогосподарської продукції. Проте всі витрачені зусилля виявились марними – невеликий клаптик землі не задовольняв навіть самих елементарних матеріальних потреб родини, яка жила в злиднях⁹. Безвихідна господарська ситуація, в якій опинився А.Тіссен, була типовою для багатьох малоземельних мешканців колоній. Так, в середині 60-х р. XIX ст. в менонітських громадах Молочної нараховувалось понад 1500 родин сільської бідноти, які страждали від тотального малоземелля. Шалений попит на європейських ринках на зерно в 60-х рр. XIX ст. призвів до зростання орендних цін

на землю на внутрішньому ринку громад Молочної. Земля наприкінці 60-х рр. XIX ст. перетворилась на дефіцитний ресурс, який з кожним роком ставав менш доступним для малоземельних та безземельних прошарків населення молочанських колоній, прирікаючи їх на хронічний земельний голод.

Заможні верстви колоній в гонитві за надприбутками в рослинницький галузі почали розорювати резервні земельні фонди колоній, ліквідовуючи громадські випаси та встановлюючи платню за користування пасовищами для малоземельних і безземельних колоністів, проводячи відповідні рішення на сільських та волосних сходах, які повністю контролювали завдяки встановленому законом земельному цензу. Дані дії сільської олігархії провокували сільські низи колоній на чисельні соціальні виступи та протести. Серед безземельних прошарків менонітських громад дедалі популярнішими ставали гасла загального егалітарного земельного переділу всього резервного земельного фонду колоній, включаючи й землі соляного тракту й відповідні наділи заможних колоністів. Оскільки більша частина рішень, які регулювали поточну земельну ситуацію в колоніях, проводилась заможними верствами через сільські та волосні сходи, то біднота розпочала активну боротьбу за повноправну участь в діяльності даних органів місцевого самоуправління¹⁰.

Вирішальну роль у перетворенні пересічного малоземельного мешканця на справжнього лідера сільської бідноти менонітських колоній Молочної відіграли й неординарні особистісні риси: енергійність, цілеспрямована наполегливість, послідовна безкомпромісність, альтруїстична жертвовність та невідкупність. В своїх промовах перед малоземельними колоністами та зверненнях до сільських та волосних адміністрацій Молочної А.Тіссен таврував заможні верстви за економічну дискримінацію бідних односельців, соціальний егоцентризм, демонстративне небажання розв'язати вкрай гостре земельне питання в інтересах сільської бідноти, систематичні порушення егалітарних принципів та морально-етичних настанов менонітського віровчення.

В 1869 р. молочанському борцю за права безземельного населення було запропоновано адміністрацією материнських колоній переселитися до кримської дочірньої колонії Іоганнесфельд (Токульчак). Очевидно, що в такий спосіб, олігархічна верхівка менонітських громад намагалася позбутися місцевого активіста та опозиціонера, який своєю правозахисною діяльністю та систематичною агітацією мобілізував та надихав на виступи сільських бідняків. Проте, дана спроба закінчилась повним фіаско. За свідченнями самого лідера безземельних колоністів, головною причиною, яка змусила його повернутися до материнських громад, був виданий урядовий указ, на підставі якого проводилось надання безземельним менонітам додаткових земельних наділів¹¹. Грошові інвестиції на освоєння нового наділу у Криму були непорівнянні з витратами на агротехнологічну культивуацію нової ділянки землі в молочанських колоніях, що підтверджувалось й самим колоністом: «...я не маю засобів переселитися на нову ділянку у Криму, але маю все-таки надію, що нам, обманутим, будуть нарізані наділи...»¹².

Вже 1870 р. А.Тіссен розпочав серед малоземельних та безземельних колоністів широкомасштабну агітаційну кампанію за організацію загального перерозподілу резервного земельного фонду материнських громад.

З метою ознайомлення широких верств населення зі власним поглядом на проблему малоземелля в колоніях, молодим колоністом була видана в 1871 р. власним коштом у видавництві Ульріх та Шульц в Одесі, невелика брошура під назвою: «Один лист до менонітів Бердянського повіту»¹³. В своєму полемічному творі колоніст виклав невеличкий історичний нарис проблеми, здійснивши докладний аналіз поточної на той час соціально-економічної та поземельної ситуації, обґрунтувавши законність вимог сільської бідноти щодо реалізації загального переділу резервного земельного фонду материнських громад. Фактично, в даній праці була змістовно накреслена широкомасштабна аграрна програма невідкладних правових, адміністративних та землевпорядкувальних заходів щодо поліпшення соціально-економічного становища малоземельного та безземельного населення, яка зводилась до проведення подушного переділу земельних фондів колоній.

Активна правозахисна діяльність А.Тіссена, його рішуча впевненість у правильності своїх поглядів, не лишилась не поміченою малоземельними та безземельними колоністами, які обирають колоніста в 1871 р. своїм уповноваженим представником. Останній повинен був офіційно захищати їх інтереси в різних державних установах: повітових та губернських по селянським справам при сутностях, судах, прокуратурі, міністерствах та відомствах. Отримавши широку підтримку абсолютної більшості представників сільської бідноти, колоніст розпочав бурхливу правозахисну діяльність.

Відзначимо, що релігійні традиції та звичаї менонітської спільноти зумовили арсенал засобів, форму та тактику боротьби малозабезпечених прошарків населення колоній під приводом А.Тіссена за здійснення програми земельного переділу в колоніях. Здебільшого вони реалізовувались у пасивних формах протесту – написанні та поданні до різних органів виконавчої влади чисельних скарг, прохань та пропозицій щодо поліпшення їх матеріального становища, бойкоту реалізації відповідних рішень та постанов сільських, волосних сходів та правлінь.

У перетворенні колоніста на лідера малоземельного населення Молочної стало в пригоді і знання російської мови, яке дозволило йому не тільки скласти відповідні скарги та клопотання, але й особисто спілкуватися з представниками повітової та губернської адміністрації, доносячи до них позицію соціальних низів щодо перспектив і шляхів вирішення земельного питання. Так, наприклад, 4 лютого 1872 р. А.Тіссеном та Я.Вінсом було надано таврійському губернатору А.Г.Рейттерну прохання, в якому, вони від імені своїх односельців звинуватили верхівку молочанських колоній у різних зловживаннях: встановленні пасовищних сервітутів, махінаціях з землями громадського фонду, хабарництві¹⁴. Одночасно, уповноважені виступили з засудженням практики міноратного спадкового розділу земельного наділу, яка продукувала майнову та соціальну нерівність.

У березні 1872 р. губернатор Таврійської губернії А.Г.Рейтерн отримав від колоніста черговий документ – «Доповідну записка довіреного від сімейств кляйнвїртів і безземельних менонітського братерства Бердянського повіту нейгальбштадтського селянина Абрагама Тіссена»¹⁵. Головну причину всіх своїх проблем безземельні колоністи, позицію яких презентував А.Тіссен, вбачали у протиправних діях заможних верств, які, чинили активний супротив проведенню землевпоряджувальних заходів з перерозподілу громадських земель. За свідченням самого колоніста, дана позиція заможних верств була продиктована «страхом позбавитися дешевої робочої сили»¹⁶.

Активна правозахисна діяльність А.Тіссена знайшла відповідний відгук серед соціальних низів менонітських колоній. Так, у колоніста досить швидко з'явилися свої щирі прибічники та вірні послідовники – колоністи Вінс із Блюменорту, Г. Ісаак із Гроссвейде, які розпочали агітаційну діяльність у своїх колоніях, мобілізуючи розпорошену по окремим поселенням сільську бідноту навколо колоніста та його програми розв'язання аграрного питання в молочанських громадах¹⁷.

У відповідь на шквал петицій та звернень соціальних низів колоній, ініційованих А.Тіссеном та його прибічниками на місцях, адміністрацією губернії було терміново вжито цілий комплекс невідкладних заходів, що мав на меті приборкати рух колоністських низів, який починав набирати значної сили та нових обертів. Так, в розпорядженнях таврійського губернатора А.Г.Рейтерна від 2 серпня 1872 р. № 1213, Опікунського Комітету від 17 липня 1872 р. № 3006 йшлося про правову необґрунтованість вимог сільської бідноти щодо реалізації загального переділу земельного фонду материнських колоній Молочної¹⁸. За свідченнями представників місцевої адміністрації, відповідні розпорядження влади тільки спровокували подальшу ескалацію соціального конфлікту між різними прошарками населення, оскільки безземельні не визнали їх правочинності¹⁹.

Розуміючи безперспективність розв'язання проблеми безземелля на місцевому рівні, беручи до уваги активний супротив місцевої адміністрації та заможних верств колоній, лідер сільської бідноти приймає рішення звернутися з проханням до міністерства державного майна, якому підпорядковувались в той час менонітські колонії Молочної. Вже в листопаді 1872 р. А.Тіссен виїхав до Санкт-Петербургу, де провів серію зустрічей з представниками різних державних установ: міністерства внутрішніх справ, міністерства державного майна, прокуратури. Під час персональних аудієнцій колоніст не тільки виклав позицію сільської бідноти колоній з аграрного питання, але й доклав значних зусиль щодо роз'яснення чиновникам пунктів власної програми стабілізаційних заходів й практичної необхідності реалізації загального перерозподілу всього земельного фонду колоній²⁰. Намагаючись перехопити ініціативу з рук заможних верств, які надіслали до столиці власних емісарів, від імені малоземельних колоністів А.Тіссен звернувся з відповідним проханням й до Олександра II. Докладний аналіз даного документу дає підстави стверджувати, що радикалі-

зація вимог соціальних низів була своєрідною емоційною реакцією на організацію заможними верствами колоній міграції до заградівських поселень. Впровадження жорстких майнових критеріїв відбору кандидатів на переселення на землі дочірніх колоній значно обмежило масштаби участі в даному соціальному проекті сільської бідноти колоній та активізувало їх виступи²¹.

Повернення колоніста зі столиці імперії спровокувало новий рецидив масових заворушень серед малоземельного населення колоній, яке було переконане у законності власних вимог і підтримці їх домагань з боку держави. Загальна ситуація в колоніях ускладнювалась поширенням серед сільської бідноти протестів проти правового оформлення пасовищних сервітутів, які стимулювали проведення демонстративних акцій непокори та самочинні дії, що паралізували адміністративну та судову систему громад колоністів²². Абрагам Тіссен провів в колоніях низку зустрічей з представниками сільської бідноти, на яких запевняв їх у правочинності вимог, законності організації масового опору не правочинним діям сільської та волосної адміністрацій, практичній доцільності продовження соціальної боротьби до переможного закінчення, що, в кінцевому підсумку, призвело до нового витку соціального протистояння, зруйнувавши хиткий баланс сил.

В січні 1973 р. Абрагам на підставі вироків сходів сільської бідноти, змушений був їздити у відрядження до м. Одеси, де тоді знаходився Опікунський Комітет, якому підпорядковувались всі німецькі колонії півдня Російської імперії. Черговий візит до чиновників Опікунського Комітету не приніс очікуваних результатів, оскільки останні визнали хибними та незаконними всі вимоги та проекти щодо подушного розподілу землі безземельного населення. Відзначимо, що на артикуляцію вимог сільської бідноти менонітських громад Молочної в непрямий спосіб вплинула й агітація російських народників, загальні гасла та ідеї яких були суголосні соціальним настроям та сподіванням безземельного загалу колоній.

Усвідомивши неможливість практичного розв'язання земельного питання в менонітських громадах шляхом егалітарного перерозподілу всього земельного фонду серед всіх мешканців колоній, А.Тіссен все більше схиляється до ідеї організації масової еміграції сільської бідноти з Російської імперії до Сполучених Штатів Америки та Канади. Більша частина сільських низів схвально відгукнулася на еміграційні заклики колоніста, втративши останню надію отримати довгоочікувану земельну ділянку в материнській метрополії²³.

Беручи до уваги, роль та місце колоніста в процесі артикуляції вимог соціальних низів, організаційного оформлення їх опозиції заможним верствам, представники губернської адміністрації вирішили піти на застосування репресивних заходів. Так, на початку 1873 р. таврійський губернатор у своєму зверненні до таганрозького окружного прокурора висловився на користь порушення проти А.Тіссена кримінальної справи. Вже 5 травня 1873 р. на підставі санкції прокурора Таганрозького округу лідер безземельних був заарештований та кинутий у місцеву в'язницю²⁴. Проте, арешт А.Тіссена спровокував масові

заворушення сільської бідноти молочанських колоній, яку змусили місцева влада відмовитись від силового сценарію та піти на тимчасові поступки. Так, у червні 1873 року колоніста було звільнено з-під арешту на поруки місцевим мешканцям та підписку про невиїзд з теренів колоній²⁵. Очевидно, що в такий спосіб адміністрації молочанських громад намагалась локалізувати діяльність колоніста, обмеживши її тільки материнськими колоніями. Проте, повернення лідера безземельних до колоній перекреслило всі розрахунки та сподівання керманців громад менонітів, повітової та губернської адміністрації, оскільки сам факт звільнення колоніста з-під варті продемонстрував соціальним низам слабкість позиції влади, що надало нового потужного імпульсу боротьбі бідноти за землю. Так, малоземельні мешканці колоній Ландскроне, Гіршау, Тігервейде, Вернерсдорф, Фірстенвердера, Клефельда, Тігенгагена, Фюрстенау, Бломштейн звернулись до губернських органів влади з черговими проханнями та вимогами земельного переділу²⁶. За аналогічним сценарієм розвивались події і в решті населених пунктів менонітських волостей Молочної. Ситуація в черговий раз загрожувала вийти з-під контролю місцевих органів виконавчої влади.

Активізація агітаторської діяльності А.Тіссена спричинила серед менонітського загалу Молочної справжню паніку, яка переросла у масштабний ескапістський психоз, викликаний оприлюдненими планами царського уряду щодо запровадження в менонітських громадах військової повинності. Представники губернської адміністрації висловили занепокоєння тим фактом, що колоніст своєю діяльністю в колоніях провокував «не тільки безладдя, але і загальне хвилювання з огляду теперішнього бродіння умів із приводу виїзду з Росії до чужих країв»²⁷. Таким чином, новий арешт колоніста став питанням часу. Місцева влада організувала тотальний адміністративний нагляд за діяльністю колоніста в молочанських громадах. Проте, губернська влада вирішила діяти в даному питанні вкрай обережно, беручи до уваги ймовірні наслідки дестабілізації соціальної ситуації в молочанських громадах. За розпорядженням губернатора повітові та волосні чиновники почали збирати на лідера сільської бідноти компрометуючі матеріали, які засвідчували його протиправну діяльність, дискредитуючи його персонально і рух сільської бідноти в цілому. Мирському посереднику Падейському вдалося встановити низку фактів, які свідчили про порушення колоністом окремих положень закону. Так, у середині 1873 року Абрагам Тіссен пред'явив мешканцю колонії Орлов Мартенсу документ, складений російською мовою, який начебто підтверджував, що Тіссен є урядовим агентом та діє відповідно до розпоряджень сенату. За свідченнями Мартенса, колоніст здійснив поїздку до м. Таганрогу, де мав зустріч з окружним прокурором, що було прямим порушенням невиїзного режиму колоніста²⁸. Такий протизаконний крок лідера безземельних завдав шкоди його репутації в очах менонітської спільноти, яка вимагала від своїх віруючих бути принципово вірним даному слову за будь-яких обставин.

В квітні 1874 р. під час перебування в менонітських колоніях Молочної генерал-ад'ютанта Е.І.Тотлебен видав наказ, на підставі якого А.Тіссена було

видалено з менонітських колоній та Південної Росії²⁹. Дане рішення царського чиновника варто розглядати як своєрідну поступку заможним верствам материнських колоній, які прагнули позбутися в будь-який спосіб присутності малоземельного активіста в своїх громадах, про що неодноразово повідомляли представників державних установ Бердянського повіту та особисто генерала під час його візиту до колоній.

У травні 1874 р. Абрам Тіссен за вироком суду був засланий у адміністративному порядку на постійне місце проживання до Жиздрінського повіту Калузької губернії³⁰. Час заслання став справжнім випробуванням для колоніста, якому складно було пристосуватись до нових обставин та умов життя в російській глибинці. Як випливає з історичних джерел, лідеру безземельних на засланні хронічно бракувало харчів, теплого одягу, палива, оскільки він утримувався власним коштом. Колоніст, з огляду на масову еміграцію населення менонітських громад до Сполучених Штатів Америки та Канади, складні умови заслання та відсутність реальної життєвої перспективи починає розмірковувати над доцільністю втечі з під-варти.

Вже 19 квітня 1876 р. колоністу вдалося підкупити наглядача і втекти з заслання. Він виїхав спочатку до Західної Європи, а потім й до північної Америки³¹.

В Сполучених Штатах лідер сільської бідноти Молочної оселяється на теренах колонії Янцен у штаті Небраска, яка була заснована вихідцями з менонітських колоній Російської імперії. Проживаючи в новому поселенні, він вступає до «Малої громади» – менонітської конгрегації, яка була заснована його предками. В Америці А.Тіссен бере вдруге шлюб. Його обраницею стала Ганна Хільдебрант, донька заможного меноніта, колишнього мешканця колонії Блюмштейн і члена молочанської «Малої громади» Петера Хільдебрандта³². Одруження суттєвим чином змінило на краще матеріальне і фінансове становище колоніста. В колонії Янцен він впродовж 10 років займався господарськими та комерційними справами власної родини. Знаходячись у вимушеній імміграції, колоніст не полишає перейматися поточними справами та проблемами поземельного облаштування молочанського малоземельного загалу: веде активне листування зі своїми прибічниками, які на той час мешкали на теренах материнських громад. Так, активними кореспондентами А.Тіссена були малоземельні мешканці Герхард Дік, Іоган Берг, яким колоніст надсилав брошури та власні прокламації, де обґрунтовував законність вимог колоністів та закликав сільську бідноту до продовження боротьби за свої права³³. Проте, його агітаційна діяльність вже не мала значного суспільного розголосу, оскільки значна частина безземельного населення емігрувала до Північної Америки, суттєвим чином звузивши соціальну базу руху в материнській метрополії.. Крім того, Тіссен як визнаний лідер, вже не користувався широкою підтримкою сільської бідноти, яка зазнала якісних та кількісних соціально-економічних трансформацій. Значна частина безземельного населення перетворилась завдяки реалізації чисельних соціальних проєктів материнських громад на дрібних земельних власників, які на власному досвіді переконалися в неефективності

організації масових виступів та заворушень. Більша частина цих господарів, очікуючи на чергове кредитування з боку громадських фондів материнських колоній, демонстрували повну лояльність до влади та існуючої соціально-економічної моделі організації менонітської спільноти, відкидаючи саму ідею активної соціальної боротьби. Ці соціально-економічні зміни з самого початку прирікали нову правозахисну місію А.Тіссена на провал.

В 1886 р. у зв'язку з черговим спалахом соціального протистояння в материнських колоніях, який був викликаний новим ажіотажем навколо переселення до нових дочірніх поселень, колоніст приймає непросте для себе рішення про повернення на Батьківщину. Він надсилає через російського посла у м. Вашингтоні прохання на ім'я Олександра III, в якому всебічно обґрунтовував причини через які він змушений був покинути терени країни в 1876 р. та доводив доцільність свого повернення на терени молочанських колоній³⁴.

Восени 1886 року А.Тіссен прибув до Берліна, звідки надіслав на адресу всіх сільських правлінь Молочної брошуру під назвою «Становище німецьких колоністів в Росії», в якій закликав мешканців менонітських і німецьких колоній до активної імміграції до Сполучених Штатів Америки та висловлював критичні зауваження щодо внутрішньополітичного курсу чинної владі стосовно іноземних колоністів³⁵.

В жовтні 1886 р. колоністу вдалося без офіційного дозволу відвідати м. Санкт-Петербург, де ним була проведена низка зустрічей з представниками профільних міністерств та відомств, під час яких колишній лідер сільської бідноти, наполягав на доцільності організації нового земельного переділу в материнських колоніях, незважаючи на вже прийняті законодавчі заходи з даного питання. З метою захисту майнових прав безземельного населення та популяризації власної аграрної програми земельного переділу А.Тіссен розгорнув у місцевій періодичній пресі широкомасштабну агітаційну кампанію. Рупором його громадської позиції стала німецькомовна газета «Санкт-Петербург Герольд», на шпальтах якої ним за власні кошти були розміщені відповідні агітаційні статті та матеріали. У своїх листах до вчителя центрального училища колонії Орлов Генріха Унру та мешканця колонії Фюрстенау Андрія Левена Абрагам Тіссен, скаржився на відсутність достатніх фінансів для продовження активної кампанії у пресі³⁶.

З метою з'ясування настроїв сільської бідноти Молочної, колоніст всередині листопада 1886 р. виїжджає зі столиці до Гальбштадта. Проте розгорнути чергову агітаційну кампанію в материнській метрополії йому не вдалося. Місцева влада, не очікуючи на новий спалах соціального протистояння, викликаного діяльністю агітатора, 17 листопада 1886 р. заарештувала та ув'язнила колоніста в в'язниці міста Токмак. Відразу після арешту в справу А.Тіссена втрутився американський консул, який своїх листах до повітових та губернських чиновників, вимагав негайного звільнення останнього³⁷. Після активного листування консула, на початку 1887 р. А.Тіссена було звільнено та від суворим наглядом доставлено до м. Одеси, звідки він виїхав до США. Останні

обставини суттєвим чином позначились на здоров'ї колоніста, який незабаром в 1889 помер у колонії Янцен в Небрасці. Його активна громадська правозахисна діяльність відіграла значну роль в трансформації соціальної структури менонітської спільноти Півдня України та організаційному становленні масового руху сільської бідноти в 60–80-х рр. XIX ст.

¹ *Goerz H. Die Molotschnaer Ansiedlungen. Etnstehung, Entwicklung und Untergang. / H. Goerz. – Steinbach, Man.: Echo-Verlag, 1951. – 210 S.; Urry J. None but sains: The transformation of Mennonite life in Russia, 1789–1889. / J. Urry. – Winnipeg, Manitoba: Hyperion Press Limited, 1989. – 328 p.; Plett D. Saints and sinner. / D. Plett. – The Kleine Gemeinde in imperial Russia 1812 to 1875., 1999. – 351 p.; Krahn C. Abraham E. Tissen/ C. Krahn // Mennonite Life. – 1964. – April. – P. 77.*

² *Urry J. None but sains: The transformation of Mennonite life in Russia, 1789–1889. / J. Urry. – Winnipeg, Manitoba: Hyperion Press Limited, 1989. – p. 204; Plett D. Saints and sinner. / D. Plett. – The Kleine Gemeinde in imperial Russia 1812 to 1875., 1999. – p. 128.*

³ *Бєлікова М. В. Менонітські колонії Півдня України (1789–1917 рр): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 / ЗНУ. / М. В. Бєлікова. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.; Захарченко Т. К. Соціокультурний розвиток німецьких та менонітських колоній Північного Приазов'я (XIX – початок XX століття): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.02 ДНУ. / Т. К. Захарченко. – Дніпропетровськ, 2005. – 20 с.*

⁴ *Plett D. Saints and sinner. / D. Plett. – The Kleine Gemeinde in imperial Russia 1812 to 1875., 1999. – p.128.*

⁵ *Plett D. Saints and sinner. / D. Plett. – The Kleine Gemeinde in imperial Russia 1812 to 1875., 1999.– p.128.*

⁶ Державний архів в автономній республіці Крим (далі ДААРК).– Ф. 44. – Оп.1. – Спр. 3088. – Арк.3.

⁷ *Бєзносова О. Малая община /Бєзносова О. // Немцы Украины. Пилотный сборник. Материалы к энциклопедии „Немцы России“. – Вып. 7. – М., 2002. – С. 133-134.*

⁸ *Plett D. Saints and sinner. / D. Plett. – The Kleine Gemeinde in imperial Russia 1812 to 1875., 1999. – p.128.*

⁹ ДААРК. – Ф. 26. – Оп. 2. – Спр. 745.- Арк.4.

¹⁰ ДААРК. – Ф. 44. – Оп.1. – Спр. 5548. – Арк.133.

¹¹ ДААРК. – Ф. 44. – Оп.1. – Спр. 1519. – Арк.29.

¹² ДААРК. – Ф. 44. – Оп.1. – Спр. 1519. – Арк.29–30.

¹³ *Thissen A. Ein Brief nur für die Mennoniten im Berdjanischen Kreise./A. Thissen. – Odesa: Druck von Ulrich & Schulze, 1872. – 26 S.*

¹⁴ ДААРК. – Ф. 44. – Оп.1. – Спр. 5548. – Арк.62.

¹⁵ ДААРК. – Ф. 44. – Оп.1. – Спр. 1325. – Арк.25–27.

¹⁶ ДААРК. – Ф. 44. – Оп.1. – Спр. 1325. – Арк.26.

¹⁷ ДААРК. – Ф. 44. – Оп.1. – Спр. 1166. – Арк.95.

¹⁸ ДААРК. – Ф. 44. – Оп.1. – Спр. 1166. – Арк.94зв.

¹⁹ Там само.

²⁰ ДААРК. – Ф. 44. – Оп.1. – Спр. 1325. – Арк. 95.

²¹ ДААРК. – Ф. 44. – Оп.1. – Спр. 1325. – Арк. 38.зв.

²² ДААРК. – Ф. 44. – Оп.1. – Спр. 1519. – Арк. 2.

²³ ДААРК. – Ф. 44. – Оп.1. – Спр. 1519. – Арк. 18.

²⁴ ДААРК. – Ф. 44. – Оп.1. – Спр. 5548. – Арк. 250–250зв.

²⁵ ДААРК. – Ф. 44. – Оп.1. – Спр. 1519. – Арк. 24.

- ²⁶ ДААРК. – Ф. 44. – Оп.1. – Спр. 5548. – Арк.277–298.
- ²⁷ ДААРК. – Ф. 44. – Оп.1. – Спр. 1519. – Арк.31 зв.
- ²⁸ ДААРК. – Ф. 44. – Оп.1. – Спр. 1519. – Арк.35.
- ²⁹ *Plett D. History and Events. / D. Plett.* – Altona, Manitoba: D.W.Friesen & Sons Ltd, 1982. – р. 68.
- ³⁰ ДААРК. – Ф. 26. – Оп.2. – Спр. 2213. – Арк. 1–2.
- ³¹ ДААРК. – Ф. 26. – Оп.2. – Спр. 2213. – Арк. 171.
- ³² *Plett D. Saints and sinner. / D. Plett.* – The Kleine Gemeinde in imperial Russia 1812 to 1875., 1999. – р.129.
- ³³ ДААРК. – Ф. 26. – Оп.2. – Спр. 2213. – Арк. 7.
- ³⁴ ДААРК. – Ф. 26. – Оп.2. – Спр. 2213. – Арк. 2.
- ³⁵ ДААРК. – Ф. 26. – Оп.2. – Спр. 2213. – Арк. 3–8.
- ³⁶ ДААРК. – Ф. 26. – Оп.2. – Спр. 2213. – Арк. 19–19зв.
- ³⁷ ДААРК. – Ф. 26. – Оп.2. – Спр. 2213. – Арк.50.

УДК 058.237.94(477): XIX ст.

О.О. Крижановська
(м. Київ)**СТОРИНКИ З ІСТОРІЇ КРІПОСНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
(КИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ХУДОЖНИКА-РЕСТАВРАТОРА ФЕДОРА СОЛНЦЕВА)**

Стаття присвячена історії кріпосної інтелігенції як помітному соціальному й культурному явищу в історії XVIII – першої половини XIX ст. Зокрема, розкрито київський період діяльності одного з її представників – Ф.Г.Солнцева, що пройшов шлях від кріпака до академіка й особистого радника Миколи I у всіх питаннях, що стосувалися старожитностей.

Статья посвящена истории крепостной интеллигенции как заметном социальном и культурном явлению в истории XVIII – первой половины XIX в. В частности, раскрыто киевский период деятельности одного из ее представителей – Ф.Г.Солнцева, прошедший путь от крепостного к академику и личного советника Николая I во всех вопросах, касающихся древностей.

Article is devoted to the history of the intellectuals-serfs as a visible social and cultural phenomenon in the history of eighteenth – early nineteenth century. In particular, disclosed Kyiv period of one of its representatives – FG Solntseva that has gone from serf to academic and personal advisor Nicholas I in all matters pertaining to antiquities.

Термін «кріпосна інтелігенція» не є для учених-істориків новим. Вперше ужитий у другій половині XIX ст., він був введений до наукового обігу дослідниками початку XX ст.¹ Він став офіційно вживатися у радянській історіографії² та знайшов у ній більш чи менш ґрунтовне висвітлення. У реальності існування кріпосної інтелігенції й тій важливій ролі, яку вона відігравала, не сумнівалися й дослідники, ставлення яких до кріпосного права було вкрай негативним. Так, П.Сакулін вимушено визнавав: «Мало того, кріпосна маса виділила зі свого середовища інтелігенцію у повному розумінні цього слова. Вся трагедія російського рабства втілилася у долі цієї кріпосної інтелігенції. Будучи за своєю сутністю фатальною аномалією кріпосного побуту, інтелігенція була, однак, природним породженням кріпосного права та всього укладу тодішнього поміщицького життя»³. Поява такого соціально-культурного явища оцінювалась ним не як випадкове явище; вона, за його переконанням, «... повинна була зароджуватися вже тому, що у самому кріпосному народі була внутрішня потреба вирватися з п'їтьми й неволі. «Неприборкане прагнення до просвіти», за офіційним виразом миколаївської епохи, безсумнівно, спостерігалось серед кріпосних, особливо тих, котрі займали більш вигідне становище, аніж рядові селяни»⁴.

Ученими-істориками глибоко й всебічно вивчалася не лише культура селянства⁵, його суспільна свідомість⁶ та світогляд⁷. Не було обійдено увагою науковців також рівень грамотності його представників⁸. Висвітлювався статус кріпосної інтелігенції, як та де вона мала нагоду отримати освіту. А можливостей для підвищення кріпосними селянами свого освітнього й культурного рівня було немало. Перш за все, це були школи, засновані самими поміщиками. Так, в маєтку Миколи Муравйова існував навчальний заклад, в котрому 60 дітей кріпаків отримували настільки гарні освіти та виховання, що через чотири роки навчання вони цілком могли виконувати обов'язки управителів маєтків. Крім того, здібні «поміщицькі піддані» мали й інші, більш широкі можливості для отримання освіти. Кріпосний фельдшер Тургенєвих перебував за кордоном одночасно з Іваном Сергійовичем, де й отримав нагоду навчатися в Берлінському університеті. Поміщик Твердишев навчав свого кріпосного селянина Дорофея Серебрякова лікарському мистецтву в московських медиків. Кріпаки мали можливість отримати освіту або в окремих наставників, або ж навіть за кордоном. Кріпосні художники могли навчатися також у арзамаській школі Ступіна⁹.

Встановлено, що рівень грамотності й освіченості селян упродовж століть нерідко був досить високим¹⁰. Адже значна кількість чолобитних була написана в остаточному їх вигляді ними самими. Крім того, часто писар лише переписував чорновий текст, складений прохачами з селян. Серед селян зустрічалися також окремі майстри писарських почерків та підписів різного типу; їх послугами нерідко користувалися під час селянських рухів та повстань¹¹. Чимало вихідців з кріпосного середовища навіть залишили нам спогади про свої життя та долю¹².

Про рівень грамотності й культури селян свідчить те, що саме з середовища чи не найбільш експлуатованих з них – кріпаків, – вийшло немало видатних представників науки та культури. Це у першу чергу автор ряду наукових розвідок з історії розколу («Збірник з історії старообрядців», «Що таке сучасне старообрядництво» та ін.) М.І.Попов, академік та професор архітектури І.С.Семенов, викладач Гірничого інституту й старший архітектор на будівництві храму Христа Спасителя у Москві І.Связєв, живописці Ф.Рокотов, М.Шибанов, Е.Камеженков, В.Тропінін, О.Кіпренський, Г.Сорока. Видатними представниками кріпосної інтелігенції у сфері музичної культури були композитор М.Матинський, композитор та скрипаль І.Хандошкін, композитор й керівник хорової капели Шереметьєвих С.Дегтярьов, хормейстер Г.Ломакін. У літературі, крім Т.Г.Шевченка, визнання здобули І.Сибіряков, І.Варакін, С.Оленійчук, Ф.Слепушкін, Е.Аліпанов. Видатними акторами кріпосної сцени була П.Ковальова (по сцені – Жемчугова), Т.Шликова (сценічний псевдонім – Гранатова), батько великого актора-трагіка С.Ф.Мочалов, а також М.С.Щепкін, що отримав свободу після сімнадцяти років сценічної діяльності. Сином селянина-кріпака був видатний історик, письменник, журналіст й публіцист М.П.Погодін, котрий не лише встановив зв'язки з визначними ученими П.Шафариком та Ф.Палецьким, а й істотно посприяв зближенню російської

та зарубіжної славістики. Позашлюбним сином поміщика й кріпачки, а, значить, кріпаком за народженням й вітчизняний історик М.І.Костомаров. Сином кріпака був також і видатний хімік-технолог С.П.Власов, котрий за сприяння групи російських учених 1811 р. отримав «вольну» й вступив до Петербурзької медико-хірургічної академії, яку закінчив у 1815 р. Після отримання вищої освіти він був залишений лаборантом при академії. Основними науковими досягненнями вченого стали розробка нового способу виробництва сірчаної кислоти, отримання за допомогою електролізу калію та натрію й вирішення проблеми регенерації азотної кислоти шляхом уловлювання. Займався С.Власов також виготовленням досить стійких фарб. Перу вченого належить ряд наукових праць, котрі, на жаль, не опубліковані й донині.

У цьому переліку видатних діячів науки та культури – вихідців з числа «поміщицьких підданих» не можна не згадати й А.Вороніхіна. Коли 1799 р. Павлом I було оголошено конкурс проектів зі спорудження Казанського собору в Санкт-Петербурзі, жоден з проектів, запропонованих визначними архітекторами того часу П.Гонзагою, Ч.Камероном, Д.Тромбаром та Ж. Тома де Томоном, затверджено не було. Й лише через рік граф О.С.Строганов запропонував імператору новий проект, створений молодим й обдарованим архітектором, колишнім кріпаком графа, А.Вороніхіним. Проект було затверджено, а сам виходець з «поміщицьких підданих» був не лише призначений головним архітектором майбутнього собору¹³, а й, по завершенні будівництва храму, нагороджений орденом святого Володимира 4-того ступеня. Слід відзначити, що орден, кавалером якого став А.Вороніхін, був досить високою відзнакою, заснованою Катериною II 22 вересня (3 жовтня) 1782 р. для нагородження як військових чинів, так і цивільних службовців. Хоча статут ордену й дозволяв нагородження, починаючи з нижчих чинів, черговість вручення нагород призвела до того, що кавалерами 1-го ступеня могли стати особи, які перебували у цивільних або військових чинах не нижче третього класу згідно Табелю про ранги (тасмний радник, генерал-лейтенант або віце-адмірал), 2-го ступеня – не нижче четвертого класу (дійсний статський радник, генерал-майор, контр-адмірал), 3-го ступеня – не нижче п'ятого класу (статський радник, бригадир, капітан-командор) і 4-го ступеня – не нижче 7-мого класу (надвірний радник, підполковник, капітан другого рангу). У 1787 р. 4-у ступінь почали давати і за 35-річну сумлінну службу; в таких випадках на лівому і правому кінцях лицьової частини хреста додавався напис золотом «35 років». 26 листопада (7 грудня) 1789 року, Катерина II особливим указом визначила додаткову видиму відзнаку для ордену 4-го ступеня, яким нагороджувалися за військові подвиги, бант з орденської стрічки. Першим кавалером ордена Св. Володимира 4-й ст. з бантом став капітан-лейтенант Д.М.Сенявін, що пізніше став відомим флотоводцем. Орденом 3-тього ступеню за бій у Фідонісі був нагороджений видатний флотоводець Ф.Ф.Ушаков. Особливо цінувався орден Володимира 4-го ступеня з бантом як бойова офіцерська нагорода, що стояла лише на щабель нижче ордена Св. Георгія 4-го класу.

Ще одним представником славетної когорти діячів культури, що вийшли з кріпосних селян, був визначний російський поет А.О.Григор'єв, батько якого був московським дворянином, секретарем міського магістрату, а мати кріпосною¹⁴. Згідно з тогочасними законами, майбутній поет з народження мав вважатися кріпаком, – адже позашлюбна дитина кріпачки автоматично записувалась у кріпаки незалежно від того, до якого стану належав її батько. Однак батькам новонародженого вдалося обійти закон: немовля було передане до Імператорського московського виховального будинку, заснованого ще Катериною II. Всі ж вихованці цього закладу, що були народжені кріпаками, записувалися як міщани. І невдовзі батько хлопчика, добившись згоди своїх батьків на шлюб з кріпачкою, разом зі своєю коханою дружиною, забрав сина й офіційно всиновив його, таким чином добившись, щоб його спадкоємець unikнув тяжкої долі¹⁵.

Невід'ємною частиною майже трьохсотлітньої історії Демидівських Нижньотагільських заводів вважалася художня творчість місцевих кріпосних художників, котрі займалися не лише живописом, а й іконописом, розписом по металу, дереву й бересті, виконанню приватних художніх замовлень зі створення копій уславлених полотен.

Ще з XVIII ст. уславлені заводчики прагнули, до того, щоб в їх маєтках працювали власні висококваліфіковані митці. Тому вони значну увагу приділяли належній підготовці кріпосних художників, скульпторів та архітекторів. Для цього обдаровані кріпаки направлялися на навчання до кращих майстрів Москви та Петербурга. Більше того, 1806 р. Демидови створили школу живопису, яку очолив випускник Імператорської Академії художеств В.І.Албичев. Викладали у школі художники П. І. Баженов та Я.Ф.Ареф'єв, котрі на кошти засновників закладу навчалися в Італії, Франції та Німеччині, й завершили свою професійну освіту в Петербурзі.

До навчання у школі допускалися хлопчики-кріпаки, починаючи з 12-річного віку. Курс навчання у школі становив чотири роки; всі учні навчального закладу перебували на повному панському забезпеченні.

Школа проіснувала недовго – лише 14 років (1814–1820 рр.). Але й за цей, здавалось би, короткий строк, вона істотно вплинула на розвиток тогочасної художньої культури Нижнього Тагілу, в якій важливе місце займали не лише окремі кріпосні митці, але й цілі династії кріпаків-художників.

Прекрасним прикладом цього стала династія Худоярових, майстерність, талант та своєрідність творчості представників якої викликали жвавий інтерес фахівців і захоплення цінителів мистецтва.

Перше творче покоління Худоярових – Андрій Степанович (1722–1804 рр.) та два його сини – Федір (1747–1828 рр.) та Вавила (1753–1793 рр.) – були чудовими іконописцями та лакувальниками, яким належить честь винайдення знаменитого кришталевого лаку, що не мав собі рівних за міцністю та прозорістю, й рецепт виготовлення якого не розкритий і досі.

Представники другого творчого покоління династії Худоярових Павло (1802–1873 рр.) та Ісак (1807–1879 рр.) здобули славу художників-самоучок,

котрі, не маючи спеціальної фахової освіти, створювали оригінальні живописні полотна, пов'язані з історією Нижнього Тагіла й гірничорудної справи. Унікальним твором мистецтва першої половини XIX ст. стала картина, І.Ф.Худоярова «Гуляння на Лисячій горі». Це монументальне полотно (93x288 см) є живописним портретом Тагілу 1830–40-х рр.

Тема заводської праці кріпаків знайшла прекрасне втілення в роботі П.Ф.Худоярова «Листобойний цех», який в іншому своєму полотні «Жертвопринесення Іфігенії» виступив як чудовий копійст, здатний передати тонко і точно «душу оригіналу». Цю високу оцінку картині дали члени Петербурзької Імператорської Академії художеств, де у 1849 р. полотно було експоноване на академічній виставці.

Діяльність династії Худоярових стала яскравою сторінкою в історії кріпосної інтелігенції, котра не лише знайшла своє висвітлення на сторінках ряду розвідок¹⁶. 28 травня 1991 р. у Нижньому Тагілі відкрито Музей історії підносного ремесла «Дом Худоярових», експозиція якого розмістилася у двоповерховому будинку, що належав родині кріпосних художників. Нині він є єдиним у Російській Федерації музеєм, експозиція якого присвячена унікальному промислу – лаковому розпису по металу¹⁷.

Ще одною династією кріпосних митців стала родина Аргунових, долі й творчість членів якої нерозривно пов'язані з історією знаменитого роду графів Шереметьєвих. Кріпаки князів Черкаських, вони перейшли у володіння графа П.Б.Шереметьєва як придане його дружини, уродженої княжни В.Черкаської. Шанувальник музики і живопису, Н.П.Шереметьєв сприяв розвитку таланту М.Аргунова, й звільнив митця та його брата Якова від кріпосної залежності.

Подібно до своїх власників, кріпосні майстри Аргунови славно потрудилися на ниві художньої культури середини XVIII – початку XIX ст. Відомий цілий ряд імен представників цієї талановитої родини: О.Аргунов – «урних справ майстер» (камящик та ліпник), архітектор Федір – один з творців ансамблю в Кусково і Фонтанного будинку в Санкт-Петербурзі; двоюрідні брати живописці Федір Леонтійович і сам Іван Петрович, серед робіт якого ікони для придворної церкви Великого Царськосельського палацу й Воскресенського Новоєрусалимського монастиря, а також ряд портретів (графа П.Шереметьєва та його дружини, кріпосної актриси Ганни Ізмурдової-Буянової в сценічному костюмі). Видатними митцями стали також три сини І.Аргунова – архітектор Павло, який брав участь у спорудженні Останкінського палацу-театру, й художники – портретисти Микола і Яків.

Однак, на жаль, дослідження з історії кріпосної інтелігенції в цілому й окремих її представників зокрема стосуються в основному, власне, Росії. Діяльність же представників останньої на українських землях поки що не стала предметом широких історичних наукових розвідок. Історія, а також творча та наукова діяльність кріпосної інтелігенції України також, на жаль, практично не досліджена, хоча її існування тут навряд чи може бути поставлене під сумнів.

Зокрема, на українських землях діяли численні поміщицькі театри, в яких грали актори-кріпаки. Так, досить значний для свого часу такий театр, в якому ставилися навіть класичні опери, діяв у с. Романове на Волині. Частина акторів даного театру отримала музичну освіту в Італії. Відомим на Україні став поміщицький театр у с. Спиридонова Буда на Чернігівщині, котрий з оперними та балетними виставами гастролював великими містами України й неодноразово виступав й у Києві. Не менш ушлавленим був й театр в с. Качанівка на Чернігівщині, музикантів-кріпаків якого навчав видатний російський композитор М.І.Глінка. Й в Україні, й за її межами був широко відомий аматорський театр вельмож й державного діяча часів Катерини II Д.П.Трощинського, керівником й режисером якого з 1812 р. був батько Миколи Гоголя – Василь Гоголь-Яновський. Аматорами-акторами його, поруч зі дворянами, виступали й обдаровані селяни-кріпаки¹⁸.

До представників цієї інтелігенції творча діяльність котрого тісно пов'язана з Україною, належав Федір Григорович Солнцев (1801–1892 рр.), творча діяльність котрого, зокрема, протягом тривалого часу були тісно пов'язані з Києвом.

Вітчизняна історіографія вельми скупа на наукові доробки, присвячені цій неординарній людині, що пройшла шлях від кріпосного селянина, своєкоштного студента Петербурзької Академії художеств, митця-реставратора, й до викладача іконопису у Петербурзькій духовній семінарії¹⁹, академіка та особистого радника Миколи I в усіх питаннях, які стосувалися старовини²⁰.

У радянський період вітчизняної історії творчість митця розглядалася в загальних працях, присвячених, головним чином, реставраційній справі²¹. Художня спадщина його оцінювалася головним чином негативно. Подібне пояснювалося надзвичайно жорсткими ідеологічними рамками, що сковували історичні й мистецтвознавчі дослідження, та не дозволяли їх авторам об'єктивно і неупереджено висвітлювати ряд важливих питань «незручного» минулого. Крім того, ряд науковців²² розглядало реставраційну справу першої половини XIX ст., котра тільки поставала, а також її основні теоретичні засади з точки зору середини – другої половини XX ст. Це не могло не привести до некоректної оцінки діяльності Ф.Солнцева на ниві реставрації. Й лише останніми роками мають місце перші, несміливі спроби наукової реабілітації цієї неординарної людини, діяльність якої істотно вплинула на подальший розвиток мистецтва і розширила теоретичні засади вітчизняної реставраційної справи²³.

Народився Федір Григорович 14 квітня 1801 р. у с. Верхньонікульському Молозького повіту Ярославської губернії²⁴. Землями, на яких розташовувалось село, з XVI ст. володіли князі Солнцєви. На високому березі річки Ільдь у мальовничому парку розташовувався їхній маєток. Частина липової алеї його збереглася й донині. На протилежному березі річки мешкали кріпосні селяни. Ця частина села до наших днів, на жаль, не збереглася. На кінець XVIII ст. останній господар маєтку з князівського роду І.Є.Солнцев розорився й пропав безвісти, після чого село декілька раз переходило із рук у руки, доки не було придбане графом І.Мусінім-Пушкінім. На той час в селі мешкав кріпак Г.К.Солнцев. Чи

він мав відношення до роду князів Солнцевих, сказати важко, але на початок XIX ст. по документам він числився кріпаком. Його дружиною була кріпачка Є.Ф.Солнцева. В родині підростали п'ятеро дітей – чотири сини та дочка. Двоє із них, Федір та Єгор, стали відомими російськими художниками XIX ст.

Невдовзі після народження Федора, його батько, Григорій Кіндратович, що мав сплачувати оброк своєму пану, поїхав до Санкт-Петербурга. Там він спромігся зайняти посаду касира при Імператорських театрах, котру він й обіймав протягом 39-ти років.

Саме Григорій Солнцев, за спогадами свого сина, першим увів абонементи на спектаклі. Він завів особливу річну книгу, з якою приїжджав до своїх клієнтів; усі бажаючі записувались до неї й вносили кошти. Після завершення ж театрального сезону книга, разом з вирученими від продажу абонементів коштами, передавалась керівництву театрами²⁵.

Закінчивши 1824 р. навчання за власний кошт у Петербурзькій Академії художеств²⁶, Ф.Солнцев отримав малу золоту медаль за картину «Селянське сімейство», яка нині експонується в одному з залів Державної Третьяковської галереї.

Варто зазначити, що Академію художеств (також з золотою медаллю) закінчив також рідний брат художника, Є.Солнцев, котрий став відомим художником-пейзажистом й мозаїстом. Коли виникла потреба у виконанні в Ісакіївському соборі мозаїчних робіт, за особистим розпорядженням Миколи I на до відповідної майстерні Ватикану на навчання було направлено четверо російських художників, серед яких був і Є.Солнцев. Через чотири роки навчання митці повернулися до Санкт-Петербурга кваліфікованими майстрами, котрі не лише започаткували мозаїчне відділення при Академії художеств, але й зробили його одним з кращих у світі. Талант митця й його роботи були належно оцінені. Найвищих похвал заслужили мозаїчні образи Спасителя й апостола Петра в головному іконостасі Ісакіївського собору в Санкт-Петербурзі, над створенням яких художник працював протягом десяти років. 30 травня 1858 р., у день освячення собору, за монументальні художні роботи митця було нагороджено діамантовим перснем з імператорською короною й великою золотою медаллю. На жаль, життєвий шлях Єгора Солнцева не був довгим: мозаїчні роботи належали до категорії шкідливих через те, що митці мали працювати з оловом, свинцем та ртуттю. Через це він важко захворів, став втрачати зір, й помер у віці 46-ти років. Його ж художні твори пережили свого творця; вони й донині є прикрасою двох музеїв та пам'яток світового масштабу – Державного Ермітажу (Неаполітанська затока), Державного Російського музею (Вид Колізею в Римі з монастиря маронітів) та Ісакіївського собору.

Такі блискучі кар'єрні досягнення двох братів – вихідців з кріпаків стали можливими завдяки політиці в галузі культури в цілому й мистецтва зокрема, що проводилася Миколою I²⁷.

Дипломатичні представники, що працювали за межами Російської імперії, отримали височайшу вказівку включати у свої звіти інформацію не лише стосовно політики, а також мистецтва в цілому, але й про розвиток мистецтва різ-

них країн. Сам імператор намагався не пропускати жодної виставки робіт викладачів та учнів Академії художеств, даючи свою оцінку полотнам й нерідко купуючи їх для власних колекцій²⁸. Таким чином, він активно впливав не лише на формування власного зібрання картин, але й фондів Ермітажу²⁹.

Особливо турбувався імператор про пам'ятники історії та культури минулих епох. Уже в перші роки царювання Миколи I губернатори отримали вказівку повідомляти про наявні на підвладних їм територіях старожитності. Імператор цінував вітчизняну старовину, піклувався про належне та достойне збереження її пам'яток.

Активно розвивалося законодавство, яким визначалися основні засади ставлення до пам'яток архітектури в Російській імперії на державному рівні. Так, указом 1826 р. на довгий час було сформульовано фундаментальні шляхи становлення охорони пам'яток старовини в країні та визначалися реальні заходи у даній сфері. Окрім пошуків старовинних будівель, котрі представляли собою архітектурні пам'ятки, слід було проводити ретельну зарисовку їх планів та фасадів. Паралельно мала записуватися в місцевих архівах та міських записках інформація про ці будівлі, мету їх спорудження та долю, а також можливість їх реставрації.

Цей указ був розісланий по губерніях імперії, а через чотири роки було видано перші результати проведених пошукових експедицій – «Атлас планам, фасадам и разрезам древних зданий в Новгороде и Грановитой архиепископской палате, дому Марфы посадницы, в городе Кирилло-Белозерского первоклассного большого монастыря города Белозерска земляного вала с соборной церковью внутри онога»³⁰.

З метою відновлення та збереження пам'яток живопису, архітектури та скульптури, Микола I заснував Археографічну комісію, Археологічне товариство, а також ряд установ, основним покликанням яких стали збір, збереження та видання старовинних документів та літописів, проведення розкопок та поширення серед широких кіл громадськості належної інформації про пам'ятки вітчизняної старовини.

Організовувалися масштабні експедиції, основною метою яких було виявлення стародавніх пам'яток. Так, у 1828–1834 рр. було проведено акцію з розшуку в провінції древніх рукописів. Одночасно з організацією даної експедиції було ухвалено проект аналогічного заходу, що мав проводитися з археологічною метою й забезпечити зарисовки у кольорі пам'яток старовини. Результати їх пошуку мали відобразитися у фундаментальному виданні «Древности Росийского государства».

Завдяки зусиллям імператора існували різноманітні форми заохочення митців, включаючи височайші замовлення, нагороди у вигляді золотих годинників, золотих табакерок, перснів та сережок прикрашених діамантами. Коли Микола I погоджувався стати хрещеним батьком дітей митців, дружинам художників дарувалися дорогі й коштовні прикраси. Так, з нагоди народження дочки у Ф.Бруні (1837 р.) його дружині були пожалувані діамантові сережки, а 1838 р.,

коли в родині з'явилася друга дитина, – діамантовий фермуар. На подарунки імператор не скупився. Коли віце-президент Академії художеств Ф.П.Толстой завершив роботу над серією з 21-ого медальйону, присвячену Вітчизняній війні 1812 р., над якою він працював близько 20-ти років (1819–1836 рр.), він відразу ж був щедро винагороджений. Дочка митця згадувала: «Отримавши у нагороду за свої медалі Вітчизняної війни табакерку в 20.000 рублів, батько відразу ж попросив вартість цієї нагороди перевести у гроші й відразу ж віддав їх у ломбард, так що кошти були. За них, перш за все, батько виплатив усі свої борги, взяв на свої особисті потреби 2000 рублів, а з решти суми попросив... зробити все, що потрібно для мого весілля»³¹.

Нерідко талановиті художники (як це було й з Є.Г.Солнцевим) отримували нагоду навчатися чи вдосконалювати свої вміння за кордоном. Такі відрядження були не лише заохоченням, а й передбачали відповідальність як самого митця, що навчався чи стажувався за межами Російської імперії, так і тих викладачів Академії художеств, що рекомендували його як достойного такої честі. Так, 1853 р. раді останньої було рекомендовано звертати якнайпильнішу увагу на моральність митців, котрі відправлялись на закордонне навчання чи стажування. Й у разі відкликання художника, що заплямував себе негідними вчинками, назад, у Росію з членів Ради, що рекомендували винного, стягувався штраф у розмірі потраченої на відрядження недостойного митця суми³².

Однак іноді імператор був категоричним. Його судження могло поставити хрест на кар'єрі митця. Так, 1826 р. ним було відхилене клопотання про присвоєння кріпосному Легашову звання художника 14-го класу. Микола I уважно переглянув роботи митця й відзначив, що присвоєння йому цього чину передчасне.

Не жалував імператор картини та полотна, виконані на неналежному рівні. Так, за виконані неякісно, на його думку, образи для храму святої Катерини у Царському Селі художник Єгоров був звільнений зі служби й визнаний нездатним більше для викладання³³.

Не прощав Микола I й недобросовісне ставлення до своєї роботи. Про це свідчив такий випадок. Коли проводився ремонт правого флігеля Гатчинського палацу, імператор висловив побажання, щоб до його приїзду восени у Гатчину, усі відповідні роботи було завершено. Останніми відав архітектор К-ський³⁴, котрий, бажаючи відзначитися, застосував досить своєрідний спосіб для того, щоб прискорити сушіння вологої штукатурки. Для цього, крім топлення печей, він клав на нічліг у відремонтованих кімнатах робітників, які своїм диханням мали прискорити сушіння. Невідомо, наскільки ефективним виявився цей захід, однак точно можна сказати про те, що чимало робітників захворіло.

Ймовірно, Миколі I ще перед його від'їздом із Санкт-Петербурга було повідомлено про варварське розпорядження архітектора. Й, коли імператор приїхав до Гатчини й пішов оглядати відремонтовану частину палацу, він наказав покликати архітектора. Й коли той прийшов, Микола Павлович взяв його за вухо й провів по усіх кімнатах, в яких спали нещасні робітники. Зрозуміло, що архітектор, котрий був на той час уже достатньо відомим, після цього випадку

зник з горизонту петербурзького життя; реальність цього випадку була підтверджена братом архітектора, техніком морського відомства³⁵.

Ці випадки суворого ставлення Миколи I до митців були результатом кваліфікованої оцінки їх полотен. Імператор добре розбирався в живопису. Про це свідчать непоодинокі факти. Так, одного разу він, розглядаючи проект медалі, на якій було зображення слов'янського воїна, вказав його автору, віце-президенту Академії художеств Ф.Толстому на неточне зображення ніг на малюнку. Але коли автор проекту не погодився, Микола I особисто зробив на малюнку відповідні правки. Ф.Толстой образився на те, що його, професора, насмілилися поправляти. Розхвилювавшись, він схопив малюнок й побіг з ним додому, де, заспокоївшись, став позувати перед дзеркалом й усвідомив правоту імператора. Присоромлений Толстой покрит лаком малюнок з поправками Миколи I й до глибокої старості зберігав його як святиню³⁶.

Інший випадок, – також з медаллю, – показав вдумливе ставлення імператора до справ, якими він займався. Микола I нічого не робив машинально й не підписував документів, попередньо не ознайомившись з ними. Так, 1839 р. Капітулу орденів було наказано виготовити особливий знак відзнаки Воєнного ордену для роздачі відставним чинам Пруської армії, малюнок якого був представлений імператору на затвердження. Й Микола Павлович помітив дві неточності у проекті знаку, котрі він й відзначив на самому проекті: 1) замість «НІ» на знаку слід було поставити «АІ»³⁷; й 2) номери, вказані на зворотній стороні останнього, варто було робити арабськими, а не римськими цифрами з огляду на те, що великі числа не могли поміститися на ньому³⁸.

В контексті політики у галузі культури та мистецтва, що втілювалася в життя у миколаївську епоху, юний та талановитий митець з кріпосних здобув покровительство тодішнього президента Академії художеств О.М.Оленіна, котрий і став направляти останнього на шлях живописця-реставратора. Основними заняттями його відтоді стали дослідження та фіксація на малюнках різноманітних пам'яток старовини. Вже перші роботи митця отримали належне визнання. 1833 р. Ф.Солнцева став членом Академії художеств.

Малюнками митця щиро захоплювався К.Брюллов, з яким художник мав нагоду тісно співпрацювати. 1836 р. О.М.Оленін допоміг організувати К.Брюллову поїздку до Пскова в зв'язку з бажанням останнього написати картину, на котрій би зображувалась осада міста. Разом із ним до Пскова було направлено й Федора Григоровича, щоб той зробив для Брюллова зарисовки різноманітних стародавніх обладунків та самої фортеці. Знання, отримані художником під час багаторічних занять, його вміння розбиратися у тонкощах зброї й начиння, змогли надати неоціненну допомогу К.Брюллову під час написання монументального полотна, присвяченого подіям ХУІ ст.³⁹

З цього часу й розпочинається ряд поїздок митця старовинними містами Російської імперії з метою зарисовок. До 1836 р. Ф.Солнцев успішно працював у Новгороді, Рязані, Москві, Торжку, Юр'єві-Польському та Смоленську. В Москві художник працював в Оружейній палаті, Успенському й Архангель-

ському соборах. Змальовуючи предмети, що належали російським монархам, які зберігалися зокрема в Оружейній палаті, він зробив відкриття. Згідно із результатами досліджень, зроблених митцем, так звані вінець та барми Мономаха було виготовлено за часів Михайла Федоровича в Греції. Займався художник і відновленням, за власним проектом, стародавніх царських теремів у Кремлі. Микола I, котрий безумовно довіряв знанням та можливостям митця, доручив йому змальовувати предмети старовини, що зберігалися в Оружейній палаті, а також у Благовіщенському соборі. Віра імператора в обдарування митця була настільки сильною, що з усіх солнцевських малюнків, які зображували предмети й пам'ятки старовини, немає жодного, котрий пройшов би повз увагу Миколи I.

Виконуючи доручення імператора, Ф. Солнцев визначив, що так звана корона Астраханського царства виготовлена за часів Михайла Федоровича, а корона Сибірська – за часів Олексія Михайловича.

Після смерті в 1843 р. О.М. Оленіна, Микола I взявся особисто керувати дослідницькою та художньою діяльністю Федора Григоровича і направив митця до Києва для змальовування та відновлення тамошніх предметів й пам'яток старовини. Отже, в житті та творчості художника розпочався новий етап, що тривав десять років.

Влітку Ф. Солнцев звичайно працював у Києві, а на зиму перебирався до Санкт-Петербурга, куди привозив кожен раз 80-100 малюнків, які щоразу представлялись самому імператору.

Діяльність його у Києві була досить різнобічною. Прибувши до міста для експертизи та реставрації фресок Успенського собору Києво-Печерської лаври й Софійського собору, художник й тут віддався своїй улюбленій справі – збору старожитностей, малюванню пейзажів, інтер'єрів та іконостасів київських храмів, побутових сцен.

Федір Григорович створив також серію акварелей з видами Києва, яка складалася з дванадцяти малюнків й становила цілісний у своєму задумі альбом, адресований імператриці Олександрі Федорівні. Й якщо стверджувати про виникнення у XIX ст. школи українського пейзажу в живопису, який рішуче відрізнявся від російського, то Федір Солнцев завдяки своїй серії став одним з попередників її основоположників. Цікаво те, що своїми київськими малюнками художник випередив у часі роботи Т. Шевченка, М. Сажина, В. Тіма, Н. Орди та деяких інших ушлавлених пейзажистів Києва середини XIX ст.⁴⁰

Діяльність митця в Києві була надзвичайно успішною. Саме йому належить честь відкриття і реставрація знаменитих фресок та мозаїк XI ст. у Софії, про існування яких до 1843 р. ніхто й не підозрював.

Варто зазначити, що реставраційна справа початку XIX ст., що тільки почала розвиватися, істотно вплинула на відповідну практику лише в 1830-1840-х рр. Випадкові відкриття стародавнього живопису на стінах Дмитрівського у Владимири (1833 р.) та Київського Софійського (1843 р.) соборів під час ремонтних робіт стали помітною подією в культурному житті всієї Російської імперії. Характерно, що відновлення фресок Успенського собору Києво-Печерської Лаври

(1840–1842 рр.), що проводилось традиційним способом поновлення, викликало гучний протест громадськості. Тому для контролю за реставрацією й з метою археологічного дослідження й опису фресок цих храмів Міністерством внутрішніх справ й було направлено Федора Григоровича. Митець мав спостерігати за відновленням стародавніх мозаїк та фресок Софійського собору, що здійснювалося у 1843–1853 рр. Усвідомлюючи усе значення цих робіт для розвитку реставраційної справи, художник та реставратор ввів в її практику поширену розчистку живопису й фіксування (копіювання у натуральну величину) кожного відкритого шару настінного розпису, що й було застосоване саме при розчистці стародавніх фресок у Софійському соборі⁴¹.

Крім досить важливого для подальшого розвитку реставраційної справи нововведення, Федір Солнцев здійснив ще одне відкриття, значення якого важко переоцінити. Коли у боковому вівтарі преподобних Антонія та Феодосія цього храму після випадкового осипання штукатурки були виявлені сліди стародавніх фрескових зображень, саме митець припустив існування стародавніх фресок по всьому храму. Дане припущення знайшло підтвердження, коли у різних місцях собору спробували очистити більш пізні побілку та підфарбування. Художник віднайшов давні зображення практично на всіх ділянках, на котрих було проведено пробну розчистку.

Виявлення стародавніх фресок у Софії Київській стало явищем надзвичайної важливості й представилось таким, що заслуговувало уваги самого імператора. Після представлення Ф. Солнцевим Миколі I відповідної доповіді, священному Синоду було наказано віднайти кошти як для відкриття, так й належної реставрації їх у всьому соборі. Для цього було створено спеціальний Комітет з відновлення Київської Софії, котрий і мав контролювати хід реставраційних робіт. За його рішенням художник перед розчисткою був зобов'язаний зробити копії наявного розпису. Якщо після видалення живописного шару під ним не було більш давнього зображення, то відповідна композиція відновлювалась за зробленою копією, навіть коли воно датувалося XVII–XVIII ст. Іноді фрески храму знаходилися під більш пізніми багат шаровими розписами. Кожен відкритий живописний шар ретельно копіювався, й тільки після цього продовжувалася розчистка. Точність кожної зробленої копії ретельно перевірялася Комітетом на місці.

Здійснення наглядку за усіма роботами у сфері живопису було доручено безпосередньо самому Федору Григоровичу. Стародавній розпис собору був промальований ним на кальці. Після цього з великою ретельністю відтворювалися усі важливі риси зображень.

Стародавні розписи, що збереглися, були відділені від поновлених більшим опрацюванням деталей костюмів та прикрас. Відзначалися місця повної втрати живопису. Малюнки супроводжувалися розгорнутими планами фасадів, на яких цифрами позначені місця, де знаходилось те чи інше зображення.

Варто зазначити, що копії стародавнього живопису, зроблені Федором Солнцевим, були високо оцінені митцями XIX ст., про що свідчить їх видання.

Варто відзначити новизну програми відновлення стінопису, що була запропонована Комісією з відновлення Київської Софії. При проведенні реставраційних робіт слід було підправляти по поновлювальній штукатурці виключно ті місця, де стародавні кольори були втрачені. Фарби, що використовувалися при реставрації, мали бути розведені на вапняній воді з метою запобігання їх вигоранню. При самому відновленні не потрібно було зачіпати контурів та чітко притримуватися стародавніх абрисів. Використовуватися мали лише металеві або земляні фарби, щоб на відновлених місцях не було видно їх шару, й щоб новітні замалювання гармонійно поєднувалися з стародавнім живописом. По закінченню усіх робіт увесь поновлений живопис мав бути покритий оліфою та мастичним лаком. У цих вимогах знайшов своє відображення один із фундаментальних принципів відновлення стінного живопису, характерний для сучасної методики реставраційних робіт.

Однак реставрація стародавніх фресок Софійського храму була справою надзвичайно складною й далеко не завжди задуми Федора Григоровича змогли бути втілитися у життя. Ускладнювала роботи з відновлення стародавнього живопису катастрофічна нестача висококваліфікованих спеціалістів, котрі могли б організувати й проводити відновлювальні роботи на належному рівні.

Про це свідчить хоча б той факт, що Ф. Солнцевим було запрошено до Києва відомого йому й раніше петербурзького майстра-підрядчика М.С. Пошехонова, котрий зобов'язався не змінювати стародавніх контурів й замальовувати втрачені фрагменти фресок так, щоб результат відновлювальних робіт не був помітним. Однак М.С. Пошехонов не спромігся більш чи менш задовільно втілити в життя вимоги Комісії, що й було виявлено спостерігачами за його роботою. Негласний же нагляд за підрядчиком та його реставраційною діяльністю був встановлений митрополитом Філаретом, котрий, отримавши відомості про підрядчика як про відомого старообрядця, прийняв рішення про встановлення спостереження за майстром з метою не допустити у фресках, що реставрувалися, неканонічних змін. Досить швидко М. Пошехонов був викритий у зміні реставрованих фресок та їх некоректному розфарбуванні⁴². Такі дії майстра не лише нашкодили пам'ятці, що реставрувалася, а й суперечили законодавству Російської імперії. Адже 1842 р. Микола I, розгніваний відновленням Успенського собору Києво-Печерської Лаври, що проводилось традиційним для того часу способом, видав закон, направлений проти самовільних й безконтрольних реставрацій. У листопаді та грудні цього ж року в діючий «Будівельний устав», що входив до зводу законів Російської імперії, було внесено статтю «Забороняється приступати без височайшого дозволу до будь-яких поновлень у стародавніх церквах й у всіх подібних пам'ятках. Взагалі стародавній, як зовнішній, так і внутрішній, вигляд церков має бути ретельно збереженим, й ніякі довільні поправки й зміни без відома вищої духовної влади не дозволяються». У квітні 1843 р. статтю було доповнено ще одним важливим для подальшого розвитку реставраційної справи пунктом: «Крім того, єпархіальним архієреям повелено спостерігати, щоб ніде й ні під яким приводом, у стародавніх храмах не дозво-

лялися найменші виправлення, відновлення та зміни живопису й інших предметів старовини, а завжди мав отримуватись дозвіл на здійснення подібних змін з боку Святійшого Синоду»⁴³.

Крім того, досить швидко з'ясувалося, що для якнайшвидшого виконання робіт М.С.Пошехонов винайняв артіль, що складалася з селян-розкольників, котрі не мали ані найменшого уявлення про стародавній живопис, а для поновлення фресок використовував фабричні фарби низької якості, що призвело до того, що вже через рік після завершення реставраційних робіт відновлені фрески покрились пліснявою й почорніли.

Отже, в результаті діяльності М.С.Пошехонова та найнятих ним робітників стародавні стінописи собору опинилися під шаром масляної фарби нового змалювання. Й, незважаючи на суворий припис твердо притримуватися контурів стародавніх фресок, окремі композиції були відновлені згідно із здогадкам реставраторів, й не завжди вдало⁴⁴.

Тому в 1850 р. митрополит Філарет був змушений добитися розірвання укладеного з М.С.Пошехоновим контракту. Однак на той час артіль, найнята підрядчиком, вже встигла відновити близько третини відкритих фресок: 100 повних фігур, 44 напівфігури й 127 орнаментів⁴⁵.

На місце підрядчика, контракт з яким було розірвано, Комітетом з відновлення Софії Київської було запрошено о.Іринарха – орловського ієромонаха, котрий поновлював живопис Києво-Печерської Лаври й прижився після завершення ним роботи серед місцевої братії. Іринарх прибув у Софію Київську разом з раніше створеною ним артілью ченців-іконописців й протягом 1850–1851 рр. переписав ще близько третини фресок. Микола І, що регулярно відвідував Київ й особисто спостерігав за ходом реставрації фресок собору, навіть удостоїв майстра своєю милістю. Однак й на цей раз митрополит та Комітет змушені були прийняти рішення про необхідність замінити виконавця реставраційних робіт. Приводом до цього стало свавільне ставлення о.Іринарха з фресковим живописом й упертість, що доходила до небажання реставратора підкоритися не тільки вказівкам Ф.Солнцева, а й зауваженням самого митрополита. Завершення реставраційних робіт було доручено соборному священнику Іоасафу Желтоножському, що випередив за темпами виправлення старих й особливо написання нових фресок обох своїх попередників. Швидкі темпи реставрації (за три роки – з 1851 по 1853 рр. були відновлені всі фрески, якими були прикрашені сходові башти собору) забезпечувалися тим, що о.Іоасаф приступив до роботи з сорока своїми учнями.

Таким є фактичний літопис відновлення фресок XI ст. в Софії Київській. Найм для розчистки та відновлення фресок випадкових підрядчиків й простих робітників⁴⁶, слабкий над ними контроль, а також спішка відіграли фатальну роль в історії реставрації Софії Київської. За винятком залишених для зразка, десятки великих композицій, сотні окремих фігур й напівфігур святих, орнаменти й інші декоративні мотиви протягом п'яти років були грубо замальовані масляною фарбою. На першому етапі робіт відкриті фрески покривались гаря-

чою оліфою, що глибоко проникала не тільки у шар фарб, але й у ґрунт розпису XI ст. Фрагменти, що слабо трималися, не укріплювалися, а знищувались. Немало зображень було написано заново. Урочисто освячена 4 жовтня 1853 р. Софія Київська предстала прикрашеною не відкритими стародавніми фресками, а живописом, що мав вельми непряме відношення до мистецтва XI ст.⁴⁷ Крім того, рішення Синоду, прийняте 1850 р. про необхідність залишити зображення невідомих святих без надписів, не було виконане. Тому при остаточному оздобленні стінопису сотні фігур святих й десятки сцен отримали нові, нерідко довільні імена та назви⁴⁸.

Важливу роль у негативних наслідках реставрації собору відіграло й те, що відновлення фресок у храмі відбувалося у час, коли реставрація пам'яток старовини лише зароджувалася, а її концептуальні засади ще не набули належного оформлення. У першій половині XIX ст. принципи історизму й національної своєрідності глибоко проникли в художню творчість, літературу та науку. Панування історичної тематики в Академії художеств стало лише ілюстрацією загальної ситуації в культурі того часу. Вміння втілити конкретно-історичні явища в національній своєрідності їх характеру, мови стилю й форми певної епохи було важливим завданням діячів культури й мистецтва, які розробляли історичну тематику. Значним явищем в культурному житті, що визначило місце та завдання історичного дослідження, стало видання «Истории государства Российского» М.М.Карамзіна й російський переклад романів Вальтера Скотта. Ймовірно, не без впливу цих авторів й формувались уявлення про основні цілі художньої реставрації пам'яток старовини. Поступово входило в моду відновлення старовинних пам'яток в їх колишньому вигляді або у стародавньому смаку. Основною метою реставрації було не відновлення того, що було колись, а в створенні інтер'єру та обстановки в дусі часу шляхом повторення стилістичних рис мистецтва епохи створення пам'ятки, вільного комбінування частин й підробка предметів під старовину. Відтворення старовини в дусі епохи було характерним для реставраційних концепцій 1830–1840-х рр., чому посприяли ідеї романтизму, розквіт історичного жанру в мистецтві, історичного роману, що намагався в літературній формі відновити старовину в її історичній конкретності. Аналогічно реставрація вбачала свої основні цілі у відтворенні стародавніх пам'яток, спираючись на аналітичний апарат археологічних досліджень, з науковою достовірністю відтворюючи всі елементи стилю, характерні для предметів старовини⁴⁹.

Реставрація Софії Київської тривала десять років. Протягом часу, поки проходили відновлювальні роботи, Федір Солнцев щорічно відвідував Київ та робив акварельні копії фресок, що розчищалися. Щодоосені він привозив до Санкт-Петербурга для представлення Миколі I від 80 до 100 малюнків. Однак порівняння замальовок, зроблених митцем, з тими ж зображеннями, відкритими у радянський час, свідчить, що вони не є точною фіксацією стародавнього живопису. Виявилось, що Ф.Григорович відтворював навіть такі сцени чи фігури, котрі були переписані маслом такими реставраторами, як о.Іринарх та о.Іоасаф.

Тому, на погляд ряду дослідників, передусім радянських (Г.Вздорнов), реставрація Київської Софії, здійснена в середині XIX ст., представляла собою акт вандалізму. Й відповідальність за всі негативні наслідки відновлювальних робіт мав нести саме Федір Григорович Солнцев, котрий і здійснював керівництво процесом відновлення старовинних фресок храму.

Однак зусилля, докладені митцем до реставрації собору св. Софії, отримали належну оцінку сучасників. Микола І. наказав видати малюнки, зроблені Ф.Солнцевим, відразу ж після завершення 1853 р. шостого тому фундаментального видання «Древностей Российского государства». Виконання цього завдання було покладено на Російське археологічне товариство. Кримська війна завадила негайній реалізації задуму, а після смерті імператора у цій справі виникли численні ускладнення. Голова Комітету, що здійснював публікацію «Древностей», граф С.Г.Строганов, котрий перебував 1855 р. у Києві, звів малюнки, зроблені художником, й передані ним у Товариство, з тими ж зображеннями у Софійському соборі, та переконався, що копії не завжди тотожні оригіналам й, отож, не можуть бути видані науковим товариством. Федір Григорович пояснив існуючі розбіжності своїх малюнків з оригіналами тим, що його зарисовки були зроблені із тих зображень, які представляли собою більш пізні замальовання первісних зображень, а коли відкривався оригінальний живопис, копіювання вважалося зайвим, і той безпосередньо реставрувався. 1866 р. була сформована Комісія з видання малюнків митця, зроблених ним під час реставраційних робіт у Софії Київській. Звірка та коректування малюнків були доручені Ф.Солнцеву й І.Срезневському, причому останній погодився також написати пояснювальний текст до видання. Наступного року художник-реставратор зняв кальки з поновлених ф При цьому Імператор дозволив придбання по одному примірнику вже опублікованого видання для потреб вищих навчальних закладів. Кошти ж, виручені від продажу, мали хоча б частково відшкодувати суми, витрачені на публікацію малюнків⁵².

Крім того, відкриті останнім часом документи дають усі підстави по-іншому оцінювати участь Федора Григоровича в реставраційних роботах у Софії Київській. З введених в науковий обіг останнім часом джерел випливає, що справа керівництва реставрацією детально обговорювалася впродовж 1843–1848 рр., але остаточно вирішена так і не була. Очевидно, митрополит Філарет, з одного боку, й Комітет, з іншого, були впевнені, що ця відповідальна місія була покладена саме на них. Стосунки між митрополитом та митцем, на жаль, також не склалися. До того ж, митрополит виступив з різким протестом проти розкриття давніх фресок: він вважав, що реставраційні роботи зміцнять позиції старообрядців. Через досить-таки напружену обстановку, Ф.Солнцеву неодноразово доводилося звертатися до впливових осіб із клопотаннями про те, щоб керівництво реставрацією храму було доручено саме йому. Й художник неодноразово отримував належну підтримку. Так, наприклад, 1843 р. обер-прокурор Синоду М Протасов клопотався у цій справі як перед Синодом, так і самим імператором. А в березні 1848 р. княгиня Орлова-Чесменська

пожертвувала на поновлення Софійського собору фантастичну на той час суму – 50 тис. руб. з тією, однак, умовою, що реставраційні роботи очолить саме Федір Григорович⁵³. Проте у Києві цього не хотіли ні митрополит Філарет, ні спеціально заснований Комітет з відновлення цього храму. Основна причина цього полягала в намаганні останнього заощадити кошти на реставраційних роботах, адже, виділяючи кошти на реставрацію, синод дав дозвіл зайві кошти, що не були витрачені, пускати на утримання його членів. Саме тому Комітет заради власної вигоди прагнув витратити на реставрацію собору якомога менше коштів. Це ставило Ф.Солнцева у вельми складне становище. Митець працював у досить скрутних фінансових умовах. Гроші, обіцяні на його утримання (1000 руб. на рік), навіть не були передбачені кошторисом. Художнику виплачували лише подорожні гроші (185 руб.) та добові (20–50 руб.) від Синоду. 1847 р. Федір Григорович перевищив витрати, котрі були йому визначені. В поясненні, поданому в Синод, митець зазначив, що він був вимушений взяти з собою учня й необхідні для виконання покладених на нього робіт матеріали. Синод попередив академіка про недопустимість перевищення виділюваних йому сум, однак його витрати компенсував⁵⁴.

Отож, участь Ф.Солнцева в дослідженнях давніх київських пам'яток мала важливі позитивні результати. Художня цінність відкритого ним храмового живопису була для нього безсумнівною. На відміну від переважної більшості колег-сучасників, які виявляли суто іконографічну зацікавленість пам'ятками, він добре усвідомлював, що жодне поновлення не може цілком та повністю бути адекватним оригіналу⁵⁵.

Крім того, митець мав власне бачення проведення реставраційних робіт та їх результатів. Так, оглядаючи живопис Успенського собору Києво-Печерської лаври, поновлення фресок у якому митрополит Філарет 1840 р. особисто доручив о.Іринарху, Ф.Солнцев висловив ряд суттєвих пропозицій. Згідно з його уявленнями, слід було: 1) весь новий живопис зробити темнішим, на всіх образах золоті прикраси написати ретельніше, перспективу та пейзажі зробити легшими й не такими різкими, так само, як і фігури в дальніх планах полегшити; 2) орнаменти замість білих написати жовтими, як і було раніше; букети квітів між орнаментами зовсім зняти; 3) давній живопис, що зберігся, – портрети царів, великих князів та архімандритів обережно вимити й підправити⁵⁶. Варто нагадати, що Федір Григорович дав ці рекомендації вже після завершення реставрації храму, а, значить, перші два пункти його порад передбачали виправлення та покращення роботи, проведеної поновлювачами. Високопрофесійне бачення художника та реставратора у повній мірі виявилось у тому, що митець охоплював увесь декор інтер'єру в цілому, й у той же час робив надзвичайно чіткі та конкретні зауваження щодо виправлення окремих деталей⁵⁷.

В порадах, що Солнцев давав своїм колегам та учням, виявлялося чітке художнє розуміння основних завдань відновлення давніх пам'яток. Фахові поради та пропозиції, запропоновані ним, знайшли належну оцінку. Так, С.Яремич вказував: «Ось голос компетентної особи і справжнього вченого, спосіб ви-

словлення точний, простий та зрозумілий – риса вдачі справжнього фахівця. Небагатьма словами він охоплює весь зміст предмета. Багатьом, хто надто високої думки про себе як про знавця мистецтва, щоб угамувати свій руйнівний запал, слід було б повчитися в цього старого археолога якщо не знань, то принаймні обережності»⁵⁸.

Окрім активної реставраційної діяльності, Ф.Солнцев немало зробив й для прикрашення Покровського храму Свято-Покровського Голосіївського монастиря. Живописцю та реставратору, чії роботи у XIX ст. вважались зразками для інших його колег, святий Філарет доручив написати ікони для його вітваря. Це прохання було виконано: Федір Григорович написав «Розп'яття Спасителя», «Моління Христа про Чашу в Гефсиманському саду» й «Зраду Іуди». Всі вони були поміщені на трьох арках під зводом у восьмикутних різних позолочених рамах. Окрім них, для вітваря церкви митцем також було написано образ «Зняття і покладення у гроб Ісуса Христа». На стовпах між головним престолом та іконостасом також знаходились ікони, написані Ф.Солнцевим, – святих Василія Великого та Іоанна Златоуста⁵⁹.

Під час перебування у Києві митець займався не лише художньою творчістю та реставраційною діяльністю, а й брав якнайактивнішу участь в роботі Тимчасової комісії для розгляду стародавніх актів Південно-Західної Росії, заснованої 1844 р⁶⁰.

Тісні зв'язки з містом художника та реставратора не переривалися й після завершення київського періоду його творчої діяльності. Ф.Солнцев відвідував Київ, й ці його відвідини міста, ймовірно, мали офіційний науково-практичний характер. Адже митець, котрий вирушив 1867 р. до Києва разом з І.Срезневським, отримав на цю їх спільну поїздку досить-таки значну на той час суму в 3200 руб.⁶¹

Творча спадщина художника вражає своїми розмахом та різноплановістю. Окрім предметів старовини, художник та реставратор писав портрети настоятелів храмів, монастирів, а іноді й простих ченців; загальна кількість малюнків пензля митця досягає, за різними даними, від трьох до п'яти тисяч. Його малюнки й картини по праву називали живописним літописом Давньої Русі й вважали джерелом відродження вітчизняного стилю. Академією художеств було випущено ряд томів монументального видання частини малюнків Федора Григоровича під назвою «Древности Российского государства». Видання включило більш ніж 500 листів кольорових хромолітографій російських та українських пам'яток культури, зроблених з малюнків художника, а також шість зошитів текстового друкованого матеріалу⁶².

Також було видано великий альбом, у котрому було розміщено 325 малюнків «Типы и костюмы народов России». Тому можна з упевненістю твердити, що митцю російська та українська наука зобов'язані збереженням багатьох дорогоцінних матеріалів вітчизняної історії. Й донині Ф.Солнцев залишається видатним діячем у сфері художньої творчості та етнографії.

Крім того, художник брав якнайактивнішу участь в художньо-стильових пошуках шляхів розвитку російського й українського мистецтва. Ці творчі шукання, що розгорнулися в 30–40-х рр. XIX ст. в середовищі вітчизняних митців, привели до появи еклектики, яка поєднувала у собі різномірні й різночасові елементи стилів попередніх епох. Основний акцент робився на зверненні до мистецтва Візантії й Давньої Русі як до історичної та православної традиції. У формуванні нової естетики одне з провідних місць належало й Ф.Солнцеву. Значний матеріал з давньої російської історії, що був опрацьований та перекладений ним під час експедицій по країні, став у подальшому своєрідною базою для творчих пошуків майстрів нового художнього напрямку.

Про різноплановість творчого генія митця яскраво свідчить і те, що саме за його ескізами було створено знаменитий сервіз «Кремлівський». Експонатів такої пишності й краси в музеях Кремля є лише два. Перший – подарований Наполеоном Олександром I «Олімпійський» сервіз севрської мануфактури, котрий визнається самими французами за кращий виріб цієї фабрики. Другий же – один з останніх великих сервізів Імператорського фарфорового заводу, виготовлений 1837–1839 рр. за замовленням Миколи I й названий «Кремлівським». Із цього сервізу збереглося близько 1000 предметів, хоча він активно використовувався й час від часу для нього виготовлялися нові доповнення⁶³. Але, якщо севрський сервіз був виготовлений для весільних урочистостей, то солнцевський призначався для урочистих коронаційних обідів у першопрестольній та з самого початку мав символізувати пишність російського самодержавства.

Саме глибокі знання та творча сумлінність Ф.Солнцева, що принесли йому повагу та пошану багатьох колег, обумовили вибір Миколи I, коли він задумав замовити виготовлення сервізу в національному стилі. Причому імператор сам замовив стиль виробу й затвердив розроблений художником проект.

З самого початку «Кремлівський» сервіз планувалося виготовити в русько-візантійському стилі. При цьому Федір Григорович спробував взяти за основу вироби XVII ст. з їх самобутнім стилем та багатою орнаментовкою. Митець взяв за зразок саме цей стиль, в якому розкіш давньоруського столу, де гармонійно співіснував посуд найрізноманітніших країн та культур. Стиль, обраний Ф.Солнцевим, був обраний ним ще й тому, що в допетровську епоху, обрану ним в якості орієнтира, тогочасна культура ще не зазнала потужного натиску культури західноєвропейської, з її строго регламентованим сервіруванням.

Вражає, що для численних варіантів декору сервізу Федір Григорович використав лише два зразки: рукомийний прилад цариці Наталії Кирилівни Нарішкіної (Стамбул, XVII ст.) й тарілку царя Олексія Михайловича, виконану в майстернях Кремля у 1667 р.

Життєвий шлях художника був довгим. Й творчий доробок митця був належним чином оцінений ще за його життя. Коли у Відділенні російської та слов'янської археології Імператорського археологічного товариства⁶⁴ зайшла мова про 50-річчя діяльності художника, члени товариства підняли питання про відлиття окремої медалі на честь Федора Солнцева. Загальні зібрання чле-

нів товариства від 24 грудня 1874 р. та 4 квітня 1875 р. схвалило пропозицію Відділення, й утворило спеціальну комісію зі створення проекту нагороди. Згідно з ним, іменна медаль, на якій був викарбуваний портрет самого ювіляра; вона була урочисто вручена Федору Григоровичу на засіданні Імператорського археологічного товариства 20 травня 1876 р⁶⁵.

Помер Федір Григорович 1892 р. Поховали митця на Волковському кладовищі Санкт-Петербурга. Художник ніколи не забував свою малу батьківщину – рідне село Верхньонікульське. Перед смертю він залишив заповіт, згідно з яким перевів у церкву Святої Трійці рідного села грошовий внесок на спомин своєї душі. До наших днів на сільському погості ретельно доглядається могила матері двох уславлених митців – братів Солнцевих. Настоятелі місцевого Свято-Троїцького храму й донині докладають зусиль з догляду за нею.

Можна з упевненістю говорити, що у сучасній Росії не забули ні самого Федора Солнцева, ні інших членів його родини. Так, до наших днів на сільському погості ретельно доглядається могила матері двох уславлених митців – братів Солнцевих. Настоятелі місцевого Свято-Троїцького храму й донині докладають зусиль з ретельного догляду за нею.

2001 р. відбулося ряд урочистих заходів, присвячених уславленому художнику й реставратору. З нагоди сумної дати – 60-річчя затоплення міста Мологи водами Рибінського водосховища Державним історико-культурним музеєм-заповідником «Московський Кремль» у Рибінському історико-архітектурному й художньому музеї-заповіднику була організована виставка, на якій було представлено 54 акварельні роботи Федора Солнцева.

З нагоди 200-річчя з дня народження митця Державний Російський музей провів наукові читання, на яких виступали фахівці з Москви, Санкт-Петербургу, Новгороду, Ярославської області.

Й, нарешті, у травні-червні 2001 р. в Оружейній палаті Московського Кремля експонувалась ще одна виставка, присвячена 200-літньому ювілею з дня народження митця, яка познайомила відвідувачів з творчістю одного з визначних творців «російського стилю» в мистецтві.

На жаль, Україна не може похвалитися такою ж пам'яттю про митця, внесок якого в реставрацію й розпис найвидатніших пам'яток вітчизняної духовної культури важко переоцінити. Залишається сподіватися, що київський період творчості Федора Григоровича Солнцева невдовзі стане невід'ємною частиною наукових інтересів вітчизняних істориків та мистецтвознавців.

¹ Сакулин П.Н. Крепостная интеллигенция. // Великая реформа. – М., 1911. – Том 3 – С.66–104.

² Курмачева М.Д. Крепостная интеллигенция России. Вторая половина XVIII – начало XIX в. – М., 1963; Островский Г. Творчество крепостных художников XVIII – XIX вв. // Художник – 1978. – №3. – С.42–50; Познанский В.В. Крепостная интеллигенция. // Советская историческая энциклопедия. Том 8. Кошала – Мальта. – М., 1965. – С.65–68; Сивков К.И. Крепостные художники в селе Архангельском. Страницы истории крепостной интеллигенции. – М., 1998. – С.10–15.

ции начала XIX века. // Исторические записки. Выпуск 6. – М., 1940. – С.195–214; *его же*: о судьбе крепостных художников села Архангельского. // Там же. Выпуск. 38. – М., 1951. – С.230–252.

³ Сакулин П.Н. Указ. соч. – С.69–70.

⁴ Там же. – С.101.

⁵ Вклад северного крестьянства в развитие материальной и духовной культуры. – Вологда, 1980; Громыко М.М. Культура русского крестьянства XVIII – XIX веков как предмет исторического исследования. // История СССР – 1987 – №3 – С.39–60; Крестьянство Сибири XVIII – начала XX в. (Классовая борьба, общественное сознание и культура). – Новосибирск, 1975.

⁶ Камкин А.В. Некоторые черты правосознания государственных крестьян в XVIII в. // Социально-политическое и правовое положение крестьянства в дореволюционной России. – Воронеж, 1983 – С.96–103; Копанев А.А. Правотворчество и правосознание северного крестьянства в ХНІ–ХУІІ вв. // Вклад северного крестьянства в развитие материальной и духовной культуры. – Вологда, 1980 – С.53–55; Крутиков В.И. Правосознание крестьян и его отражение в крестьянском движении. // Социально-политическое и правовое положение... – С.177–185; Раскин Д.И. Использование законодательных актов в крестьянских челобитных середины XVIII в. (материалы к изучению общественного сознания русского крестьянства). // История СССР – 1979 – №4 – С.180–182.

⁷ Покровский Н.Н. Социально-политические взгляды крестьян. // Крестьянство Сибири в эпоху феодализма. – Новосибирск, 1982 – С.444–452.

⁸ Воскобойникова Н.П. К вопросу о грамотности северного крестьянства в первой четверти XVIII в. // Вклад северного крестьянства... – С.41–43; Раскин Д.И. Мирские челобитные монастырских крестьян первой половины XVIII в. // Вспомогательные исторические дисциплины – 1974 – № 6 – С.175–185; *его же*: Использование законодательных актов в крестьянских челобитных середины XVIII в. (Материалы к изучению общественного сознания русского крестьянства) // История СССР. 1979. № 4 – С.179–191.

⁹ Сакулин П.Н. Указ. соч. – С.75–76.

¹⁰ Амосов А.А. Крестьянский архив XVI столетия. // Археографический ежегодник за 1973 год. – М., 1974 – С.206; Бакланова [Швейковская] Е.Н. Приходо-расходные книги мирских старост монастырской вотчины конца XVII в. как исторический источник // Материалы XV сессии симпозиума по проблемам аграрной истории СССР. Вып. 1. Вологда, 1976. С.62–75; Благовещенская Е.В. Надписи крестьян и дворовых на книгах. // История СССР – 1965 – №1 – С.140–143; Бударагин В.П., Вдовина Л.Н. Крестьянские челобитные как источник по истории земельных отношений в монастырской вотчине первой половине XVIII в. // Проблемы истории СССР. М., 1973. С. 333–347; Воскобойникова Н.П. Родовой архив крестьянской семьи Артемьевых-Хлызовых. // Археографический ежегодник за 1966 год. – М., 1968. – С.384–405; Голин Р. «Напиши хоч едно слово своев рученьков...»: листування селян Дрогобиччини і стереотипи народної культури кінця XIX – початку XX ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Випуск XIII. – Дрогобич, 2009. – С.351–361; *його ж*: «И с сущого сердца и с души»: селянський лист як мовно-літературне та історико-культурне значення. // Діалектологічні студії. 4. школи, постаті, проблеми. – Л., 2004. – С.332–352; Миненко Н.А. Письма сибирских крестьян XVIII в. // Вопросы истории – 1983. – №8 – С.180–183; Преображенский А.А. Расходная книга земского целовальника Совьевской волости Вятского уезда 1674-1675 гг. // Археографический ежегодник за 1966 г. – М., 1968. С.407–424.

¹¹ Громыко М.М. Культура русского крестьянства XVIII – XIX веков... – С.52.

¹² Воспоминания русских крестьян XVIII – первой половины XIX века. – М., 2006.

¹³ Казанский собор в Санкт-Петербурге. // http://ru.wikipedia.org/wiki/Казанский_собор_в_Санкт-Петербурге; Улыбин В. Яко ад сокрушились. – СПб. – М., 2002. – С.30–31.

¹⁴ У свою чергу дідусь поета також був селянином, що приїхав до Москви з глибокої провінції й, працюючи на різних чиновницьких посадах, здобув дворянство. // <http://grigorev.ouc.ru/>

¹⁵ *Макеев С.* Аполлон с душой цыганской. Его любили все – от Фета до Высоцкого. // *Совершенно секретно* – 2010. – №07 (21) – С.28–29.

¹⁶ *Павловский Б.* Крепостные художники Худояровы. – Свердловск: Кн. изд-во, 1963. – 44 с., 9 л. ил.; Панкратов В. Немеркнущие краски; Хрустальный камень. Сокровища пропавшего сундука // *На смену!*. – 1972. – 28 окт., 21, 24 нояб.; *Силонова О.Н.* Худояровы // *Уральская историческая энциклопедия*. – Екатеринбург, 1998. – С.571; *Худоярова Н.П.* Родословие крепостных художников Худояровых из Нижнего Тагила // *Уральская родословная книга: Крестьянские фамилии*. — Екатеринбург, 2000. – С.255–294; ил.; [Худояровы, живописцы] // *Уральская икона: Живописная, резная и металлическая икона XVIII – начала XX века*. – Екатеринбург, 1998. — С.331–332.

¹⁷ Адреса музею: Російська Федерація, м. Нижній Тагіл, вул. Тагільська, 24; тел. (343) 524-25-74.

¹⁸ *Історія Української РСР.* У восьми томах, десяти книгах. Том третій. Україна в період розкладу феодално-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). – К., 1978 – С.223–224.

¹⁹ *Коновалов Э.Г.* Словарь русских художников. Новый полный биографический. Более 2700 прославленных имен. Ретроспектива русских мастеров с древнейших времен до второй половины XX века. – М., 2008. – С.450.

²⁰ *Ганзенко Л.* Федір Солнцев: спроба наукової реабілітації. // *Пам'ятки України* – 1999. – №1 – С.111–123; *Макаров А.* Киевская старина в лицах. XIX век. – К., 2005 – С.593–595; *Підгора В.* Альбом акварелей академіка Федора Солнцева. // *Київська старовина* – 1996 – №3 – С.159–165.

²¹ *Алешин А.Б.* Развитие русской школы реставрационной живописи (XVIII – начало XX вв.) Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – Л., 1978; *его же:* Развитие русской школы реставрационной живописи (XVIII – начало XX вв.) Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – Л., 1978; *Вздорнов Г.И.* История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX век. – М., 1986; *Калугин В.* «Я рисовал всю жизнь...». // *Памятники Отечества* – 1980. – №2. – С.70–75; *Лазарев В.Н.* Фрески Софии Киевской. // *Лазарев В.Н.* Византийское и древнерусское искусство. Статьи и материалы. – М., 1978 – С.65–115.

²² *Вздорнов Г.И.* История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX век. – М., 1986; *Лазарев В.Н.* Фрески Софии Киевской. // *Лазарев В.Н.* Византийское и древнерусское искусство. Статьи и материалы. – М., 1978 – С.65–115.

²³ *Ганзенко Л.* Федір Солнцев: спроба наукової реабілітації. // *Пам'ятки України* – 1999. – №1 – С.111–123.

²⁴ *Братья Солнцевы* // <http://www.borok.ru/history/solntsev.shtml>

²⁵ *Моя жизнь и художественно-археологические труды, рассказ академика Ф.Г.Солнцева. 1801–1876.* // *Русская старина* – 1876 – том XVI – С.110–111.

²⁶ *Солнцев Егор Григорьевич.* http://www.art-catalog.ru/artist.php?id_artist=330

²⁷ Уявлення про діяльність Миколи I у сфері культури та мистецтва й реакцію на неї діячів культури свідчать чисельні документи: *Н.В. Гоголь.* Письмо Николаю I. // *Николай первый и его время. Документы, письма, дневники, мемуары, свидетельства современников и труды историков.* В 2-х тт. – М., 2002 – Том 2 – С.132–133; *Император Николай Павлович и русские художники в 1839 г. Письмо гр. Ф.П.Толстого к В.И. Григоровичу.* // *Там же.* – Том 2 – С.204–213; *Бурдин Ф.А.* Воспоминания артиста об императоре Николае Павловиче. // *Там же.* – Том 2 – С.277–285.

²⁸ *Высочков Л.* Николай I. – М., 2003 – С.467.

²⁹ *Высочков Л.* Указ.соч. – С.475–476.

³⁰ Памятники архитектуры в дореволюционной России. Очерки истории архитектурной реставрации. / Под общ. ред. доктора архитектуры А.С.Щенкова. – М., 2002 – С.44–45.

³¹ Каменская М.Ф. Воспоминания. – М., 1991 – С.262.

³² Высокочков Л. Указ. соч. – С.469.

³³ Там же. – С.467–468.

³⁴ На жаль, повне ім'я архітектора у джерелі не вказується. Відомо тільки, що 1844 р. ремонтними роботами у Гатчинському палаці керував Роман Іванович Кузьмін, котрий з 1841 р. обіймав посаду головного архітектора Міністерства Імператорського двора. Найбільш відомими спорудами, зведеними архітектором, в яких яскраво відобразились його художній смак та знання архітектурних стилів, вважаються храм при російському посольстві у Афінах, православний собор на вулиці Дарю в Парижі, грецька посольська церква у Санкт-Петербурзі (за участю архітектора Ф.Б.Нагеля; не збереглася), розкішний житловий будинок, зведений у стилі Відродження на Кінногвардійському бульварі в Санкт-Петербурзі та мармурова каплиця неподалік Літнього саду. Судячи з того, що Роман Іванович Кузьмін продовжував успішно працювати в Санкт-Петербурзі й після завершення ним керівництва ремонтними роботами у Гатчинському палаці, в даному випадку мова, ймовірно, ведеться про іншого архітектора.

³⁵ Тарасов Б.Н. Николай I и его время // <http://gosudarstvo.voskres.ru/tarasov/nic11.htm>

³⁶ Каменская М.Ф. Указ. соч. – С.156, 164.

³⁷ Мабуть, ці знаки були призначені пруським солдатам, що відзначилися у 1813 р. поряд з солдатами російськими.

³⁸ Тарасов Б.Н. Николай I и его время. // <http://gosudarstvo.voskres.ru/tarasov/nic11.htm>

³⁹ Тимофеев Л.В. В кругу друзей и муз. Дом А.Н.Оленина. – Л., 1983 – С.218.

⁴⁰ Підгора В Альбом акварелей академіка Солнцева. // Київська старовина – 1998 – №3(321) – С.161.

⁴¹ Зверев В.В. От поновления к научной реставрации. – М., 1999 // <http://www.rusarch.ru/zverev1.html>

⁴² Вздорнов Г.И. История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX век. – М., 1986 – С.35.

⁴³ Слід зазначити, що саме з часу прийняття цих вимог в Російській імперії розпочався новий етап у розвитку справи охорони історичних й художніх пам'яток, що відрізнявся більш високим, ніж раніше, ступенем усвідомлення важливості даної справи у розвитку вітчизняної культури. Однак у той же час головною у визначенні «Будівельним уставом» правилами була заборона самовільних виправлень пам'яток. Будучи ж дозволенними властями, такі зміни могли здійснюватися на законних підставах. Нерідко, як це показувала практика, поновлення впроваджувалися на шкоду стародавнім пам'яткам, що було результатом як обмежених історичних знань, так й недосконалості теоретичних основ та методики реставраційних робіт. (Лисовский В.Г. «Национальный стиль» в архитектуре России. – М., 2000 – С.97–98).

⁴⁴ Зверев В.В. Указ. соч. // <http://www.rusarch.ru/zverev1.html>.

⁴⁵ Вздорнов Г.И. Указ. соч. – С.32.

⁴⁶ Варто зазначити, що в реставрації Софійського собору залучалися й професійні художники. Так, Федором Солнцевим були запрошені до участі у роботах з відновлення храму С.Мартинов та М.Шурупов. Однак їх роль в реставрації давнього живопису була незначною. Так, М.Шурупов лише склав кошторис робіт й разом з Федором Григоровичем знімав копії. Участь С.Мартинова в реставраційних роботах вивчена недостатньо ґрунтовно. Згідно з виявленими документами, він, скоріше за все, був художником-помічником Ф.Солнцева. – Ганзенко Л. Федір Солнцев: спроба наукової реабілітації. // Пам'ятки України – 1991 – №1 – С.112.

⁴⁷ Зверев В.В. Указ. соч. // <http://www.rusarch.ru/zverev1.html>

⁴⁸ Вздорнов Г.И. Указ. соч. – С.45.

- ⁴⁹ *Зверев В.В.* Указ. соч. // <http://www.rusarch.ru/zverev1.html>
- ⁵⁰ *Вздорнов Г.И.* Указ. соч. – С.45.
- ⁵¹ Там же.
- ⁵² *Веселовский Н.И.* История Императорского Русского Археологического общества за первое 50-летие его существования. 1846–1696. – Санкт-Петербург, 1900. – С.117–118.
- ⁵³ *Ганзенко Л.* Вказ. праця. – С.117.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ *Яремич С.* Еще о памятниках искусства Киево-Печерской Лавры // Киевская старина – 1900 – Т.71 – №10 – С.184–185.
- ⁵⁷ *Ганзенко Л.* Вказ. праця. – С.117–118.
- ⁵⁸ *Яремич С.* Указ. соч. – С.185.
- ⁵⁹ Игуменья *Татиана (Алатарцева)*. Богородичный Голосеевский монастырь. Русский Афон. – К., 2008. – С.89–90.
- ⁶⁰ *Підгора В* Вказ. праця. – С.160.
- ⁶¹ *Веселовский Н.И.* Указ. соч. – С.379.
- ⁶² Братья Солнцевы // <http://www.borok.ru/history/solntsev.shtml>
- ⁶³ Останне – з клеймом 1915 р.
- ⁶⁴ Відповідне засідання імператорського Археологічного товариства відбулося 27 листопада 1874 р.
- ⁶⁵ *Веселовский Н.И.* Указ. соч. – С.204.

УДК 069.017 (477.51)

Т.М. Ніколаєва
(м. Київ)

МЕЦЕНАТ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В.В. ТАРНОВСЬКИЙ (МОЛОДШИЙ)

У статті висвітлюється внесок Василя Тарновського, відомого мецената, громадського і культурного діяча другої половини XIX ст., у розвиток музейної справи.

Ключові слова: Тарновський, меценат, колекція, художник, Качанівка.

В статье рассматривается вклад Василия Тарновского, известного мецената, общественного и культурного деятеля второй половины XIX в., в развитие музейного дела.

Ключевые слова: Тарновский, меценат, коллекция, художник, Качановка.

The article highlights the contribution of Basil Tarnovsky known philanthropist, civic and cultural leader of the second half of XIX century in the development of museums.

Keywords: Tarnowski, philanthropist, collection, painter, Kachanivka.

В українській та російській історіографії в останні два десятиліття тема благодійності, меценатства стала досить популярною. Особливо це питання актуальне для сучасності, коли життя та діяльність українських меценатів минулого повинні стати прикладом для підприємців у підтримці національної культури, освіти та мистецтва.

Що рухало доброчинцями? Які були чинники їхніх шляхетних поривань, як ставилися влада, суспільство до таких високих проявів моральності? На думку Євгена Чикаленка, благодійник – це людина, яка любить свою батьківщину не лише до глибини своєї душі, а й до глибини своєї кишені¹.

Даючи відповідь на поставлені питання, Ю.Тазьмін в публікації «Меценатство и благотворительность в России. К вопросу о мотивациях» серед основних мотивів називає релігійність². М.Гавлін, наголошує на внутрішніх прагненнях людини показати себе в кращому вигляді, що є теж наслідком релігійного виховання³. Т.Веблен, автор книги «Теория праздного класса» звертає увагу на поєднання в благодійності гуманістичних та егоїстичних мотивів⁴.

Унікальним явищем української історії є меценатська та громадська діяльність родини Тарновських. Не можна залишити осторонь питання мотивації такої поведінки, коли кілька поколінь родини витрачали величезні кошти на меценатську діяльність. Основним мотивом громадської діяльності родини Тарновських, як ми пересвідчуємося, були суто патріотичні прагнення.

Василь Васильович Тарновський (молодший) (1838–1899 рр.) відомий нам як активний громадський і культурний діяч, аматор української старовини та меценат. Колекція українських старожитностей В. Тарновського розкриває

перед істориками, літературознавцями, мистецтвознавцями неабияке поле для фундаментальних досліджень.

Народився Василь Тарновський (молодший) 1838 р. у с. Антонівці Пирятинського повіту Полтавської губернії. Початкову освіту здобув у Москві, потім навчався в інженерному училищі в Петербурзі, згодом закінчив історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. Активний у громадському житті, він обирався Борзеньким (1869–1872 рр.) та Ніжинським (1875–1887 рр.) повітовим маршалком. За добросовісну службу був відзначений орденами св. Володимира (1884 р.) та св. Анни (1888 р.)⁵. Та головною пристрастю у його житті стало колекціонування старожитностей і творів мистецтва.

Зацікавленість історичним минулим України В.Тарновським, нащадком давнього роду, коріння якого мало козацьке походження, була не випадковою. Засновником роду вважається Іван Ляшко – військовий товариш Прилуцького полку, який у 1685 р. отримав універсал на володіння землями. З кінця XVII ст. Ляшки стали йменуватися Тарновськими. За своїм походженням прізвище вказує на вихідців із польського міста Тарнова (Тарнува)⁶.

Історик О.Коваленко вважає, що соціально-культурне середовище, в якому формувалися інтереси та уподобання В.Тарновського, складалося, насамперед, із нащадків козацької старшини, привілейованого прошарку суспільства. «Ці пани значною мірою були лояльні до політики, натомість виявляли великий інтерес до минулого як власного роду, так і українського народу»⁷.

В.Тарновський, будучи високоосвіченою людиною, належав до патріотів своєї Батьківщини, гідно представляв національну еліту XIX ст. На формування його світогляду вплинув уклад життя у родинному маєтку Качанівка, як культурно-мистецькому осередку XIX ст., та його традиції. Недаремно М.Костомаров назвав його «вирієм... куди зліталось різне українське вчене, художнє та письменне «птаство»⁸. Маєток набуває суспільного визнання ще за часів двоюрідного дядька Василя Васильовича – Григорія Степановича Тарновського (1784–1853 рр.)⁹, який отримав його у спадок. Поступово в Качанівці перебудовується палац, зводиться церква, з'являються оркестр і театр, велика бібліотека та колекція живопису. Зібрання полотен Григорія Тарновського складалося з творів російських, українських та зарубіжних художників, серед яких картини Д.Терніса, А.Ван-Дейка, К.Брюллова, О.Кіпренського, В.Штернберга та ін.¹⁰.

Вже у 18 років В.Тарновський (молодший) поставив собі за мету збирання колекції предметів, що допомогли б досконаліше вивчити історію України та народний побут. Дивлячись із сьогодення, можна констатувати, що це було не просте колекціонування, а громадянський обов'язок перед власним народом та його історією. Вбачаючи у колекціонуванні служіння народові, Тарновський віддав цій справі неабияку енергію, талант і чималі кошти.

Початок колекції поклали збірки двоюрідного дядька та батька – книг, рукописів, художніх полотен. Першими експонатами юного В. Тарновського стали українська зброя, келихи, герби та інші предмети давнини. В одному з листів Марко Вовчок до чоловіка у 1857 р. вона так описувала свою зустріч з

юнаком у Петербурзі: «Бачила Василька Тарновського у синіх шароварах, у сорочці вишиваній і в чемерці, привітав нас любенько...»¹¹.

Повернувшись на батьківщину, колекціонер своє надбання перевіз до родинного маєтку в Качанівці. Колекція старожитностей поступово поповнювалася зі збільшенням коштів, що виділялися для цієї справи. Не завжди В.Тарновський купував речі оригінальні, які мали історичну цінність. Інколи його довірливість давала можливість деяким «археологам» нажитись¹².

Окремою сторінкою діяльності В.Тарновського (молодшого) є його спроби археологічних досліджень пам'яток минулого на території України. Можливо, до того його спонукала подорож по місцях, де жили запорожці, яку він здійснив разом з Д.Яворницьким на початку 1880-х рр. Однією з причин, що В.Тарновський почав розкопки городища Княжа Гора (біля с. Пекарі), було хижацьке нищення пам'яток самовільними розкопками місцевими селянами.

У 1892 р. в журналі «Киевская старина» був надрукований звіт М.Біляшівського «Раскопки на Княжей Горе», в якому автор розповів про археологічні розкопки на Княжій Горі влітку 1891 р., які він здійснював за дорученням В.Тарновського та під науковим керівництвом В.Антоновича. За його свідченням, було знайдено понад 1,5 тис. знахідок¹³. Значна частина них поповнила фонди колекцій В.В.Тарновського. Нажаль, у майбутньому різке погіршення матеріального становища припинило подальші археологічні дослідження.

Друзі колекціонера розуміли, що його справу слід розглядати як суспільну і зібрання згодом стане надбанням громадськості. Тож багато-хто передавав Василю Васильовичу свої рукописи. Саме так потрапили до нього рукописні твори Пантелеймона Куліша (деяку частину передав сам автор, решту – його дружина Олександра Білозерська)¹⁴.

Навколо В.Тарновського гуртувалися відомі російські художники. Значний вплив на творчість І.Рєпіна мало перебування у Качанівці під час роботи над картиною «Запорожці пишуть листа турецькому султану»¹⁵. У Качанівці плідно працювали художники К.Маковський та М.Бодаревський. Відомо, що журнал «Киевская старина» існував багато в чому завдяки асигнуванням В.Тарновського.

Без перебільшення В.Тарновського-молодшого можна назвати творцем Шевченкіани, адже фанатична пристрасть збирати усе, пов'язане з творчістю чи особистістю поета, залишилася на все життя. Саме йому вдалося зібрати величезну колекцію, повз яку, за словами Б.Д.Грінченка, не може пройти жоден біограф Шевченка, якщо він хоче скласти справді глибокий життєпис поета¹⁶.

Складаючи пізніше каталог колекції В.Тарновського, Б.Грінченко виділив окремий розділ, присвячений Шевченкові. Серед зібраних речей – автографи поета, його папери, книги, акварелі, гравюри, літографії, особисті речі та ін. Окремо знаходилися літературні твори про Шевченка, написані на різних мовах та надруковані у багатьох виданнях, журналах і газетах. Б.Грінченко зазначав, що в 1893 р. каталог розділу містив 211 номерів, а на час укладання нового каталогу – 758¹⁷. Завдяки діяльності Василя Тарновського Шевченкова

спадщина збереглася для нащадків. Кількість зібраних ним експонатів, які так чи інакше пов'язані з іменем Тараса Шевченка, сягає за тисячу найменувань¹⁸.

До 60–70-х рр. XIX ст. унікальна колекція фундатора музейної справи на Чернігівщині розміщувалася у бібліотеці в родинному маєтку. У цей час об'єднана збірка поповнилася портретами визначних діячів української історії – гетьманів, полкових старшин та ін. В.Тарновський запросив до Качанівки художника І. Васькова, який зробив чимало копій портретів родин Галаганів, Кочубеїв, Скоропадських. Портрети з колекції використали В.Антонович та А.Бец у книзі «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах», яка вийшла у 1883 р.¹⁹.

Із качанівської бібліотеки колекцію перемістили до великої кімнати і це був своєрідний домашній музей. Як згадував М.Тарновський, старовинні речі були розвішані на стінах, деякі з них, наприклад, гетьманські булави, виставлялися у спеціальних вітринах на оксамитових подушках. Коли колекція збільшилася, довелося зробити двері до кабінету і його теж облаштували під музей²⁰.

Значення суспільної та меценатської діяльності В. Тарновського для України було визнано ще в дореволюційні часи²¹. Тематична структура його музейного зібрання в наш час є основою Чернігівського державного історичного музею ім. В.В.Тарновського та Національного музею Т.Г.Шевченка у Києві.

Отже, В.В.Тарновський (молодший) – знакова постать вітчизняної історії другої половини XIX ст. – видатний меценат української історичної та культурної спадщини. Віриться, що цей історичний досвід буде взірцем та стане у пригоді сучасним меценатам і спонсорам освіти, культури, науки, сфери соціального захисту співвітчизників.

¹ Хорунжий Ю.М. Українські меценати. – К., 2001. – С.114.

² Тазьмин Ю.Н. Меценатство и благотворительность в России. К вопросу о мотивациях // СОЦИС. – 2002. – № 2 (214). – С.93.

³ Гавлин М.Л. Российские предприниматели: духовный облик, меценатство // История предпринимательства в России. Кн. 2: Вторая половина XIX – начало XX века. – М., 2000. – С.480.

⁴ Тазьмин Ю.Н. Указ. соч. – С.89.

⁵ Синельник І. В.В. Тарновський та його колекція старожитностей // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Вип. 11(2). – К., 2004. – С.280.

⁶ Там само. – С.281.

⁷ Коваленко О. Родовід Тарновських // Хроніка–2000. – 1996. – №16. – С.173.

⁸ Папета С. Качанівка // Родовід. – 1996. – Число 14. – С.31.

⁹ Модзалевський В. Тарновські //Хроніка–2000. – 1996. – №16. – С.179.

¹⁰ Синельник І. Вказ. праця. – С.282.

¹¹ Тарновський М. Василь Тарновський (молодший) // Хроніка–2000. – 1997. – №19–20. – С.159, 178.

¹² Яворницький Д. В.В.Тарновський // Хроніка–2000. – 1996. – №16. – С.138.

¹³ Беляшевський Н. Раскопки на Княжей Горе // Киевская старина. – 1892. – Т.36. – С.65.

¹⁴ Супруненко О. В.В. Тарновський та К.М. Скаржинська // Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С.72.

¹⁵ Див.: *Белічко Ю.В.* Історико-етнографічне значення подорожі І.Ю. Рєпіна на Україну 1880 року // Народна творчість та етнографія. – 1988. – №4. – С.28–37.

¹⁶ *Синельник І.* Вказ. праця. – С.287.

¹⁷ Каталог Музея українських древностей В.В. Тарновського // Киевская старина. – 1900. – Т. 12. – С.163.

¹⁸ *Яцок В.М.* Шевченкіана Василя Тарновського: декілька спостережень // Скарбниця української культури. Зб. наук. праць. – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – Вип. 3. – С.57.

¹⁹ *Яворницький Д.* Вказ. праця. – С.151.

²⁰ *Тарновський М.* Вказ. праця. – С.159.

²¹ *Горленко В.П.* Памяти В.В. Тарновского // Исторический вестник. – 1899. – Т. 77. – С.628–634; *Н.Ш.* Памяти В.В. Тарновского // Киевская старина. – 1899. – Т. 66. – С.131–133; [*Василенко Н.*] Памяти В.В.Тарновского, А.М.Лазаревского, Н.В.Шугурова (к рисунку) // Там же. – 1902. – Т.78. – С.282–292.

Розділ VI. ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 930.1:94(477.83/.86) «1914-1918»

В.С. Великочий
(м. Івано-Франківськ)

АВСТРО-УГОРСЬКА ПОЛІТИКА В ГАЛИЧИНІ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ШТРИХИ ДО АНАЛІЗУ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті аналізується ступінь вивчення й висвітлення окремих проблем політики й діяльності австро-угорської влади в Галичині 1914–1918 років в українській історіографії. Особливий акцент зроблено автором на здобутках і завданнях сучасної вітчизняної історичної науки в цій проблематиці.

В статье анализируется степень изучения и освещения отдельных проблем политики и деятельности австро-венгерских властей в Галиции 1914–1918 годов в украинской историографии. Особенный акцент сделан автором на достижениях и задачах современной отечественной исторической науки в этой проблематике.

In the article is given a short to analyse the degree of study the separate problems of policy and activity of Astor – Hungary power in Galichina in 1914–1918 years in Ukrainian historiography. The special accent is done on achievements and tasks of modern Ukrainian historical science in this sphere.

На тлі бурхливого розвитку вітчизняної історіографії першої половини 1990-х років розгортання досліджень з історії України за доби Першої світової війни, за винятком окремих проблем, істотно поступалося вивченню інших доленосних подій XX ст. Про це красномовно свідчить помічений ученими факт: 1994 р. з нагоди 80-річчя початку війни у центральному фаховому «Українському історичному журналі» не з'явилося жодної присвяченої їй публікації¹. Така ситуація зумовлювалася зосередженням зусиль на «викритті фальсифікацій» та ліквідації «білих плям» з «актуальних» проблем історії, що викликали найбільший суспільний резонанс і зацікавленість.

Позитивні динамічні зрушення у вивченні Великої війни окреслилися з кінця 90-х років минулого століття. Важливою віхою стало проведення 1998 р. в Києві та Чернівцях представницьких міжнародних наукових конференцій, присвячених цій темі. Опубліковані матеріали показали, що поряд

з традиційними підходами окреслюються нові перспективні дослідницькі вектори².

Однією з «найулюбленіших» тем радянської та сучасної історіографії є «Українське питання в політиці воюючих блоків напередодні та в роки Першої світової війни». Вона вже була, як відзначалося, предметом історіографічного аналізу, тому обмежимося кількома узагальненнями, важливими для цієї статті.

Дослідження планів ворогуючих держав щодо України має доволі розлогу традицію. Німеччині, а особливо Австро-Угорщині, у цьому відношенні історики завжди приділяли більше уваги, ніж Росії. Важливе уявлення про сучасні тенденції вивчення цієї тематики дають матеріали згаданих конференцій 1998 року, де третина публікацій стосується питань, пов'язаних з причинами та різними зовнішньополітичними аспектами Першої світової війни. Виступи провідних науковців засвідчили зміщення акцентів на висвітлення ролі та місця українського чинника у масштабному військовому зіткненні двох державно-політичних блоків³. З різних позицій вони проводили загалом спільну думку: кожна з ворогуючих сторін розігрувала «українську карту» у своїх інтересах, що реально позначалося на перспективах українських визвольних змагань.

Для новочасної історіографії залишаються актуальними наукові висновки відомого радянського історика І.Кулініча, згідно з якими опанування України Німеччиною розпочалося задовго до війни у вигляді економічної експансії та колонізації⁴. У такому ключі витримані й деякі сучасні дослідження⁵. Це ж стосується вивчення планів різних німецьких правлячих кіл щодо повоєнного устрою Європи та України, в якій вони вбачали васально залежну державу задля використання її економічних ресурсів⁶. У працях С.Трояна розглядаються проекти створення «Міттельєвропи» («Серединної Європи»), в основі яких лежала експансіоністська ідея встановлення німецького панування на європейському континенті. Автор показав, що задля перешкодження їхній реалізації держави Антанти підтримували визвольні прагнення народів Австро-Угорщини та їх політичні представництва⁷.

Згадані та інші близькі до них за тематикою праці засвідчують тяглість і поступову модернізацію осмислення політики австро-німецького блоку в «українському питанні» в роки Великої війни. Помітніші елементи новизни в його вивчення вносять видання, підготовлені на основі австро-німецьких джерел та нових методологічних підходів, зокрема С.Полика, О.Кураєва, О.Семотюка⁸.

Констатуємо підвищення уваги до вивчення українського руху в контексті національно-визвольної боротьби слов'янських народів Центральної і Південно-Східної Європи на початку XX ст. Автори цієї репрезентативної групи праць обстоюють загалом схожу позицію, згідно з якою війна стала вирішальним етапом, що завершив тривалий процес національно-визвольних змагань, який для багатьох слов'янських народів увінчався встановленням державності – закономірним наслідком їх національних домагань⁹. У такому контексті з'ясовуються причини та наслідки поразки визвольної боротьби українського народу, тож до перспективних відносимо спеціальні компаративістські дослі-

дження про національні рухи українців Австро-Угорської і Російської імперій та народів Центральної і Східної Європи наприкінці XIX – на початку XX ст., що мали багато спільних і відмінних рис¹⁰.

Цей вибірковий огляд праць з означеного кола проблем дозволяє зробити такі висновки. По-перше, тема «Українське питання в політиці воюючих держав напередодні та на початку Першої світової війни» відзначається досить високим рівнем дослідженості, тож присвячені їй праці можуть вважатися «причинковими», «відправними» при висвітленні політики австро-угорського та російського режимів у Галичині в 1914–1918 рр. По-друге, українськими істориками інтенсифікуються спроби не лише показати Україну, зокрема й Галичину, як «об'єкти» чужих імперських інтересів, а й піднести їх до ролі самостійних повноцінних суб'єктів, здатних вирішувати власні геополітичні інтереси. По-третє, і головне, – спостерігаємо виразне зміщення акцентів на осмислення ролі та впливів різних міжнародних чинників на український національний рух. Цей останній момент вирізняється новизною і принциповою значущістю для сучасної історіографії, загострюючи науковий дискурс стосовно впливів і наслідків Першої світової війни на українські державницькі змагання у найширшому розумінні цього базового поняття і явища. Зазначимо, що, попри розмаїття думок і поглядів, історики загалом поділяють наступну позицію: обидва ворогуючі блоки – як Четверний союз, так і Антанта – не лише виявляли зацікавленість Україною в плані територіальних придбань, а й прагнули використати її національний рух для підриву потенціалу один одного. Задля цього вони підтримували (провокували) український національний (сепаратистський) рух. Контroversійними виглядають оцінки того, як війна позначилася на розгортанні українського руху – стимулювала чи гальмувала його¹¹.

На сьогодні нагромадився значний масив різножанрових, зокрема й історико-аналітичних, праць про військові дії на території України в період Першої світової війни. Їх аналіз виходить за межі нашої студії, тож зупинимося лише на деяких аспектах, важливих для історіографічного осмислення питань, пов'язаних зі зміною політичних режимів та розвитком суспільно-політичних процесів у Галичині у 1914–1919 рр.

Серед публікацій про перебіг бойових акцій на території Галичини, мобілізаційні плани і ресурси воюючих сторін найбільш вагомими є праці сучасних істориків Б. Андрусишина, В. Бережинського, В. Волковинського, С. Кульчицького, О. Реєнта, О. Сердюка, Н. Сердюк та інших, які акумулюють і доповнюють напрацювання своїх попередників¹². Вони визначають часові і територіальні «координати» розгортання українського національного руху, дають уявлення про спричинені війною зміни в його потенціалі тощо.

Загалом у сучасній українській історіографії продовжує домінувати традиційна схема висвітлення військових дій за кампаніями 1914, 1915, 1916, 1917, 1918 рр., яка оновлюється хіба що через «вкраплення» подій, пов'язаних з діяльністю національних політичних інституцій та УСС. Подекуди спостерігаємо помітнішу модернізацію змістовної наповненості праць, які традиційно

відносяться до військової історії: поряд із бойовими діями як рівноцінні дослідні проблеми з'ясовуються їх соціальні наслідки, світовідчуття та переживання військовиків і цивільного населення тощо¹³. У методологічному плані такі розробки наближаються до параметрів історії повсякденності, становлячи значний інтерес для вивчення суспільно-політичного руху.

У зв'язку з тим, що два останні роки Першої світової війни не позначилися масштабними збройними зіткненнями на території Галичини, привертають увагу публікації, в яких розкривається явище «братання» між галицькими стрільцями та українцями російської армії. Воно стало одним із симптомів якісних змін в українському національному русі, що наповнювався виразним державницьким змістом¹⁴.

Кожен етап історіографічного процесу про політику російського та австро-угорського режимів у Галичині в 1914–1918 рр. відзначається своєю особливою змістовою наповненістю, що загалом, крім радянського періоду, дозволяє говорити про поступальність і тяглість дослідження цієї теми. Одне з чільних місць у ній посідають проблеми австрійських і російських репресій та московфільського руху, які здебільшого розглядаються в єдиному контексті. Їх осмислення розпочалося знаними істориками та громадсько-політичними діячами, зокрема В.Дорошенком, І.Крип'якевичем, М.Лозинським, С.Томашівським, Л.Цегельським, уже в період Першої світової війни¹⁵. Їхнім працям притаманні розгорнута історична аналітика в процесі ретроспективи розвитку Галичини; полемічність при визначенні причин війни і критиці шовіністичної російської літератури; пропагандистська спрямованість задля інформування широкої, зокрема й зарубіжної, громадськості про сутність «української справи».

Загалом слід відзначити, що західноукраїнській історіографії 1920–1930-х років притаманні такі риси, як позитивістська методологія, партійно-політична заангажованість авторів, популяризаторська, виховна, іноді й моралізаторська спрямованість студій тощо. Це повною мірою стосується і мемуарної роботи одного з очільників націонал-демократії та українського політичного руху Галичини кінця XIX – початку XX ст. К.Левицького¹⁶, що органічно поєднала елементи історичної мемуаристики та аналітики. Проблемно-хронологічний виклад подій у ній супроводжується численними документами, а також коментарями, які стають детальнішими й цікавішими, коли ідеться про події, що відбувалися за участю автора.

Ця праця істотно вплинула на історіографію не лише завдяки значному фактологічному навантаженню, а й через суб'єктивізм самого К.Левицького, що відбиває позицію австро-українця. Це виразно проявилось у висвітленні проблеми австрійського терору проти українців. Говорячи про концтабір Талергоф, який, за словами автора, став символом воєнного лихоліття, «синонімом» «Галицької Голгофи», він усіляко переконує, що там були головно московфіли і жодного свідомого австрофіла. Винуватцями переслідувань українців виставляються «хитра», «зловна», «страшна» польська політика й адміністрація. Остання, на думку автора, спільно з московфілами сфабрикувала

легенду про «руську зраду» і стала організатором терору. Причетність до нього «нерозумного і невдячного» командування австрійської армії, яке свої поразки на фронті хотіло списати на «зрадників русинів», таким чином відсувається на задній план. Ставлення і роль офіційного Відня у цій справі залишилися нез'ясованими, натомість акцентується на здійснюваній за його участю «рятунковій акції» та відбудові Галичини з руїни, на заступництві монарших осіб за знаних русинів тощо¹⁷.

Невиправдано малопомітними в історіографії історії Галичини доби Першої світової війни залишаються праці І.Карпинця та М.Стахіва, які можна вважати чи не єдиними спеціальними публікаціями міжвоєнного періоду, що відображають побутуючі в західноукраїнській історичній думці підходи й уявлення про цю проблему.

Науково-популярні праці М.Стахіва¹⁸, хоч і позначені ідейною заангажованістю, чітко структуровані та розкривають зовнішні і внутрішні причини воєнної епопеї в Європі й Україні. Автор різко критикує антиукраїнську імперську політику як Росії, так й Австро-Угорщини щодо Галичини. Його роботи «галицького» періоду цікаві й у плані з'ясування подальшої творчої еволюції автора, який у 1950–1970-х роках виступив одним з авторитетних зарубіжних дослідників історії української державності 1917–1920 рр.

Творчий здобуток І.Карпинця – фахового історика, з 1935 р. члена комісії нової історії України при НТШ у Львові – дає рідкісну можливість простежити трансформацію національно орієнтованої західноукраїнської історіографії в радянську. Ідеться про дві структурно і тематично взаємопов'язані монографії: «Історія західноукраїнських земель в часі Першої світової війни» та «Український народ Австро-Угорщини в часі Першої світової війни»¹⁹, написані в 1940–1941 рр. Вони мають комплексний науковий характер, ґрунтуються на австрійських, польських, українських історичних й історіографічних джерелах.

З одного боку, у властивому галицьким українським авторам 1920–1930-х років дусі І.Карпинця показав соціально-економічне і суспільно-політичне становище Галичини, Буковини і Закарпаття передвоєнного періоду. З'ясовуючи причини переслідувань галицьких українців австрійською владою, автор на перше місце поставив діяльність москвофілів: ще перед війною вони готували списки своїх відомих діячів, що на випадок конфлікту мали «знешкоджуватися». (До речі, це явище досі не знайшло належного аналізу в українській історіографії). Відтак розкривається панорама австрійського терору, який, на думку автора, оминув поляків, оскільки вони підтримували москвофілів²⁰.

З іншого боку, в цих працях уже проглядаються риторика і підходи, навіювані новою радянською ідеологією. Це проявляється у повторюванні тези про соціальне і національне гноблення «маси українського селянства» «буржуазно-феодалним устроєм» Австро-Угорщини. Наголошується на впливах Лютневої буржуазної революції та «Великої Жовтневої революції» в Росії на пролетаріат Австрії і селянство Галичини тощо²¹.

Дисонансом доробку про українських орієнтованих авторів стали праці москвофілів. Речники останніх у міжвоєнний період витворили свій концепт історії Галичини періоду Першої світової війни. В його основу покладено образ «талергофця-мученика», що переслідувався і страждав за ідеали єдності та відданості Росії. Для його пропаганди створили спеціальний Талергофський комітет, який розгорнув цілеспрямовану роботу з ушанування жертв австро-угорських репресій. Його головним здобутком стало видання серійних «Талергофських альманахів» (1924, 1925, 1930, 1932)²² – літературно-історичної й мемуарно-документальної пам'ятки, що перетворилася на важливе джерело вивчення австрійського терору проти галицьких українців. Увесь масив москвофільського доробку, згідно з деякими бібліографіями, налічує 355 назв літератури історико-мемуарного, публіцистичного, документального характеру. З них близько 2/3 пов'язані з трагедією Талергофа²³.

Звернемо увагу на гостру полеміку між москвофільським і проукраїнським таборами, що вибухнула в Галичині у 1930-х роках. Представники першого з них (В.Ваврик, В.Маковський, А.Хиляк та ін.)²⁴ беззастережно маніпулювали цифрами про число австрійських жертв Талергофа та всієї Галичини: дані, як «неповні», коливалися від 3 до 30 тис., а «уточнювати» їх мали «майбутні історики». Українофілам закидали «доноси на своїх братів», членів «Січей» звинувачували в кривавих розправах над «кацапами».

Розвінчуючи в українських часописах напади талергофських з'їздів на «мазепинський» рух²⁵, М.Андрусак підготував «Нариси з історії галицького москвофільства» (1935 р., згодом перевидавалися за кордоном і в Україні), де показав витoki й еволюцію цього явища. Ця праця істотно вплинула на історіографію українського національного руху Галичини, прищепивши стереотипи сприйняття москвофільства як наскрізь реакційного явища. Від них українські історики почали звільнятися лише в останні роки.

Національно зорієнтовані західноукраїнські дослідники міжвоєнного періоду, вважаємо, не спромоглися виробити підходи і трактування, які б адекватно, відповідно до суспільної значущості розкривали різні аспекти історії Галичини за доби Першої світової війни. Це виразно засвідчує репрезентативна «Велика історія України» (1935) М.Голубця. Зосередившись на висвітленні суспільно-політичних процесів та діяльності УСС²⁶, автор набагато менше уваги приділив темі «московської окупації» краю, суть якої звів до ліквідації українських установ та арештів і висилки до Сибіру знаних діячів. Про дії австрійської влади, зокрема про терор і репресії супроти українського населення, фактично не згадується. Такий «історичний алгоритм» сприйняло українське зарубіжжя, а інерція його впливу у пострадянській історіографії почала долатися лише в другій половині 1990-х років.

Українське зарубіжжя представило весь спектр різножанрових – від історико-мемуарних до історіософських – досліджень з проблеми політичних режимів у Галичині періоду Першої світової війни, хоча вони мають неоднакову вартість, по-різному позначилися на історіографічному процесі її осмислен-

ня. На цей здобуток впливали ідейно-політичні процеси в діаспорному середовищі, а також різні науково-методологічні підходи.

Ці риси проявилися у студії Д.Долинського (1920)²⁷ – одній з перших історичних праць, що вийшла з лона міжвоєнної еміграції, але залишається маловідомою в українській історіографії. Позбавлений «комплексу австрофільства», Д.Долинський розкрив сутність австрійського режиму як такого, що, попри формальні обіцянки, насправді тероризував і піддавав визиску українське населення. Ця праця продемонструвала глибоке розуміння українською інтелектуальною елітою особливостей суспільного становища Галичини за воєнно-революційної доби та її готовність до комплексного вивчення цієї проблеми, спираючись на доступні джерельні матеріали та власні переживання.

Важко переоцінити вплив на історіографію досліджуваної теми творчого надбання Д.Дорошенка – одного з чільних діячів Української революції, відтак визнаного лідера наукових осередків українського зарубіжжя. Його праці стали тим компендіумом фактологічного матеріалу та оціночних характеристик, що слугує відправною точкою подальших досліджень з історії Галичини періоду Першої світової війни, великою мірою визначаючи їх контури, а подекуди забезпечуючи і змістову наповнюваність.

Історико-мемуарні роботи Д.Дорошенка містять унікальні документи з архіву галицького військового генерал-губернаторства, до якого він мав доступ, обіймаючи посаду комісара Тимчасового уряду в Галичині й Буковині. Після їх появи у вигляді окремих публікацій²⁸ певна частина матеріалів була синтезована в мемуарній праці «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920)»²⁹, яка у структурно-змістовому відношенні стала основою для підготовки відомої «Історії України 1917–1923 рр.». Її перший розділ – «Українство в часі світової війни»³⁰ – можна вважати однією з перших «моделей» політичної історії України, зокрема й Галичини, зазначеного періоду.

Як представник державницького напрямку української історіографії, Д.Дорошенко все ж визнавав, що ідеї москвофільства поділяла і частина «звичайних людей». Винуватцями репресій проти українського населення він вважав австро-угорську воячину, яка таким чином знімала з себе провину за поразку на фронтах. Звідси і метафора про перебування українців «між двох вогнів»: одні (російський царат) мордували їх за «мазепинство», інші (царський режим) – за «русифільство». «Найстрашнішою трагедією» війни для українства історик вважає братовбивство, обумовлене перебуванням у складі армій ворогуючих імперій³¹. Такий наповнений внутрішнім трагізмом і переживаннями підхід передавався й іншим авторам, посилюючи україноцентризм їхніх праць, але не намагання адекватно відобразити соціальну і національну історію різних суспільностей Галичини за тієї драматичної доби.

Видається, що українське зарубіжжя не просунулося далі Д.Дорошенка в плані спеціального вивчення політики російського та австрійського режимів у Галичині під час Першої світової війни. Це стосується праць з політичної історії В.Вериги, Т.Гунчака, М.Лозинського, П.Феденка³², І.Лисяка-Рудницького³³,

І.Нагаєвського³⁴, М.Славінського³⁵. В них діяльність окупаційних влад висвітлюється лише як загальне тло, передумова розгортання українського національного руху. У в репрезентативній «Історії України» Н.Полонської-Василенко події Першої світової війни взагалі висвітлюється лише на семи сторінках і то на компілятивному рівні (спираючись на здобуток кількох авторів)³⁶, що зовсім не відповідає їх значущості на загальному полотні історії.

Свої особливості мають характер і динаміка відображення австрійського режиму в Галичині в роки Першої світової війни у радянській історіографії. Цю проблему ми висвітлювали як в окремих публікаціях³⁷, так і в комплексній монографічній студії³⁸. На разі констатуємо лише той факт, що у міжвоєнне десятиріччя окреслилися контури й підходи, які значною мірою визначали подальше дослідження теми «Україна і Перша світова війна». Остання розглядалася як «тло», «передумова», «переддень» Жовтневої революції, що буцімто започаткувала новий етап розвитку людства. Причому, як зазначають О.Реснт і Б.Янишин, такі підходи були властиві і західній історіографії, що зумовило другорядність проблеми Першої світової війни як самостійного феномена історичного аналізу³⁹. Означена тенденція має принципове значення, адже йдеться про виведення Росії з кола головних винуватців війни та ідеалізацію її зовнішньої політики і військових дій, в тому числі в Галичині.

У новітній українській історіографії спостерігаються якісні зрушення в дослідженні політики австрійського та російського режимів у Галичині в 1914–1918 рр. Ця проблема, що є тенденцією, стає предметом окремого розгляду в працях з історії України періоду Першої світової війни, зокрема й узагальнюючого характеру⁴⁰, в історичних синтезах⁴¹ та студіях з регіональної історії Галичини, Буковини, Волині, Закарпаття першої половини ХХ ст.⁴² тощо. Здобутки і перспективи вивчення зазначеної теми представляють спеціальні дослідження з історії Галичини періоду Першої світової війни, автори яких акумулюють доробок попередників, доповнюючи його маловідомими документальними матеріалами⁴³.

Новітні підходи у вивченні зазначеної проблеми продемонстровані В.Сарбесом у книзі з відомої серії «Україна крізь віки». Автором досить пропорційно представлено основні аспекти, що визначають зміст проблеми «Україна в Першій світовій війні». Так, у підрозділі «Україна і українство у політиці воюючих держав» діяльність панівних режимів у Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях виправдано розглядається в одному ключі. Втім, важко погодитися з окремими поглядами автора. Так, головні причини і мотиви репресій проти населення Галичини він убачає в тому, що австро-угорська влада вважала «своїх» українців за ворогів через їх природне прагнення до возз'єднання з більшою частиною українського народу, яка перебувала під владою Росії. Це ж стосується і тверджень про «суцільне» прагнення «трудолюбного люду» Галичини і Буковини до «возз'єднання з Наддніпрянською Україною», тому він «радо зустрічав російських солдатів». Попри деталізацію ролі москвофільства як опори самодержавства, зміст його окупаційної політики в Галичині – явища складного, багатогранного, – по суті, звівся до репресій у церковно-релігійній сфері та

проблеми біженства. До речі, його з'ясування виглядає не зовсім органічним в параграфі з назвою «Воєнні дії на території України»⁴⁴.

Політика чужоземних режимів в Україні, зокрема й Галичині, в 1914–1918 рр. більш структуровано представлена у «Новітній історії України (1900–2000)». Вона оптимально «вписується» у запропоновану авторами схемі її висвітлення в означений період, яка передбачає послідовне з'ясування таких аспектів: а) причини і характер війни; б) ставлення до неї різних класів і партій; в) воєнні дії; г) нищення українства; г) суспільно-політичні процеси; д) соціально-економічне становище. Всі вони додають окремі нюанси у розкриття становища галицького українства під владою австрійського та російського військово-політичних режимів⁴⁵.

Оригінальне трактування цієї проблеми запропонував Я.Грицак⁴⁶, обстоюючи думку про неможливість проведення чіткого вододілу між Першою світовою війною та революцією в Україні. Спираючись переважно на іноземну літературу, він певною мірою ретранслює науковий досвід іноземних колег у вітчизняний історіографічний простір. Висвітлення головних аспектів Великої війни (політичного, військового, орієнтаційного, соціально-економічного тощо) відбувається в єдиному хронологічному контексті. Це супроводжується коментарями, що розкривають їх важливі грані з позицій ретро- і перспективи.

«Нариси» Я.Грицака (1996) дають виразне уявлення про зміст і часову динаміку еволюції державно-політичних режимів 1914–1918 рр. Сильною стороною книги львівського історика є з'ясування логіки взаємовпливів, взаємозумовленості імперських інтересів і планів Австро-Угорщини та Росії з їх військовими діями і реалізацією відповідних політичних проєктів на почергово контрольованій території Галичини. З'ясовуючи генезу теорії «руської зради», автор розкриває низку чинників, що зумовлювали австрійський терор (дії москвофілів, перехід галицьких новобранців на бік росіян, «шпигуноманія» тощо), однак серед них не зазначає «польський чинник», що, як відомо, висувався на чільне місце в міжвоєнній західноукраїнській, а згодом і українській зарубіжній літературі. З іншого боку, поведінку російської адміністрації в окупованій Галичині вчений називає «європейським скандалом». Вони мали «характер тривалої помилки»: русифікація краю покладалася на бездарних, аморальних адміністраторів, тому повністю провалилася, а спричинені російською владою безчинства під час відступу її військ викликали хвилю осуду навіть у російському суспільстві. У середині 1990-х років книга Я. Грицака стала справжнім проривом у вітчизняній історіографії, хоча вона часто ігнорувалася вченими, зокрема і при висвітленні досліджуваної проблеми. З іншого боку, молодша генерація науковців сповна, часто на межі компіляції, використовує цей доробок.

На окрему увагу заслуговує дисертаційна робота О.Мазура з історії Галичини в роки Першої світової війни⁴⁷. Вона ввібрала у себе типові риси «перехідного етапу» пострадянського історієписання, коли, критикуючи «стару» спадщину і дистанціюючись від неї, автори ще не могли запропонувати нового науково-теоретичного осмислення досліджуваних явищ. О.Мазур усіляко про-

тиставляє дискримінаційну політику віденського уряду діяльності українських інституцій за відновлення національної державності. Невиправдано стислий аналіз австрійських репресій в Галичині у роки війни він «компенсує» ґрунтовним висвітленням діяльності російських властей у краї.

Складною і суперечливою в сучасній історіографії залишається проблема австрійської політики в Галичині у воєнно-революційну добу. Слушними видаються зауваження істориків про те, що в політичному середовищі Австро-Угорщини не існувало єдиних підходів до української проблеми: з прихильниками енергійних заходів на підтримку галицьких українофілів не погоджувалися кола, які вважали, що цей рух себе вичерпав⁴⁸. Як правило, розгляд австрійської політики невинно зводиться до питання терору проти українського населення.

Необхідно відзначити глибокий, виважений підхід до цієї проблеми С.Полика, який переслідування, інтернування українського населення розглядає як компонент австрійської політики в «українському питанні». Він доводить, що з вини уряду та крайової адміністрації мотивовані превентивні заходи проти москвофілів у перші місяці війни незабаром перетворилися на безконтрольний терор проти українців Австрії, який тривав хвилеподібно до травня 1917 р. і ні переслідування українства російською владою, ні заступництво з боку іноземних кіл не змогли його спинити⁴⁹.

При цьому залишаються дискусійними і невирішеними чимало важливих питань. Як у мемуарній, так і науковій літературі зустрічаємо різнобій даних про кількість жертв і постраждалих від австрійських репресій. Одна з причин цього полягає в тому, що ряд сучасних авторів, причому не лише в історичних синтезах, а й у спеціальних узагальнюючих студіях, воліють покликатися на своїх попередників, аніж вдаватися до джерелознавчого аналізу. Сторінками їх праць кочують дані про 36 тис. страчених і приблизно таку ж кількість загиблих у концтаборах. При цьому зазначається, що репресіям піддавалися лише українці, хоча серед постраждалих були і представники інших національностей⁵⁰. Деякі науковці продовжують спиратися на твердження В. Осечинського, що жертвами боротьби з масовим шпигунством і диверсіями стали понад 60 тис. осіб, а ще 100 тис. померло у таборах⁵¹.

Значна частина сучасних дослідників, до якої відносимо і себе, поміркованіші у визначенні таких даних або взагалі висловлюють скептицизм з цього приводу. Так, історик О.Мазур, корегуючи думки попередників, на основі власних підрахунків доводить, що у Талергофі перебувало близько 7 тис. осіб з Галичини й понад 1 тис. – з інших країв⁵². На думку С.Полика, кількість невинно страчених українців не піддається підрахунку, хоча наблизити науковців до істини можуть такі джерела, як написи на могильній плиті, встановленій після війни на талергофському цвинтарі, про загибель 1767 осіб з Галичини і Буковини та депутатська заява в австрійському парламенті про дві тисячі українських жертв⁵³.

Багата мемуарна спадщина, що на рівні мікроісторії розкриває «олюднений побут» та складні психічні переживання воєнної доби⁵⁴, створила благодатне

підґрунтя для висвітлення трагічної долі української інтелігенції Галичини. Цей потенціал, доповнюючи іншими джерельними матеріалами, сповна використав О.Рубльов⁵⁵, який відтворив своєрідну «біограму-хроніку» переслідувань і висилки знаних діячів з Галичини, їх перебування у засланні та наступне повернення у вир революційної боротьби Наддніпрянщини. У такому ключі привертають увагу і публікації інших авторів⁵⁶. При цьому важко погодитися з твердженнями вчених про недостатнє вивчення ролі москвофілів у встановленні російської влади в Галичині, хоча їх прив'язка до «проблеми колабораціонізму» під час Першої світової війни⁵⁷ насправді ще не розроблялася.

Аналізокремих спеціальних праць С.Макарчука, О.Сухого, О.Добржанського та інших⁵⁸ спонукає висловити наступні міркування. Побутуюче в літературі протиставлення «москвофілів» «українцям» – умовне, а з позицій етнонаціональної ідентифікації взагалі недоречне, адже як перші, так і другі були українцями. Порівнювати їх можна лише на основі ідейно-політичних орієнтацій, вирізняючи «москвофілів», «українофілів», «австрофілів». Ці категорії, своєю чергою, варто відрізнити від політично незаангажованого селянства, яке переймалося самозбереженням і переважно вичікувало. Алогічною виглядає і постановка питання, коли історики оскаржують «безвинні жертви» «українофілів» і «австрофілів», а репресії стосовно «москвофілів» та їх загибель вважають явищем «зрозумілим», «виправданим». Такі подвійні стандарти несумісні як з принципами науковості, так і з засадами гуманізму.

Сучасній українській історіографії з історії Галичини періоду Першої світової війни властива тенденція, коли суспільно-політична тематика явно витісняє соціально-економічну. Між тим, уже маємо ґрунтовне комплексне дослідження економічного потенціалу і соціального становища населення Наддніпрянської України в зазначений період⁵⁹. Праця О.Реєнта і О.Сердюка (2004) актуалізує потребу вивчення цих проблем стосовно західноукраїнських земель.

Аналізуючи новітню історіографію історії України періоду Першої світової війни, О.Реєнт і Б.Янишин вказали на тенденцію згасання інтересу науковців до соціальних відносин на макрорівні та зростання зацікавленості ними на мікрорівні. При цьому відзначається перспективність вивчення життя воєнного соціуму (становище сім'ї, жінки, різних станів, їх буденні турботи, звичаї, переживання й уявлення тощо), особливо на регіональному рівні⁶⁰. Сучасні історики вже зробили перші плідні кроки у цьому напрямі. Маємо оригінальну спробу осмислення повсякденного життя населення України під час Першої світової війни О.Вільшанської⁶¹; психологічних наслідків у масштабах Європи (О.Сич)⁶²; з'ясувалося сприйняття війни та її вплив на духовний стан дітей⁶³ тощо. Такі дослідження переважно ґрунтуються на західноєвропейській методології історії повсякденності та «українському» емпіричному матеріалі. Вони, хоч і не включають вивчення суспільного становища Галичини за воєнно-революційної доби, все ж створюють придатний ґрунт для цього.

Отже, комплекс проблем, пов'язаних з діяльністю австро-угорського режиму у Галичині доби Першої світової війни, представляє окрему важливу тему

української історіографії. Процес нагромадження знань про неї визначається загальними тенденціями розгортання досліджень з історії Великої війни та має свої особливості, зумовлені об'єктивними суспільними та суб'єктивними науковими обставинами. Тогочасне становище Галичини, як і України загалом, закономірно розглядається на тлі й у тісному взаємозв'язку зі становищем усієї Європи. Це визначило високий рівень наукової розробки проблем, пов'язаних із планами ворогуючих державно-політичних блоків стосовно України. Якщо радянські історики у цьому відношенні фокусували увагу на Німеччині та Австро-Угорщині, то діаспорні, а особливо сучасні вітчизняні автори, значно просунулися й у вивченні відповідних дій країн Антанти, передусім Росії.

Констатуємо досягнення нового рівня осмислення політики австро-німецького блоку в Галичині у воєнно-революційну добу завдяки залученню до наукового обігу нових джерельних матеріалів та використанню нових методологічних засад дослідження. Продуктивним вважаємо посилення акцентів на осмисленні ролі українського національного руху не лише як об'єкта чужих імперських інтересів, а й як суб'єкта, що прагнув відігравати самостійну роль на історичній арені. В такій площині слушною виглядає позиція, згідно з якою іноземні чинники виявляли зацікавленість Україною, зокрема й Галичиною, в плані не лише територіальних надбань, але й прагнень підтримати український (сепаратистський) рух у своїх інтересах. Дискурс з приводу впливів війни – сприяла чи гальмувала – на український національний рух повинен стати предметом спеціального наукового вивчення.

Таким чином, доробок українських дослідників створює важливе підґрунтя і актуалізує потребу підготовки спеціального комплексного дослідження з історії Галичини періоду Першої світової війни.

¹ *Реснт О.П.* Україна в період Першої світової війни : історіографічний аналіз. – 2004. – № 4. – С.15.

² Перша світова війна і слов'янські народи : м-ли міжнар. наук. конф., 14–15 травня 1998. – К., 1998. – 251 с.; Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: м-ли міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 верес. 1998 р.). – Чернівці: Рута, 2000. – 326 с.

³ *Реснт О.* Світова війна і загострення суспільної кризи в Україні (1914–1917 рр.) / *О.Реснт* // Перша світова війна і слов'янські народи : м-ли міжнар. наук. конф., 14–15 травня 1998. – К., 1998. – С.7–12.; *Чернега П.* До причин розв'язання Першої світової війни / *П. Чернега* // Перша світова війна і слов'янські народи : м-ли міжнар. наук. конф., 14–15 травня 1998 р. – К., 1998. – С.4–7.; *Андрусишин Б.* Україна в роки Першої світової війни / *Б. Андрусишин* // Перша світова війна і слов'янські народи : м-ли міжнар. наук. конф., 14–15 травня 1998. – К., 1998. – С.17–24.

⁴ *Кулінич І.М.* Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900–1941 рр.). – К., 1963. – 216 с.

⁵ *Встров І.* Україна в експансіоністських планах Німеччини під час Першої світової війни. – 1998. – № 5/6. – С.19–23.

⁶ *Левандовський В.* Україна в геополітичних концепціях першої половини ХХ століття. – 1994. – № 3. – С.58–68.; *Теодорович І.* Разработка правительством Германии

программы завоеваний на Востоке в 1914–1915 гг. / *И. Теодорович* // Первая мировая война. 1914–1918. – М., 1968. – С.108–120.

⁷ *Троян С.* Нове бачення Європи: німецькі плани територіального переустрою початку ХХ ст. / *С. Троян* // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи : м-ли міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 верес. 1998 р.). – Чернівці : Рута, 2000. – С.89–103.; *Троян С.* Пангерманська концепція «Міттельєвропи» напередодні Першої світової війни / *С. Троян* // Питання історії Великої війни 1914–1918 рр. : зб. наук. статей. – Чернівці, 1995. – С.3–12.

⁸ *Потик С.* Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К., 1999. – 236 с.; *Кураєв О. О.* «Українська проблема» у політиці Берліна й Відня у Першій світовій війні (1914–1918). – К., 2006. – 312 с.; *Семотюк О. Р.* Україна в політичному процесі Європи 1914–1921 рр. (за матеріалами німецькомовної літератури) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02. – Львів, 1999. – 19 с.

⁹ *Федорчак П.* Утворення ЗУНР та національно-визвольний рух слов'янських народів / *П.Федорчак, Т. Федорчак* // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6. – С.129–133.; *Яровий В.* Проблема нової державності та її розв'язання для народів Центральної та Південно-Східної Європи в період Першої світової війни / *В. Яровий* // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи : м-ли міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 верес. 1998 р.). – Чернівці : Рута, 2000. – С.103–109.

¹⁰ *Винарчук Т. В.* Український національний рух в контексті визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи (кін. ХІХ ст. – 1920 рр.) : компаративний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». – Запоріжжя, 2003. – 18 с.

¹¹ *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. – К.; Генеза, 1996. – С.102–111; *Кураєв І.Ф.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). – К., 2001. – С.69–73; *Лисенко О.* Вплив Першої світової на хід модернізації української нації / *О. Лисенко* // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. : зб. наук. праць відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2002. – С.12–22.; *Реснт О. П.* Перша світова війна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми / *О. П. Реснт* // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. : зб. наук. праць відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. / Інститут історії України НАН України. – К., 2002. – С.5–11.; *Реснт О.* Світова війна і загострення суспільної кризи в Україні (1914–1917 рр.) / *О. Реснт* // Перша світова війна і слов'янські народи : м-ли міжнар. наук. конф., 14–15 травня 1998. – К., 1998. – С.7–12.

¹² *Андрусішин Б.* Україна в роки Першої світової війни / *Б.Андрусішин* // Перша світова війна і слов'янські народи : м-ли міжн. наук. конф., 14–15 травня 1998. – К., 1998. – С.17–24.; *Бережинський В.Г.* Україна в роки Першої світової війни / *В.Г.Бережинський*. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2001. – 89 с.; *Волковинський В.М.* Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни / *В.М.Волковинський* // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С.38–58.; *Кульчицький С.В.* Україна у Першій світовій війні. – К., 1999. – С.236.; *Реснт О.П.* Перша світова війна і Україна / *О.П.Реснт, О.В.Сердюк*. – К.: Генеза, 2004. – 480 с.; *Н.Сердюк.* З історії економічного розвитку України в роки імперіалістичної війни (липень 1914 – липень 1917 рр.) / *Н.Сердюк* // Перша світова війна і слов'янські народи: м-ли міжнар. наук. конф., 14–15 травня 1998. – К., 1998. – С.56–61.

¹³ *Заполовський В.* Вплив Горлицької операції на активізацію бойових дій на фронтах Східної Галичини та Буковини / *В.Заполовський* // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи : м-ли міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 верес. 1998 р.). – Чернівці: Рута, 2000. – С.31–39.

¹⁴ *Буркут І.* «А ми тую славу збережемо»: з історії українських збройних сил у XX ст. / *І.Буркут.* – Чернівці: Час, 1992. – 74 с.; *Голубко В.* Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. Утворення і боротьба за державу / *В.Голубко.* – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.; *Якимович Б.* Збройні Сили України : нарис історії / *Б.Якимович.* – Львів, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – 350 с.

¹⁵ *Дорошенко В.* Українство в Росії. Новіші часи / *В.Дорошенко.* – Відень: Накл. Союзу Визволення України, 1916. – 116 с.; *Лозинський М.* Війна і польська політична думка. – Львів, 1916. – 100 с.; *Лозинський М.* Галичина в життю України. – Відень: Союз Визволення України, 1916. – 64 с.; *Томашівський С.* Галичина. Політично-історичний нарис з приводу світової війни / *С.Томашівський.* – [Б. м.]. – 1915. – 29 с.; *Томашівський С.* Церковний бік української справи / *С.Томашівський.* – Відень : Накладом Союзу Визволення України, 1916. – 19 с.; *Цегельський Л.* З чого виникла війна та що вона може принести. – Відень, 1915. – 12 с.; *Цегельський Л.* Не визволителька, а гнобителька народів. (Як Росія визволяла Україну). – Софія, 1914. – 21 с.

¹⁶ *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. – Львів, 1928. – Перша часть; Львів, 1929. – 288 с; Там само. – Друга часть. – С.289–496; Там само. – Третя часть. – С.497–774.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Стахів М.* Історія світової війни в рр. 1914–1918. Ч. 1 : Причини світової війни. – Львів: Народний ун-т самоосвіти, 1931. – 24 с.; *Стахів М.* Проти хвиль. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних українських землях. – Львів : Накладом соймового клубу УСРП, 1934. – 135 с.; *його ж.* Як проводилася світова війна? Історія світової війни в рр. 1914–1918. – Львів, 1925. – Ч. 2. – 40 с.

¹⁹ *Карпинець І.* Історія західноукраїнських земель в часі Першої світової війни // *Його ж.* Галичина: військова історія 1914–1921 років / упоряд.: *Стеблій Ф.І., Якимович Ю.З.* – Львів: Видавничий дім «Панорама», 2005. – С.11–69.; *його ж.* Український народ Австро-Угорщини в часі Першої світової війни. – Там само. – С.70–81.

²⁰ Там само. – С.60–69.

²¹ *Зінченко А.* Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст. – К., 1993. – С.64–69.

²² Талергофский альманах: Пропамятная книга австрийских жестокостей, изуверств и насилий над карпато-русским народом во время всемирной войны, 1914–1917 гг. – Львов, 1924. – Вып. 1: Террор в Галичине в годы Первой мировой войны, 1914–1915 гг. – 204 с.; *Там же.* – Вып. 3, ч. 1. – 1930. – 156 с.; *Там же.* – Вып. 4, ч. 2. – 1932. – 158 с.

²³ Библиография к «Терезин и Талергоф» В.В.Ваврика / [электронный ресурс] / сост. *Р.Д.Мирович.* – Режим доступа: <http://ua.mrezha.ru/liter.htm>.

²⁴ *Ваврик В.* Значение Талергофа: 2-ой Талергофский съезд. Речи, приветствия, отзывы. Талергофская выставка / *А.В.Копытянский, В.Ваврик.* – Львов, 1934. – 50 с.; *Его же.* Справка о русском движении в Галичине с библиографией за 1929 год. – Львов, 1933. – 48 с.; *його ж.* Талергоф. В 20-ті роковини народної трагедії галицько-руського народу. – Львів, 1934. – 64 с.; *его же.* Р.Терезин и Талергоф : к 50-летней годовщине трагедии Галицко-Русского народа. – М., 2001. – 144 с.; *Маковський В.* Талергоф: спогади і документи. – Львів, 1934. – 260 с.; *Хиляк А.Е.* Виновники Талергофа (в освещении исторических документов). – Львов, 1933. – 48 с.

²⁵ *Андрусак М.* Нариси з історії галицького москвофільства (з портретами москвофільських діячів). – Львів, 1935. – 78 с.

²⁶ Велика Історія України: у 2 т. / передм. д-ра І.П. Крип'якевича; зладив М. Голубець. – К., 1993. – Т. 2. – 1993. – С.309–321.

²⁷ *Долінський Д.* Боротьба українського народу за волю і незалежність: огляд подій за рр. 1918, 1919 і 1920. – Вінніпег, 1920. – С.119–129.

²⁸ *Дорошенко Д.* Арест и ссылка митрополита А. Шептицького // На чужой стороне. – Прага, 1925. – Кн. 13. – С.160–166.; *Його ж.* Галицька Руїна 1914–1917 рр. (спогади и вра-

жіння) // Наше минуле. – 1918. – № 3. – С.17–36.; *Його ж.* Як українці наддніпрянці помагали своїм наддністрянським братам у часі Галицької Руїни // Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік 1927. – Львів, 1927. – С.27–34.

²⁹ *Його ж.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – 542 с.

³⁰ *Його ж.* Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1932. – Нью-Йорк, 1954. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – С.4–39.

³¹ Там само. – С.24–25.

³² *Верига В.* Визвольні змагання в Україні. 1913–1923 : у 2 т. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. – Т. 2. – 1998. – 503 с.; *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ ст.: нариси політичної історії. – К., 1993. – 288 с.; *Феденко П.* Український рух у 20 столітті. – Лондон: Наше слово, 1959. – 259 с.

³³ *Лисяк-Рудницький І.* Українці в Галичині під австрійським пануванням. // Історичні есе : в 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С.413–450.

³⁴ *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – 413 с.

³⁵ *Славінський М.* Історія України : курс лекцій. – Регенсбург; Берхтесгаден. – 1947. – 216 с.

³⁶ *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – К., 1992. – Т. 2. – С.443–450.

³⁷ *Великочий В.* Відсіваючи зерна від полови ...: (штрихи до оцінки наукового здобутку української советської історіографії суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.) / електронний ресурс http://www.ji.lviv.ua/n64texts/velykochij_istoriografia.htm.

³⁸ *Його ж.* Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: монографія. – 2009. – 812 с.

³⁹ *Реснт О. П.* Україна в період Першої світової війни : історіографічний аналіз / *О. П. Реснт, Б. М. Янишин* // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 3.; *Його ж.* Україна у Великій війні 1914–1918 рр.: основні дослідницькі напрями в сучасній українській історіографії. – 2005. – № 1. – С.45–60.

⁴⁰ *Андрусичин Б.* Україна в роки Першої світової війни / *Б.Андрусичин* // Перша світова війна і слов'янські народи: м-ли міжн. наук. конф., 14–15 травня 1998. – К., 1998. – С.17–24.; *Кульчицький С.В.* Україна у Першій світовій війні / *В.С.Кульчицький*. – К., 1999. – С.236.; Нариси з історії українського національного руху / відп. ред. *В.Г.Сарбей*. – К., 1994. – 190 с.; *Реснт О.* Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.) / *О.Реснт*. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.; *Яремчук В.* Державотворчий процес в Західній Україні та Перша світова війна / *В.Яремчук* // Перша світова війна і слов'янські народи : м-ли міжнар. наук. конф., 14–15 травня 1998 р. – К., 1998. – С.90–96.

⁴¹ *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. – К., 1996. – 360 с.; Новітня історія України (1900–2000): підручник / *О.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.М.Литвин* [та ін.]. – 2-ге вид. – К.: Вища школа, 2002. – 719 с.; *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К., 1999. – 335 с.

⁴² *Бернадський Б.В.* Волинь у роки Першої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». – Львів, 1999. – 19 с.; Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.): [кол. монографія] / за ред. *В.М.Ботушанського*. – Чернівці: Рута, 2005. – 744 с.; *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії: барис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939) / *М.Кугутяк*. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.; Нариси історії Закарпаття. – Т. 1 : 3 найдавніших часів до 1918 року. – Ужгород, 1993. – 436 с.; Там само. – Т. II : 1918–1945. – 1995. – 663 с.

⁴³ *Мазур О.Я.* Східна Галичини у роки Першої світової війни (1914–1918): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22. – Львів, 1997. – 22 с.; *Попик С.* Українське питання в політиці Австрії в роки Першої світової війни (1914–1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». – Чернівці, 1996. – 24 с.; *Кучера І.В.* Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.: дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2005. – 210 с.; *Курасв О.О.*

Український фактор в політиці Німеччини та Австро-Угорщини періоду Першої світової війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». – К., 2006. – 26 с.

⁴⁴ *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К., 1999. – С.295–308.

⁴⁵ Новітня історія України (1900–2000) : підручник / *О.Г.Слюсаренко, В.І.Гусев, В.М.Литвин* [та ін.]. – 2-ге вид. – К., 2002. – С.126–159.

⁴⁶ *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття / *Я.Грицак*. – К: Генеза, 1996. – С.102–111.

⁴⁷ *Мазур О.Я.* Східна Галичини у роки Першої світової війни (1914–1918): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22. – Львів, 1997. – 22 с.

⁴⁸ *Трофимович В.* Українсько-польська проблематика в політиці Австро-Угорщини на початку Першої світової війни / *В.Трофимович, Р.Романюк* // Перша світова війна і слов'янські народи : м-ли міжнар. наук. конф., 14–15 травня 1998. – К., 1998. – С.24–30.

⁴⁹ *Поник С.* Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни – К.; Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С.67–90.

⁵⁰ *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С.58.

⁵¹ *Осечинський В.К.* Австрійський військово-поліцейський терор в Галичині під час Першої світової війни // Наукові записки Львівського університету. Серія «Історія». – 1957. – Т. XLIII, вип. 6. – С.65–91.; *Його ж.* Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. – Львів: Книж.-журн. вид-во, 1954. – 185 с.

⁵² *Мазур О.Я.* Східна Галичини у роки Першої світової війни (1914–1918) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22. – Львів, 1997. – С.19.

⁵³ *Поник С.* Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К.; Чернівці : Золоті литаври, 1999. – С.98–99.

⁵⁴ *Грицак С.* Галицька еміграція в Києві: спомини з рр. 1915–1918 // Життєвий шлях проф., д-ра Євгена Грицака. – Кліфтон; Нью-Джерсі, 1968. – С.4–23.; *Малицька К.* На хвилях світової війни: 1. Львів за рос. окупації // Діло. – 1937. – 27 берез, ч. 67. – С.3–4.; *Малицька К.* На хвилях світової війни : У тюрмі і в дорозі на заслання // Діло. – 1937. – 28 берез, ч. 68. – С.7–8.; *Рудницький М.* Перші революційні подуви // Діло. – 1937. – 27 березня. – Ч. 67. – С.5–6.

⁵⁵ *Рубльов О.С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних та культурних процесах (1914–1939). – К.: Інст історії України НАН України, 2004. – С.34–59.

⁵⁶ *Кугутяк М.* Пам'яті жертв трагічних подій у Перемишлі і Синевідську восени 1914 / *М.Кугутяк* // Галичина. – 2003. – № 9. – С.134–144.

⁵⁷ *Реснт О.П.* Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз / *О.П. Реснт, Б.М. Янишин* // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С.26.

⁵⁸ *Добржанський О.В.* Російські консульства на західноукраїнських землях та українці Галичини і Буковини у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. / *О.В.Добржанський* // Проблеми історії України XIX – початку XX століття. – К., 2003. – Вип. 5. – С.112–122.; *Кучера І.В.* Політика російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині у 1914–1917 рр.: дис. ... канд. іст. наук / *І.В.Кучера*. – Чернівці, 2005. – 210 с.; *Макарчук С.* Москвофілство: витоки та еволюція (середина XIX ст. – 1914 р.) / *С.Макарчук* // Вісник Львівського університету. Серія «Історія». – 1997. – Вип. 32. – С.82–89.; *Сухий О.* «Галицько-російське благодійне товариство» та головні напрями його діяльності / *О.Сухий* // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І.Франка: зб. наук. праць. – 1992. – Вип. 2. – С.105–109.

⁵⁹ *Реснт О.П.* Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – 480 с.

⁶⁰ *Реснт О.П.* Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. – 2004. – № 4. – С.22, 26–27.

⁶¹ *Вільшанська О.Л.* Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни. – 2004. – № 4. – С.56–70.

⁶² Сич О. На зламі двох епох (до питання про зміни в суспільній свідомості після Першої світової війни) / О. Сич // Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтва. – 2001. – № 4. – С.62–70.; *его же*. О некоторых психологических последствиях Первой мировой войны / А. Сыч // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи : м-ли міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 верес. 1998 р.). – Чернівці, 2000. – С.235–240.

⁶³ Олієвський О. Діти під час Першої світової війни 1914–1918 рр. / О. Олієвський // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: м-ли міжнар. наук. конф., присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча (Чернівці, 22–24 верес. 1998 р.). – Чернівці, 2000. – С.297–299.

УДК 222.6. (477)

І.Я. Дзира
(м. Київ)

УКРАЇНСЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ І.Я. ФРАНКА

У статті проаналізовано внесок І.Я. Франка в дослідження українських літописів, охарактеризовано використану ним методичку, основні тенденції та підходи до вивчення цих пам'яток.

В статье анализируется вклад И.Я. Франко в исследование украинских летописей, характеризуются применяемые им методы, идет речь об использованных основных тенденциях и подходах к изучению этих памятников.

The article analyses the contribution of I. Franko in researching of Ukrainian chronicles. It characterizes the methods, which has been employed by I. Franko, the question is about the use of principal tendencies and approaches to studying of those monuments.

Титанічна постать Івана Яковича Франка втілює невичерпний творчий потенціал, одвічне прагнення українського народу зробити гідний внесок до скарбниці світової культури. Завдяки геніальному обдаруванню, колосальним знанням і невтомній праці безсмертний Каменяр залишив глибокий слід не лише в художній літературі, а майже у всіх галузях суспільних наук. І. Франко відомий як талановитий поет, прозаїк, драматург, перекладач, літературознавець, історик, етнограф, фольклорист, філософ, економіст, журналіст, невтомний громадський та політичний діяч. Враховуючи універсальний характер, багатогранність наукових інтересів Івана Яковича Франка, О.І. Білецький поставив його в один ряд із діячами західноєвропейського відродження¹. Тривалий час «Франко був для українського читача не професором тільки, а цілим літературним факультетом»².

Серед наукової спадщини вченого особливе місце займають праці з давнього українського письменства. Вивченню цього періоду вітчизняної літератури він приділяв увагу протягом усієї своєї діяльності. Такий великий інтерес був викликаний любов'ю до маловідомих і забутих письменників, другорядних та загублених пам'яток, прагненням розширити джерельну базу національної літератури, довести безперервний характер розвитку культурного процесу на етнічних українських землях³. «Ми не повинні забувати, – наголошував Іван Якович, – що й перед Котляревським в нас було письменство і були писателі, було духове життя, були люди, що сяк чи так вибігали думкою поза тісний круг буденних, матеріальних інтересів, сяк чи так шукали якихсь ідеалів і доріг для їх осягнення»⁴.

Природно, що у студіях над давньою літературою одне з провідних місць учений відводив дослідженню літописання. Спеціальні монографії й статті, окремі розділи в синтетичних працях, реконструкція літописних текстів, коментування, рецензії та публікація хроніки Підгорецького монастиря – такий приблизно перелік основних жанрів наукових праць І.Франка з даної тематики. До цього варто додати, що у ряді його літературознавчих й історичних праць літописи використано як один з основних джерельних матеріалів.

Належачи до представників культурно-історичної школи, Іван Якович Франко вважав головним завданням історика літератури «зрозуміння духового життя даної епохи, зрозуміння її смаку, її духових і літературних уподобань і ідеалів»⁵. Тому художні твори розглядалися ним як законсервовані в письмовій формі думки, почуття, бажання, надії, тривоги минулих поколінь, що дійшли до сучасності. Досліджуючи пам'ятки письменства, науковець звертав увагу не лише на їх естетичну вартість. У першу чергу І.Франко намагався встановити суспільно-політичне значення того чи іншого твору, визначити, котрою мірою він відображає дійсність, виразником яких ідей та поглядів був його автор. А на підставі вищезазначених факторів уже можна було робити висновок про його місце в історико-літературному процесі.

Враховуючи специфіку літописного жанру, особливо важливим виглядає твердження вченого про те, що представник культурно-історичної школи «не погорджує й компіляціями, робленими в певнім часі для певних цілей освітніх чи загалом ідеальних; не лишає без уваги й звичайних копій, в котрих не раз знаходить цінні варіанти, інтересні прояви індивідуальності скромного переписчика або бодай свідоцтво більшої чи меншої популярності даного твору»⁶. Досліджуючи літописи, Іван Якович намагався розкрити зв'язок останніх з епохою, визначити їхню вартість як історичних пам'яток, встановити, коли та у яких умовах вони були створені, які усні чи писемні джерела покладені в їх основу. Як літературознавець він прагнув звертати увагу на поетичні подробиці й побутові деталі, у котрих виявляється художнє значення твору.

В процесі наукових пошуків І.Франко вдосконалював та поглиблював свої погляди, іноді змінював їх, а інколи висловлював суперечливі твердження стосовно тих чи інших моментів ідейно-художньої вартості окремих пам'яток. Однак, незважаючи на дискусійність деяких його поглядів, він залишався одним із найвидатніших знавців українських літописів.

Вивчаючи початковий етап літописання і тим самим зародження історіографії Київської Русі, науковець зробив припущення, що вже у IX ст. в князів, а можливо, й у приватних осіб зберігалися архіви з різноманітними документами. З часів Володимира Великого зокрема почали вести реєстри покійників для їх регулярного поминання. Йдучи за О.Шахматовим та І.Ждановим, учений вважав першими руськими літописцями корсунських греків. На думку Івана Яковича Франка, давньоруське літописання зародилося на початку XI ст. не у Новгороді, а в Києві, що був центром тодішнього політичного життя держави. Завдяки активній участі більшості вільних людей у ньому «неудивительно, что интерес

к удержанню на письме воспоминаний об этой жизни пробуждается скоро и в других центрах, оживляет людей разных сословий и званий»⁷. Так з'явилися численні й різноманітні за характером та колоритом записи, які у XII і XIII ст. увійшли до складу редакцій та списків «Повісті временних літ» (ПВЛ).

Досліджуючи Іпатіївську й Лаврентіївську редакції останньої, І.Франко підкреслив їх київське походження, приділив велику увагу композиції літопис, зупинився на проблемі зв'язку тексту пам'яток із фольклором, здійснив віршову реконструкцію окремих фабул, цікавився стильовими особливостями текстів, торкнувся проблеми їх авторства. Науковець зазначив, що обидві редакції мають компілятивний характер, складаються з різноманітних оригінальних або перекладних елементів і редакторських правок неоднакової історичної та літературної вартості. В тексті найдавнішого літопису Іван Якович виділив чотири основні частини. До їх характеристики дослідник повертався неодноразово, вважаючи, що «цікавим для історії середньовічної історіографії може бути лише питання композиції... «Повести временных лет»⁸.

Перша її частина охоплює період до 972 р. Вона містить виписки з візантійських хронік Георгія Амартола й Іоанна Малали, апокрифічну легенду про подорож апостола Андрія, болгарську переробку паннонських легенд про Кирила і Мефодія, норманські саги про Рюрика, Аскольда, Діра, Олега, Ігоря, Ольгу та Святослава, південноруську пісню про облогу печенігами Києва, а також ряд записок різного характеру. Фрагменти, що є відображенням династичної традиції Рюриковичів, несуть на собі виразний характер вимислу, нерідко у високодраматичній або малозмінній поетичній формі. Однак, незважаючи на фольклорні й літературні риси, збережені в літопису рештки стародавнього князівсько-дружинного епосу, як справедливо зауважив учений, мають під собою певний історичний ґрунт. Найбільшу ж вартість у першій частині, на думку джерелознавця, мають договори Олега та Ігоря з греками, що дають зразки актової мови й юридичної термінології тієї доби. Перу укладача найдавнішого літопису дослідник приписує також розповідь про слов'ян і їх переселення з Дунаю та характеристику давньоруських племен.

Другу частину літопису, котра обіймає період правління Володимира Великого, І.Франко вважав «першою пробою справжньої історіографії на руській ґрунті»⁹. До її джерел учений зарахував написане грецькою мовою «Житіє Володимира», легенду про випробування вір з інтерпольованою у ній промовою філософа і складену ченцем Яковом похвалу князю. Спираючись на традиції давньогрецьких хронографів, упорядник другої частини намагався викладати історичні факти в причинно-наслідковому зв'язку, хоча пояснення подій, як правило, суб'єктивні, а «політичні плани й вигляди не грають ніякої ролі»¹⁰. Йдучи за О.Шахматовим, Іван Якович припускав можливість того, що цей компонент літопису написав якийсь корсунянин, що жив у Києві на княжому дворі та цікавився в першу чергу особою Володимира, а не його політичними планами.

Третя частина, котра охоплює події 1015–1093 рр., на думку вченого, очевидно, була відредагована ігуменом Сильвестром. Її основними джерелами,

крім світських історій, були життя святих. Не обійшовся упорядник і без принагідних запозичень з грецьких та болгарських хронографів. Дослідник наголосив на надмірному агіографічному забарвленні тексту, шаблонності, за якими «зовсім не видно живих осіб»¹¹.

Натомість четверта частина, присвячена князюванню Святополка Ізяславовича, на думку І.Франка, становить «окремий цілісно скомпонований твір, написане в розповідній формі політично-тенденційне оповідання»¹². Її автором дослідник називав Василя, що був, можливо, дружинником київського князя. Зображуючи драматичні картини князівських міжусобиць і половецьких набігів, він висловив глибокі роздуми про долю батьківщини, пристрасно закликав до об'єднання та боротьби із зовнішніми ворогами. «Се було, – у конденсованій формі підсумовує свої спостереження Іван Якович, – перше пробудження ясної політичної думки в руській суспільності, перша, так сказати, політична програма руського патріотизму; в виконанні тої програми лежала – се відчували вже тоді чільніші руські люди – головна місія руської держави і головна заповідь її існування й розвитку»¹³.

Щодо Київського та Галицько-Волинського літописів, то зустрічається лише загальна їх характеристика в синтетичних працях. І.Франко зазначав, що перша пам'ятка розповідає про боротьбу двох династій – Мономаховичів й Ольговичів за київську спадщину. Її автором був, очевидно, боярин – досвідчений політик, котрий брав участь у багатьох походах та битвах. Володіючи немалим літературним хистом, він висвітлював події з позиції нащадків Володимира Мономаха.

На думку вченого, «Галицько-Волинська літопись писана загалом талановито і живо, але сухо річево і без літературної вартості»¹⁴.

Зацікавившись жанровою природою ПВЛ, Іван Якович почав розглядати текст літопису в єдності всіх елементів його художньої структури, співставляючи їх із рядом зразків античного, західноєвропейського й давньоруського фольклору. Внаслідок ретельного аналізу він прийшов до висновку, що наявність багатьох художніх особливостей та формальних ознак, властивих стародавній народній поезії, притаманна й досліджуваній пам'ятці. «Проходячи епізод за епізодом нашого найстаршого літопису, – писав науковець, – я переконався, що вони майже всі в першій і другій групах, визначених вище (виклад подій до 1015 р. – *І.Д.*), зложені віршами, не силабічними, але тонічними з нерівним числом складів, але з досить рівномірним числом наголосів, т[ак] зв[аним] музикальним розміром, у якому чергуються вірші з 3, 4 і 5 наголосів. Сей розмір досить докладно відповідає розмірові великоруських епічних пісень, т[ак] зв[аних] билин, який таким способом являється витвором не великоруського племені, а прастарою віршовою формою, витвореною в Південній Русі правдоподібно не пізніше X століття»¹⁵. Іван Якович встановив, що найменшою віршовою формою, котра творить окрему цілість, є вірш із двома наголосами. Зроблене відкриття дослідник вважав ключем для вирішення багатьох спірних питань, які виникають під час тлумачення незрозумілих місць

пам'ятки й реконструкції її тексту. Воно мало допомогти також при відріненні первісних частин останньої від пізніших правок та додатків, «що або псують віршову форму, або, зложені очевидною прозою, дають зайве або повторюють уже сказане, затемнюють смисл або пояснюють те, що видалося незрозумілим пізнішому читачеві або редакторові»¹⁶. Спираючись на вибудовану концепцію, І.Франко також намагався довести, що давнішою є Іпатіївська, а не Лаврентіївська редакція, як вважали його сучасники, зокрема О.Шахматов. Загальною метою своїх студій він «поклав видання найстаршого київського літопису в первісній віршованій формі...»¹⁷. У другій частині своєї праці дослідник паралельно з детальним порівнянням текстів обох редакцій планував зайнятися їх джерельною основою, охарактеризувати особливості роботи авторів, упорядкувати науковий апарат, викласти історіографію питання, що «позволить... поставити наш найстарший літопис на належне йому місце в ряду найкращих пам'яток нашого старого письменства і в ряді найцінніших пам'яток середньовікового письменства взагалі»¹⁸.

На жаль, через важку хворобу вченому не вдалося повністю виконати цей грандіозний задум, хоча він працював над вивченням «Повісті...» до останніх днів свого життя.

У «Студіях над найдавнішим київським літописом», що є основою першої частини незавершеної праці, Іван Якович виділив понад 40 фабул ПВЛ, котрі були або скандинавськими сагами, або місцевими поемами князівсько-дружинного епосу. При цьому він зробив власний оригінальний переспів кожного сюжету з одночасною реконструкцією первісного віршового тексту. Всі вони супроводжуються ґрунтовними текстологічними коментарями.

До давньоруської художньої епіки в «Повісті временних літ» дослідник зарахував зокрема такі уривки: 1) Легенду про Кия, Щека й Хорива (Саме з ними він пов'язував перший напад слов'ян на Константинополь у 626 р.); 2) Прихід варягів (Уривок із норманської саги про трьох братів, запрошених у чужу країну на князювання); 3) Похід Аскольда та Діра на Царгород (Відгомін старої київської традиції, переробленої в інтересах династії Рюриковичів); 4) Похід Олега на Царгород (Перша частина літописного оповідання є уривком скандинавської саги про флот на колесах. Інша містить традиційний договір із греками. На відміну від оригіналу, його текст базується, замість карного і цивільного, на звичаєвому праві. По-друге, цей варіант позбавлений того християнського духу, яким пройнятий офіційний документ, що був складений у столиці Візантії); 5) Смерть Олега – скандинавська сага, котра має під собою історичну основу (Франкові не вдалося знайти до неї тотожних чи хоча б близьких паралелей у фольклорі й традиційній літературі); 6) Похід Ігоря на греків – поетичний переказ, заснований на неповному та суперечливому уривку з грецької хроніки і близькій до історичної правди місцевій усній традиції); 7) Смерть Ігоря; 8) Помста Ольги (Має дуже схожу паралель до оповідання про шведську королеву Зігфріду, яка спалила сватів у спальні); 9) Війна Ольги з деревлянами («...належить до круга досить розширених саг, що сягає часів грецької, а може,

й ще давнішої старовини»¹⁹ (походи Олександра Македонського, біблійне оповідання про Самсона, котрий, прив'язавши запалені гноти до хвостів 300 лисів, спалив пшеницю філістимлян)); 10) Візит Ольги до Константинополя – сага, подробиці якої заперечує інформація трактату «Про управління імперією» Костянтина Багрянородного; 11) Із Святославової молодості; 12) Облога Києва печенігами – народна пісня, складена представниками дружинної верстви (Доказом епічного характеру цього оповідання, на думку І.Франка, є той факт, що «деякі його мотиви знаходимо в переказах інших народів»²⁰, наприклад, в «Історії воєн Юстиніана з персами, вандалами і готами» візантійського історика Прокопія Кесарійського); 12) Болгарська війна та загибель Святослава; 13) Заснування Переяслава.

Питанням жанрової природи та ритмічної структури ПВЛ безпосередньо присвячено і незавершену статтю «Найстарші традиції Київської землі». Студіюючи недатовану частину пам'ятки, вчений виділив у ній «ряд поетичних переказів, який можна вважати місцевою традицією Київської землі, списаною в віршованій формі коло половини XI в. на основі давніших переказів із VIII–X вв., що, може, й первісно, для пам'яті при усній передачі, мали вже віршовану форму»²¹. Традиційно, крім ритмічної реконструкції тексту, Іван Якович подав детальний пояснювальний коментар. У ньому міститься не тільки зібрання географічних та історичних довідок. Це одночасно й серйозний джерелознавчий аналіз, і тлумачення «темних місць».

На думку І.Франка, та частина літописного оповідання про розселення народів, де йдеться про міграцію слов'ян з-над Дунаю, є виразом моравської традиції. Натомість відомості про прабатьківщину східнослов'янських племен базуються на давньоруських переказах. Географічний нарис про варязький шлях дослідник, природно, зараховує до норманської традиції. В основі легенди про мандрівку апостола Андрія, як гадає науковець, лежить християнський елемент. «Тому, що в літописі вона безпосередньо, хоч не органічно нав'язана до опису варязького шляху і згадує також про побут апостола Андрія в Новгороді, треба вивести заключення, – писав вчений, – що вона постала в Південній Русі в початках християнства, але перед пануванням Володимира, в такому часі, коли варязький шлях був іще свобідний»²². У 4-му розділі статті Іван Якович доводив, що місцева полянська поетична легенда про заснування трьома братами міста Києва не позбавлена історичної основи. По-друге, автор висловив припущення, що в додатку до мінейного оповідання про положення ризи Богородиці у константинопольському храмі на Влахернах міститься інформація про похід Кия на Царгород. Розповідь про розселення східнослов'янських й угро-фінських племен, що йде безпосередньо після повідомлення про заснування Києва, І.Франко також вважав «пам'яткою старої традиції, а не пізнішою редакторською комбінацією»²³. Відомості про болгар і угрів потрапили на сторінки літопису з грецьких хронік, однак більша частина фрагмента про аварів заснована на місцевих переказах та передана у віршовій формі. В характеристиці життя й побуту східнослов'янських племен «уступи, взяті з давньої усної традиції, мають віршову форму, а додатки

пізнішого редактора визначаються повторюваннями (дублети), браком логічного зв'язку (інтерполяції), вставками в первісний текст і більш або менше книжними поясненнями ...»²⁴. На думку Івана Яковича, гострий та несправедливий осуд літописцем звичаїв східнослов'янських племен (за винятком полян), що загалом суперечить змісту попередніх рядків «Повісті», виник внаслідок тавтології, допущеної при перекладі з хроніки Іоанна Малали. Першу спробу розтлумачити вислів «живяху звѣрским образом, живуще скотьскы» дослідник здійснив ще в 1907 р., а потім повторив у 1908.

Уміщена в ПВЛ під 898 р. легенда про Кирила й Мефодія, на думку І. Франка, є «суцільною та літературно заокругленою історичною сагою»²⁵. Науковець зробив її реконструкцію останньої, зафіксувавши у посиланнях різночитання за Іпатіївською й Лаврентіївською редакціями. Він помітив, що легенді передував прозовий додаток пізнішого редактора, котрий уклав давніші поетичні оповідання в хронологічну канву.

20 вересня 1912 р. у «Науковому додатку» до журналу «Учитель» Іван Якович надрукував статтю «Смерть Олега і староісландська сага про фатального коня». Спочатку він подав поетичну реконструкцію літописного уривка, потім проаналізував староісландське оповідання про Графнкеля Фрейсготі та сагу про походження Одінового коня Слейпніра як із точки зору їх самодостатнього ідейного змісту, так і з погляду співвідношення їх текстів із фабулою «Повісті...». Врешті-решт, учений дійшов висновку, що, незважаючи на відсутність прямих паралелей, усі три сюжети мають спільне ідейне джерело – віру скандинавських племен у фатальну силу коня. Отже, «наше літописне оповідання про смерть Олега вирросло на ґрунті норманської, скандинавської традиції»²⁶.

Внутрішню ритмічну єдність з літописним текстом виявляє реконструкція І. Франком фабули про двобій князя Мстислава з Редедєю. На думку Івана Яковича, оповідання було складено у Тмутаракані руським дружинником, котрий, можливо, особисто спостерігав за героїчним поединком²⁷.

Із наміром І. Франка видати в первісній віршованій формі ПВЛ тісно пов'язані переспіви кількох уривків із Київського й Галицько-Волинського літописів – «Ор і Сирчан. Половецька історична сага», «Військо тіней. Воєнна пригода з р. 1167», «Кончакова слава. Пригода з літ 1185–87» та «Бунт Митуси». У невеликих, але насичених свіжими думками й ідеями текстологічних коментарях Іван Якович подав багато принципово важливих і цінних спостережень²⁸.

Переклади, реконструкції, коментарі тільки тоді здобувають наукову вартість, коли вони базуються на глибокому та систематичному дослідженні не лише тексту пам'ятки, а й історичних, суспільно-політичних і культурних явищ епохи, в яку її було створено. В основі гіпотези І. Франка про жанрову природу перших двох частин «Повісті...» лежить скрупульозний аналіз ідейного змісту та формальних художніх особливостей твору. А за ясними, прозорими й чіткими реконструкціями відчувається величезна робота з осмислення і тлумачення літописного тексту. З цього погляду розглянуті студії можуть слугувати взірцем методики постановки та наукового розв'язання філологічної проблеми.

Незважаючи на те, що більшість дослідників ПВЛ визнають безперечну наявність в її художній структурі яскраво вираженого фольклорного начала, гіпотеза Івана Яковича про жанрову природу пам'ятки не стала панівною у східнослов'янському літературознавстві. Серед її сучасних українських прихильників слід назвати В.В.Яременка. Його переклад «Повісті временних літ» за Іпатіївським списком – «це заявка на продовження Франкових студій»²⁹, доповнена багатьма новими спостереженнями.

Відомо, що виявлення позалітописних текстуальних паралелей належить до першочергових завдань у процесі дослідження пам'ятки. Одними із найважливіших комплексів джерел, котрі використовували автори ПВЛ, вважаються грецькі хроніки і пам'ятки церковної літератури.

Провівши ґрунтовний текстуальний аналіз, учений дійшов висновку, що в Іпатіївській редакції існують набагато докладніші й ближчі до оригіналу виписки з хроніки Георгія Амартола, ніж у Лаврентіївській³⁰. Укладач останньої досить вільно поводився зі змістом грецького твору, він зробив чимало пропусків та помилок.

У статті «Дві замітки до тексту найдавнішої літописи» І.Франко переконливо показав, що повідомлення про дитину-виродка, виловлену в 1066 р. в річці Сітомлі, постало на підставі літературної переробки давньоруським книжником грецького джерела³¹.

Серйозні розбіжності між науковцями викликало питання про вплив «Толкової палеї» на пам'ятки раннього літописання. Ще у передмові до першого тому «Апокрифів» Іван Якович спростував три головні докази професора М.І.Сухомлинова про знайомство авторів «Повісті...» із вищеназваним твором. І.Франко вважав, що відгук грецького місіонера про віру болгар «тільки з трудом можна натягнути до «Палеї» і приходиться підшукувати йому паралелі по різних її місцях»³², а уривок про вавилонський стовп майже дослівно взятий літописцем із «Християнської топографії» Козьми Індикоплова. Відсутність дослівної схожості між літописною промовою місіонера-філософа перед Володимиром та рядом апокрифічних оповідань, уміщених до «Толкової палеї», на думку Івана Яковича, може швидше свідчити про використання спільного джерела, а не про безпосереднє запозичення. Пізніше дослідник порівняв ряд інших уривків останньої з відповідними місцями ПВЛ. Поєднання текстологічних спостережень із внутрішнім аналізом змісту творів дозволило йому впевнено зазначити про відсутність безпосереднього зв'язку між нею і найдавнішим літописом³³.

Особливо великий інтерес становить незакінчена праця І.Франка «Літописна основа «Слова о полку Игоревѣ»». У вступі до цього «системного дослідження» автор у першу чергу підкреслив, що науковці звертають увагу не лише на художню вартість пам'ятки, а й на її значення як історичного джерела, створеного сучасником оспіваних подій. «Та проте, – продовжував Іван Якович, – скільки знаю, ніхто досі не задав собі праці вибрати з сучасних сьому творові староруських літописів усе те, що має зв'язок із особами та місцевостями, згаданими в староруській

поемі, що дозволило би, з одного боку, сконструювати те, що подають літописи про те, що згадується в поемі, а з другого боку, дало би можливість ліпше зрозуміти та оцінити поему на її історичнім тлі»³⁴. Тому вчений послідовно і скрупульозно навіть різноманітні літописні записи, що нерідко допомагають встановити навіть найменші подробиці життєвого шляху Ігоря Святославовича, його батька, братів, синів, а також 16 інших князів, згаданих на сторінках «Слова». У монографії читач знайомиться із загальною картиною історичної ситуації на Русі в XII ст. й її відображенням у літописах та поемі. При цьому Франко не звів поставлену ним проблему тільки до цих двох аспектів, а намагався зрозуміти принципи середньовічної історіографії, побачити, як оцінювали давньоруські книжники ті чи інші колізії, вчинки і взаємини своїх героїв. Таким чином, історична основа «Слова» набувала просторового виміру. Вона містить як самі відповідні факти, так і їх оцінку літописцями та автором поеми. Причому вона є або традиційною, або зумовленою індивідуальними суспільно-політичними поглядами, естетичними смаками й уподобаннями останніх.

В першому розділі на основі детальних студій літописних текстів учений відтворив біографію Ігоря Святославовича. Порівнявши оповідання Іпатіївського і Лаврентіївського літописів про похід 1185 р., він зробив висновок, що перше було створено у Києві князівським дружинником, а друге – у Володимирі особою духовного стану. Другий розділ докладно зображує тривалу династичну боротьбу між Ольговичами й Володимировичами за київський стіл. «Те, про що в поемі сказано кількома реченнями, – зазначав В.Л.Микитась, – І.Франко вивчає на багатьох сторінках своєї розвідки, широко цитуючи обидва списки літопису і тим підтверджуючи достовірність поеми та реалістичність мислення автора давньоруського шедевра»³⁵. До певної міри за аналогічною схемою написано й третій розділ «Ігорева рідня», у котрому Іван Якович подав віршовану реконструкцію більшості літописних уривків. Розповідь про старшого брата Ігоря – Олега є продовженням попередньої теми про князівські міжусобиці. Характеристика Всеволода побудована на порівнянні інформації літописів із відповідними рядками «Слова». В четвертому розділі І.Франко подав власні віршовані реконструкції уривків із Київського літопису, що містять відомості про 16 князів, згаданих у «золотому слові» Святослава Всеволодовича. В даному розділі міститься також інформативний огляд окремих «темних місць» і власні правки, які у ряді випадків запропонував дослідник. Іван Якович, наприклад, довів, що, назвавши Святослава батьком Ігоря та Всеволода, автор твору не помилився, а просто вжив тогочасну етикетну формулу. Він також вважав, що кові чернігівського князя Ярослава, котрі першими почали тікати з поля бою, стали основною причиною поразки руського війська, а також проаналізував семантику назви «Україна». Як справедливо зазначив В.Л.Микитась, розповіді І.Франка про Рюрика й Давида Ростиславовичів «і виписки з літописів дуже розтягнуті та виходять за межі поставленої мети в розвідці»³⁶. Епічне перебільшення в поемі заслуг і могутності Ярослава Осмомисла, а також згадки про Плісенськ та Кисань дозволяють ученому зробити припущення, що ав-

тором поеми був галичанин. Іван Якович належав до прихильників датування пам'ятки 1186–1187 рр. При цьому він міркував таким чином: у «Слові» є звернення до Ярослава Осмомисла, отже на момент написання твору він був живий. Ігор Святославович повернувся з полону весною 1186 р., а галицький князь помер 1 жовтня 1187 р., «то очевидна річ, що поема мусила бути написана між весною 1186 і осінню 1187 року»³⁷.

Поступово поглиблюючись, поповнюючись новими матеріалами, основні положення цієї розвідки І.Франка знайшли дальший розвиток у працях О.О.Зиміна, А.М.Насонова, М.М.Тихомирова, Б.О.Рибакова, Д.С.Лихачова та ін.³⁸

У незавершеній праці «Україніка в новгородських літописах» дослідник зібрав й опрацював цікаву інформацію, що стосується минулого південно-руських земель³⁹. Той факт, що Іван Якович не зациклювався тільки на Лаврентіївському та Іпатіївському літописах, а використовував різноманітні списки й зведення, свідчить про дотримання ним принципу комплексного вивчення історико-літературних пам'яток.

Окремі питання давньоруського літописання потрапили у поле зору І.Франка під час характеристики ним праць М.С.Грушевського з історії України. По-перше, Іван Якович дорікнув Михайлу Сергійовичу в недостатній увазі до ПВЛ на сторінках «Ілюстрованої історії України». По-друге, зауважив рецензент, погляди М.С.Грушевського так само, як і Шахматова, «визначаються množеством догадок та занадто поспішних вироків про буцімто довільні комбінації київського книжника там, де в літописі стрічаються місця не зрозумілі або не вигідні новішим ученим»⁴⁰. Проте найголовнішою помилкою М.С.Грушевського, на думку І.Франка, є те, що Михайло Сергійович вважає Лаврентіївську редакцію «північною, в однім місці навіть великоруською»⁴¹, хоча вона була складена в Києві. Він закликав дотримуватися джерелознавчої акуратності, звертати пильну увагу на композицію й особливості поетики «Повісті...». Неповне використання літописних матеріалів у першому томі «Історії України-Русі», на думку критика, призвело до недокладної характеристики давньоруського суспільства, зокрема його взаємин із варягами та хозарами⁴².

Окремий цикл становлять рецензії вченого як на загальні праці з історії літератури, так і на спеціальні статті, присвячені давньоруському літописанню.

Уважно прочитавши книжки з історії російського письменства, Іван Якович дійшов висновку, що виданий у 1898 р. двотомник О.М.Піпіна значно випереджає аналогічні праці О.Галахова, І.Порфир'єва й М.Полевого, котрі мали здебільшого навчально-шкільний характер та на кінець XIX ст. застаріли методично. На думку рецензента, російському вченому вдалося «написати повний, систематичний і справді науковий огляд літературного розвою руського народу», оскільки «розум широкий, систематичний і більше синтетичний, ніж аналітичний, чинить його здатним до такої праці»⁴³. З похвалою писав І.Франко про ставлення Олександра Миколайовича до літератури, як до засобу відображення дійсності, його живий інтерес до практичного життя, любов не тільки «до рідного народу, але також до загальнолюдських ідеалів добра і справедливості»⁴⁴. Врешті-решт

рецензент зробив висновок, що філологічна наука отримала не стільки історію письменства у вузькому значенні цього слова, скільки ілюстровану художніми творами історію духовного розвитку російського етносу.

Враховуючи важливе значення першого тому «Истории русской литературы» для усвідомлення розвитку українського письменства, Іван Якович вирішив зробити докладний огляд змісту праці. На жаль, наголосив І.Франко, присвячений розгляду літописання VIII розділ через відсутність оригінальних думок та компілятивний характер є одним із найслабших у монографії. Іншим недоліком, на думку критика, є те, що його російський колега лише в найзагальніших рисах згадує про літературний процес на південно-західних теренах колишньої Київської Русі після татаро-монгольської навали, «ніде не зазначаючи того виразно, що і тут, на Півдні, від домонгольської доби йшла так само непереривана традиція історичного і літературного розвитку, як і на Півночі, хоч і йшла значно відмінним шляхом»⁴⁵. Рецензент переконаний, що детальні студії показали б «далеко тісніший внутрішній духовний зв'язок між нашою початковою літописсю через Волинську, Литовську, «Пересторогу» і Львівську з козацькими літописцями XVII і XVIII віку, ніж від початкової літописі через суздальську до московської і до «Степенної книги»⁴⁶.

Праця Д.І.Абрамовича «Исследование о «Киево-Печерском патерике» как историко-литературном памятнике», на думку Івана Яковича, була «вбога на нові погляди та здобутки»⁴⁷. Заслугою російського науковця є те, що він старанно зібрав доробок своїх попередників, присвячений літературній і історичній вартості твору. Критик стисло виклав твердження Дмитра Івановича про те, що із літопису Печерського монастиря, автором котрого був Нестор, до ПВЛ потрапили «Сказаніє чого ради прозався Печерський монастир», «Слово про перших чорноризців печерських», «Слово про перенесення мощей преподобного Феодосія» й деякі дрібніші нотатки. Д.І.Абрамович пояснював суперечності між цими уривками і Несторовим «Житієм Феодосія» їх жанровими особливостями (літописання та агіографія), а також пізнішими переробками. І.Франко зазначив, що, на відміну від тих учених, які вважають додатки другої Касіянівської редакції Патерика запозиченими з Печерського літопису, Д.І.Абрамович відносив їх до усної традиції. На жаль, Іван Якович не висловив власної думки з приводу цього дискусійного питання.

Позитивно відгукнувся І.Франко про монографію професора Київського університету П.В.Владимирова «Древняя русская литература киевского периода XI–XIII веков.» Цю книжку представника культурно-історичної школи рецензент привітав як «найкращий і найповніший огляд староруської літератури»⁴⁸ до її поділу на південний та північний типи. Заслугою автора й доказом його наукової об'єктивності, за словами критика, є відсутність намагання показати письменство Київської Русі як складову частину «общерусской» чи попросту великоруської літератури.

Торкаючись змісту видання, Іван Якович зауважив, що найменше може задовольнити читачів V розділ, де йдеться про давньоруське літописання. Тут

київський професор, як правило, переказує чужі думки, йому бракує власних критичних поглядів. Головну вартість розділу, вважає рецензент, становить уміщена до нього бібліографія.

І.Франкові імпонував живий і прозорий виклад матеріалу, без «фразеології та пустого естетизування й філософствування», які були властиві російським науковцям старшої генерації – О.Міллеру, Ф.Буслаєву, О.Галахову та ін. До недоліків методологічного характеру Іван Якович зарахував неакуратне оформлення наукового апарату та ігнорування здобутків неросійських учених, зокрема М.С.Грушевського.

Зовсім відмінний характер мала полеміка критика з В.М.Істріним, котрий, подібно до М.Погодіна, Т.Флоринського та інших представників шовіністичного табору, не визнавав права українського народу на історичну і культурну спадщину. У своїй праці «Из области древнерусской литературы» він намагався довести, що нібито всі історико-літературні пам'ятки XIII–XIV ст., зокрема Радзивіллівський список ПВЛ, не мають слідів південноруського походження. На його думку, саме з початку XIII ст. починається новий період історії руської літератури. Це було вже письменство великоруське, яке з часом перетворилося на «общерусское». Південноруська ж література розчинилася в новій та втратила свої оригінальні риси, якщо такі взагалі коли-небудь існували.

Не заперечуючи у принципі проти спроби В.М.Істріна виділити в окрему групу володимиро-суздальські твори, І.Франко категорично не погодився із загальною концепцією праці опонента. «Котрі то такі твори московської літератури XV–XVI віку зробилися общеруськими, здобули собі популярність і в Південній Русі? Може, Задонщина або Домострой або посланія Івана Грізного? – ставить риторичні запитання Іван Якович. – Інтересно би було зрозуміти, як се «стара південноруська література розплилася в новій»? Чи розплилися Іларіон, Теодосій, Патерик, Данило Паломник, Початкова літопись? Що суздальські та московські компілятори помішали їх твори з пізнішими, попсували їх своєю безграмотністю, своїми пропусками та вставками, се ще, мабуть, слаба історична заслуга»⁴⁹. І належність перерахованих В.М.Істріним пам'яток XIII ст., у тому числі «Толкової палей», до письменства Північно-Східної Русі, на думку І.Франка, не доведена.

Однак у подальшій дискусії з рецензентом В.М.Істрін продовжив розвивати свої реакційні погляди. Врешті-решт, Іван Якович дійшов висновку, що немає потреби «полемізувати з тими, хто з упертістю, гідною ліпшої справи, твердить, що, коли нема ніякої української мови, то не може бути й її літератури. Тракуємо свою тему як літературу, що виросла на території, заселеній українським народом, і в тісному зв'язку з історією того народу»⁵⁰.

Вчений піддавав різкій критиці спроби вільного тлумачення літописних текстів, виступав проти намагання окремих науковців пристосувати інформацію давноруських хронік до заздалегідь встановлених нав'язливих ідей. Як приклад можна навести його рецензію на статтю Г.Бараца «О библейско-агадическом элементе в повестях и сказаниях начальной русской летописи».

Завдяки поверховому знайомству з джерелами цей горе-дослідник до невпізнання спотворив паннонське життє Мефодія, приписавши останньому перебування в Іспанії та Венеції. Всі потуги Бараца довести, що не апостол Андрій, а Кирило й Мефодій були на території майбутнього Києва, за справедливою думкою І.Франка виглядають як «проста нісенітниця». Недостатньо переконливою вважав критик спробу віднайти у сюжеті про новгородські лазні ремінісценції подорожніх записок іспанського єврея Ібрагіма-ібн-Якуба, складених близько 965 р. Барацова ж реконструкція оповідання новгородця Гуряти Роговича сприймається рецензентом як звичайний нонсенс. Для Івана Яковича виглядає бездоказовим також твердження цього автора про те, нібито сюжет оповідання про народи, котрі Олександр Македонський заклепав за непрохідними горами, був запозичений з єврейської Гагади. В даному разі, вважав І.Франко, літописець, безсумнівно, використав апокрифічне «Слово» Мефодія Патарського.

Підбиваючи підсумки, Іван Якович зазначав, що основними недоліками рецензованої праці є «недокладність цитування, самовільне натягання тексту і *idee fixe* (нав'язлива думка – *І.Д.*) виводити все з біблійних або талмудичних текстів»⁵¹.

Такої ж невисокої думки був І.Франко й про дилетантську статтю С.О.Корфа «Заметка об отношениях древнерусского летописца к монархическому принципу». На думку критика, її автор мав неглибоке уявлення про природу історико-літературних пам'яток та процес їх складання. Той факт, що під західноєвропейськими впливами на літописання Київської Русі С.Корф має на увазі використання візантійської та болгарської культурної спадщини, викликав у рецензента велике здивування. Крім того, Іван Якович аргументовано спростував твердження російського правознавця про те, що нібито літописи склалися, як правило, в монастирях та їх авторами були переважно духовні особи. Адже послами, на думку І.Франка, найчастіше призначалися впливові бояри й міщани, а численні описи облог і битв на сторінках хронік не мають шаблонного характеру. Проте найголовнішим недоліком статті є спроба реанімувати віджилу тенденцію, «що в основі нашого старого літописання лежить монархічний принцип, модельований на візантійським деспотизмі»⁵².

За винятком передмови до видання Підгорецької хроніки, спеціальних праць, присвячених історико-літературним пам'яткам XV–XVIII ст., у вченого немає. Про українське літописання цього періоду він писав лише в загальних курсах або ж висловлював принагідні зауваження у статтях на іншу тематику.

Продовженням Галицько-Волинського літопису Іван Якович вважав Густинський, авторство котрого приписував Михайлу Лосицькому. Насправді, як довів пізніше А.Єршов, останній склав у 1623–1627 рр. Захарія Копистенський, а М.Лосицький був лише переписувачем одного з його примірників⁵³.

В розвідці «Карпаторуське письменство XVII–XVIII віків» І.Франко охарактеризував ряд західноукраїнських літописів – Добромильський, Гукливіський, Солотвинський та Лаврівський. На думку дослідника, укладачам перерахованих місцевих пам'яток була притаманна обмеженість політичних інтересів.

Наприклад, автор Добромільської хроніки С.Коростенський занотовував інформацію про «елементарні нещастя, фамілійні події місцевих панів і тільки вряди-годи скупи вісті про далекі війни та напади...»⁵⁴.

Відносно багато уваги дослідник присвятив так званому «Достовірному руському літопису». Виписки з цієї пам'ятки зустрічаються в «Зібранні історичному» прилуцького полкового обозного С.Лукомського, а також у додатках до перекладеного ним щоденника польського історика М.Титловського. Підтримавши гіпотезу О.Левицького й К.Заклинського, Іван Якович не сумнівався в існуванні «Достовірного руського літопису». Науковець був переконаний, що автором цієї втраченої пам'ятки «був письменний козак, знайомий з козацькою традицією від початку XVII в., хоч ця традиція подекуди більше або менше відбігала від історичної правди»⁵⁵. Сам літопис, на думку І.Франка, було складено у Каневі після 1648 р. Вчений зараховував хроніку до розряду важливих джерел, що містять цікаву та оригінальну інформацію, зокрема про життя й діяльність Б. Хмельницького до початку Національно-визвольної війни. Щоб визначити міру достовірності пам'ятки, Іван Якович простудіював усі 19 уривків, котрі були наведені С.Лукомським, починаючи від оповідання про похід П.Сагайдачного на Кафу в 1606 р. Автор літопису, на думку І.Франка, «міг знати напевно тільки те, що Зіновій Хмельницький був сином Михайла Хмельницького, чигиринського старшини, вбитого на Цецорі, і що тоді ж молодим парубком дістався до татарської неволі, з якої був викуплений козаками по двох літах. Усе інше, що він подає про Хмельницького, з виїмком пригоди з Конєцпольським на Кодаці, треба віднести або до творів фантазії автора, або до досить забавних непорозумінь»⁵⁶. Дослідник справедливо наголосив на легендарному характері звістки про турецький полон Самійла Кішки й історичній вразливості оповідання про Хотинську кампанію та останні місяці життя Сагайдачного. Проведений аналіз змусив ученого зарахувати «Достовірний руський літопис» більше до «традиціоналістичних, ніж історіографічних пам'яток»⁵⁷. Іван Якович був упевнений у тому, що ряд матеріалів цієї хроніки використав Григорій Граб'янка. Крім того, за припущеннями І.Франка, С. Величко не мав під руками «Достовірного руського літопису», а два запозичені фрагменти отримав через усну передачу.

Загалом кардинальною помилкою Івана Яковича, як й інших прихильників існування «Достовірного руського літопису» було те, що вони не здійснили фронтального дослідження джерел, на котрих базується «Зібрання історичне» С.Лукомського. Провівши ідентифікацію посилок прилуцького полкового обозного на цю сумнівну пам'ятку, А.Єршов прийшов до переконливого висновку: »1. Ніякого «певного руського літопису» зі змістом, що встановлює для нього П.Г.Клепацький (та інші), не існувало; 2. Покликаючись на «певні руські літописи», Лукомський користав із літописів: Густинського, Граб'янчиного, праці Величка, «Краткого описания Малороссии» та ще одного-двох літописів, поки що нам невідомих»⁵⁸.

Національно-визвольна війна українського народу й відновлення незалежної держави залишили настільки яскравий слід у свідомості українського народу, що

певною мірою впливають також на сучасне історичне мислення. В галузі красного письменства події 1648–1676 рр. викликали появу козацького літописання. Це, за словами І.Франка, «було явище дуже цінне, здібне будити запал у широких масах народу, аж у XIX віці ми побачили його значення для національного відродження і формування наших політичних ідеалів»⁵⁹. З'ясувавши основні недоліки козацьких літописів як історичних джерел, Іван Якович закликав вивчати їх у першу чергу як літературні твори, «як більше або менше вірні малюнки загальної фізіономії того часу, як зразки того духу, тих симпатій і ідеалів, що оживляли козацтво в його чільних представителях»⁶⁰. Праці Самовидця, С.Величка, Г.Граб'янки та О.Рігельмана вразили І.Франка грандіозною конструкцією національно-визвольної війни, сплавом достовірних фактів з авторським вимислом й усною народною творчістю. Йому стала очевидною потреба дослідити у козацьких літописах «зріст тої легенди про Хмельничину, що в значній часті заслонила перед нами правдиву дійсність»⁶¹. Давши високу оцінку пам'яткам літописного жанру, науковець підкреслив, що через рукописний характер тогочасного українського письменства кращі твори XVIII ст., зокрема праця С.Величка, не справили на тогочасне суспільство того впливу, котрий могли би зробити при невисокій вартості тодішньої російської літератури⁶².

В ряді своїх студій Іван Якович продемонстрував зразки використання літописів XVII–XVIII століть як історичних джерел. У статті «Наливайко в мідянім биці» читаємо, що джерелом фабули про жорстоку страту козацького гетьмана, котра міститься у літописах Граб'янки, Лизогубівському, Київському, «Зібранні історичному» С.Лукомського та «Літописній оповіді про Малу Росію» О.Рігельмана, були мемуари польського ксьондза Йончинського. Дослідник простежив еволюцію сюжетної основи цього оповідання в українських історичних та літературних творах XVIII–XIX ст., зупиняючись зокрема на версії «Історії русів»⁶³.

Як учений широкого профілю, І.Франко поєднував у процесі наукового аналізу інформацію із різноманітних джерел. Він був переконаний, що усна народна творчість відображає понад тисячолітню історію розвитку нашого етносу, фахівці можуть «слідити той розвій у двох паралельних проявах: писаній і усній словесності, поповнюючи і контролюючи один другим»⁶⁴. Тому не тільки для періоду Київської Русі, а й для дослідження козацької доби він постійно залучав та порівнював інформацію фольклорних і літописних матеріалів. Знайомство з науковою спадщиною Івана Яковича показує, що цей процес проходив у кількох напрямках: встановлення фольклорної джерельної основи літописних текстів; пошуки відповідних ілюстрацій до звісток літописців; виявлення паралелей між висвітленням історичних подій та явищ авторами XI–XVIII ст. і відображенням їх же в народній творчості; встановлення розбіжностей між словами літописців й інформацією фольклорних пам'яток. Досліджуючи конкретні історичні пісні, І.Франко довів, що в одних випадках літописні матеріали підтверджують відомості фольклорних пам'яток, а в інших доповнюють їх.

У своїй найбільшій праці «Студії над українськими народними піснями» вчений планував «показати, скільки в пам'ятках народної творчості, піснях, думах та віршах міститься історичної правди і наскільки їх можна вважати історичними джерелами, а в дальшій лінії – в яким часі поставали вони і які усні чи писані традиції входили в їх основу»⁶⁵.

Аналітичній реконструкції тексту думи «Про Хмельницького й Барабаша» передував солідний історичний екскурс. У ньому Іван Якович процитував зокрема розлогі уривки з праць Самовидця, Г.Граб'янки, С.Величка, С.Лукомського та О.Рігельмана. На його думку, між елементами композиції оповідання Ракушки-Романовського про викрадення Хмельницьким королівських привілеїв в Ілляша немає органічного зв'язку. Це призвело дослідника до хибного висновку про те, що нібито «автор літопису Самовидця про початок і причини повстання Хмельницького мав дуже скупі та неясні відомості»⁶⁶. І.Франко підкреслив драматизм повідомлення Г.Граб'янки про козацьке посольство до кримського хана на початку 1648 р., містифікаційний характер записок С.Зорки й ряду документів із праць С.Величка, докладність уривка С.Лукомського, комплікативну природу оповідання О.Рігельмана, котре, незважаючи на «дублетування одної події на двох особах», все-таки не позбавлене історичного змісту. Особливо цінним є твердження науковця про те, що взаємини між Хмельницьким та Барабашем козацькі літописці відтворюють у формі історичної новели. Важливе значення має і зауваження І.Франка про вплив «Сказанія о війні козацкой з поляками» на два варіанти народної думи.

У студії «Битва на Жовтих Водах» учений, навівши відповідні уривки, називає недокладними оповідання Самовидця та Г.Граб'янки про дану подію. Так само скупі, на думку Івана Яковича, інформують ці літописці й про Корсунську битву.

І.Франко закликав колег зайнятися всебічним вивченням ролі євреїв в історії України після Люблінської унії. Зокрема необхідно було, на його думку, дослідити сформовану у XVIII ст. на Лівобережжі художню традицію відображення українсько-єврейських взаємин, одним із виявів котрої було козацьке літописання, а іншим – народна творчість. Порівнявши виписані з праць Самовидця, Г.Граб'янки і С.Лукомського картини єврейських кривд та утисків над православним населенням перед 1648 р. з інформацією В.Коховського й першим зазивним листом Б.Хмельницького, дослідник зробив у цілому правильний висновок, що в даному разі вітчизняні джерела недостатньо об'єктивно відображали реальний стан справ. Народна дума «Як од Кумівщини да до Хмельниччини», на його думку, «підходить ближче до характеру реєстру козацьких кривд у Граб'янки та Лукомського, ніж до справжньої дійсності половини XVII в., але правдиво поетичним інстинктом обминає нелюдські жорстокості та надужиття панів і жидів, на які кладуть натиск реєстри козацьких літописців. ... Так само дивно поетичним інстинктом дума не згадує про ті жорстокості та кровопролиття, яких жертвою впало, певне, немале число поляків та жидів на Україні літом 1648 р., хоч пізніші описи тих жорстокостей сильно переборщені так само, як і цифри жертв перебільшені, певно, вдесьятеро»⁶⁷.

Розглянувши історичний зміст вірша «Жарт непотребний», учений справедливо стверджував, що його автор не мав епічного таланту, не зміг докладно висвітлити хід подій та пояснити причини козацько-селянського повстання 1702 р. «Напевно, – логічно міркував В.Микитась, – все це й спонукало дослідника проілюструвати конкретними фактами сфальсифіковані у вірші події, для чого він широко використав літопис Григорія Граб'янки, історичні праці ...А.Петрушевича, О.Рігельмана, В.Антоновича, С.Соловійова та деяких інших польських і вітчизняних авторів. Щоправда, виписки і завелике цитування та коментування тих праць І.Франком більше стосуються самої історії селянського повстання, ніж літературного аналізу вірша»⁶⁸.

У студії «Ведмедівка» Іван Якович стверджував, що подробиці руйнування однойменного містечка «перейшли в уста народу з писаної козацької традиції, головню з оповідань Самовидця, чи то безпосередньо, чи посередньо через Граб'янку...»⁶⁹. Докладно вивчивши літописну інформацію про турецько-татарські напади на Правобережжя в 1672–1678 рр., І.Франко показав, яким чином формувалася історична пісенна традиція українського народу. Він вважає, що «Нападу турків на Ведмедівку, такого, як описаний у пісні, фактично не було, але були кроваві катастрофи в Кам'янці, Лисянці, Ладжині та Умані, та народна традиція, немов жартуючи, перенесла подробиці з тих подій, а власливо, тільки з їх описів на Ведмедівку ...»⁷⁰.

Насправді, появу пісні викликали історичні події XVIII ст., а не XVII, як це вважав дослідник. Нам здається цілком справедливим припущення М. Возняка, що під ім'ям «гетьмана Феликорнуса», котре згадується у пісні, слід розуміти саме Пилипа Орлика. Для обґрунтування своєї версії академік процитував лист гетьмана-емігранта до Карла XII. І в документі, й у пісні змальовано страхітливую картину спустошень, яких зазнали українські землі під час спільного походу козаків і татар на Правобережжя в 1711 р. Відступаючи до Криму, останні, всупереч слізним проханням П.Орлика, палили міста, містечка й села, брали ясир, гвалтували дівчат, вбивали малих дітей та людей похилого віку, грабували або руйнували церкви, глумилися над святинями⁷¹.

Порівнявши відомості про діяльність гетьмана Півторакожуха, що містяться на сторінках «Історії русів», «Літописної оповіді про Малу Росію» О.Рігельмана і виданої М.Білозерським «Хронології високославних ясновельможних гетьманів», учений дійшов до висновку, що цей козацький ватажок – не історична особа, а легендарний персонаж, створений фантазією у пізніші часи. «Козацька традиція, – зазначав дослідник, – протягом XVIII в. виробила собі досить фантастичний, але зате архіпатріотичний образ розвою козаччини від початків XVI в. аж до часів Мазепи, як одноцільної воєнної організації, наділеної королівськими привілеями, з майже неперерваним рядом гетьманів та з не менше багатим рядом геройських діл та подвигів»⁷². На думку Івана Яковича, найближче до історичної правди підійшов С.Величко, котрий писав, що в 1645 р. козаки розпустили чутки про повстання під проводом Півторакожуха. Повірівши їм, поляки вирушили у похід до річки Мерлі, де багато з них

загинуло від сильних морозів. Пошуки І.Франка привели його до переконання, що польський сатиричний вірш про Півторакожуха постав восени 1645 р. на теренах Галичини під свіжим враженням поголосок про козацьке повстання. Пісня, яку співає гетьман Півторакожуха в опублікованій М.Максимовичем думі, за словами вченого, характеризує бурлацький або господарський побут XVIII–XIX ст. Проте й сама дума про похід на поляків «оказується зовсім безвартним фальсифікатом, якого автор не мав найменшого поняття про події 1637–9 рр...»⁷³.

Загалом, навіть за відсутності генетичних зв'язків між історичними, літературними і фольклорними творами І.Франко характеризував їх як продукт тієї ж самої чи близьких епох, досліджував їх належність до певної культурної традиції. Виявлення споріднених чи близьких мотивів допомагало йому глибше зрозуміти та осмислити кожен пам'ятку.

Важливою сферою наукової діяльності Івана Яковича була публікація різноманітних джерел. У журналі «Киевская старина» він надрукував текст Підгорецького літопису, вилучивши з нього копії дарчих записів, королівських привілеїв і єпископських грамот. Видавець пропустив також ряд фактів місцевого значення. Незважаючи на це, публікація І.Франка була повнішою за видання А.С.Петрушевича. У вступі дослідник у загальних рисах охарактеризував рукопис, котрий «составляет если не очень важный, то все-таки интересный источник для истории Прикарпатской Руси, преимущественно с 1662–1699 годов»⁷⁴.

Розглянуті студії вченого є важливою віхою у вивченні та популяризації українського літописання. Адже саме Іван Якович поставив в усій багатогранності проблему зв'язку історико-літературних пам'яток із культурою відповідних епох. Щоб встановити причини появи і закономірностей розвитку давньоруського літописання, він виявляв великий інтерес до композиції, особливостей поетики, зокрема художньої організації тексту, «Повісті временних літ», Київського й Галицько-Волинського літописів, приділяв серйозну увагу їхньому зв'язку з фольклором. Залучаючи величезний фактичний матеріал, І.Франко аналізував зміст літописних творів на широкому тлі історичних і суспільно-політичних уявлень минулих віків. Низка праць вченого, присвячених українському літописанню, має суто науковий характер. У ній пропонувалося конструктивне розв'язання ряду літературознавчих та історіографічних проблем. Інша ж частина праць, де розглядалися історико-літературні твори, незважаючи на їх високий науковий рівень, була написана не лише для спеціалістів, а й для широкої публіки. З їх допомогою Іван Якович прагнув ознайомити українських, російських і західноєвропейських читачів з історією українського письменства та його літописного жанру. Загалом серед представників вітчизняної науки кінця XIX – початку XX ст. І.Франко є чи не єдиною фігурою, яку можна поставити врівень з кращими тогочасними російськими й західноєвропейськими дослідниками східнослов'янського літописання.

- ¹ Білецький О.І. Світове значення Івана Франка // *Білецький О.І. Зібрання праць* у 5 т. – К., 1965. – Т. 2. – С.524.
- ² *Його ж.* Шляхи розвитку доживотного українського літературознавства // Там само. – С.99.
- ³ Див.: *Айзеншток І.* Іван Франко як історик письменства // *Червоний шлях.* – 1926. – № 5. – С.211.
- ⁴ *Франко І.Я.* Передмова <до видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів. Том І. Апокрифи старозавітні». Л., 1896> // *Франко І.Я. Зібрання творів* у 50 т. – К., 1983. – Т. 38. – С.7.
- ⁵ *Його ж.* [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви] // Там само. – К., 1984. – Т. 41. – С.36.
- ⁶ Там само. – С.37.
- ⁷ *Франко І.Я.* Южнорусская литература // Там само. – С.106.
- ⁸ *Його ж.* Причинки до критики джерел давньоруських пам'яток // Там само. – К., 1983. – Т. 38. – С.364.
- ⁹ *Його ж.* Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського // Там само. – К., 1983. – Т. 40. – С.84.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Там само. – С.85.
- ¹² *Франко І.Я.* Причинки до критики джерел давньоруських пам'яток. – С.370.
- ¹³ *Його ж.* Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського. – С.87.
- ¹⁴ Там само. – С.93.
- ¹⁵ *Його ж.* Студії над найдавнішим київським літописом // Там само. – К., 1976. – Т. 6. – С.10–11.
- ¹⁶ Там само. – С.11.
- ¹⁷ Протокол засідання філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка від 12 вересня 1912 р. // Там само. – С.519.
- ¹⁸ *Франко І.Я.* Студії над найдавнішим київським літописом. – С.12.
- ¹⁹ Там само. – С.83.
- ²⁰ Там само. – С.103.
- ²¹ *Франко І.Я.* Найстарші традиції Київської землі // Там само. – К., 1983. – Т. 39. – С.335.
- ²² Там само. – С.341.
- ²³ Там само. – С.345.
- ²⁴ Там само. – С.348.
- ²⁵ *Франко І.Я.* [Причинки до історії церковнослов'янської літератури] // Там само. – С.596.
- ²⁶ *Його ж.* Смерть Олега і староісландська сага про фатального коня // Там само. – С.87.
- ²⁷ Див.: *Його ж.* Двобій Мстислава з Редедю. Староруське поетичне оповідання // Там само. – С.59–60.
- ²⁸ Див.: *Його ж.* Ор і Сирчан. Половецька історична сага // Там само. – К., 1976. – Т. 5. – С.310–322, 374; *Його ж.* Кончакова слава. Пригоди з літ 1185–87 // Там само. – С.323–332, 375–377; *Його ж.* Бунт Митуси // Там само. – К., 1976. – Т. 3. – С.291–296, 420–422; *Його ж.* Військо тіней. Воєнна пригода з р. 1167 // Там само. – С.376–379.
- ²⁹ *Яременко В.В.* На замовлення вічності // *Повість врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком).* – К., 1990. – С.479.
- ³⁰ Див.: *Франко І.Я.* Вступна часть літопису по обох редакціях // *Франко І.Я. Зібрання творів* у 50 т. – К., 1983. – Т. 39. – С.324–334.
- ³¹ Див.: *Його ж.* Дві замітки до тексту найдавнішої літописи // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 1908. – Т. 83. – С.171–173.

³² *Його ж.* Передмова <до видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів. Том I. Апокрифи старозавітні»>. – С.27.

³³ Див.: *Його ж.* Вступна часть літопису по обох редакціях. – С.324–334.

³⁴ *Його ж.* Літописна основа «Слова о полку Игоревѣ» // Там само. – К., 1983. – Т.39. – С.359.

³⁵ *Микитась В.Л.* Іван Франко як дослідник давньої української літератури. – К., 1988. – С.116–117.

³⁶ Там само. – С.119.

³⁷ *Франко І.Я.* Літописна основа «Слова о полку Игоревѣ». – С. 497.

³⁸ Див.: *Зимин А.А.* Ипатьевская летопись и «Слово о полку Игореве» // История СССР. – 1968. – № 6. – С.43–87; *Насонов А.Н.* История русского летописания XI – начала XVIII вв. – Москва, 1969; *Рыбаков Б.А.* «Слово о полку Игореве» и его современники. – Москва, 1971; *его же.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». – Москва, 1972; *Лихачёв Д.С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. – Ленинград, 1978; *Тихомиров М.Н.* Русское летописание. – Москва, 1979.

³⁹ Див.: *Франко І.Я.* Україніка в новгородських літописах // Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. – Ф.3. – № 669. – 123 арк.

⁴⁰ *Його ж.* Причинки до історії України-Русі. Часть перша // *Франко І.Я.* Зібрання творів у 50 т. – К., 1986. – Т.47. – С.437.

⁴¹ Там само.

⁴² Див.: Там само. – С.432, 486–489.

⁴³ *Франко І.Я.* Рец. на: А.Н.Пыпин. История русской литературы. – Санкт-Петербург, 1898. – Т. I, II // Там само. – К., 1981. – Т.31. – С.335, 337.

⁴⁴ Там само. – С.337.

⁴⁵ Там само. – С.344.

⁴⁶ Там само. – С.345.

⁴⁷ *Франко І.Я.* Рец. на: Д.И.Абрамович. Исследование о «Киево-Печерском патерике» как историко-литературном памятнике // Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – Санкт-Петербург, 1901. – Т. VI. – Кн. 3–4. – С.207–235, 37–102; Санкт-Петербург, 1903. – Т. VII. – Кн. 1–4. – С.233–279, 204–231, 34–76, 43–63 // Там само. – К., 1981. – Т. 34. – С.421.

⁴⁸ *Його ж.* Рец. на: П.В.Владимиров. Древняя русская литература киевского периода XI–XIII веков. – К., 1900 // Там само. – К., 1982. – Т. 35. – С.255.

⁴⁹ *Його ж.* Рец. на: В.М. Истрин. Из области древнерусской литературы (Журнал Министерства народного просвещения. – 1903. – VIII–XI) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1904. – Т. 61. – Бібліографія. – С.12–13.

⁵⁰ *Його ж.* Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського // *Франко І.Я.* Зібрання творів у 50 т. – К., 1983. – Т. 40. – С.18.

⁵¹ *Його ж.* Рец. на: Г.Барац. О библейско-агадическом элементе в повестях и сказаниях начальной русской летописи (Україна. – 1907 р. – Кн. III. – С.362–382; – Кн. IV. – С.41–60; – Кн. VI. – С.314–346) // Там само. – К., 1982. – Т. 37. – С.405.

⁵² *Його ж.* Рец. на: С.А.Корф. Заметка об отношениях древнерусского летописца к монархическому принципу (Журнал Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения]. – 1909. – VII. – С.50–71) // Там само. – К., 1986. – Т. 47. – С.401.

⁵³ Див.: *Єршов А.* Коли й хто написав Густинський літопис? // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1930. – Т. 100. – С.1–7.

⁵⁴ *Франко І.Я.* Карпаторуське письменство XVII–XVIII вв. // *Франко І.Я.* Зібрання творів у 50 т. – К., 1981. – Т. 32. – С.214.

⁵⁵ *Його ж.* Студії над українськими народними піснями // Там само. – К., 1986. – Т. 43. – С.24.

- ⁵⁶ Там само. – С.25.
- ⁵⁷ Там само. – С.15.
- ⁵⁸ *Єршов А.* Про літописні джерела історичних праць Ст. Лукомського // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідної кафедри історії культури й мови при інституті. – Ніжин, 1928. – Кн. VIII. – С.116.
- ⁵⁹ *Франко І.Я.* Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського. – С.331–332.
- ⁶⁰ *Його ж.* [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви]. – С.59.
- ⁶¹ *Його ж.* Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського. – С.331.
- ⁶² *Його ж.* Наші коляди // Там само. – К., 1980. – Т. 28. – С.14.
- ⁶³ Див.: *Його ж.* Наливайко в мідянім биці // Там само. – К., 1982. – Т. 36. – С.376–390.
- ⁶⁴ *Його ж.* [План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви]. – С.39.
- ⁶⁵ *Його ж.* Студії над українськими народними піснями // Там само. – К., 1984. – Т. 42. – С.8.
- ⁶⁶ Там само. – К., 1986. – Т. 43. – С.64.
- ⁶⁷ Там само. – С.184.
- ⁶⁸ *Микитась В.Л.* Вказ. праця. – С.260–261.
- ⁶⁹ *Франко І.Я.* Студії над українськими народними піснями. // Франко І.Я. Зібрання творів у 50 т. – К., 1984. – Т.42. – С.297.
- ⁷⁰ Там само. – С.300.
- ⁷¹ Див.: *Возняк М.* Пилип Орлик у пісні про Ведмедівку // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1933. – Т. 152. – С.158–160.
- ⁷² *Франко І.Я.* Карпо Півторакожуха (Історично-літературна студія) // Франко І.Я. Зібрання творів у 50 т. – К., 1983. – Т. 38. – С.492.
- ⁷³ Там само. – С.497.
- ⁷⁴ *Франко І.Я.* Летопись Подгорецкого монастыря // Там само. – К., 1980. – Т. 28. – С.323.

Розділ VII. ТЕОРЕТИЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ

УДК 001.891.3.330.59.94(477): XIX/XX ст.

В.Б. Молчанов
(м. Київ)

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЄВОГО РІВНЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ у другій половині XIX – на початку XX ст.

У статті на основі залучення широкого кола джерел та наукової літератури здійснено аналіз різних теоретичних підходів стосовно вивчення життєвого рівня населення України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: життєвий рівень, Україна, теорії, потреби, доходи, зайнятість, безробіття, комфорт.

В статье на основании использования широкого круга источников и научной литературы осуществлен анализ разных теоретических подходов относительно изучения жизненного уровня населения Украины во второй половине XIX – в начале XX в.

Ключевые слова: жизненный уровень, Украина, теории, потребности, доходы, занятость, безработица, комфорт.

Article based on the use of a wide range of sources and scientific literature analyse different theoretical approaches to examine the living standards of the population of Ukraine in the second half of the 19th at the beginning of the 20th century.

Keywords: standard of living, Ukraine, theory, needs, income, employment, unemployment, comfort.

Сучасний стратегічний курс Української держави спрямований на побудову високорозвиненого, демократичного й правового суспільства, котре прагне інтегруватися в світовий та європейський економічний простір, передбачає пріоритетність досягнення соціальних цілей, орієнтацію на людські цінності, що визначають отримання високої якості життя громадян, запровадження гідних, економічних і демократичних стандартів добробуту кожної окремої особи. У нинішніх умовах становлення й розбудови демократичної, соціально-орієнтованої ринкової системи господарювання в Україні, коли через негативний вплив світової фінансової кризи істотно погіршилося забезпечення переважної більшості населення останньої, а вітчизняною науковою

спільнотою продовжуються кропіткі пошуки оптимальних шляхів подолання економічного занепаду держави неабиякої актуальності набувають проблеми добробуту її громадян. На особливу увагу заслуговують питання еволюції життєвого рівня та матеріального становища широких верств населення в країні як у минулому, так і в теперішній час. Справа в тому, що протягом останніх десятиліть у зв'язку з перебудовою народногосподарського комплексу, реорганізацією апарату державного управління й відносин власності добробут домінуючої більшості громадян України катастрофічно погіршився.

Реформування соціальної сфери та відносин власності не привело до поліпшення суспільної атмосфери і прискорення темпів економічного зростання у державі. Необхідно визнати, що Україна за своїм потенціалом – одна з багатих держав світу. Але, якщо в розвинених країнах середній доход на душу населення становить 41 – 25 тис. дол. на рік, то у ній – 1 тис. В світі показником нерівності прибутків громадян вважається відношення доходів 20 відсотків найбагатших осіб до 20 відсотків найбідніших. Цей показник у Швеції становить 3,8, Японії – 4,3, Німеччині – 4,3, а в Україні – понад 100¹.

Істотний інтерес становить сучасна ситуація у сфері забезпечення населення продуктами харчування. Якщо порівняти обсяги подушного споживання різних видів продовольчих товарів у Російській імперії, в складі котрої перебували й українські землі, в 1913 р., які наводить у своїй праці С. Клепиков, і величину їх в останні десятиліття в Україні, згідно з даними Д. Полозенка, то отримаємо вражаючі дані !

Розміри річного споживання продуктів харчування в Україні однією особою у середньому в 1913 р. та 1990–2004 рр. (у кг)²

Таблиця 1

Продукти харчування	1990 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	1913 р.	Приріст або скорочення порівняно з 2004 р.
М'ясо	68	33	35	39	87,6	– 48,6
Молоко	373	225	226	226	105,08	+120,92
Яйця (шт.)	272	209	214	220	347	– 127
Риба	17,5	11,9	12	12,3	12,519	–0,219
Цукор	50	36	36	38	23,360	+ 26,64
Олія	11,6	10,7	11,3	13	8,322	+ 4,62
Картопля	131	133	138	141	121,76	+ 19,236
Овочі й фрукти	102	108	114	115	44,131	+ 70,689
Хлібобулочні вироби	141	131	125	126	294,73	– 168,73

Як видно з таблиці, в сучасний період річні обсяги подушного споживання хліба та м'яса громадянами України скоротилися більше, ніж у два рази порівняно з 1913 р. Майже наполовину знизився відповідний показник щодо споживання яєць. Разом із тим, зросло споживання таких харчових продуктів, таких, як картопля, овочі та ін.

За таких умов в Україні розширене відтворення людського потенціалу стало нереальним, що, призвело до суттєвого скорочення природного приросту населення, зростання його смертності, скорочення народжуваності та ін.

Так, приміром, протягом останніх 18 років чисельність громадян України в цілому зменшилася на 5,7 млн осіб. Щорічні темпи скорочення останніх становили за цей період 0,6–1%, у той час, як у розвинутих державах світу його чисельність зростала зі швидкістю від 0,01% (Іспанія, Італія, Німеччина) до 0,04–0,07% (Данія, Франція, Нідерланди) на рік³. Кількість народжених в Україні у 2008 р. становила 67,7% від чисельності померлих. Позитивним є те, що цей показник зріс порівняно із 2007 р. на 7%, що свідчить про підвищення народжуваності в державі порівняно з попередніми роками, хоча й досі коефіцієнт смертності перевищує коефіцієнт народжуваності на 5,30%, (у 2008 р. другий становив 11,07%, перший – 16,37%). На жаль, за рівнем смертності Україна посідає перше місце в Європі.

Ще складнішою є ситуація у сфері середньої тривалості життя. За офіційними даними, остання в Україні становить лише 67,7 років, – проти 80 таких державах Європи, як Швеція, Іспанія, Італія. Нині із 117 країн світу в 11 вона перевищує 80 років, у 36 державах цей рівень перебуває в інтервалі 75–80 і у 50–70–75 Україна за цим показником, перебуває лише на 110-му місці. Серед держав Європи рівень тривалості життя нижчий, ніж в Україні, лише у Росії – 65,0 років⁴.

Необхідно визнати, що тенденція економічного знищення населення України стала наслідком погіршення життєзабезпечення переважної більшості громадян держави, що було спричинене відповідною урядовою соціальною політикою, котру наукова громадськість рано чи пізно буде змушена визнати злочинним геноцидом її народу.

За рівнем злиденності та доходами на душу населення Україна найбідніша в Європі, перебуває серед таких держав, як Монголія, Індія, Пакистан і ряд країн Африки. Понад 80 % народного добра «перейшло» до так званого «ефективного власника» (у розвинутих країнах державна власність становить 18 – 45 %) ⁵. До речі, за останніми опублікованими даними, серед п'яти найбагатших громадян нашої держави немає жодного етнічного українця, а серед першої сотні найзаможніших мільярдерів та мільйонерів осіб з українськими прізвищами можна налічити менше, ніж п'яту частину⁶.

Якщо порівняти ці дані із становищем у сфері підприємництва в Україні, котре сформувалося понад століття тому (адже тоді, як і нині, відбувалося завершення первісного нагромадження капіталу), то можна простежити спільні риси цих процесів. Згідно з висновками Т.І. Лазанської, в той період національне підприємство не сформувалося. На фоні масового засилля російських, єврейських, польських й іноземних капіталістів поодинокі українські підприємці були швидше винятком, ніж правилом, у загальній тенденції формування промислового, торговельного і банківського капіталів регіону⁷.

В повідомленні колегії Рахункової палати про зниження реального добробуту рівня населення України в 2009 р. вказується, що врахований під час за-

твердження Державного бюджету рівень інфляції у розмірі 9,5% є заниженим. За перше півріччя минулого року споживчі ціни збільшилися на 8,6%. За експертною оцінкою Рахункової палати, до кінця минулого року зростання їх перевищило 15%.

Найвні інфляційні процеси призвели до реального зниження основних державних соціальних гарантій, а відтак і падіння життєвого рівня населення. Реальна заробітна плата за січень-червень 2009 р. зменшилася на 10,1%, що є найгіршим показником за цей період із 1999 р. Згідно зі статтею 55-го Закону про Державний бюджет, мінімальна зарплата в січні 2009 р. становила 605 грн., у червні – 625. Порівняно із січнем її розмір номінально підвищився на 3,3%, проте в реальному обчисленні з урахуванням інфляції він знизився на 4,9%. Відповідно до статті 54-ої Закону про Державний бюджет мінімальний розмір пенсії за віком у січні 2009 р. становив 498 гривень, а в червні з урахуванням норм постанови Кабінету Міністрів України від 11.03.2009 № 198 «Деякі питання соціального захисту окремих категорій громадян» – 505,5. Таким чином, мінімальна пенсія номінально зросла на 1,5%, тоді як реально вона зменшилася на 6,5%.

Водночас в умовах «замороження» розміру прожиткового мінімуму фактично на рівні жовтня 2008 р. (626 грн) з урахуванням інфляції за останні дев'ять місяців того року цей показник реально знизився майже на 15%. При цьому фактичні суми прожиткового мінімуму для працездатних осіб та тих, котрі втратили працездатність, у червні 2008 р. становили відповідно 887 і 659 грн., що перевищило встановлені Законом про Державний бюджет розміри на 262 й 153,5 гривні. Заробітну плату, нижчу за фактичну суму прожиткового мінімуму, для працездатних осіб у червні 2009 р. нараховано майже 3 млн працівників.

Зменшення виробничої активності населення призвело до погіршення ситуації на ринку праці. Кількість непрацюючих громадян, які перебували на обліку Державної служби зайнятості, у червні 2008 року становила 671 тис., або 9 осіб на 1 вільне робоче місце чи вакантну посаду, тоді як у червні 2007 р. показники відповідно становили 555 тис. та 3 особи. При цьому зросли обсяги вимушеної неповної зайнятості. В звітному періоді 2008 р. чисельність працівників, котрі працювали у режимі скороченого робочого дня (тижня), порівняно з відповідним періодом 2007 р. збільшилася у 5,5 раза, а кількість тих, які перебували в адміністративних відпустках, відповідно – у 3 рази⁸.

Темпи скорочення виробництва в Україні протягом 90-х рр. XX ст. й початку XXI ст. не мають аналогів у світовій практиці. Їх можна порівнювати хіба що з «Великою депресією» 30-х рр. XX ст. в США або ж із наслідками Другої світової війни для України, коли через її територію двічі пройшла лінія фронту.

Зважаючи на вищенаведені факти, метою даної статті є ґрунтовне дослідження головних теоретичних підходів до вивчення добробуту населення українських земель у другій половині XIX – початку XX ст. Звичайно, всебічний і фундаментальний аналіз різних концептуальних підходів до вивчення цієї проблеми протягом значного періоду вимагає більш ґрунтового дослідження. Однак брак джерел та незначний ступінь розробки джерельної бази у вітчизняній

науці наштовхує на думку про здійснення такого роду розвідки лише за певними концептуальними напрямками. У зв'язку з цим, оскільки прослідкувати методологію теоретичного осмислення життєзабезпечення всіх категорій громадян України в різні часи є завданням надзвичайно складним, ми вимушені головну увагу приділити саме окремим, найбільш визнаним у науковому світі підходам до неї.

Світова наука, здійснюючи теоретичне обґрунтування категорії життєвого рівня, громади значний потенціал методологій і підходів стосовно вивчення проблеми рівня життя населення. Слід відмітити, що з давніх часів вона непокоїла мислителів минулого. Так, у стародавньому Китаї значну увагу цьому аспекту людського життя приділяв учень Конфуція – Сюнь-Цзи (VI ст. до н.е.), котрий доводив, що добробут – це задоволення такого рівня споживання, який відповідає статусу людини⁹.

В європейському науковому просторі ще давньогрецький мислитель Платон ввів поняття вартості наділу землі як «межі бідності» (урожай із котрого може прогодувати одну людину). За його переконанням, жоден громадянин не повинен мати права утримувати в приватній власності землі більше, ніж у 4 рази від цього мінімуму¹⁰.

Античні філософи розуміли, що багатство розширює можливості вибору, однак потреби людей не обмежуються лише матеріальними складовими. Всесвітньо відомий вихователь підкорювача всесвіту Олександра Македонського – Аристотель, який був учнем Платона писав, що «...достаток явно не є тим добром, якого ми шукаємо, він всього лише є корисним для пошуків чогось іншого...»¹¹. На його думку первинні потреби є визначальними в суспільствах, де домінує бідне населення. Із зростанням життєвого рівня змінюються й потреби особистості; вони переходять на вищий рівень. Їх задоволення пов'язується з можливістю брати участь у житті суспільства, впливати на вирішення його важливих проблем, відкрито висловлювали свою позицію, прожити довге та здорове життя, мати вільний доступ до нагромаджених цивілізацією знань, освіти тощо.

Серед історичної спадщини античного Риму, яка великою мірою характеризує еволюцію уявлень про категорію добробуту широких верств населення, своєю значимістю привертають увагу закони Марка Порція Катона (Цензора) (III–II ст. до н.е.), за котрими споживання громадянами предметів розкоші обкладалося додатковим податком¹². У II–I ст. до н.е. в Римській республіці розвивається економічна і політична криза, викликана концентрацією великої земельної власності у руках патриціанської знаті й обезземелювання значної частки італійського селянства. Спробу зупинити цю кризу та підвищити життєвий рівень широких верств останнього зробили брати Гракхи – Тіберій (163–132 pp. до н.е.) і Гай (153–121 pp. до н.е.), які висунули проект аграрної реформи. Вони вимагали обмежити земельне володіння одного громадянина Риму у 1000 югерів (250 га), а надлишки його передати селянам по 30 югерів на сім'ю на умовах спадкового володіння та виплати податку¹³.

За часів середньовіччя переважна більшість наукових праць європейських учених мала яскраво виражену релігійну ознаку. Оскільки панівною формою релігії в Європі було християнство у формі католицизму, то й автори розглядали добробут відповідно до канонів Святого Письма. Так, болонський монах Граціан у «Зведенні канонічного права» (XII ст.) доводив, що інститут приватної власності встановлений Богом як покарання за людські гріхи. Він і його прихильники-каноністи вважали, що лише землеробство та ремесло угодні йому, а лихварство й торгівля з метою одержання прибутку є смертельним гріхом. Фома Аквінський (1225/6–1274 рр.) в своєму трактаті «Сума теології» звернув увагу на питання «справедливої ціни»¹⁴.

У період становлення класичної школи економічної теорії відбувалося зародження термінології різних аспектів життєвого рівня. Його представниками були У.Петті, Ф.Кене, А.Сміт, Д.Рікардо та ін. В той час відбувалося формування ринкових відносин на Заході. Представники класичної школи намагалися встановити залежність між заробітною платою і задоволенням потреб працівника, пояснити причини відмінностей у рівнях отриманого доходу й чинники, що впливають на його зростання. Добробут розглядався як на мікро-, так і на макрорівні (як добробут нації).

Родоначальник класичної школи в економічній науці У.Петті у «Трактаті про податки та збори» переважно з'ясовував ефективність системи соціального забезпечення й її вплив на рівень життя населення. Він визначив роль держави за ринкової економіки і необхідність адресної допомоги, щоб виключити зловживання з боку громадян та утриманство: «...Коли всі безпорадні й немічні люди будуть ... забезпечені, а ледарі та злодії приборкані й покарані..., ми знайдемо, зрештою, певне постійне заняття для решти людей, що цього потребують, котрі, працюючи відповідно до виданих для них правил, можуть вимагати достатньої кількості їжі та одягу»¹⁵.

У.Петті простежив вплив оподаткування на рівень життя населення. Він зробив висновок, що зростання останнього не спричинює погіршення його добробуту, оскільки, по-перше, при рівномірному оподаткуванні всіх зберігається статусний рівень у суспільстві, по-друге, податки повертаються до платників із системи соціального забезпечення й з інших джерел. Програючи у чомусь одному, людина може виграти в іншому¹⁶.

Визначальною особистістю у класичній школі економічної науки по праву вважається геніальний мислитель А.Сміт. Він вважав, що «...людина завжди повинна мати можливість існувати своєю працею, і її заробітна платня мусить щонайменше бути достатньою для її існування. У більшості випадків вона має навіть дещо перевищувати цей рівень: в іншому разі робітник не мав би можливості утримувати сім'ю...»¹⁷.

Заробітну плату – доход робітника – А.Сміт вважав продуктом праці, природною винагородою за неї та ввів поняття її «натуральної ціни», яке запозичив у фізіократів. Він вважав, що в основі її лежить вартість засобів існування, необхідних для життя робітника й виховання дітей, котрі змінюють його на

ринку праці. Таким чином, хоч А.Сміт і не трактував угоду між капіталістами та пролетарями як продаж останніми своєї робочої сили, він по суті визначив нормальний рівень заробітної плати вартістю. Вчений досліджував і структуру даної вартості, зауваживши, що її нижньою межею є фізичний мінімум. Якщо зарплата опускається нижче такого рівня, це загрожує «вимиранням раси робітників». Дане положення він ілюстрував на прикладі Індії й Китаю, де економіка перебувала у стані застою. Але в країнах, де відбулося розвиток ринкового господарства, зарплата містить у собі, крім фізичного мінімуму, певний надлишок, розміри котрого визначаються нормами споживання, що склалися у суспільстві, його культурним рівнем і традиціями. А.Сміт зазначав, що зарплата в Америці вища, ніж в Англії, бо економіка там розвивається значно бурхливіше. Далі вчений вважав, що безпосередніми причинами змін заробітної плати є коливання попиту та пропозиції на ринку праці. Він розрізняв три стани суспільства: прогресуючий, стаціонарний і регресуючий. Перший характеризувався збільшенням багатства й зростанням попиту на останю, другий призводив до важкого становища пролетаріату, третій – до трагічного.

Великого значення у встановленні відповідного рівня зарплати вчений надавав співвідношенню сил між робітниками та капіталістами, економічним виступам перших. А.Сміт дуже енергійно відстоював необхідність високої заробітної плати. Він вважав, що це більш за все сприяє умовам поступального економічного зростання. Відносно висока зарплата є найважливішим стимулом підвищення продуктивності праці. Це, в свою чергу посилює нагромадження капіталу і збільшує попит на останю. А.Сміт категорично заперечував існуючу тоді думку, що висока заробітна плата робить робітників ледачими, зменшує стимули до праці й закликав підприємців не лякатися її зростання. Адже стихійний механізм все одно обмежує цей процес¹⁸.

Досліджувалася вченим і залежність між продуктивністю праці та зарплатою: «Не розміри національного багатства, а його постійне зростання спричиняє збільшення заробітної платні за працю»¹⁹. Він розглядав причини диференціації робітників за її розміром, серед яких було виділено п'ять основних:

- приємність або неприємність праці;
- легкість і дешевизна або складність та дорожняча оволодіння необхідними вміннями й навичками;
- постійність або непостійність праці;
- більша або менша довіра, що її виявляють тим особам, котрі займаються певними видами діяльності;
- імовірність або неймовірність успіху у діяльності²⁰.

Видатний представник класичної школи в економічній науці, який жив в епоху машинного перевороту, Д.Рікардо у праці «Початки політичної економії та оподаткування» розглядав проблему розміру заробітної плати й її достатності для задоволення потреб пролетарів. Він зазначав: «Природною ціною праці є та, котра необхідна, щоб робітники мали можливість існувати і продовжувати свій рід без збільшення чи зменшення їх кількості»²¹. Мислитель розглянув питання

про реальну та номінальну зарплату: «Здатність робітника утримувати себе й сім'ю ... залежить не від кількості грошей, які він отримує у вигляді заробітної плати, а від кількості їжі, предметів життєвої необхідності та комфорту, що стали для нього вкрай необхідними через звикання, котрі можна придбати за ці гроші»²². Тому природна вартість праці прямо пропорційно залежить від ціни харчових і непродовольчих товарів. При зростанні вартості останніх та послуг ціна робочої сили також зростає. З другого боку, вчений не відкидав вплив на цей процес ринкового механізму, співвідношення попиту й пропозиції.

Загалом у поглядах на зарплату робітників Д.Рікардо був прихильником Мальтуса, які полягали в тому, що вона утримується на низькому рівні через природні закони, котрі зводяться до того, що обмежений ринок праці починає відставати від здатності людей до розмноження. І тоді починає діяти стихійний механізм регулювання: зарплата стає нижче натуральної ціни праці, й це стримує зростання населення. Держава, на думку вченого, не повинна втручатися у формування ринку останньої та надавати грошову допомогу незаможним верствам, бо це заважає дії натуральних законів і, допомагаючи утримувати бідняків на невиправдано високому матеріальному рівні, гальмує процеси поліпшення рівня життя найманих робітників у цілому²³.

Під час аналізу методології вивчення життєзабезпечення населення неможливо обійти увагою праці К.Маркса. Рівень його життя добробуту він розглядав як соціально-економічну категорію, що характеризує ступінь задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб особистості. Відповідно до його поглядів «традиційний рівень життя» передбачає не тільки задоволення потреб фізичного життя, а й тих, котрі породжені суспільними умовами, в яких люди перебувають і виховуються.

Головною працею, створеною К.Марксом по праву вважається «Капітал». У сьомому розділі останньої під назвою «Процес нагромадження капіталу» (розділи 21–25) розглядаються процеси капіталістичного нагромадження та підкреслюється його вплив на матеріальне становище пролетаріату. Дослідження розпочинається з розгляду простого відтворення, в ході котрого фонд життєвих засобів набуває особливої історичної форми перемінного капіталу, а авансований капітал перетворюється на нагромаджену додаткову вартість. Відбувається відтворення існуючих робітничих відносин між капіталістами й робітниками. Аналіз розширеного відтворення здійснюється у два етапи. На першому автором розглядається перетворення законів вартості товарного виробництва на закони капіталістичного привласнення і критикуються погляди класичної та вульгарної політекономії з проблем відтворення в розширеному масштабі, а також з'ясовуються обставини, що визначають розміри нагромадження капіталу. На другому етапі К.Маркс досліджує, як розширене відтворення впливає на становище робітничого класу, аналізує закон народонаселення. Зокрема він з'ясовує вплив зростання органічної будови капіталу на утворення відносного перенаселення (промислової резервної армії праці), показує

дію закону капіталістичного нагромадження. Тут же робиться висновок про закономірність і неминучість загибелі капіталізму²⁴.

Вістрям учення К.Маркса, за його словами, було відкриття теорії доданої вартості. Вчення про привласнення останньої дозволило йому висунути положення про абсолютне та відносне зубожіння пролетаріату. Суть цієї тези полягає у тому, що життєвий рівень робітника постійно падає відносно добробуту буржуазії. Це й є відносне зубожіння. Крім того, постійно знижується життєвий рівень трудящих уцілому. Це, вважав К.Маркс, – абсолютне зубожіння пролетаріату. Висновок, котрого дійшов засновник наукового комунізму, був штучний, вигаданий і не відповідав навіть тогочасній дійсності. В Західній Європі, а тим більше у США в останні десятиріччя XIX ст. спостерігалось постійне поліпшення життєвого рівня робітників, а норма прибутку капіталістів, навпаки, зменшувалася. Ця тенденція свого часу була відкрита ще А. Смітом та Д.Рікардо. Такий порядок речей був відомий і соратникам К.Маркса. Один з його найвідоміших біографів Ф.Мерінг у своїй книзі «Карл Маркс» не тільки спростував висновок про абсолютне та відносне зубожіння робітничого класу, а й аргументовано піддав критиці тезу свого вчителя. Марксова теорія про абсолютне і відносне зубожіння пролетаріату, жорстоку його експлуатацію через привласнення додаткової вартості весь час обґрунтовувалась у працях вчених та підручниках з політекономії в колишньому Радянському Союзі. Тим часом у кінці 1980-х рр. робітник у США одержував приблизно 70% від заробленої ним суми, а в СРСР-лише 7–12%²⁵.

Серед українських учених першим дослідником добробуту широких верств сільського населення слід вважати видатного економіста й статистика Д. Журавського (1810–1856 рр.), який у своїй фундаментальній праці «Статистическое описание Киевской губернии» (Санкт-Петербург, 1852 – Ч.1–3) (Вона вийшла за авторством відомого тодішнього мецената, київського генерал-губернатора І. Фундуклея) дійшов висновку, що натуральний спосіб господарювання і бідність народу не дозволяли понад 50 млн осіб у Російській імперії споживати вироби фабричної промисловості. Вчений підкреслив, що споживачами цих товарів були лише «заможні класи», тобто поміщики, купці, чиновники – порівняно незначна частина населення, котра до того ж віддавала перевагу іноземним виробам. Потреби ж більшості простого люду могли задовольнити ремісники, товари яких були значно дешевшими й тому доступними. Тому треба всіляко сприяти поліпшенню якості продукції дрібних виробників з тим, щоб вони не поступалися фабричним товарам.

Велику увагу приділяв Д.Журавський економічному становищу українського селянства. Він звернув увагу на значне розшарування останнього. За його підрахунками, в Київській губернії у 1845 р. тяглі та напівтяглі селяни становили 30%, піші – 55%, а городники і бобилі, тобто ті, хто не мав землі, – 15%. На підставі цього статистичного аналізу вчений помітив зародження у господарствах заможних підприємницьких тенденцій, перетворення частки безземельних селян на вільнонайманих робітників із надзвичайно низьким

рівнем життя, котрі змушені були жити за рахунок постійних або побічних заробітків²⁶.

Загалом до середини XIX ст. дослідження добробуту населення не були комплексними, а стосувались лише окремих аспектів поняття «рівень життя». Актуальними суспільними проблемами на той час були такі, як достатність розміру отримуваної заробітної плати, державної допомоги малозабезпеченим сім'ям, чинники зростання добробуту нації тощо. Особливе місце в працях відводилося ролі держави у регулюванні суспільних відносин.

В більш пізній період – у другій половині XIX – на початку XX ст. – акценти перемістилися з політико-економічного на економіко-статистичний напрям аналітичної оцінки життєзабезпечення, відбувся перехід від його макро- до мікрорівня. Почали розробляти економічні теорії добробуту. Зміна акцентів праць особливо характерна для кінця XIX ст., що пояснюється змінами практичних потреб суспільства й цілей розвитку економіки, котрі спричинили перенесення уваги з теоретичних на прикладні дослідження. Постали питання визначення життєвих стандартів, зокрема реальної вартості життя працюючого населення та відповідно, встановлення необхідної величини заробітної плати з урахуванням галузевих і регіональних відмінностей.

До визначних дослідників цього періоду можна віднести Е.Енгеля, В.Парето, А.Маршала, А.Пігу, Т.Веблена, Дж.М.Кейнса й ін. Ще в XIX ст. Е.Енгель – голова статистичного бюро Саксонії – знайшов низку залежностей між доходами й витратами населення, які згодом були названі законами його імені. Він уважав, що зі збільшенням прибутку у бюджеті сім'ї частка видатків на харчування зменшується (I закон Енгеля), на одяг – не змінюється (II закон), на житло, в тому числі опалення й освітлення, – залишається постійною (III закон), на освіту і лікування – підвищується (IV закон)²⁷.

Видатним українським науковцем, котрий робив значний внесок у вивчення проблеми життєзабезпечення селян був С. Подолинський (1850–1891 рр.). Перші його брошури (автор публікував їх українською мовою у віденській друкарні) були присвячені саме матеріальному становищу селянства. Одна з них називалася «Про бідність» (1875 р.). Згодом у своїх творах дослідник усе більше акцентував увагу на соціально-гігієнічному стані останнього, в 1879 р. опублікував статтю «Здоров'я селян на Україні (санітарний огляд)». Згодом він переніс свою наукову діяльність за кордон, де продовжив виступати з доповідями та публікувати праці з вищезазначеної проблеми аж до самої смерті у 1891 р.²⁸

Окремим рядком слід звернути увагу на творчу спадщину в галузі дослідження проблем добробуту широких верств населення видатного українського мислителя І.Я. Франка. Так, вивчаючи проблеми бідності, він стверджував: «Нерівність в господарських ділах, як тепер бачимо, є джерелом усієї нужди і всієї неправди на світі... Бідні мусять працювати на багатих, а самі за свою працю дістають ледве тільки, щоби могли нужденно вижити, – а дуже часто й тільки не одержують. Бідні мусять платити найбільше податків, давати найбільше рекрута (бо їх є найбільше), а на їх гроші пани та багатирі держать

війська, поліцію та жандармів, щоби самих тих бідних держати в притиску, страсі і темноті. Бідність доводить людей до проступків, до зопсуття, крадіжі та вбійства...»²⁹.

Видатна українська поетеса Л.Українка у своїй творчості вперше впритул наблизилася до вивчення проблем рівня життя під час дослідження політичного устрою. В своїй публікації «Державний лад» вона зазначала: «... про політичну волю, себто про ті права людські, що залежать від державного ладу. Про ту волю, що зветься економічною, себто таку, що залежить від багатства та бідності межі людьми, ... треба пам'ятати, що економічна і політична воля дуже залежить одна від одної і се ми не раз спогадаємо, як будемо говорити про порядки і закони різних держав...не у всіх країнах одинаків державний лад, а через те і не скрізь люди мають одинакові права, однакову політичну волю. Одні народи вибороли собі такі права, про які другі ледве думати сміють... людські права се ті, які належать кожній людині окремо, а громадські – ті, що стосуються цілої громади людей»³⁰.

Таким чином, можна стверджувати, що, на її думку головною проблемою політичного ладу є майнова нерівність між людьми, котра спричиняє бідність. Цікаво те, що Л.Українка розглядає добробут як природне право кожної особистості. У відомій казці «Лелія», опублікованій у 1891 р., за допомогою яскравих образів найманих робітниць, котрі виготовляють штучні квіти, авторка порушила проблему бідності й життєвого рівня українських дівчат та жінок. Про це вона зазначала так: «Якась кімната з голими стінами, брудними, серед хати довгий стіл, нічим не вкритий, а на столі купа різних шматок, дротів, бавовни, ниток, стоять слоїки з клеєм, в них повстромлювані квачики, в мисочках розповаджені фарби різні, позолота, і всього так багато, всюди такий нелад! За столом, на лавках, сидять дівчата, убрані по-міському, але надто вбого, запнуті брудними хвартушками; кожна дівчина має ножички і багато маленьких щипців, колодочок, лещаток; перед кожною дівчиною лежить купа отого шмаття та дріб'язку.... Дівчата роблять мовчки, хутко, не одриваючись від роботи... вони не уважають, що важко потомились, поблідли від сидіння в душній хаті за марудною роботою, що в хаті тхне фарбою та клеєм, аж дихати важко, їм нема часу це уважати. Аби робота йшла хутко, аби їм більше заробити, – бо яка робота, така й плата! Та якби ж так, а то плата ще й менша від роботи.

Гіркий заробіток залишається здебільшого тут-таки, в майстерні, – його забирають підприємці безперервними штрафами. В таких умовах дівчата-робітниці можуть тільки зненавидіти свою працю». Не кращим на думку поетеси, був і добробут сільських жінок. Змальовуючи гірку долю селянки Мар'яни, вона писала: «...На чужому полі ніжки натомила, на чужій роботі ручки натрудила, на чужих городах цілий день полола, бур'яном колючим руки поколола»³¹.

У 90-х рр. XIX ст. в Німеччині Р.Штольцман (1852–1930 рр.) – автор праці «Мета господарства» – доводив, що у капіталістичному суспільстві відбувається нівелювання матеріального становища пролетарів та підприємців, стирається

грань між класами, частина останніх розорується, а частина робітників перетворюється у капіталістів. І сам добробут у «граничного підприємця», тобто такого, хто одержує найменший нормальний прибуток, практично не відрізняється від становища добре оплачуваного робітника. Суспільство ґрунтується на гармонії інтересів окремих класів, а антагонізм є ніщо інше, як протиріччя між виконавцями й організаторами, що мають різні здібності. Розмірковуючи з проблеми заробітної плати, вчений вважав, що пролетар та капіталіст однаково зацікавлені в підвищенні свого рівня життя і тому не можна збільшувати заробітну платню за рахунок відповідного зниження прибутку підприємця³².

Видатний представник математичної школи маржиналізму В. Парето у праці «Підручник політичної економії» (видання 1906 р.) на основі аналізу статистичних даних вивів закон розподілу прибутків («закон Парето»), котрий виражає залежність між величиною доходу й кількістю його отримувачів, засновану на розподілі здібностей людей. Відштовхуючись від «суспільної гетерогенності», що ґрунтується на «фізичній, моральній та інтелектуальній» нерівності людей, учений стверджував, що «цій нерівності, властивій людській істоті, відповідає економічна і соціальна нерівність»³³.

Таким чином, на думку дослідника, суспільство повертається до властивого йому типу розподілу прибутків. Переважна частина останніх акумулюється в основній масі населення, тоді як високі доходи утворюють незначну частину національного прибутку. Проблема бідності він убачав передусім у недостатності виробництва. Найкращий спосіб поліпшити становище бідних верств населення – зробити так, щоб багатство збільшувалося швидшими темпами за його зростання населення. Отже, основою доходів держави має стати оподаткування доходів більшості, а не великих статків, що робить доцільним відміну від та прогресивного оподаткування капіталів.

Певною мірою продовжив розвиток ідей попередника німецький математик-економіст Г.Госсен. Свої дослідження вчений почав з аналізу індивідуального натурального господарства; суб'єкт його стає схожим на Робінзона–знайомого з роману Д.Дефо. Його поведінка характеризується принципом, згідно з котрим у ході індивідуального споживання певного блага корисність кожної наступної його одиниці знижується. Цей висновок векономічній науці відомий як перший закон Г.Госсена.

Зміст його другого закону полягає у тому, що серед багатьох благ для Робінзона, чий обсяг споживання обмежений лише фіксованим періодом часу, максимальну насолоду надає така комбінація останніх, за котрої граничні корисності будь-яких з них будуть рівними. Це можна висловити й так: ідеальна ситуація, яка складається внаслідок того, що суб'єкту не вигідно споживати одне благо замість іншого, оскільки будь-яка його зміна зменшить розміри насолоди.

Але в теорії Г.Госсена Робінзон не тільки споживає. Він ще і працює, виробляючи необхідні для себе блага. Спочатку вони дають йому насолоду, тобто мають для нього граничну корисність. Згодом Робінзон втомлюється, продуктив-

ність праці знижується та у певний момент часу стає рівною нулю. Продовження останньої викликає вже негативне відчуття, її гранична корисність поступається відповідній важкості. Г.Госсен вважає, що найкраща протяжність праці й відповідно оптимальна кількість вироблених продуктів повинна визначатися рівністю між величинами граничної корисності та відповідної важкості. Коли плюси і мінуси взаємно компенсуються, Робінзон одержує максимум насолоди – обсяг корисності, котрий він добуває із споживання вироблених благ³⁴.

Велике значення для всебічного осмислення категорії життєвого рівня здійснено представниками австрійської школи маржиналізму, які першими на науковій основі обґрунтували теорію граничної корисності. Головні принципи цієї теорії були сформульовані К.Менгером у праці «Засади політичної економії». Він визначав, що відповідна корисність певного блага залежить від двох факторів: інтенсивності індивідуальної потреби й розміру запасу останнього. Чим більше індивід цінус блага, тим більша їх гранична корисність. Чим менше інтенсивність потреби, тим нижча оцінка, котру суб'єкт їй дає. Така залежність одержала назву правила граничної корисності, що поступово знижується. Разом з тим, виділивши фактори, які визначають останню, К.Менгер рішуче відкидав вплив на неї з боку цін.

На відміну від попередника Б.Бем-Баверк у своїй основній праці «Засади теорії цінності господарських благ» доводив, що граничні корисності визначають ціни не опосередньо через попит, а прямо встановлюючи межі їх коливань. Верхня, максимальна межа ринкової ціни певного товару залежить від суб'єктивної оцінки покупцем його корисності. Вище цієї межі ціна піднятися не може, бо тоді вона негативно відіб'ється на добробуті споживача та буде суперечити принципу його раціональної поведінки. Нижня, мінімальна межа ціни зумовлена суб'єктивною оцінкою корисності даного товару з боку продавця. Керуючись тими ж мотивами, що й покупець, продавець також не може опустити свою оцінку нижче визначеної ціни. Оскільки австрійський учений вважав, що граничні корисності виконують роль межі змін ринкових цін, то ці суб'єктивні оцінки мусять бути вимірювані, а значить, і співвимірювані, притому в грошовій формі. Це викликало потребу пояснити механізм такого процесу. Щоб вирішити це, австрійські вчені звернулися до поняття граничної корисності грошей, прирівнюючи її до суми відповідних корисностей товарів, котру споживач може придбати на останню одиницю свого грошового доходу. Перехід учених австрійської школи до аналізу грошової форми обміну викликався законами капіталістичного ринку.

Значне місце у теоретичних пошуках цих дослідників займало питання про витрати виробництва. Цьому присвячено зокрема праці Ф.Візера. Раціональні суб'єкти, зазначав учений, формують свої оцінки граничної корисності лише до тих благ, які безпосередньо пов'язані з їхніми потребами, тобто до предметів споживання. Індивіди не здатні оцінити далеких від них факторів виробництва, котрим австрійські вчені дали назву «виробничі блага». Це означає, що ціни останніх визначаються не прямо, а опосередковано через граничні

корисності споживчих товарів, які були виготовлені за допомогою капіталу та праці. Витрати виробництва таким чином потрапляють у залежність від вказаних граничних корисностей, що повністю відповідає маржиналістському принципу зверхності споживання над виробництвом. Виділивши з певного виробничого блага те, що має найменшу відповідну корисність, Ф.Візер назвав його граничним продуктом. Це дало йому змогу сформулювати таке поняття: відповідна корисність його зумовлює ціну блага, котре пішло на виготовлення цього продукту, й відповідну частку витрат на його виробництво, а ці витрати виробництва визначають граничні корисності інших, споживчих товарів, що були виготовлені із вказаного блага. Це формулювання ввійшло в економічну науку, як закон Ф.Візера.

Найбільш оригінальною була теорія відсотку, розроблена Б.Бем-Баверком. Учений для її обґрунтування ввів такі поняття, як «теперішнє благо» (заробітна плата) і «майбутнє» (засоби виробництва, праця робітників, гроші). Прибуток розглядається ним як різниця між оцінкою «теперішніх» та «майбутніх благ»; причому перші оцінювали вище за других³⁵.

Видатний теоретик економічної думки, засновник Кембриджської школи маржиналізму А.Маршалл стверджував, що «термін «рівень життя» (standard of life) визначає норми діяльності, скореговані на потреби. Його підвищення розуміється як зростання свідомості, енергії й почуття власної гідності, котре веде до більшої обережності та розсудливості у витрачанні коштів, виключення витрат на таку їжу і напої, які збуджують апетит, але не додають сили, й таких занять, котрі приносять збиток як фізичний, так і моральний»³⁶.

На думку цього визначного науковця, «підвищення життєвого рівня всього населення призводить до значного зростання національного дивіденду, частина котрого призначається кожній категорії праці й кожному виду діяльності (trade). Зростання життєвого рівня для будь-якого одного класу праці чи одного виду діяльності підвищує його продуктивність та спричинює збільшення його винагород. Це дещо збільшує національний дивіденд і дозволяє працівникам інших категорій отримувати свою нагороду за дещо меншою ціною щодо їх продуктивності»³⁷.

За переконанням вченого, слід відрізнити поняття життєвого рівня від категорії «рівня комфорту», котрі є близькими, але не тотожними за змістом. Справа у тому, що «... рівень комфорту (standard of comfort) характеризує розширення штучних потреб, переважно низьких. Підвищення рівня комфорту передбачає певне зростання життєвого рівня. Проте єдиний прямий наслідок розширення потреб полягає в тому, що воно робить людей більш нещасними, ніж раніше»³⁸.

А.Маршалл аналізував поведінку працівника як раціонального суб'єкта, котрий оцінює свою участь у виробництві через зіставлення доходів та витрат. Пропозицію праці дослідник пояснював як демографічними факторами, так і суб'єктивними оцінками важкості праці. Попит на робочу силу детермінований законами спадної корисності й спадної продуктивності; «заробітна плата кожної категорії працівників має тенденцію дорівнювати чистому продукту, виробленому додатковою працею граничного робітника»³⁹.

Послідовником А.Маршалла був А.Пігу, котрий розвинув ідеї свого вчителя та створив економічну теорію добробуту. Розмірковуючи над проблематикою наукових досліджень, учений наголошував на реалістичності економічної науки, сфера інтересів якої має визначатися потребами суспільства. Вона має надати практичний інструментарій для підвищення життєзабезпечення громадян. Його внеском у дослідження життєвого рівня було обґрунтування поняття економічного добробуту та факторів, що на нього впливають. Він свідомо обмежив власне дослідження «рамками тієї сфери суспільного добробуту, в якій можна прямо або побічно застосувати шкалу виміру за допомогою грошей»⁴⁰. Учений наголошував на тому, що поняття останнього не зводиться лише до його економічного аспекту й включає такі показники якості життя, як умови довкілля, праці та відпочинку, доступність освіти, громадський порядок, медичне обслуговування тощо. Економічний добробут суспільства дослідник обумовлював розміром національного дивіденду (частка матеріального доходу, що може бути виражена в грошах) і способом його розподілу між членами суспільства. Одним із перших він звернув увагу на недосконалість показника національного доходу як вимірювача економічного добробуту.

Привертає увагу й теоретична спадщина засновника інституціонального напрямку в світовій науці, видатного американського мислителя кінця XIX – початку XX ст. Т.Веблена. У своєму геніальному творі «Теорія класу нероб» він по-новому підійшов до вивчення принципів споживання та довів, що «... нерідко трапляється так, що елемент життєвого рівня, котрий з'являється спочатку як марнотратний, згодом стає в розумінні споживача життєвою необхідністю». Крім того, досліджуючи грошовий рівень життя, мислитель стверджував, що людською поведінкою у сфері споживання керує «... бажання триматися на рівні загальноприйнятих вимог добропристойності в якості та кількості споживаних товарів», оскільки «рівень вимог є рухливим»⁴¹.

Новаторство економічного вчення Дж.Кейнса у питаннях вивчення життєвого рівня в методологічному плані виявилось, по-перше, у перевазі макроекономічного аналізу перед мікроекономічним підходом, котрий зробив його основоположником макроекономіки як самостійного розділу відповідної теорії, й, по-друге, в обґрунтуванні (виходячи з «психологічного закону») концепції про ефективний попит, тобто потенційно можливий і стимульований державою. Спираючись на власну, «революційну» за тих часів методологію дослідження, Дж.Кейнс на відміну від своїх попередників та наперекір пануючим економічним поглядам стверджував про необхідність недопущення з допомогою держави зниження заробітної плати як головної умови ліквідації безробіття, а також про те, що споживання через психологічно визначену схильність людини до зберігання зростає набагато повільніше доходів.

За Дж.Кейнсом, ця схильність стримує збільшення останніх через скорочення капіталовкладень, від котрих залежить перманентне отримання. Відносно граничної схильності людини до споживання, то вона, на думку автора «Загальної теорії зайнятості, відсотку та грошей», постійна й може через

це обумовлювати стійке співвідношення між збільшенням інвестицій і рівнем прибутку.

Сказане свідчить про те, що в методології дослідження Дж.Кейнса враховується важливий вплив на економічне зростання таких факторів, як держава (котра стимулює споживчий попит на засоби виробництва та нові інвестиції) й психологія людей (що визначає ступінь усвідомлених взаємовідносин господарських суб'єктів). Разом із тим кейнсіанське вчення є не що інше, як продовження основних принципів неокласичного напрямку економічної думки, через що сам Дж.Кейнс та його послідовники (як і неоліберали), виходять з пріоритетного значення у господарській політиці суспільства перш за все економічних факторів, визначаючи їх кількісні показники й зв'язки між ними, як правило, на базі методів граничного і функціонального аналізу, математичного моделювання⁴².

В зазначеній праці Дж.Кейнса чітко простежується думка про недоцільність надмірної бережливості й нагромадження і, навпаки, можливу користь всемірного витрачання коштів, оскільки, як думав учений, у першому випадку засоби скоріше всього набудуть неефективної (грошової) форми, а в другому, можуть бути направлені на збільшення попиту та зайнятості. Він також різко й аргументовано критикував тих економістів, котрі відстоювали догматичні постулати «закону ринків» Ж.Б.Сея та інших суто «економічних» законів, називаючи їх представниками «класичної школи».

У зв'язку з цим Дж.Кейнс зазначав: «З часів Сея і Рікардо економісти-класики вчили: пропозиція сама породжує попит... що вся вартість продукції повинна бути витраченою прямо чи побічно на купівлю продуктів». На основі підтверджуючих дану тезу витягів з «Основ політичної економії» Дж.Мілля й «Чистої теорії національних вартостей» А.Маршалла Дж.Кейнс дійшов до висновку, що у класиків та їх послідовників «теорія виробництва і зайнятості може бути побудованою (як у Мілля) на основі натурального обміну; гроші ж ніякої самостійної ролі в економічному житті не відіграють», саме тому «закон Сея... рівносильний гіпотезі, що не існує перешкод для досягнення повної зайнятості».

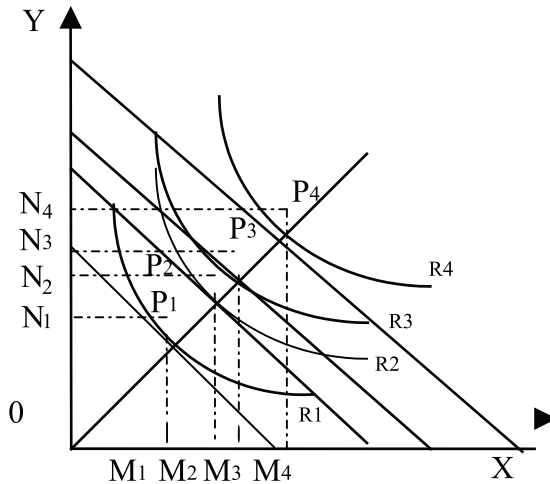
Але Дж.Кейнс робить протилежний висновок: «Психологія суспільства така, що з зростанням сукупного реального доходу збільшується і сукупне споживання, але не в тій мірі, в якій зростає доход». Саме у цьому полягає його недвозначна теоретико-методологічна позиція, відповідно до котрої для визначення причин неповної зайнятості, а також для обґрунтування методів її зовнішнього (державного) регулювання «психологія суспільства» має не менше значення, ніж «закони економіки»⁴³.

Через декілька десятиліть, поділяючи ідеї Дж.Кейнса про «схильність людей до зберігання», Дж.Гелбрейт писав, що «ці доходи повинні бути інвестовані та таким чином витрачені (або компенсовані витратами ще кого-небудь). У протилежному випадку купівельна здатність буде знижуватися. Товари будуть залишатися на полицях, обсяг замовлень знизиться, виробництва спаде, безробіття збільшиться. В результаті відбудеться спад».

Результатом свого дослідження Дж.Кейнс вважав створення теорії, яка показує життєву необхідність створення централізованого контролю в питаннях, які зараз надані переважно приватній ініціативі. «Держава повинна буде впливати і керувати схильністю до споживання частково шляхом відповідної системи податків, частково фіксуванням норми відсотку і, можливо, іншими способами», тому що «саме у визначенні обсягу зайнятості, а не в розподілі праці тих, хто вже працює, існуюча система виявилася недієздатною». Ось чому, за твердженням Дж.Кейнса, «встановлення централізованого контролю, необхідного для забезпечення повної зайнятості, потребує, звичайно, значного розширення традиційних функцій уряду... Але все ж залишаються широкі можливості для прояву приватної ініціативи і відповідальності»⁴⁴.

Дослідники XX ст. істотною мірою поглибили теоретичні пошуки у дослідженні категорії життєвого рівня, тісно пов'язуючи його з образом та якістю життя, життєвими стандартами та ін. За їх переконанням, образ життя є сплавом об'єктивних умов та суб'єктивної сторони діяльності людей, виявлення їх соціальної активності. Образ життя «ведуть», практикують, він є свого роду загальною формулою щоденного буття особистості. Образ життя – це типові вживані норми поведінки людей, спосіб їх щоденної діяльності у сфері праці та побуту, у виробництві та споживанні як матеріальних, так і духовних цінностей⁴⁵.

Відомі науковці XX ст. здійснили спробу графічного відтворення змін життєвого рівня у формі залежності споживання від зростання доходу у вигляді «кривої рівня життя».

Іл. 1. «Крива рівня життя» – «доход – споживання»⁴⁶

Як видно з графіка, в тому випадку коли прибуток споживача г поступово зростає $r_1 < r_2 < r_3 \dots$, тоді він набуває можливості купувати все більшу кіль-

кість двох благ та переходити від комбінації 0N1 блага B і 0M1 блага A до комбінацій

0N2	0M2
0N3	0M3

Кожному доходу відповідає своя крива витрат $R_1, R_2, R_3 \dots$, тобто бюджетна лінія. Точки $P_1, P_2, P_3 \dots$, у котрих прямі витрати є дотичними до кривих байдужості, показують послідовність положення рівноваги споживача у відповідно із зростанням його прибутку. Попит на обидва блага зростає. З'єднавши ці точки, отримаємо криву, яку Д. Хікс назвав «доход – споживання», а американські економісти – «кривою рівня життя».

Безперечно, що навіть поверховий аналіз вищезазначеної конструкції не витримує ніякої критики (врахування лише двох споживаних благ тощо.), та все ж вказана крива яскраво демонструє залежність споживання від рівня прибутку.

Разом із тим добробут нерідко пов'язують з якістю життя, під котрою розуміють комплексну інтегральну характеристику становища людини в різних соціальних системах, яка показує ступінь її соціальної свободи, можливості всебічного розвитку, сукупність інтелектуальних, естетичних, культурних і духовних цінностей й інших потреб, наданих у її розпорядження⁴⁷.

Науковці радянської доби доводили, що під життєвим рівнем необхідно розуміти досягнутий ступінь розвитку виробництва та задоволення матеріальних і духовних потреб людей. На їх думку, для його характеристики слід використовувати комплекс показників. Кожен з них повинен розкривати відповідну сторону цього рівня. Вартісні показники (номінальні й реальні доходи, номінальна та реальна заробітна плата, суспільні фонди народного споживання) повинні доповнюватися натуральними (споживання окремих продуктів харчування, непродовольчих товарів, забезпечення предметами тривалого користування). За їх переконанням, життєвий рівень слід характеризувати і за допомогою таких важливих параметрів, котрі свідчать про умови праці й вільний час⁴⁸.

В сучасних умовах основну увагу вчені приділяють питанням пом'якшення антагонізмів та гармонізації інтересів різних суспільних верств населення, практичній реалізації механізмів обмеження невинновданого рівня диференціації доходів і подолання бідності. У світовій науці відбулося перенесення акцентів досліджень з економічних на соціальні. Центральним елементом економічної системи визнається людина, економіка працює для задоволення її потреб та інтересів. Значно збагачується термінологічна база досліджень, поряд із поняттям «рівень життя» науковці оперують категоріями «спосіб життя», «стиль життя», «якість життя», «людський розвиток» тощо. Розробляються методики визначення життєвого рівня населення (як держави в цілому, так і окремих регіонів).

У середині XX ст. в світовій науці сформувалася концепція якості життя, що містила як конкретні питання, що стосувались умов праці та побуту людей,

так і загальнофілософські проблеми людського буття. Реалії життя найбільш розвинутих країн світу показали, що економічне зростання й досягнення високого рівня споживання не позбавляють автоматично від бідності, голоду, наркоманії, техногенних катастроф, соціальних потрясінь, не гарантують безпечного існування людини у суспільстві. Тому західні науковці зробили основний акцент не на кількісних параметрах (зростання заробітної плати, виробництва товарів тощо), а на запровадженні елементів організованого споживання на основі збагачення духовними, культурними та соціальними благами. Домінуючим напрямком цих дослідників виступає модель «відчутної якості життя». В її основу покладено припущення, що істинне значення її відображається у суб'єктивних відчуттях індивідів, котрі формуються на основі конкретних матеріальних умов життя, емоційного стану тощо.

Термін «якість життя» інтерпретується в широкому й відносно вузькому розумінні. У першому під якістю життя розуміють задоволеність населення життям із точки зору різних потреб та інтересів і включають характеристики й індикатори його рівня умови праці та відпочинку, житлові, соціальне забезпечення, екологію, суб'єктивні оцінки тощо. В більш вузькому трактуванні з якості життя вилучаються економічні характеристики (власне, характеристики його рівня – доходи, споживання, вартість).

Серед останніх досягнень історичної науки у сфері вивчення життєвого рівня населення України в другій половині XIX – на початку XX ст. являє інтерес ґрунтовна праця відомого російського історика Б.М. Миронова «Добробут населення і революції в імперській Росії (XVIII – початок XX століття)». За рахунок мобілізації значного матеріалу про індивідуальні й масові антропометричні показники чоловічого та жіночого населення Росії автору вдалося продемонструвати, як змінювався біологічний статус його за 217 років. За його переконанням, отриману картину можна перевірити даними про сільськогосподарське виробництво, податки і повинності, ціни й зарплату, харчування та демографію. Досліднику вдалося по новому підійти до визначення динаміки добробуту за весь імперський період. Економічна, політична і соціальна інтерпретація отриманих результатів дала можливість піддати сумніву пануючі погляди про життєвий рівень у той період. Разом з тим, оскільки висновки автора базуються виключно на антропометричних даних, такий підхід видається доволі сумнівним для однозначного трактування динаміки такої складної категорії, як життєвий рівень⁴⁹.

Сучасні дослідження якості життя у зарубіжних країнах проводяться на базі його об'єктивних умов та суб'єктивних оцінок населення. В останніх виділяється раціональні (загальна задоволеність життям й оцінка ступеня задоволеності його складовими) та емоційні (баланс позитивних і негативних емоцій) компоненти. При цьому західні дослідники доводять, що в умовах перехідних суспільств індивідуальні уявлення про якість життя формуються в основному під впливом емоційного компоненту.

Міжнародне дослідження добробуту стало розвиватися нещодавно. У 1960 р. робочою групою ООН було підготовлено доповідь про принципи

визначення й вимір рівня життя в міжнародному масштабі. Це була перша спроба створення системи таких показників. В 1970 р. американські вчені М. Джонс та М. Флокс розробили модель «сфер якості життя у великих містах США». У 1973 р. Дж. Вільсон проаналізував 72 соціальні фактори для встановлення різниці щодо відповідного показника у населення 50 американських штатів⁵⁰.

Ідеї стратегії якості життя були розвинуті в концепції людського розвитку. На початку 70-х рр. XX ст. Економічна і Соціальна рада ООН (ЕКОСОП) систематизувала й узагальнила пропозиції демографів, соціологів, економістів, екологів та спеціалістів інших профілів і підготувала відповідний документ. Провідне його положення – роль та значення людського фактора в глобальному економічному розвитку. Головна проблема, котра постала перед дослідниками, – пошук універсальних показників, що характеризували б людський розвиток.

Основні положення концепції останнього полягають у тому, що головною цінністю суспільного розвитку визнається людина, а не зростання національного багатства. Тобто економіка та суспільний розвиток мають орієнтуватися на особистість, забезпечити їй можливості жити довго і не хворіти, мати доступ до нагромаджених людством знань, надати свободу особистого вибору, захистити від негативних умов життя (голоду, війни, забруднення навколишнього середовища). Отже, розвиток суспільства – це процес зростання людських можливостей за рахунок тривалого та здорового життя, рівня освіченості, користування політичними й економічними свободами, правами людини, повагою до особистості. Це процес розширення вибору і досягнутий рівень добробуту. Основна мета розвитку – зростання якості життя населення.

Концепція людського розвитку в її сучасному вигляді містить такі аспекти: реалізація базових можливостей, співробітництво, справедливість, усталеність, безпека. Базисним принципом концепції є не постійне надання допомоги малозабезпеченим верствам та країнам, а стимулювання розвитку людського потенціалу, підвищення його ролі в суспільстві, розширення можливостей вибору способу життя з повною відповідальністю за ухвалені рішення⁵¹.

Західна наука в другій половині XX ст. істотним чином примножила теоретичні здобутки у сфері вивчення переважної більшості історичних, соціальних й економічних аспектів життєвого рівня. Так, на думку відомого мислителя Д. Белла, позбутися голоду і злиднів, безробіття та дефіциту необхідних засобів існування неможливо. Створення «суспільства достатку» є принципово нереальним, а саме поняття про нього є абсурдним⁵².

Однак, незважаючи на вищесказане, примножувати наукові пошуки в царині дослідження еволюції рівня й якості життя людей конче необхідно. Адже високий життєвий стандарт є визначальною передумовою для гарного настрою останніх, формування у них позитивних емоцій, утвердження соціальної впевненості та оптимізму⁵³. Можна погодитися з відомим теоретиком вітчизняної економічної науки В. Г. Єременком, що економічна і соціальна сфери настільки тісно пов'язані та взаємозумовлені, що їх роз'єднання боляче позначиться не тільки на добробуті народу, а й на суспільному прогресу країни у цілому⁵⁴.

Після закінчення радянської доби дослідження рівня життя населення стали актуальними для всіх колишніх республік СРСР через негативні наслідки кризових явищ під час переходу до ринку. Нові умови господарювання вимагали пристосування статистичної бази до реалій життя. Наприкінці 2002 р. Статистичний комітет Співтовариства незалежних держав опублікував систему індикаторів для оцінки рівня життя населення в країнах СНД, у котру включалися демографічні показники економічної активності, матеріальної забезпеченості, особистого споживання, житлових умов, соціальної напруги⁵⁵.

Соціально-економічна ситуація, яка склалася в Україні, має специфічні особливості, що вносить певні корективи у класичні підходи до вивчення процесів і явищ, котрі відбуваються в її суспільстві. Незважаючи на велику кількість досліджень у галузі соціальних проблем, питання рівня життя населення залишаються маловивченими, оскільки переважно розглядаються або окремі аспекти проблеми (доходи та витрати громадян, матеріальне становище соціально вразливих їх верств, бідність тощо), або глобальні проблеми виміру людського розвитку.

В Україні усвідомлення необхідності використання основних ідей та положень концепції людського розвитку для оцінки ефективності суспільного прогресу в цілому почало формуватися у 1992–1993 рр., а з 1995 р. готуються щорічні звіти про нього. На початковому етапі дослідження велися на основі методики, запропонованої програмою розвитку ООН, однак через обмежену кількість показників вони не давали повної характеристики стану людського розвитку в державі.

Пізніше вченими С.І.Пирожковим і О.С.Власюком було запропоновано методику побудови його регіонального індексу. З метою максимальної адаптації глобальних ідей до вітчизняних умов у 1999 р. фахівцями Ради з вивчення продуктивних сил України НАНУ було сформульовано концепцію й розроблено методику оцінки людського розвитку регіонів України⁵⁶. Важливість вивчення останнього не викликає сумніву, однак їх масштабність та багатоаспектність дає змогу отримати загальні оцінки окремих складових і ситуації в цілому, у той час як для виявлення причин та наслідків негативних явищ, що відбувалися в українському суспільстві у другій половині XIX – на початку XX ст., потрібні спеціальні дослідження.

До ідеї якості життя й людського розвитку Україна (поряд з іншими державами перехідної економіки) прийшла не класичним шляхом. Країни з розвинутою ринковою економікою прийняли нові ідеї в процесі пошуку подальшого шляху від «суспільства споживання», коли склалися загально високі життєві стандарти, котрі не гарантували гармонійний розвиток людини і не сприяли вирішенню глобальних проблем її життєдіяльності.

Українська наука визначила проблему людського розвитку як пріоритет соціально-економічних досліджень за ситуації, коли потрібно було віднайти короткий шлях у напрямі від виживання до розвитку.

Серйозним досягненням вітчизняної академічної науки стало створення на початку третього тисячоліття ґрунтовної наукової праці «Рівень життя на-

селення України», котра була опублікована під егідою Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України та Державного комітету статистики України⁵⁷. Здійснивши глибокий теоретичний аналіз творчого доробку попередників автори вказують, що на сучасному етапі досліджень у вітчизняній і зарубіжній практиці можна виокремити два основні підходи, що мають концептуальний характер та можуть бути визначені як основні концепції дослідження добробуту населення:

– перша концепція розглядає рівень життя як матеріальне становище населення (в розумінні наявності необхідних благ у вигляді доходу для підтримання основних життєвих потреб, забезпеченості певним рухомим і нерухомим майном тощо). Основна увага приділяється питанням визначення раціональних норм споживання та відповідності його цим нормам, рівня купівельної спроможності та доходів, обґрунтуванню їх диференціації в суспільстві, встановленню соціальних стандартів. Добробут окремої особи розглядається через призму загальнонаціонального добробуту. Стратегічна мета держави – збільшувати обсяги виробництва і шляхом перерозподілу доходів у суспільстві забезпечувати вищий рівень задоволення потреб;

– друга концепція (якості життя) базується на визнанні необхідності задоволення потреб людини не тільки у матеріальних благах, а й в умовах для її розвитку і життєдіяльності, та означає частковий перехід від макроекономічного до мікроекономічного розуміння проблеми. Основна стратегічна мета – створення умов для якісного життя й всебічного розвитку людини⁵⁸.

Наведені вище концепції життєвого рівня населення відображають з різних точок зору дану соціально-економічну категорію. Разом з тим, автори пропонують власну концепцію цієї складної категорії та доводять, що вона «на сучасному етапі може бути сформульована як комплексне вивчення життєвого рівня різних верств населення України за трьома основними складовими:

- матеріальним становищем;
- умовами проживання;
- станом соціального середовища»⁵⁹.

Безумовно, запропонована авторами концепція викликає повагу. Однак навіть побіжний погляд на таку абстрактну конструкцію викликає безліч сумнівів стосовно об'єктивного відображення в ній усіх аспектів життєвого рівня. Так, приміром, матеріальне становище не відображає рівня споживання. Тим більше, воно не може охарактеризувати співвідношення позитивного і негативного споживання. Крім того, стан соціального середовища не завжди відображає ступінь зайнятості чи, наприклад, рівень оплати праці або величину робочого часу. Тож необхідно визнати, що коли для сучасної оцінки життєвого рівня ця концепція і може відповідати дійсності, то для всебічного аналізу рівня життя населення України у другій половині XIX – на початку XX ст. вона є неприйнятною.

На думку авторів, в усіх без винятку країнах у разі зміни суспільного устрою відбувається різке падіння рівня життя значної частини населення, особливо у випадках, коли цей процес супроводжується глибокою економічною кризою

і матеріальна складова добробуту виходить на перший план. Відбувається ідеалізація найбільш дефіцитного ресурсу, яким у період кризи виступають гроші. Очевидно, що такі категорії, як «економічна система», «рівень життя» та будь-які інші соціально-економічні категорії з часом змінюють свій характер та профіль, набуваючи все нових соціальних та економічних ознак. Проте матеріальне становище як складова добробуту населення за будь-яких суспільних та політичних умов завжди має важливе значення. В період становлення ринкової економіки воно розглядається як один із найважливіших індикаторів соціальної стратегії розвитку держави.

Визначальним аспектом матеріального становища є прагнення будь-якої людини до задоволення своїх індивідуальних потреб. Потреби – соціально-економічна категорія, що виражає об'єктивну суспільну необхідність у певній сукупності тих чи інших благ та умов життя з метою підтримання життєвого рівня і всебічного розвитку людини. Вони характеризують потенційні прагнення індивідів, окремих соціальних груп та суспільства в цілому до споживання благ у певних кількостях, пропорціях та відповідній якості. Зрозуміло, що фізичні, психологічні, інтелектуальні й соціальні відмінності людей зумовлюють суттєву різницю в особистих потребах. Вони визначають сукупність суспільних відносин, стимулюючи життєву, соціальну та трудову активність населення. Тому можна стверджувати: чим сильніше розвинені особисті потреби, багатша й різноманітніша їх сукупність, тим місткішим стає коло людської діяльності, більш різноманітним, змістовним і насиченим стає життя людини. Більшість економістів розглядають потреби як необхідність у конкретних предметах, благах та послугах. Ця точка зору є виправданою, оскільки дає можливість кількісно їх визначати й оцінювати, а отже, обґрунтовано формувати нормативи споживання в натуральній і грошовій формах. Таке визначення потреб є основою визначення рівня життя як ступеня задоволення потреб людини, котрий вимірюється передусім розміром доходів, що надає можливість споживати певну кількість товарів, благ та послуг.

Можливість забезпечення високого рівня матеріального добробуту залежить від економічних і соціальних особливостей розвитку суспільства, історичних передумов формування нового устрою останнього. Суттєвий вплив на його рівень мають національні традиції та загальноприйняті суспільні норми та правила тощо.

Сукупність різного роду потреб формує стандарти життя у суспільстві. Більшість людей, за незначним винятком, прагне до більш-менш однакового способу життя, до володіння однаковим майном, до споживання однакових продуктів. Схема такого підходу не порушується в країнах, які не мають значних розбіжностей у географічних і кліматичних умовах, котрі можуть вимагати додаткових витрат. Неодмінною умовою також є відсутність різних субпопуляцій із чітко вираженою ідентичністю, що відрізняються релігійними традиціями й орієнтуються на радикально інші споживчі потреби. Незважаючи на присутність фактора регіональних відмінностей, західні суспільства характеризують-

ся наявністю сильних середніх верств населення. Отже, визначення пануючого способу життя майже ніким не критикується, і встановлення його стандартів не викликає особливих проблем⁶⁰.

Зважаючи на теоретичні висновки наших попередників, слід сказати, що життєвий рівень – соціально-економічна категорія, яка характеризує рівень задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб людей, а також котрі народжуються певними суспільними умовами, в яких люди перебувають та виховуються. Цей рівень визначається, з одного боку, ступенем розвитку самих потреб людей, а з іншого, – кількістю й якістю життєвих благ та послуг, котрі використовуються для їх задоволення. Він прямо пов'язаний із відтворенням головної виробничої сили суспільства – населення. Добробут є відображенням соціального стану суспільства і характеризується системою кількісних та якісних показників: загальним обсягом благ, реальними доходами населення, рівнем споживання продовольчих та непродовольчих товарів і послуг, розміром заробітної плати, громадських фондів споживання, умовами праці та житловими, тривалістю робочого дня та вільного часу, розвитком освіти, охорони здоров'я, культури та ін. Його динаміка і диференціація обумовлені ступенем розвитку продуктивних сил та пануючих виробничих відносин. На життєвий рівень значний вплив справляють політика й ідеологія, а також рівень розвитку виробництва предметів споживання. Крім того, він визначається розмірами національного багатства та залежить від нагромадженого особистого майна людей. Негативний вплив на рівень життя населення справляє безробіття та аграрне перенаселення⁶¹.

Загалом поняття життєвого рівня має міждисциплінарний характер, тобто як економічний, так і соціальний, юридичний, психологічний та історичний. На нашу думку цю категорію необхідно розглядати у соціально-економічній площині з точки зору історичної ретроспективи та джерел права. За нашим переконанням, лише дослідження рівня життя та його тенденцій серед окремих соціальних груп в минулому, постійне порівняння різноманітних даних між собою і з сучасністю та аналіз наслідків окремих урядових рішень в соціально-економічній сфері дасть змогу більш ефективно розробляти і впроваджувати заходи сучасної і майбутньої соціальної політики в Україні. Лише в такому випадку вітчизняна наука буде мати більш практичний сенс і дасть можливість підійти до розгляду історичного процесу без ідеологічних озирань з погляду сучасної дійсності.

Як висновок до нашого історичного екскурсу про теоретичні підходи до вивчення життєвого рівня населення України в другій половині XIX – на початку XX ст. хотілось би виділити наступне:

По-перше – протягом усього історичного розвитку світова наука нагромадила значний потенціал теоретичних підходів до визначення життєвого рівня суспільства. Так, у давній період добробут тісно пов'язувався з володінням землею. За часів середньовіччя, оскільки все суспільне життя розвивалося у світлі пануючої релігійної ідеології, домінуючими були ідеї аскетизму та само-

обмеження. В епоху нового та новітнього часу на перший план вийшли проблеми безробіття, законодавчого визначення обсягів робочого часу та мінімальної заробітної плати. Необхідно визнати, що протягом XIX–XX ст. світова наука створила чимало теорій, котрі по-різному підходили до оцінки рівня життя. Разом із тим жодна з них не є досконалою. Так, приміром, теоретичне положення марксизму про абсолютне і відносне зубожіння пролетаріату було актуальним для переважної більшості країн Європи лише до середини XIX ст., коли одночасно з промисловим переворотом швидкими темпами зростала резервна армія найманої праці та людська спільнота вперше зіткнулася з таким негативним явищем, як масове безробіття. Необхідно визнати, що для вивчення життєвого рівня населення України в другій половині XIX – на початку XX ст. ця теза марксистської методології є неприйнятною. Адже людство навчилося захищати себе від таких страшних явищ, як масове безробіття, за допомогою соціального законодавства, профспілок та ін. З нашої точки зору, більш сприйнятною для сучасної України є методологія Т.Веблена, котра відповідає епосі завершення первісного нагромадження капіталу. Разом із тим необхідно визнати, що лише гармонійне поєднання всіх наукових здобутків у сфері визначення головних параметрів життєвого рівня дасть змогу об'єктивно підійти до розв'язання проблеми покращення добробуту широких верств населення.

По друге, в умовах початку третього тисячоліття, коли світова спільнота вступила до постіндустріального етапу розвитку, людство повинно усвідомити, що центральною проблемою в вивченні ефективного забезпечення добробуту широких верств населення є ґрунтовне дослідження історичного досвіду динаміки життєвого рівня в минулі століття. За нашим переконанням, це дасть змогу простежити, які заходи влади за відповідних соціально-економічних умов спричиняли до зростання розширеного відтворення людського потенціалу, що у свою чергу впливало на зростання суспільного виробництва. Такий історичний досвід дасть змогу в сучасних умовах здійснювати більш результативну соціально-економічну політику в Україні та, врешті-решт, позитивно вплине на поліпшення добробуту всього українського народу.

По третє, зростання життєвого рівня загальної маси населення неможливе без конкретних заходів у перебудові бюджетної системи. Так, приміром, у галузі оподаткування відмова від одних видів податків та запровадження інших дало б можливість істотно вплинути на життєвий рівень переважної більшості громадян. Крім того, перехід від оподаткування доходів до оподаткування власності дає потужний економічний ефект не лише для зростання життєвого рівня широких верств населення, а й збільшення потужності всього господарського потенціалу. Річ у тім, що ринковий механізм передбачає ефективне використання ресурсів, тоді як нинішня система оподаткування не дає можливості раціонально, спонукає до зростання ухилення від сплати податків та тінізації економіки.

На завершення слід сказати, що ми глибоко вдячні нашим попередникам, які тим чи іншим чином торкалися досліджуваної проблеми. Разом із тим у

теперішній вітчизняній історичній науці поступово утверджуються нові підходи, за допомогою яких вчені, критично переосмислюючи здобутки попередніх поколінь, прагнуть більш об'єктивно відтворити історичну дійсність.

¹ Друкований М. Хазяями чи наймитами на своїй землі? // Сільські вісті. – 2007. – № 26 (18009). – С.1.

² Складено на основі: Полозенко Д.В. Видатки бюджету на розвиток людського капіталу // Фінанси України. – 2006. – № 4. – С.19; Клепиков С.А. Питание русского крестьянства // Материалы по изучению массового потребления. – Вып.2. – Ч.1: Нормы главнейших пищевых продуктов. – Москва, 1920. – С.25.

³ Гришнова О.А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. – К., 2001. – 254 с.

⁴ Звіт з людського розвитку в Україні за 2008 рік: Людський розвиток і європейський вибір України. – К., 2008. – 122 с.

⁵ Друкований М. Назв. праця. – С.1.

⁶ Рейтинг 100 самых богатых людей Украины // Фокус. – 2005. – № 12 (25). – С.22–79.

⁷ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – 281 с.

⁸ <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/1521367>

⁹ Кругляк Б.А., Молчанов В.Б. Історія економічних вчень. – Житомир, 2001. – С.9.

¹⁰ Там само. – С.11.

¹¹ Аристотель. Политика / Сочинения: В 4 т. – М., 1984. – Т. 4. – С.381.

¹² Ковалёв С. И. История Рима – Санкт-Петербург, 2003. – 864 с.

¹³ Кругляк Б.А., Молчанов В.Б. Назв. праця. – С.12.

¹⁴ Там само. – С.16.

¹⁵ Антология экономической классики. – М., 1993. – С.20.

¹⁶ Там же. – С.23.

¹⁷ Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. – К., 2001. – С.47.

¹⁸ Кругляк Б.А., Молчанов В.Б. Назв. праця. – С.41.

¹⁹ Сміт А. Назв. праця. – С.47.

²⁰ Там само – С.66.

²¹ Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения: В 3 т. – М., 1955. – Т. 1. – С.459.

²² Там же.

²³ Кругляк Б.А., Молчанов В.Б. Назв. праця. – С.47.

²⁴ Там само. – С.85.

²⁵ Там само. – С.86.

²⁶ Фундуклеев И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч.І–ІІІ. – СПб., 1852.

²⁷ Рабкина Н.Е., Римашевская Н.М. Основы дифференциации заработной платы и доходов населения. Методы экономико-математического прогнозирования. – М., 1972. – С.190.

²⁸ Слюдилова Т.Б. Літопис життя та діяльності С.А.Подолінського (1850–1891) // Архіви України. – 1999. – № 1–6. – С.61–65.

²⁹ Франко І.Я. Чи вергались нам назад до народу? // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т.45. – К., 1986. – С.159.

³⁰ Леся Українка: публіцистика, листи, статті, дослідження. – Т.І. – К., 1954. – С.31.

³¹ Там само – С.259.

- ³² Кругляк Б.А., Молчанов В.Б. Назв. праця. – С.93.
- ³³ Парето В. Учебник политической экономии. – Москва, 1999. – С.273.
- ³⁴ Кругляк Б.А., Молчанов В.Б. Назв. праця. – С.101.
- ³⁵ Там само. – С.96.
- ³⁶ Маршалл А. Принципы экономической науки. – Т.3. – М., 1993. – С.108 – 109.
- ³⁷ Там же. – С.109.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ Там же. – Т. 2. – С. 219.
- ⁴⁰ Пигу А. Экономическая теория благосостояния: Пер. с англ.: В 2 т. – М., 1985. – Т. 1. – С.73–74.
- ⁴¹ Веблен Т. Теория праздного класса. – М., 1984. – С.132.
- ⁴² Кругляк Б.А., Молчанов В.Б. Назв. праця. – С.131.
- ⁴³ Там само. – С.132.
- ⁴⁴ Там само. – С.133.
- ⁴⁵ Тодоров Ангел Ст. Качество жизни: критический анализ буржуазных концепций. – М., 1980. – С.10.
- ⁴⁶ Савенко Н.М., Манько В.А. Ценообразование в графиках, схемах, формулах. – Одесса, 1988. – С.55–56.
- ⁴⁷ Тодоров Ангел Ст. Указ. соч. – С.11.
- ⁴⁸ Статистичне вивчення життєвого рівня населення (На матеріалах Української РСР). – К., 1968. – С.4.
- ⁴⁹ Миронов Б.Н. Благосостояние населения и революция в имперской России XVIII – начало XX века. – М., 2010. – 911 с.
- ⁵⁰ Каргіна К.О. Соціальна складова в оцінюванні рівня життя//Вісник ДАСОА. – 2007. – №1. – С.22.
- ⁵¹ Людський розвиток регіонів України: методика оцінки та сучасний стан. Монографія. – К., 2002 – С.13.
- ⁵² Тодоров Ангел Ст. Указ. соч. – С.19.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Єременко В.Г. Соціальна економіка (Видання друге, адаптоване й доповнене). – К., 2003. – С.10.
- ⁵⁵ Иванов Ю.О. показателях экономического благосостояния // Вопросы экономики. – 2003. – № 2. – С.93.
- ⁵⁶ Людський розвиток регіонів України: методика оцінки та сучасний стан. – К., 2002 – 124 с.
- ⁵⁷ Рівень життя населення України. – К., 2006. – 428 с.
- ⁵⁸ Там само – С.16–17.
- ⁵⁹ Там само – С.19.
- ⁶⁰ Там само – С.19–20.
- ⁶¹ Экономическая энциклопедия . – М., 1980. – Т.1. – С.164; Т.4. – С.238.

Розділ VIII. РЕЦЕНЗІЇ

Крижановська О.О.

Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. – Черкаси, 2010 – 320 с.

Монографія О.М.Гордуновського присвячена актуальній й, на жаль, недостатньо висвітленій у вітчизняній історіографії проблемі – історії хлібної торгівлі на українських землях, безпосередньо в Південній Україні до останнього часу. Маловивченими залишаються такі важливі питання, як специфіка використання давніх й поява у XIX ст. нових торгових шляхів, вигоди, форми, засоби та терміни транспортування збіжжя. Здебільшого поза межами наукових інтересів учених залишалися конкретна участь різних станів українського суспільства в місцевій торгівлі та експорті хліба й регіональні аспекти ціноутворення. Чекають на переосмислення й нових ретельних дослідників аспекти кількісного, соціального та етнічного складу торговців хлібом, щорічні коливання обсягів проданої продукції, географічні спрямування торгівлі на зовнішні ринки й вплив внутрішньої політики уряду Російської імперії щодо розширення хлібної торгівлі.

Саме тому рецензоване дослідження є чи не першою в сучасній історичній науці комплексною студією про торгівлю збіжжям, а також її динаміку протягом XIX ст. О.М.Гордуновським ретельно та всебічно проаналізовано досвід, накопичений його попередниками, у вивченні найважливіших питань, пов'язаних з історією вітчизняної хлібної торгівлі, що спонукало допомогло дослідника визначити найважливіші актуальні напрями, на яких необхідно зосередити увагу. Зокрема, це стосується відображення побуту та звичаїв учасників торгівлі, що становить окремий напрямок в новітніх студіях.

Одною з позитивних рис праці є те, що монографія є дійсно ґрунтовною й широкою за обсягом досліджуваних проблем працею, котра має посприяти набуттю вивченням еволюції хлібної торгівлі у південноукраїнських регіонах цілеспрямованого та усестороннього характеру. Так, її автором чітко показано домінування у хлібній торгівлі на південноукраїнських землях капіталів росіян, євреїв та іноземців над українцями, формування етнічного й національного складу місцевого купецтва. Не обійдено увагою О.М.Гордуновського й питання ролі особистого фактору та природно-кліматичних умов в еволюції торгівлі хлібом у регіоні.

Праця базується на широкому колі архівних, що зберігаються не лише у вітчизняних (Центральний державний історичний архів України в м. Києві, Дер-

жавний архів Одеської області), та російських (Центральний державний архів давніх актів Росії у Москві), а також опублікованих джерел. В центрі уваги дослідника й перебувало 1-3 видання Повного зібрання законів Російської імперії, що допомогло йому чітко показати законодавче регулювання хлібної торгівлі як у Російській імперії в цілому, так й у підросійській Україні зокрема. Ретельно опрацьовані О.М.Гордуновським праці вітчизняних та зарубіжних учених, починаючи з доробків, створених у ХІХ ст., й закінчуючи сучасними студіями, що допомогло йому віднайти власні шляхи та місце у дослідженні обраної наукової проблеми. У монографії використані також матеріали з особових архівів таких вітчизняних істориків, як І.Гуржій, О.Гуржій, Т.Лазанська, В.Орлик та О.Реєнт, що помітно розширило коло висвітлюваних її автором аспектів.

Автор монографії у своєму доробку звернув значну увагу на питання, котрі не знайшли належного висвітлення у працях своїх попередників. Дослідник чітко простежив основні етапи формування торгового землеробства на південноукраїнських землях, а також проаналізував найбільш вагомі, на його думку, чинники, що так чи інакше впливали на еволюцію та основні напрями торгових процесів.

Крім того, О.М.Гордуновський чи не перше в історіографії звернув увагу на висвітлення соціальної структури торгівців збіжжям й показав участь у торгових операціях не лише поміщицтва, купецтва та чумацтва, а й селянства. Це є важливим аргументом для подальшого вивчення не лише повсякденного життя самих селян, а й сприяє більш чіткому й усесторонньому вивченню матеріального становища самих селян, їх розшарування, визначенню їх майнової градації. Адже й донині в сучасній історіографії відсутня градація селянських господарств за ступенем заможності. Відсутні також належним чином обґрунтовані критерії, яке саме селянське господарство слід вважати багатим, яке – середняцьким й, нарешті, яке бідняцьким.

Посилюють наукову цінність праці й чисельні статистичні дані, що використані автором монографії вміло. Розміщені в тексті монографії, а також виділені у ряд таблиць, вони істотно доповнюють положення та висновки, висловлювані дослідником.

Вдало й різнопланово відображена О.М.Гордуновським міжнародна торгівля хлібом й місце у ній реалізації вітчизняного збіжжя, а також ціни на хліб, що вивозився з України. Висвітлення даних питань, і дослідження динаміки цін й головних проблем ціноутворення має істотно посприяти в дослідженні не лише соціально-економічного становища російської імперії в цілому, а й політичне становище країни. Дослідження еволюції місцевих цін, здійснене автором, сприяє більш чіткому розумінню інтеграції українських земель взагалі, й південноукраїнських зокрема, в імперський економічний та політичний організм.

Поряд із цим необхідно зазначити й певні недоліки монографії. Так, варто було б узгодити назву дослідження з її змістом, зокрема, зазначити, що у праці висвітлюється організація, розвиток та основні напрями хлібної торгівлі в ХІХ ст. не в Україні взагалі (адже українські землі у цей час знаходилися двох

різних держав – Австро-Угорської та Російської імперій), а саме на південно-українських землях. Більш чіткішого акцентування потребує проблема, яким саме чином хлібна торгівля впливала на матеріальне становище тих, хто займався продажем збіжжя.

Крім того, видається більш доцільним чіткіше виділення хронологічних етапів у розвитку хлібної торгівлі в Україні. Адже реформи 60–70-х рр. XIX ст. не могли так чи інакше не вплинути на розвиток хлібної торгівлі та її законодавчі засади.

На жаль, при написанні своєї праці, її автором не використані наукові Інтернет-ресурси, зокрема література, розміщена у «Малороссийской Народной Исторической Библиотечке», на сайті «Восточная литература».

Проте, незважаючи на ці та деякі інші упущення, рецензована монографія є досить глибоким, усестороннім та неординарним дослідженням, та вирізняється високим фаховим рівнем. Питання, порушені у дослідженні, лежать у площині перетину та поєднання історії соціальної та економічної. З цим нелегким завданням, на нашу думку, Олег Миколайович Гордуновський успішно справився. Висновки, зроблені ним, чіткі й аргументовані, та базуються на глибокому вивченні широкого кола архівних та опублікованих джерел, а також на досвіді накопиченому його попередниками. Саме тому його науковий доробок, без сумніву, представлятиме інтерес серед представників наукової історичної спільноти.

П Е Р Е Д М О В А.....	4
Розділ I. СТОРІНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ.....	6
О.П. Реєнт (м. Київ). Хлібні ресурси України в добу капіталістичного розвитку (1861–1914 рр.)	6
О. Ю. Балицький (м. Ізмаїл). Становище приватновласницьких міст Бессарабії у ХІХ ст.	41
О. М. Донік (м. Київ) Підприємницькі об'єднання в Україні останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.: від інституціоналізації інтересів до надрегіональних форм інтеграції	52
В. О. Куриленко (м. Київ). Економічна структура земельної власності міст Подільської та Волинської губерній у 1796–1860-х рр.	70
В. М. Орлик (м. Кіровоград). Спірне питання з історії оподаткування	78
В. С. Шандра (м. Київ). Земельно-майнові суперечки у совісних судах України (кінець ХVІІІ ст. – 1860-ті роки).....	84
Розділ II. ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ	100
О. О. Драч (м. Черкаси). Влада Російської імперії і вищі жіночі курси на початку ХХ ст.	100
Г. О. Корольов (м. Київ). Козацький автономізм ХVІІІ ст.: характер і тенденції	110
В. І. Милько (м. Київ). Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі ІІІ державної думи Російської імперії: динаміка парламентської активності (1907–1912)	118
С. В. Таранець (м. Київ). Старообрядство і російський революційний рух на початку ХХ ст.	134
Б. М. Янишин (м. Київ). Інститут намісництва в Галичині у контексті політики австрійського уряду в українському питанні (1890-ті роки)	150
Розділ III. ВІЙСЬКОВІ РОЗВІДКИ	165
О. Ю. Кирієнко (м. Київ). «Українське питання» у діяльності військово-цензурних органів Російської імперії (1914–1917)	165
П. Г. Усенко (м. Київ). Чорноморський флот у перші місяці командування Олександра Колчака (липень–грудень 1916 р.).....	171

Розділ IV. КУЛЬТУРНІ Й ДУХОВНІ ПИТАННЯ	190
С. В. Громенко (<i>м. Сімферополь</i>). Ідеали романтизму як чинник подорожей польських мандрівників до Криму в першій чверті – середині XIX ст.	190
В. Г. Кириченко (<i>м. Київ</i>). Релігійний підхід до проблеми виховання у системі православної педагогіки В.Зеньківського (1881–1962 рр.)	196
І. А. Коляда (<i>м. Київ</i>). Сільський вчитель Наддніпрянської України: деякі аспекти соціально-професійного портрету (друга половина XIX – початок XX ст.)	204
І. Ф. Кучерявенко (<i>м. Ізмаїл</i>). Єдиновірство в Ізмаїльсько-Бессарабській старообрядницькій єпархії в XIX – першій половині XX ст.	212
О. В. Лисенко (<i>м. Київ</i>). Співпраця між передовою українською, російською, польською та єврейською інтелігенцією – як перший етап формування модерної української нації	220
А. М. Магурчак (<i>м. Київ</i>). «Українське питання» в діяльності А. Жука напередодні та під час Першої світової війни	239
О. М. Машкін (<i>м. Київ</i>). Іноземці в Україні у XVIII – першій половині XIX ст.: звички, поведінка, вподобання, елементи побуту	247
Н. В. Пархоменко (<i>м. Київ</i>). Історичні реліквії Києва – твори художнього металу XIX ст. (у фондах НХМУ)	267
А. М. Савочка (<i>м. Сімферополь</i>). Етноконфесійні благодійні товариства Таврійської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)	271
В. Е. Савчинський (<i>м. Севастополь</i>). Періодична преса: цензурна політика Російського уряду (друга половина XIX ст.)	280
Г. В. Степаненко (<i>м. Київ</i>). Детермінуючі чинники участі представників православного духовенства у процесі формування і активізації наукового потенціалу у сфері джерельної евристики та історичної регіоналістики (кінець XVIII ст. – 1860-ті рр.)	287
Н. П. Щербінін (<i>м. Тернопіль</i>). Літературна спадщина І. Г. Наумовича в контексті національно-культурного відродження українців Східної Галичини (друга половина XIX ст.)	323
Розділ V. БІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ	333
Ю. В. Берестень, О. Л. Левін (<i>м. Дніпропетровськ</i>). Народний трибун менонітських колоній молочної – Абрагам Тіссен	333
О. О. Крижановська (<i>м. Київ</i>). Сторінки з історії кріпосної інтелігенції (київський період творчої діяльності художника-реставратора Федора Солнцева)	344

Т.М. Ніколаєва (м. Київ). Меценат української культури В.В. Тарновський (молодший).....	368
Розділ VI. ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	373
В.С. Великочий (м. Івано-Франківськ). Австро-Угорська політика в Галичині періоду першої світової війни: штрихи до аналізу української історіографії.....	373
І.Я. Дзира (м. Київ). Українське літописання у науковій спадщині І.Я. Франка.....	390
Розділ VII. ТЕОРЕТИЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ	411
В.Б. Молчанов (м. Київ). Теоретичні підходи до вивчення життєвого рівня населення України у другій половині XIX – на початку XX ст.	411
Розділ VIII. РЕЦЕНЗІЇ.....	438
Крижановська О.О. Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. – Черкаси, 2010 – 320 с.	438

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
XIX — початку XX ст.
Випуск XVII
Збірник статей

Літературний редактор: *В. І. Кузнєцов*
Набір підготувала: *О. В. Фастовець*
Оригінал-макет підготувала: *А. В. Корженівська*

Підписано до друку 23.12.2010 р. Формат 70×100/16
Ум. друк. арк. 36,0. Обл. вид. арк. 34,0.
Наклад 300. Зам. 1. 2011 р.

Поліграф. д. ця Ін-ту історії України НАН України
Київ 1, Грушевського, 4.